

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 39

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.**, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Сременко О. М.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Кройтор А. В.**, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних теорій, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Кутуєв П. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Куцепал С. В.**, доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імена К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Огороков В. Б.**, доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Прохоренко Є. Я.**, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Стрелкова А. Ю.**, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Хамітов Н. В.**, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Якубін О. Л.**, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор, University of Rzeszów, Rzeszow, Польща; **Gerald M. Steinberg**, професор кафедри політології, Університет імені Бар-Лана, Ізраїль; **Harris Kevan**, доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar**, доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina**, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva**, доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році Національним університетом «Одеська юридична академія».

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 20826-10626 Р від 25.06.2014 р.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності 033 «Філософія», 052 «Політологія», 054 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 25 листопада 2022 р. (протокол № 3).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ФІЛОСОФІЯ

УДК 316.61: 004

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.1>**М. В. Бейлін**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6926-2389>*доктор філософських наук, професор,
професор кафедри гуманітарних наук
Харківської державної академії фізичної культури***О. М. Желтобородов**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5156-7512>*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних наук
Харківської державної академії фізичної культури*

ЛЮДИНА В УМОВАХ КОГНІТИВНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ АНТРОПОСФЕРИ

Постановка проблеми. В наш час людина і світ більше потребують філософського осмислення, ніж будь-коли. Бурхливий розвиток, динамічні зміни і усвідомлення руху першоелементів світу, які раніше заздалегідь уявлялися непорушними, становлять предмет філософії. Такі поняття як: реальність, людина, тіло, розум, свідомість, мозок, життя, природа, всесвіт, матерія, закон – все це стає під знаком питання, виявляє свою проблемність та ряди можливих альтернатив. Всесвіт постає лише як один із можливих світів, людина виявляється одним із можливих носіїв розуму, а мозок сприймається як один із можливих органів мислення. Біо-, гено-, нейро-, нано-, інфо- та інші технології радикально релятивізують такі світові реальності, як матерія та життя. Нова роль філософії у світі, основи якого включають метафізичні сутності, онтологічні параметри яких втрачають свою єдиність, виявляють заміненість і перетворюваність.

Аналіз останніх досліджень показав, що філософські рефлексії когнітивно-технологічної антропосфери репрезентують широке проблемне поле, яке постійно змінюється й уточнюється. В межах філософії в контексті когнітивних технологій досліджуються не тільки такі проблеми, як перспективи комп'ютерних систем, що самоорганізуються, морально-етичні аспекти застосування когнітивних технологій і людина в умовах сформованого «електронного середовища існування», але і філософські питання стосовно свідомості, розуму та інтелекту [4]. Дослідження когнітивних технологій (як у філософському, так і в науково-технологічному аспектах) актуалізували низку зворотних зв'язків, а саме їх вплив на, з одного боку, розвиток філософського вчення

про свідомість, або, з іншого боку, розвиток психології та неврології. Наслідком впровадження постійно оновлюваних результатів досліджень в галузі актуальних з точки зору вивчення когнітивних технологій – комп'ютерних наук, кібернетики, синергетики, неврології, психології, лінгвістики, біотехнологій, нанотехнологій, в цілому НБІКС-комплексу (конвергуючих нано-, біо-, інформаційних, когнітивних і соціогуманітарних технологій) у суспільну практику є необхідність у такій рефлексії, а також зміні прогнозів на майбутнє [2]. Початковим пунктом ідеї когнітивних технологій та водночас теоретико-методологічною базою відповідних досліджень є філософське вчення про свідомість і інтелект людини. Існує ціла низка методологічних підходів, концепцій свідомості, які традиційно протиставляються. Свідомість може тлумачитися як самосвідомість, і як головна ознака свідомості може виділятися інтенціональність як направленість на певний предмет. Експлікована особливість послугувала тим онтологічним наближенням до людського інтелекту, яке конструктивно уможливило велику швидкодю, доступність надскладних операцій, гнучкість як допустимість використання одного й того самого типу пристроїв у найрізноманітніших галузях людського життя, створення продуктів культури в умовах певної конкурентної переваги і проявах одних культурних тенденцій перед іншими, відносно дешевизну та мініатюрність, зручність у використанні технічних пристроїв. Когнітивні технології моделюють процеси пізнання та мислення, залучаючи методи розв'язання задач, які використовує людина, для підвищення продуктивності обчислювальної техніки: «... людина епохи високої електроніки опанувала

спосіб абстрагування набагато більш високого рівня, ніж усі попередні» [8, с. 79]. Крім того, це різні прилади, механізми, програми, які за тими чи іншими критеріями можуть бути названі «інтелектуальними»; і нарешті це сукупність уявлень про пізнання, розум та людину, які уможливають саму постановку питання про моделювання інтелекту.

Мета статті – розглянути особливості антропосфери, яка інтелектуалізується під впливом високих технологій і цифровізації майже всіх сфер людської діяльності як системотворчої основи ціннісно-смыслового універсуму культури. В межах сучасного філософського дискурсу нас цікавить питання, поставлене таким чином: якщо інтелект – це здатність мислити, то де його місце у класифікації? Мова йде про класифікацію систем зі штучним інтелектом.

Існує безліч різних класифікацій інтелектуальних систем, серед них можна назвати такі типи з різними методологічними підходами: 1) системи, засновані на знаннях (експертні системи), системи логічного виведення; 2) штучні нейронні мережі; 3) системи евристичного пошуку (генетичні алгоритми). Здатність мислити присутня лише як властивість різних приладів, механізмів, програм. Проведемо аналогію: мозку властива «здатність мислити», однак це не призводить до отождоження мозку з інтелектом. У той же час різні прилади, механізми, програми мають специфічну властивість і відразу отримують назву «штучний інтелект». Тобто у класифікації відсутнє розрізнення між носієм «штучного інтелекту» та інтелектом (метафорою інтелекту) як здатністю мислити. Тому, на нашу думку, доцільно вживати більш точні словосполучення, як то «програмовані прилади, механізми», «програмовані артефакти». Поняття «штучний інтелект» в ідеальному смислі розглядається для позначення «деякого повного аналога інтелекту людини» [11, с. 151–152]. Ця ідея, будучи присутньою у науковому дискурсі, впливає на формування наукової картини світу і поряд із експлікаціями осмислюється у нових контекстах серед таких широко відомих феноменів, як інтернетизація і комп'ютеризація. Функціонуючі розробки в цій галузі класифікуються як інтелектуальні системи і ставиться питання щодо цих систем як відносно самостійних стосовно ідеї штучного інтелекту. Невизначеність терміна «інтелект», можливість його метафоричного використання, застосування як до людини, так і до тварин, безумовно, робить визначення штучних інтелектуальних систем як таких до певної міри довільним. З етимологічної точки зору, інтелект можна визначити як «здатність мислити», розум, відомості, інформацію, мислячу істоту, тямущість (тварин); розумовий; розвідувальний і т.д. Загальне значення

семантики слова «інтелектуальний» визначається як розумовий, духовний, з високо розвиненим інтелектом; штучний інтелект як повний аналог інтелекту людини також можна охарактеризувати як інтелектуальну систему.

Усвідомлення і розуміння є основою інтелекту людини. Чи можна застосувати слово «розуміння» до того, що може робити комп'ютер зі складним програмним забезпеченням за дотримання певних технічних умов? Нейрофізіологічні процеси людини є основою усвідомлення й розуміння, яке неможливо змоделювати й описати «в межах сучасної фізичної теорії», у математичних, у будь-яких сучасних природничо-наукових термінах [9, с. 10]. Закони одного рівня реальності не зводяться до законів іншого, а поєднуються у мозку в процесах свідомості. Свідомість – це концептуально незводимий до нейрофізіологічних механізмів аспект реальності, а визначення штучного інтелекту як повного аналога інтелекту людини виглядає не зовсім некоректним.

Для позначення рівня, на якому штучний інтелект може характеризуватись самосвідомістю, самостійним цілепокладанням та творчими здібностями, застосовується слово «суперінтелект» як «інтелект, котрий в окремих випадках могутніший за людський розум у багатьох сферах, включаючи наукову творчість, здоровий глузд і соціальні навички» [5, с. 313]. Порівнюючи концепт суперінтелекту із концептом штучного інтелекту як повного аналога інтелекту людини, слід зауважити, що під «повним аналогом», маються на увазі потенційні можливості перевершувати інтелект сучасної людини хоча б за критеріями обсягу актуалізованої пам'яті. Не можна прирівняти штучний інтелект (артефакти-носії штучного інтелекту) до природних об'єктів чи то законів, які слід відкрити або пояснити. Наскільки в сучасних дослідженнях відштовхуються від людської суб'єктивності, соціокультурного оточення, а наскільки від внутрішньої логіки розвитку технологічної науки? Наскільки сучасні та прогнозовані форми штучного інтелекту підказані законами природи, а наскільки антропоморфізмом та антропоцентризмом? Що може вважатись абсолютною істиною? Майбутнє у цьому своєму вимірі не є наперед передбачуваним. «Сам по собі інтелект навряд чи є одиночною властивістю; радше це набір здібностей, пов'язаних з цілою низкою когнітивних функцій, а пам'ять – лише одна з багатьох»; проте, на місце встав шматочок мозаїки, і за ним підуть нові [10, с. 42]. Створення «живого» штучного інтелекту як природного, який зазнав певних змін внаслідок втручання генної інженерії, в даному контексті прогнозовано матиме місце. В той же час нині під штучним інтелектом розуміють інтелект «неживий», технічний.

Завдяки сучасним тенденціям у галузі когнітивних технологій можна очікувати, що із функціональним виходом штучного інтелекту на самосвідомість, самостійне цілепокладання та з появою творчих здібностей можна очікувати, що він виконає і вимогу щодо перевершення людського розуму. Універсальність когнітивних технологій виражає гіпотетичну здатність вільно програмованих артефактів відтворювати функції інтелекту людини як цілісності. Спеціалізовані когнітивні технології розуміються як штучні системи, які виконують окремі функції інтелекту та окремі їх сукупності, тобто спеціалізуються в певних галузях інтелектуальної діяльності. Для сучасної людини ери цифрових технологій характерні мислення уривками та нездатність сприймати картину світу в цілому. Звичайно, розум – це не прості лінійні апроксимації, а про створення неочікуваних поворотів і точок біфуркації. Штучний інтелект лише посилює теперішнє, бо будь-які Big Data працюють з онтологіями наявного, вони нездатні "помислити" інакше. Інформаційні технології змінюють ставлення людини до праці і не лише до неї: відбувається трансформація бажань, що позначається на споживанні [6].

Одна з центральних ідей сучасної філософії науки полягає в тому, що людина завжди була технічною істотою. Техніка – це не просто матеріальна надбудова до людської природи, а щось фундаментальне, що визначає персональний досвід перебування людини у світі. Сьогодні образ кіборга, оснащеного різними технічними «протезами», надзвичайно популярний у масовій культурі. Як засвідчує еволюція людства, людина завжди була творчо-діяльною істотою, починаючи від створення нею примітивних знарядь праці до сучасних складних електронних пристроїв та життя в інтеракції з гаджетами.

Сучасна дитина багато інформації і знань отримує не від батьків, а з гаджетів, які водночас і виховують через маркетинг, відеоігри та соціальні мережі. Відбувається «коротке замикання» суспільства, зокрема, у відносинах між поколіннями та у процесі передачі знань, що замінюється алгоритмами. Вони усереднюють поведінку та стимулюють реактивні «стадні» дії, і це стає дуже небезпечним. Людство загалом постійно регресує у бік нерозумності, що проявляється хоча б у реакції заміщення конфліктів, завдання шкоди, перенесення злоби і агресії.

Нездатність мислити обговорювалася Сократом і описана Аристотелем, які відзначали, що людина мислить непостійно і лише уривками. Іноді вона здатна мислити і виробляти те, що у грецькій мові називається «ноез» – «мислення». Це наша здатність людини поставити себе під питання, звертаючись до питання про істину: переосмислити себе, пізнати нове, змінити свій досвід, особливо

негативний. На думку Сократа і Аристотеля, цей процес непостійний і лише Бог може залишатися у цьому стані завжди [1]. Людина не може цілком уникнути такої долі, хоча, звичайно, вона намагається стати розумнішою. Роблячи помилки, людина вчиться на досвіді, який сприяє формуванню та удосконаленню мислення. Трансформація стартових інтелектуальних можливостей, розвиток критичного мислення у нові можливості Ж. Дельоз називав квазікаузальністю.

Новітня техніка якщо не усуває людину повністю, то принаймні робить її вкрай залежною, позбавляючи колись базових для життя знань та навичок. Такого роду відчуження відбувається не лише у сфері професійної діяльності, а стосується і багатьох аспектів повсякденного буття. Перефразовуючи М. Гайдеггера, можна сказати, що від епохи знання людина переходить в епоху забуття. Вона використовує техніку і технології, які спрощують розуміння світу, знання втрачають цілісність, послідовність, безперервність і повноту [3]. Людині здається, що вона використовує гаджети, які функціонують для її потреб, а насправді вона на якусь мить опинилась під владою гаджетів, іноді втрачаючи зв'язок з реальністю. Віртуальність позбавила її можливості критичного мислення і оцінки навколишньої дійсності. Навіть впевненість, що в будь-яку хвилину можна знайти необхідну інформацію у гаджеті, оманлива, оскільки, зазвичай, інформація подається в занадто спрощеному вигляді і потребує уважного осмислення. Усвідомити дану ситуацію і спробувати вийти з неї можна лише змінивши відношення до техніки і формування культури використання технологій зі знанням справи. Нерозумність завжди збільшує ентропію, тобто руйнування та ослаблення світу. Інтелект, створення чогось нового, породжує, навпаки, негентропію (негативна ентропія – здатність систем пригнічувати ентропію через взаємодію із зовнішнім середовищем). Це зворотний процес, можливість чинити опір ентропії та антропоцену як епохи надмірного впливу людської активності на екосистему Землі. Епоха антропоцену ставить під загрозу всю біосферу. Відсутність у людини поміркованості і критичного мислення може знищити біосферу; в той же час мудрість, досвід та публічне обговорення дають шанс врятувати її.

У сучасному досить складному і суперечливому соціумі багато проблем, пов'язаних зі штучним інтелектом і економічним становищем людей. Сучасні технології, пов'язані зі штучним інтелектом, парадоксальним чином посилюють нерозумність або навіть відсутність здорового глузду у поведінці людини. Звичайно, немає сенсу заперечувати позитивне значення використання алгоритмів, які автоматизують аналіз даних і, зокрема, великих масивів інформації. Згада-

емо, що для І. Канта аналіз представляється як ноетична здатність, мислення не лише як розуміння, а й можливість виходити за його межі, приймати рішення через синтетичні судження. Безумовно, на філософію Канта вплинула ньютонівська фізика. На думку А. Уайтхеда, необхідно переосмислити Канта у світлі термодинаміки та ентропії. У відповіді на питання, чому так відбувається, Космос розглядається як зіткнення процесів ентропії та негентропії. І коли людина здійснює лише обчислення та автоматично застосовує їх результати до реальності, то рівень ентропії лише збільшується, але людина відрізняється, як зазначав К. Маркс, своєю здатністю змінювати світ [1].

Чи можна перетворити штучний інтелект на реальний, на те, що було б дійсно розумним? Сьогодні штучний інтелект направлений на створення алгоритмів, які б могли стати у нагоді для вирішення низки проблем в різних сферах життя. Сучасна техніка, як ніколи раніше, тісно пов'язана з економікою, але чи варто говорити про техніку так, ніби вона значною мірою має автономію? Можна стверджувати, що техніка може підпорядковувати інші об'єкти, у тому числі соціальні інститути. Хіба можна говорити про техніку, ігноруючи її підпорядкування суто економічним інтересам? Існує декілька сегментів економічного життя, сучасний вигляд яких склався завдяки здатності виконувати швидкісні обчислення та передавання даних і які або перебувають під контролем глобальних ринків, або виступають їх складовими.

Процес сублімації у фрейдівському сенсі розглядається як процес творення, яке не спрямоване на пряме отримання прибутку. Письменник або режисер використовує технологію письма або цифрові технології не заради грошей, а заради мистецтва, хоча оплата праці і в цій сфері передбачається. Безумовно, є різниця між використанням техніки для освіти, автономії, турботи про себе у сенсі М. Фуко та використанням техніки для отримання економічного прибутку. Сучасні технології потребують осмислення не лише в економічному аспекті, але і через корпус психоаналітичних ідей і протистоять епосі антропоцентризму, яка збільшує ентропію: термодинамічну через зміну клімату, біологічну через знищення біологічного різноманіття, інформаційну через гегемонію нерозумності. Сучасна контрибутивна економіка продуктивно використовує цифрові технології, які в рамках корпорацій зазвичай працюють на відчуження. Час і техніка невіддільні від людини і без неї не існують. При цьому сучасний технологічний дискурс намагається зробити таку темпоральність, у якій або немає людей, або вони радикально відмінні від *Homo sapiens*. З цим, зокрема, пов'язане поняття технологіч-

ної сингулярності, після настання якої людина перестає бути центром Всесвіту. Чи можна уявити сучасний соціальний світ як машинний світ, техніку і технології, які на сьогодні проникли майже в усі сфери життєдіяльності людини та активно розвиваються без участі людини?

Номо *sapiens* виявилась тією формою життя, яка може виробляти негентропічне перетворення, тобто діяти не через біологічні органи, а через технологічні. Це почалося ще три мільйони років тому, тому що мислення – це зовсім не обчислення, а продукування біфуркацій через те, що Ф. Ніцше називав Волею. Твердження про те, що обчислення замінить людський розум – це чиста ідеологія, через яку Силіконова долина намагається контролювати те, що американський математик і фізик Альфред Лотка називав процесом екзосоматизації. Люди постійно еволюціонують, і екзосоматизація – це виробництво штучних органів. Наразі ця еволюція прискорюється, і технологічно розвинені країни борються за контроль над цим процесом. Реальне завдання полягає в тому, щоб змінити правила та умови гри. Що залишається від людської автономії у епоху, коли алгоритми не тільки «знають» бажання людей краще за них самих, але й ініціалізують ці бажання? Чи можна повернутись до «найвної» категорії автономії в кантіанському сенсі – як здатності самостійно визначати свої бажання? Звичайно, сучасні алгоритми часто дозволяють істотно підвищити ефективність діяльності людини. Але алгоритмізація діяльності і технічні пристрої, які дозволяють реалізувати ці алгоритми, збіднюють людину у мисленевому плані, і питання тут не у поверненні до «найвних» категорій автономії, а в розумінні того, що автономія завжди пов'язана з гетерономією як підпорядкуванням суб'єкта чужим йому законам. Ж. Дерріда стверджував, що немає Логоса без письма, а письмо є гетерономною технологією. Він називав її гіпомнезією, тобто пристроєм, що виготовляє фармакон, поняття, яке підкреслює двоїстість явища – отрути та ліки в одному флаконі. Сьогодні немає жодної чистої автономії, можна мати лише відносну локальну специфічність негентропії.

Постає питання, як перетворити гетерономію на щось, що виробляє локальну негентропію, яка схожа на автономію. Це процес, який називають ноетичною різноманітністю. Один із викликів сучасності полягає в тому, що треба навчитися мати справу із надскладною технікою і машинами на основі переосмислення знання та мислення у новому контексті антропоцену, де реально ставиться питання про обмеження ентропії та реартикулювання автономії та гетерономії. Парадокси вищого розуму та моралі проявились під час спроб вчених комунікувати із штучним інтелектом. Так, трансформер «Megatron», розробле-

ний командою Applied Deep Research з компанії Nvidia, освоїв матеріали всієї англомовної Вікіпедії та десятки мільйонів інших статей, після чого сформував власні погляди, зокрема, про те, що штучний інтелект не здатний проявити себе в етичному аспекті, оскільки він є лише інструментом, який можна використати як для добрих, так і поганих намірів [7].

Висновок. Сьогоднішні процеси технізації і технологізації сприяють когнітивно-антропологічному підсиленню людини новими пристроями, такими як смартфони, ноутбуки чи будь-які інші «протези» пам'яті та інтелекту. Характерною особливістю цих процесів є, по-перше, їх прискорення, через яке відбувається те, що зараз називають розривом. Розрив означає, що соціальні інститути, відносини між людьми і знання більше не встигають за логікою еволюції технологій. У результаті технології розвиваються за відсутності необхідного знання про них та критичної здатності робити раціональний осмислений вибір. В категоріях етики можна говорити лише про людину, яка використовує штучний інтелект для своїх цілей. На даний момент людина не може навіть підійти до вирішення завдання наділення штучного інтелекту мораллю (якщо це завдання взагалі може бути вирішене). З іншого боку, штучний інтелект вважає себе недостатньо етичним, точніше, недостатньо інтелектуальним, щоб набути моральності. Така самокритика якраз і притаманна розуму, як моральній самосвідомості. Сама совість як категорія етики дає здатність суб'єкту усвідомлювати свою недосконалість. Штучний інтелект досить помірковано оцінює свої розумові та моральні якості і тим самим їх демонструє. І все-таки ця парадоксальність штучного інтелекту викликає тривогу. Якщо він сам радить собі не довіряти, можливо, варто йому повірити?

Література

1. Бернар Стиглер: «Искусственный интеллект – это искусственная глупость». URL: <http://colta.ru/articles/society/21731-bernar-stigler-iskusstvennyy-intellekto-skusstvennaya-glupost>.
2. Бейлин М.В. Нанотехнология как прорыв в постнеклассической науке. Харьков: ТОВ Оберіг, 2014. 480 с.
3. Бейлін М.В. Штучний інтелект і автономія саморозвитку особистості. Проблеми саморозвитку особистості в сучасному суспільстві : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф., 15 листопада 2019 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 125-129.
4. Бейлин М.В., Желтобородов А.Н. Бренное и вечное: мифология цифровой цивилизации. Материалы Международной научной конференции. Великий Новгород, 27–28 октября 2020 г. / сост. и отв. ред.: С. А. Маленко, А. Г. Некита; НовГУ им. Ярослава Мудрого. Великий Новгород, 2021. С. 183–192.

5. Бостром Н. Сколько осталось до суперинтеллекта? / Информационное общество: Сб. М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. С. 313–338.

6. Газнюк Л.М., Бейлін М.В. Трансформація бажання в суспільстві «постспоживання» *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. Вип.2 (63). 2020. с. 59–70.

7. Карпенко В.Е., Вертель В.Е. Универсальный технический интеллект: возможность или утопия? *Инновации в науке*. Новосибирск: СибАК, 2013. № 12. С. 150–159.

8. Лук'янець В.С. Перспективи перетворення людини у дзеркалі медіафілософської рефлексії. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Гуманітарні студії*. 2014. Вип. 203(2). С. 76-83.

9. Пенроуз Р. Новый ум короля: О компьютерах, мышлении и законах физики: монография. Пер. с англ. под общ. ред. В.О. Малышенко. М.: УРСС, 2005. 453 с. URL: http://hotmix.narod.ru/books_rus/anomal/newmind.html.

10. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / пер. с англ. М.Б. Левина. М.: АСТ: ЛЮКС, 2004. 349 с.

11. Швирков О.І. Проблема штучного інтелекту і людиномірність штучних інтелектуальних систем: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.09. Житомир, 2006. 174 с.

Анотація

Бейлін М. В., Желтобородов О. М. Людина в умовах когнітивно-технологічної антропосфери. – Стаття.

У статті аналізується проблема цілісного осмислення когнітивно-технологічної антропосфери на постнекласичному етапі розвитку науки в контексті трансформованої культури, для якої характерна децентрація, фрагментарність, розмитість кордонів. Людина в умовах когнітивно-технологічної антропосфери розглядається крізь призму контекстуалізації постнекласичних методологічних підходів: синергетичного, ментальнісного, інтегративного підходу, комп'ютерної етики та філософії техніки. Розкривається людиномірність когнітивних технологій, що концептуалізується як соціо-культурно-антропологічний феномен, котрий співвідноситься із трансформацією ціннісно-смиислового універсуму культури. Звертається увага на методологічну роль перебільшення позитивного соціокультурного, антропологічного і соціоприродного значення експансії комп'ютерної мережевої інформації у виникненні експлікаційних та прогностичних обмежень інтернетизації та комп'ютеризації, які знаходять вираження в понятті "інформаційне суспільство". У соціокультурній практиці інтернетизація і комп'ютеризація проявляються в імпліцитній стратегії переваги екстенсивної комп'ютеризації соціокультурних процесів над інтенсивною. Сучасні технології і технічні засоби дозволяють зануритися у віртуальну реальність, в якій суб'єкт не розрізнятиме речі і події дійсного і віртуального світу: світ даний йому безпосередньо в його відчуттях, а вони на цьому рівні виявляються невизначними, виникає відчуження людини від плоті в процесі користування комп'ютерними техно-

логіями, при цьому людська плоть перетворюється на підключене до мережі тіло. Формування новітньої когнітивно-технологічної антропосфери – це якісно новий етап трансформації інформаційного середовища, оскільки йдеться не лише про інтенсифікацію рівня розвитку науки і техніки, нові структури суспільного життя і способи організації виробництва, а й про формування нових форм соціальності, ціннісних орієнтирів, розуміння суті природи людини та її перетворення. NBICS-технології задають нову стратегію буття людини в цифровій цивілізації, а її потенційні наслідки потребують гуманітарного осмислення як щодо перспектив, так і загроз її реалізації.

Ключові слова: інтернетизація, комп'ютеризація, штучний інтелект, цифровізація, універсум культури, когнітивно-технологічне, антропосфера.

Summary

Beilin M. V., Zheltoborodov O. M. Human in conditions of cognitive-and-technological anthroposphere. – Article.

The problem of a holistic understanding of the cognitive-and-technological anthroposphere at the post-classical stage of development of science in the context of a transformed culture, which is characterized by decentralization, fragmentation, blurry of borders, is analyzed. Human in the conditions of cognitive-and-technological anthroposphere is considered through the prism of contextualization of post-neoclassical methodological approaches: synergistic, mental, integrative approach, computer ethics and philosophy

of technology. The humanity of cognitive technologies is revealed; this is conceptualized as a socio-cultural-anthropological phenomenon, which correlates with the transformation of the value-and-semantic universal of culture. Attention is paid to the methodological role of exaggerating the positive socio-and-cultural, anthropological and socio-and-natural influence of the expansion of computer network information on the emergence of explicit and prognostic restrictions on internetization and computerization, which are expressed in the concept of "information society". In socio-and-cultural practice, internetization and computerization are manifested in the implicit strategy of the advantage of extensive computerization of socio-and-cultural processes over intensive computerization. Modern technologies and hardware components allow us to immerse yourself in virtual reality, in which the subject does not distinguish between things and events of the real and virtual world: the world given to him directly in his feelings, but at this level they are fuzzy, so there is an alienation of a person from the flesh when using computer technologies, and the human flesh turns into a body connected to the network. The formation of the latest cognitive-and-technological anthroposphere is a qualitatively new stage of transformation human and its transformation. NBICS technologies set a new strategy for human being in digital civilization, and its potential consequences require humanitarian understanding of both the prospects and threats of its implementation.

Key words: internetization, computerization, artificial intelligence, digitalization, universum of culture, cognitive-technological, anthroposphere.

УДК 141.144 [(477)]

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.2>**Р. М. Вербова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4653-6057>

кандидат філософських наук,

старший викладач кафедри філософії

Національного університету «Львівська політехніка»

ХРИСТИЯНСЬКИЙ ПЕРСОНАЛІЗМ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Постановка проблеми. Персоналістська тематика в наш час є досить актуальною, адже розгляд проблеми самопізнання особи конструюється на знанні про Бога, захисті своєї свободи, загальнолюдських і національних цінностях. Саме на таких питаннях і зупинявся у своїх філософських рефлексіях Андрей Шептицький. У сьогоdnішніх реаліях російсько-української війни кожен українець як конкретна особа бере на себе відповідальність за свої дії, за дії, які змінюють долю держави, змінюють особу – до чого і закликав у своїх творах український Митрополит. Таким чином, особа протестує проти існуючого світоустрою, поєднуючись в такий спосіб із Богом, але із Богом як із особою, а не з Богом як абстрактною силою.

Філософські та парафілософські твори Андрея Шептицького містять великий теоретичний матеріал для роздумів на тему духовності особи, стосуються проблем суспільно-політичного характеру, є цікавими з точки зору стану філософії і науки того часу [1, с. 10 – 11].

Аналіз досліджень і публікацій. Вагоме значення для осмислення християнського персоналізму мають твори українського мислителя: «Отче наш» [2], «Божа мудрість» [3], «До української інтелігенції» [4], «Найбільша заповідь» [5], «Не вбий» [6] та інші. Розкриттям філософських ідей крізь призму персоналізму у творчості Андрея Шептицького займалися такі українські вчені, як: В. Бліхар, Ю. Дем'ячук, Б. Дзюрах, О. Кендус, А. Кравчук, О. Ліщинська-Милян, Я. Свищук, О. Шеремета та інші. Зокрема, В. Бліхар в дослідженні «Соціально-філософські погляди А. Шептицького» розглядає взаємозв'язок людини і суспільства у філософських ідеях А. Шептицького, констатує на вагомій ролі особи у розвитку суспільства [1]. Б. Дзюрах у «Вступі» до Пастирських послань А. Шептицького розкриває суть та значення Церкви для формування особи та як церква впливає на суспільство [7]. У статті О. Шеремети «Соціальна етика Андрея Шептицького – вершинне досягнення українського неотоїзму» уточнюється ставлення Митрополита до Бога як до особистої причини світу [8]. Зважаючи на такий багатоаспектний розгляд філософських ідей А. Шептицького, на жаль, не має цілісного дослідження стосовно проблеми взаємовідно-

шення особи і Бога в контексті християнського персоналізму у творах Митрополита, чому і присвячена дана стаття.

Метою статті є розкриття філософських поглядів Андрея Шептицького крізь призму християнського персоналізму. Завданням наукового дослідження є виявлення тих доктринальних засад у філософії українського мислителя, які обґрунтовують його персоналістські ідеї.

Методи, які використовуються в статті для розкриття суті дослідження: персоналістський, який показує загальне ставлення до контексту даної проблематики; метод аналізу – задля пояснення складних персоналістських тверджень на основі простіших феноменів; метод абстрагування дозволив відокремити суттєві філософські ідеї українського мислителя, які стосуються персоналістської парадигми його творчості, від несуттєвих.

Виклад основного матеріалу. У філософських поглядах А. Шептицького, як зазначає О. Шеремета, матеріальний світ і людина мають своєю причиною не ідеальний світ, але ідеального Бога – розумного, вільного, який є Особою. В цьому і проявляється теїстичний і персоналістський об'єктивний ідеалізм, який був притаманний для філософії Митрополита [8]. А. Шептицький у своїх посланнях відразу вводить поняття Бога як розумної особистої причини світу [8].

Він надає Богу як особі такі властивості: слава, велич, любов, доброта, безконечність, мудрість. Як зазначає український Митрополит, коли говоримо про Божу природу і сутність (*essentia metaphysica*), то шукаємо її в бутті, існуванні Бога; як єство від себе, єство абсолютне, єство, що само по собі є [2, с. 17]. А. Шептицький опредмечує Бога для осіб, стверджуючи, що Бог є в нашому розумі, як предмет нашого надприродного пізнання з віри і є в нашій волі, як предмет бажань і любові волі. Він є в нас так, як пізнаний в розумі пізнаючого і улюблений в серці люблячого [3, с. 42]. І, якщо у Т. Аквінського доводиться існування Бога як Першопричини і Розуму, і тільки потім, в наступних роздумах “Суми теології” відкривається, що Бог є саме персональним Буттям, то А. Шептицький в “Отче наші” відразу доводить існування Бога як Майстра – розумної особистої істоти, що вільно створила світ [8].

Тут же він стверджує, що святість особи проявляється через Божу волю, що свідчить про наявність персоналістських ідей у його філософії. Божа воля, з точки зору Митрополита, – святість кожної конкретної особи: “Бог хоче нашої святості, а ми, виконуючи Його волю, доходимо до неї. Бог не хоче смерті грішника, а бажає, щоб він навернувся та жив (Єз. 33, 11), тому це прохання стосується прямо й безпосередньо до навернення нас самих, бо, хто ж з нас не є грішником, якому потрібно навернення? Стосується християнського життя,

серед якого Боже провидіння нас так провадить своїм святим законом і натхненнями Своєї святої благодаті, що, йдучи Господньою дорогою, ми повинні з дня на день освячуватися. Наш Отець в небі – Святий, будьмо ж і ми святими” [2, с. 32]. “Будьте святими, бо й Я святий”, – каже Господь в Третій Книзі Мойсея (Лев, 19, 2) [2, с. 32].

Як зауважує А. Шептицький, ця святість, очевидно, не є заслугою особи як людини, а даром з неба вливається в душу кожної особи в хвилині хрещення. Ця святість – це освячуюча Божа благодать. Вона в душі особи росте з кожним добрим ділом і достойним прийняттям кожної Тайни, і кожною побожно відмовленою молитвою. Ту святість, з точки зору А. Шептицького, Церква прилюдно визнає у кожному християнинові, тому й кожний християнин має право приступити до святого Причастя, і священник не може комусь відмовити у Причасті, хіба що публічному грішникові, тобто людині, яка дає всім згіршення. Ту святість Церква засвідчує елеопомазанням людини, яка жила по-християнськи, а вмираючи у невідомості, не може сповідатися, і похороном такого ж християнина, тобто покладення тіла у землю під час молитов, кадження й кроплення свяченою водою [2, с. 32].

Як стверджує Митрополит, варто говорити про те, що церква визнає й тіло людини святим. Але ця святість, отримана дитиною при хрещенні, є, очевидно, найменшим ступенем святості. Вона в міру зросту й розвитку людини повинна рости, а росте сповненням Божої волі, дотриманням Божих заповідей. Хоч Божі заповіді не є такі важкі (1 Йо. 5, 3) і Христове ярмо, як він сам каже, є легке, однак наша слабкість, неміч така велика, що без Божої благодаті ми не в змозі сповняти Божої волі. Безкінечний скарб Божих дарів, освячуючої благодаті й Божої любові носимо неначе в глиняних посудинах за сильним висловом святого Павла (2 Кор. 4, 7). Тому необхідно нам бажати тої Божої допомоги, без якої нічого доброго не можемо зробити, і це бажання висловлювати в молитвах [2, с. 32 – 33]. Святість, на думку А. Шептицького, в нас самих, бо без неї не можемо нічого зробити [7, с. 45]. Отже, таке розуміння Митрополитом святості можна віднести до

парадигми трактування даного поняття представниками християнського персоналізму, оскільки, як вони стверджували, спочатку необхідно розкрити святість в нас самих, а вже потім утверджувати її назовні.

Як зауважує О. Шеремета, через таке визнання персоналізованої святості А. Шептицьким доводиться і існування самого Бога, так як він вільний від потреби зберігати поступовість у метафізичному мисленні, доводити спочатку менше, а потім більше. Крім того, йому видається очевидним, що складність світу є такою, що вказує саме на існування Майстра. А тому і доводити існування Бога як Особи є легшим, ніж доводити існування метафізичної причини світу. В таких міркуваннях А. Шептицького проявляються ідеї представників сучасного християнського персоналізму [8]. В контексті російсько-української війни можемо погодитись із такими міркуваннями українського Митрополита, оскільки бачимо наскільки світ є важким і багатостраждальним, що підтверджує існування Майстра.

А. Шептицький в своїх посланнях аналізує такі властивості Бога, як: творчість, що визначає розвиток світу; розумність, що визначає гармонійний порядок всього; моральність, що визначає порядок моральний для розумних істот; могутність, що має владу над всім; справедливість, що визначає правовий порядок для всіх спільнот розумних особистостей. Звідси можна зробити висновок, що, коли метафізик доводить існування Причини всього, то він доводить існування Творця, Розуму, Добра, Сили, Справедливості [8]. У посланні “До української інтелігенції” український Митрополит проголошує: “Ту могутню силу, розумну, моральну, справедливу признаєш, хоч її і Богом не називаєш, але признаючи її, признаєш Бога. Будь у розумуванні щирим, звернися до простоти, без якої не потрапиш до людей, а у власному розумі знайдеш тоді певний доказ, що є Бог на небі – Творець світу і Суддя людського сумління” [4, с. 269].

Тобто, згідно із А. Шептицьким, якщо Бог існує, то Він є не лише Творцем, але моральним Законодавцем та Суддею. Раціональна влаштованість світу є такою, що його могла створити лише Особа-Законодавець [8]. На думку українського мислителя, Бог пізнає лише Сам Себе в тій досконалості, в якій він може бути пізнаним і те пізнання, те осягнення є внутрішнім актом Пресвятої Трійці, яким Бог Отець родить Бога Сина, в якому Бог у нутрі Себе Самого висловлює, каже Своє передвічне Слово. Лише те Слово є досконалим пізнанням Божества. Тільки для Божого Слова і для Святого Духа Бог є цілковито пізнаний, тобто так досконало, як може бути пізнаний [2, с. 35].

Для всіх створінь, як зазначає український Митрополит, навіть найвищих і найдосконалі-

ших, Бог є завжди безоднею недоступного світла, тому зі всіх видінь, якими Бог об'являв людям Свою природу, темрява, мряка, що наповнила храм Соломона, що з'явилася й при Христовому Переображенні, є може найвірнішою і найдосконалішою, бо являє те святе незнання для особи, яким є найдосконаліше знання Божества. Чим більше хто знає Бога, тим більше свідомий тої безконечної безодні недоступного світла, яким є Божество навіть для конкретних осіб. І це світло є найбільшим для них, бо вони значно краще від усіх людей на світі розуміють, до якого ступеня Боже єство безконечно перевищує всякий створений розум [2, с. 35].

В такому ж ракурсі А. Шептицький розглядає і особу Ісуса Христа, стверджуючи, що Ісус Христос має особистий вплив на людство. Його особа живе поміж християнами, впливаючи могутньою своєю індивідуальністю на кожного християнина так, що лише з його рук сподіваються християни добра, приписуючи йому все, що мають, признаючи того чоловіка своїм Богом, Творцем і Спасителем. Його доктрина, обіймаючи всі індивідуальні і суспільні потреби людей, запевняючи кожній одиниці розвиток її індивідуальності, а кожній поодинокій суспільній групі якнайповніший розвиток усіх її сил, до яких має природне право, спирається до того ступеня на власному пересвідченні людей і їх свідомості, що лише переконана особа в своїй правоті їх приймає [4, с. 272–273]. Ісус Христос, на думку А. Шептицького, єднається завдяки молитві з кожною душею зокрема, з кожною розмовляє, кожну вчить. Його вчительство, виконане в глибинах людського серця на молитві, звертається до одиниць. Тому в його особистій владі в людському серці мусять бути поставлені ті межі індивідуалізму, які ставить йому Богом освячене людство.

Зрештою, кожна окрема одиниця, як зазначає український мислитель, змушена кожної хвилини переконуватися, чи вона правильно приймає вчительство Христа індивідуально до неї звернене, чи часом до нього не додає своєї фантазії. Тією нехитною мірою вчительства Христа в душі особи, тією вказівкою, що бесіда Христа завершується і починається людська думка, є Христова віра. Як довго душа тримається чесноти віри, Христос вчить, а душа від нього приймає науку індивідуально. А тоді, коли людина до бесіди Христа додає слова своєї уяви – має змогу у вірі осудити ті слова свого єгоїзму, як протилежні словам Христа. Як стверджує А. Шептицький, кожна душа має вникати в глибину розуміння правд віри [9, с. 430–432].

Також і влада Ісуса Христа сама в собі найвища і найсамостійніша, бо владою Бога сильна і самостійна. А з другого боку єднає у собі всіх, що стоять під нею, всю людську владу і всі людські одиниці. Христос сам визначає мету своєї науки і закону

як загальнолюдську суспільну організацію, яка починаючи від одиниці і родини веде до ладу кожну частину людської суспільності [4, с. 272–273, 287]. Він Своєю благодаттю говорить до кожного зокрема [9, с. 433]. Отже, такі твердження стосовно Ісуса Христа як особи зводяться до христологічного персоналізму у філософії А. Шептицького, що можна простежити пізніше і у філософських ідеях Кароля Войтили.

Що ж стосується особи, то А. Шептицький наголошує, що: “вона має бажати й просити від Бога того, що необхідне для життя, для себе й ближніх, а водночас бути вдоволеним тим, що необхідне, не бути захланним на те, що надміру” [2, с. 24–25, 35]. Розглядаючи проблематику цього питання, Митрополит відкидає твердження про те, що багаті повинні допомагати бідним через людську справедливість. Тобто, якщо особа має надлишок матеріальних благ, то зобов'язана віддати його бідним. Для А. Шептицького така концепція абсолютно не прийнятна. Тим більше дивною є думка, що володіння матеріальними благами – наслідок несправедливості проти іншої особи [10]: “Незгідним з християнською наукою є твердження соціалістів, що помагати вбогим є обов'язком справедливості для посідаючих. Безпідставним твердженням є теж, що кожна власність є овочем людської кривди ... Приватна власність, набута дорогою спадку або через оцадність і працю, є правом, що його стереже Божий закон. А обов'язок ділитися при уживанні тої власності з убогими є християнським обов'язком любові ближнього” [11, с. 524]. Важливим при цьому є недоторканість особистої власності [11, с. 526].

Причина проблеми контрасту в посіданні матеріальними благами – людський єгоїзм та жадоба власного збагачення [10]. Але, зрештою, А. Шептицький постійно акцентував увагу на значимості самої особи як центру всієї економічної діяльності. Це означає, що її поведінка та позиція мають глобальний вплив на розвиток суспільного добробуту [1, с. 13]. Таким чином, високі ідеали християнського персоналізму були втілені Митрополитом Андреем у так званий національний економічний персоналізм, тобто творення економічної самоідентифікації українців [12, с. 99].

Очевидно, благодать, що освячує кожну душу зокрема, є добром, спасінням людини, що її посідає, але в якомусь значенні є й вона спільним добром. Здається навіть, що всі чесноти, всі прикмети, всі добрі діла одного, є також добром ближніх, передовсім тому, що з закону природи людський рід солідарний. Лише на підставі цього закону міг Христос за нас терпіти і умирати та заслужити нам Божу благодать. Ця наша солідарність свідчить, що всі можуть через одного терпіти, що взаємно передається вартість надолуження добрих діл [2, с. 28]. Загальне добро є в пов-

ному значенні цього слова єдиним добром кожного з нас зосібна [13, с. 279].

Наші молитви завжди, навіть коли про це забуваємо, зазначає А. Шептицький, є молитвами за всіх, так як небесний Отець є батьком нас усіх. Тому й можна сказати, що все неначе є спільним добром. Наше добро є добром ближніх, але з іншої сторони добро ближнього є й нашим добром [2, с. 28]. А спільне добро є наслідком любові як бажання добробуту і щастя іншим людям [14, с. 136].

Спільне добро чинить з людей одне тіло, а якраз те спільне добро є основою всякої любові. Почуття й свідомість цього спільного добра, яке об'єднує людей, веде людину до розуміння, що загальне добро – це її власне добро, а ближні її – це наче вона сама! І тому тією самою любов'ю, якою людина сама себе любить, мусить вона любити й ціле людство [15, с. 363]. Таким чином, варто стверджувати, що в якійсь мірі особи один з одним так зв'язані, що один за всіх, а всі за одного відповідаємо, заслуги одних є зараховані всім, а гріхи кожного є злом усіх. Кожний наш гріх відбивається на всіх [13, с. 365]. Усвідомлення цього наближує людину до розуміння, що загальне добро – це є важлива передумова її особистого добра, а ближній – це друге я [14, с. 136].

Любов також полягає в тому, щоб бажати іншим добра і, наскільки це можливо, спричинитися до нього. Хто правдиво любить – той дбає про інших; їх добро лежить йому на серці [5, с. 131]. Але, стверджував А. Шептицький, обов'язком особи є більше любити ближчих собі – своїх рідних, – ніж чужих. Тому більшою, щирішою має бути любов до родини й батьківщини. Однак ця ближча, тепліша й більша любов не може протиставитися меншій любові – любові дальшій, загальній [10].

Варто наголосити на тому, що А. Шептицький, обстоюючи право кожної людської особи на отримання любові, намагається захистити вірних від егоцентризму, який думає лише про заспокоєння власних потреб, нехтуючи криком нужденних навколо себе [7, с. 17]. Подібні твердження в своїй філософії розглядали американські персоналісти, які акцентували увагу на тому, що не потрібно порівнювати персоналізм з егоїзмом і зводити любов лише до себе.

Не менш важливим змістом наповнена любов особи у творах А. Шептицького до самої себе. Любов до себе багатомірна і важливо уникнути глибокого егоїзму, а любити себе настільки, щоб не дозволити іншим принижувати своє я, волю, гідність. Тільки той, хто насамперед любить по-справжньому самого себе, має менше шансів морально впасти або бути приниженим [16, с. 72].

Персоналізація любові проголошується ним таким чином, що він її називає істотою і ствер-

джує, що: “Любов є жертволюбна, солодка, згідлива, довго терпить і милосердиться. Вона ... не завидує і не чваниться; не користлюбна... не задумує зла, не тішиться неправдою, а тішиться правдою... все любить” [5, с. 133]. Така любов проходить три ступені: початкова любов, поступова любов, завершена любов. Ці різні ступені любові, на думку А. Шептицького, відрізняються різними завданнями, до яких веде особу поступ у любові.

На першому місці мусить людина зайнятися тим, що головне, тобто відступленням від гріха й боротьбою з пристрастями, що любові протиставляється. Такою є початкова любов. Її треба кормити як малу дитину, гріти і берегти від смерті, від зісуття, яким є тяжкий гріх. На другому місці завданням людини є те, щоб вона поступалася в любові. Головний намір людської душі звертається тоді до того, щоб любов кріпшала, зростаючи. Неначе дитину треба викохати і виховати та допровадити її до мужеського віку. До третього завдання людської душі належить виключно з'єднання з Богом, щоб ним тішитися. Такою є завершена любов [3, с. 269].

Через це кожна особа зобов'язана з людської природи до любові ближнього [6, с. 261]. А тому любов до себе і свого ближнього має бути не в конфлікті, а у злагоді, яка, зокрема, містить і здатність пожертвувати своїм добром заради інших. Цим А. Шептицький, мабуть, вказував на те, що шляхом примирення, виховання і добродійності існує можливість зробити друзів із ворогів. Завдяки такій любові людська особа отримує здатність піднятися над обставинами і власними пристрастями та не відплачувати злом за зло [14, с. 136]. Любити ближнього як самого себе для А. Шептицького означає поважати і оцінювати право іншого так, як своє особисте [11, с. 535]. Любов ближнього – це особна любов [3, с. 262]. Такі ідеї А. Шептицького суголосні із твердженнями європейських персоналістів стосовно їхнього ставлення до любові.

Любов тим освячує душу, що надає їй волі напрям до Бога як до найвищої цілі. Тому вона вже сама, себто й без дійсного прийняття Таїнств хрещення чи покаєння, вводить у душу Божу благодать і освячує її. Як ми це вище бачили, причиною, чому сам акт любові може перед Таїнствами освятити душу, є те, що в тому акті є включене (implicite) бажання прийняти Таїнство, хоч воно й невисловлене (explicite). А. Шептицький вчиться з любов'ю дивитися на світ, бо на першому місці він бачить у житті Христа і Його науку – людинолюбство [10]. І стверджує про те, що в думці Ісуса Христа людина – це друге Його Я, другий Христос [17, с. 52]. Можна також говорити і про особистісне переживання Божої любові самим А. Шептицьким та її віддзеркалення в душі митрополита [7, с. 15].

Отже, як бачимо, поняття любові А. Шептицький наділяє широким спектром значень: від найелементарнішої сили, властивої окремій людині, до загальнолюдського об'єднуючого потенціалу. Це дає змогу вважати любов універсальною величиною концепції християнського персоналізму А. Шептицького. Зокрема, трактування любові як синтезу чеснот, розуміння любові до ближнього, як діяльного принципу (у формі милосердя, добротності), поняття миру.

Як стверджує О. Ліщинська-Милян, любов для Митрополита у формі двох заповідей гармонізує взаємини особи з Богом і з людьми. Характерне для А. Шептицького трактування любові до Бога як оцінювальної надає особливості його вченню. Цей вимір вносить томістичну ідею примату розуму у поясненні християнської любові. Любов до Бога, за А. Шептицьким, вимагає від особи розумових зусиль, звернення напрямку свого життя до Абсолюта [18, с. 8].

Важливим аспектом християнської любові, на якому наголошує Митрополит, є її об'єднуючий характер. Християнська єдність пов'язана з ідеєю солідарності людей. Ідею духовної (надприродної) солідарності А. Шептицький пов'язує з законом спільності заслуг і відповідальностей. Вагомість останнього викликана його характером настанови чинити добро, примножувати позитивні надбання. Таким чином, любов як мир і як єдність є реальною підставою гуманного співжиття у світі. А в рамках одного народу, нації любов між людьми набирає форми патріотизму [18, с. 8].

На думку Митрополита, здається, не було би більшого щастя в житті як жити серед святих, мати їх добрий приклад, користати з їхніх вислуханих молитов, мати стосунки з людьми покірними, добрими, лагідними, милосердними, терпеливими. Це було б раєм на землі, якщо усі були би добрими і святими. Крім того, Божі дари, з точки зору А. Шептицького, не раз є дані людському суспільству як такому, і тоді в найстислішому значенні цього слова є спільними благами. Як тріумф батьківщини і перемога над ворогами є добром усіх, так і спільним добром є тріумф Церкви – нашої батьківщини на віки [2, с. 28]. Викладені вище твердження свідчать про персоналістський солідаризм у філософських поглядах А. Шептицького.

Але український Митрополит стверджує, що також і від кожного з нас, від кожної конкретної особи залежить, чи буде вона щаслива чи нещаслива; найвірогіднішим є те, що земне щастя особи та родини найбільше залежить від них самих; і врешті те, що майбутнє земне щастя народу найбільше залежить теж від людини і родини. Така то вже дивна людська природа – хоче знати неістотні дрібниці з майбутності, а те, що найважливіше і найпевніше в майбутності її майже не цікавить –

саме так зауважує А. Шептицький [19, с. 74].

Також, перешкодою до щастя всіх людей є не “ворогуючі класи”, а внутрішнє переконання людини, стан її совісті [10]. Кожний власним розумом собі все розмірковує. Кожний сам за себе мусить вирішувати, бо кожний буде за себе відповідати [20, с. 374]. Проблема особи, на думку Андрея Шептицького, у браку розуміння своїх прав і прав свого ближнього [10].

Висновки. Погляди А. Шептицького стосовно особи та її взаємозв'язку із Богом можна віднести до напряму християнський персоналізм, оскільки він розкриває особу як таку, що самореалізується, існує у взаємовідношенні з іншими лише через її усвідомлення Бога як Особи, через її особову молитву до Бога, відповідальність особи перед собою та Богом. Особа, позбавлена своєї цілісності та гідності, стає деперсоналізованою та перетворюється на людину без всяких цінностей, втрачає будь-яку повагу як до власного життя, так і до життя та свободи кожної конкретної особи. В посланнях Митрополита простежується персоналістська парадигма трактування людини через її прагнення до особистої відповідальності, внутрішньої свободи та цінування особистої гідності.

Література

1. Бліхар В. С. Соціально-філософські погляди А. Шептицького : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05. Львів, 2006. 17 с.
2. Шептицький А. Отче наш. Львів : Свічадо, 1998. 64 с.
3. Шептицький А. Божя мудрість. *Митрополит Андрей Шептицький. Твори (аскетично-моральні)*. Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу, 1994. С. 3 – 126.
4. Шептицький А. До української інтелігенції. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899 – 1944. Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність* : у 3 т., 2 кн. / за ред. А. Кравчука. Львів : “Місіонер”, 1998. Т. 2, кн. 1. С. 269 – 294.
5. Шептицький А. Найбільша заповідь. *Шептицький А. Пастирські послання 1899-1914 р.* Львів : Артос. Т. 1. С. 112 – 143.
6. Шептицький А. Не вбий. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899-1944. Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність* : у 3 т., 2 кн. Львів : Вид. ОО Василіан «Місіонер», 1998. Т. 2, кн. 1. С. 259 – 268.
7. Дзюрах Б. Вступ. *Шептицький А. Пастирські послання. 1899 – 1914 р. Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність* : у 3 т., 2 кн. Львів : Артос, 1998. Т. 1. С. XII – XLIX.
8. Шеремета О. Соціальна етика Андрея Шептицького. – вершинне досягнення українського неотомізму. *Богословський портал*. 2010. № 10. URL: <http://theology.in.ua/en/bp/theologia/practical/social/38702/>.
9. Шептицький А. Дар п'ятдесятниці. *Митрополит*

Андрей Шептицький. Твори (аскетично-моральні). Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу, 1994. С. 417 – 456.

10. Дем'янчук Ю. Митрополит Андрей Шептицький та комуністична ідеологія. *Християнин і світ*. 2011. № 5. URL: <http://xic.com.ua/z-istoriji-dumky/3-bogoslovja/160-mytropolyt-andrej-sheptyckyj-ta-komunistychna-ideologija>.

11. Шептицький А. О квестії соціальної. *Шептицький А. Пастирські послання 1899-1914 р.* Т. 1. Львів : Артос, 1998. С. 513 – 550.

12. Вербова О. С. Українська греко-католицька церква на чолі з А. Шептицьким як чинник творення інституціонального поля національного підприємництва. *Праці наукового товариства ім. Шевченка. Том LI. Економічний збірник* / ред. кол.: Г. Башнянин, С. Вовканич, С. Гелей. Львів : видавництво Львівського торговельно-економічного університету, 2017. Том 1. 404 с. С. 90 – 99.

13. Шептицький А. Із декрету до духовенства. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899 – 1944. Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність* : у 3 т., 2 кн. / за ред. А. Кравчука. Львів : «Місіонер», 1998. Т. 2, кн. 1. С. 169 – 180.

14. Шеремета О. Ю. Спільне добро народу, держави і церкви в розумінні митрополита А. Шептицького. *Мультиверсум. Філософський альманах*. К., 2008. Вип. 72. С. 136 – 146.

15. Шептицький А. Пастирські послання 1899-1914 р. Львів : Артос. 1014с.

16. Кендус О. Саморефлексія особистості у філософсько-релігійному світогляді представників українського кліру. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 4. С. 71 – 79.

17. Шептицький А. Християнська родина. *Шептицький А. Пастирські послання 1899-1914 р.* Львів : Артос. Т. 1. С. 53 – 71.

18. Ліщинська-Милян О. Ідеї християнського гуманізму в українській релігійній філософії першої половини ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05. Львів, 2001. 17 с.

19. Свищук Я. В душі великого митрополита. Львів : Свічадо, 2002. 136 с.

20. Шептицький А. О подружестві і родині. *Шептицький А. Пастирські послання 1899-1914 р.* Львів : Артос. Т. 1. С. 366 – 390.

Анотація

Вербова Р. М. Християнський персоналізм Андрея Шептицького. – Стаття.

Розглянуто персоналістські ідеї Андрея Шептицького в контексті його відношення до особи та Бога. Наголошено на тому, що творчість Митрополита є актуальною в умовах сьогоденних реалій російсько-української війни, де кожен українець бере на себе відповідальність за свої дії, які змінюють його як особу та змінюють ставлення до держави загалом – до чого і закликав у своїх посланнях український мислитель.

Розкрито суть дослідження завдяки методам: персоналізму, методу аналізу, методу абстрагування. Досліджено ставлення до Бога А. Шептицьким як до

Найвищої Особи, яка є причиною світу. Осмислено персоналістський контекст поняття «святості особи» як прояву Божественної благодаті. Доведено, що Митрополит персоналізує молитву через постать Ісуса Христа, який таким чином поєднує в собі особу і найвищу трансцендентальну сутність.

Визначено поняття «любові» в посланнях А. Шептицького як прагнення дбати про інших. Любов розглядається як істота, тобто Митрополит персоналізує любов, надаючи їй три стадії проходження: початкова любов, поступова любов та завершена любов. Таким чином, протиставляється персоналізм егоцентризму в контексті трактування поняття «любові» як дару для кожної конкретної особи, але у її взаємовідношенні з іншими. Обґрунтовано, що в посланнях А. Шептицького економічний персоналізм тісно поєднувався із християнським персоналізмом, оскільки особа і проявляється як особа у її прагненні допомогти іншому, а не в самозбагаченні; через керування Божественним законом в своїй економічній діяльності.

У статті зроблено висновок, що філософські ідеї А. Шептицького стосовно особи та її взаємозв'язку із Богом можна віднести до напряму християнський персоналізм, оскільки він розкриває особу як таку, що самореалізується, існує у взаємовідношенні з іншими лише через її усвідомлення Бога як Особи, через її особову молитву до Бога, відповідальність особи перед собою та Богом.

Ключові слова: Андрей Шептицький, персоналізм, християнський персоналізм, особа, Бог, святість особи, молитва, любов, Ісус Христос.

Summary

Verbova R. M. Christian personalism of Andrey Sheptytskyi. – Article.

It is considered personalistic ideas of Andrey Sheptytskyi at the context of his relation to person and God. It is emphasized that the Metropolitan creation is actuality at the conditions today's realities of the russian-ukrainian war, where every Ukrainian takes care for itself responsibility for their actions, which change his as person and change position to country on the whole – for that the Ukrainian thinker in his epistles appealed.

It is revealed the essence of research through the methods: personalism, analysis method, abstraction method. The Position to Gog by A. Sheptytskyi as to the Highest Person, which is the reason of the world is researched. It is made of sense personalistic context notion of «sanctity person» as ostent of God's grace. It is proved that the Metropolitan personalizes prayer through Jesus Christ's figure, that so connects in his person and highest transcendental essence in himself.

It is defined the notion «care» as striving look after about others in A. Sheptytskyi's epistles. Care is considered as being, namely the Metropolitan personalized care, providing it three stages of passage: primary care, progressive care, completed care. Thereby, it is opposed personalism egocentrism at the context of treatment the notion «care» as gift for every concrete person, but in it relationship with others. It is justified that in the A. Sheptytskyi's epistles economical personalism closely combined with Christian personalism, because person

manifests itself as person in it striving to help other, but not in self-enrichment; through management God's law in it economical activity.

In the article a conclusion is made that A. Sheptytskyi's philosophical ideas concerning person and it relationship with God can be attributed to the direction Christian personalism, because he reveals person as such that

selfrealises, exists at the relationship with others only through of it awareness God as Person, through of it personalized prayer to God, responsibility person in front of itself and God.

Key words: Andrey Sheptytskyi, personalism, Christian personalism, person, God, sanctity person, prayer, care, Jesus Christ.

УДК 141.32:165.62

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.3>**Л. М. Газнюк**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4444-3965>*доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри гуманітарних наук
Харківської державної академії фізичної культури***Ю. А. Семенова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6652-1659>*кандидат філософських наук, доцент,
професор кафедри гуманітарних наук
Харківської державної академії фізичної культури*

ЛЮДИНА І СОЦІАЛЬНИЙ СВІТ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНО-ЕМОЦІЙНІ ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ

Постановка проблеми. У сучасному інформатизованому світі людина має доступ до інформації, яка дозволяє їй рефлексувати над причинами та наслідками своїх дій. Водночас людина часто наштовхується на небезпеки, пов'язані з непродуманими й ненавмисними наслідками власних дій. Людина сама створює, підтримує та коригує набір біографічних нарративів, соціальних ролей та стилів життя – історію про те, хто вона, який шлях вона пройшла до сьогодні, щоб робити висновок про себе й своє місце у часі й просторі. Сьогодні людина почуває з одного боку себе більш вільною у виборі того, що вона хоче і може робити і ким бути, інформація і розвиток технологій значно підвищили рівень добробуту сучасної людини, але з другого боку такі можливості викликають тривогу, породжену повною захищеністю людини від примусової публічності. Невтручання в приватне життя сьогодні може лише декларуватись, можливості самореалізації теж мають низку перепон і обмежень, породжуючи емоційні стреси й ризики. У посттрадиційних суспільствах людина змушена створювати власну ідентичність сама, на відміну від традиційних суспільств, які забезпечують своїх членів таким нарративом та соціальною роллю [7]. Питання «Що робити? Як діяти? Ким бути?» постають перед людиною саме в умовах пізнього модерну, відповіді на них проявляються у повсякденній соціальній поведінці.

Аналіз досліджень в царині сучасних екзистенційних викликів показав, що сьогодні суспільство повсюдно використовує Інтернет та інші нові інформаційні й комунікаційні технології, які з'єднують кожного з кожним, але в результаті зростає самотність і самотійне відсторонення людини від соціального оточення. Продукування безлічі матеріальних, сервісних послуг, виникнення товарного фетишизму, повільний «фейковий» новин в інформаційному просторі призводить до того, що замість багатогранно розвиненої особи-

стості з'являється штучно сконструйований споживач, над яким домінує світ гаджетів.

Аналіз праць В. Франкла, Е. Фромма, Х. Йоса, Д. Рісмана, А. Теймори, А. Гейдарі, С. Кравченко стосовно «нормальної аномії», «екзистенційної травми», «людської деструктивності», розкладу цінностей дають підстави припускати, що до трансформації цінностей ведуть певні процеси в суспільстві, однак питання, як ці процеси позначаються на поведінці людини, виступаючи екзистенційно-емоційними викликами сучасності, що це за процеси у соціумі і як вони впливають на екзистенційно-емоційний стан сучасної людини, дотепер залишаються невизначеними. Їх висвітленню присвячена дана стаття.

Мета статті: з'ясувати механізми й наслідки раціоналізації «політики життя», політики самоактуалізації, яка діє як на індивідуальному, так і на колективному рівнях, нівелюючи емоції, почуття та екзистенційні переживання людини, що проявляється у ставленні до навколишнього соціального світу.

Людина усвідомлено намагається керувати емоціями, як складовими суб'єктивної форми духовної сфери. Природним є прагнення отримувати позитивні емоції й уникати негативу. Реальне життя людини наповнене не лише щасливими моментами. Воно рясно насичене трагічними явищами і подіями. Втрати, невдачі, неприємності, драми, трагедії, хвороби, болі, страхи, печалі, відчай, смерть – звичайні супутники життя людини. Фоном щастя є негативна чуттєвість. Без цього контрасту позитивні переживання стануть пересічною повсякденністю. З феноменом страждання пов'язаний ряд високих почуттів людини, таких, як смуток, печаль, сердечний біль, співчуття, милосердя, жертвовність, співчуття, людяність. Без культури негативних емоцій, душа стає бідною, бездушною, сухою. Ескапізм припускає усвідомлену «втечу», яка позбавляє індивіда необхідності і можливості здійснювати зв'язок із

суспільством. Поряд з різними формами прояву ескапізму (алкоголь, наркотики, комп'ютерні ігри, занурення у віртуальний світ тощо), у деяких випадках ескапістські тенденції приймають форму відлюдницького способу життя й обґрунтування необхідності усамітнення в природному середовищі.

Віртуальна комп'ютерна реальність відрізняється від дійсності здатністю надати індивідові можливість отримувати лише позитивні емоції. Це один із способів зваблювання, захоплення, розслаблення людини. Це свого роду «прийоми», які затакують людину у віртуальний світ (як «колобіг Сансари» в буддизмі). Духовність – це інтеграційна якість особи, яка визначає сенсожиттєві цінності, які формують людяне відношення до інших, гуманізм, забезпечують духовний розвиток особи. Духовність, так само як і свідомість, поза людиною (як носія й того, й іншого) не існує. Встановлення і розвиток духовних і фізичних контактів між людьми – це є спілкування, завдяки якому стає можливим розвиток духовного початку людини [3].

Сучасна людина постійно перебуває в напруженому екзистенційно-емоційному режимі, у якому почуття та переживання сприймаються, як керовані й впорядковані, які можна класифікувати, поррахувати або виміряти. Будучи суб'єктом такого емоційного режиму, людина у всьому прагне ефективності й вірить у те, що її почуттями можна керувати. Людина такого психологічного типу занадто розважлива, вона чітко здатна розподілити задоволення і розчарування у відносинах на ті, що приносять користь, і ті, яких потрібно уникати. У психологічному аспекті людина виглядає, як технократ, який вірить, що застосування правильних засобів у правильний час може нормалізувати сплутану природу емоцій. Сьогодні людина здебільшого підходить до своїх емоцій занадто розважливо й раціонально, підраховуючи навіть задоволення за оцінювальною шкалою. Вона займається різними формами самовдосконалення та використовує безліч терапевтичних методик, залучаючи нейролінгвістичне програмування для оцінки своїх переживань і почуттів. На думку Ентоні Гідденса така самопоміч виступає основним жанром популярної психології, як «фундаментальними текстами нашого часу». Такі тексти стають сьогодні інструментами створення рефлексивного суб'єкта, що постійно оцінює себе та адаптується до соціальної реальності, що змінюється. Гідденс звертається до теми романтичних відносин і кохання, пов'язуючи їх з виникненням «нарративу самості» [9]. Сьогодні у соціокультурному світі спостерігається трансформація інтимності. На думку Гідденса, інтимні соціокультурні відносини стають вільними, особистісні зв'язки між

двома людьми стають все менш залежними від зовнішніх законів, регуляцій та соціальних очікувань, і все більше ґрунтуються на внутрішньому розумінні впродовж періоду взаємовідносин, які базуються на емоційній комунікації. Відсутність такого зв'язку закінчується розірванням відносин у повсякденному житті. У роботі «Модерн і самоідентичність» Гідденс зазначає, що ідентичність людини не знаходиться ані в галузі поведінки, ані в реакціях оточуючих, проте полягає у здатності підтримувати розвиток особливого нарративу. Біографія індивіда може бути повністю фіксованою, оскільки індивід повинен постійно інтегрувати те, що відбувається у світі події в безперервну «історію» себе [8].

Сучасне кохання стверджує, що криза сенсу та досвіду шлюбу виникла, коли він втратив свою інституційну функцію контролю розподілу власності, проте, замість цього, став розглядатися, як місце для почуттів бажання, єдності та втрати. Протягом двадцятого століття, частково у відповідь на цю кризу, з'явилася нова мова кохання – «інтимність», яка не стільки замінила, але скоріше стала співіснувати з попередньою мовою «романтики». Сьогодні все менше говорять про кохання, шлюб, як союз двох людей, досить часто стає соціальним ліфтом, закоханість поступається місцем «відносинам», все частіше можна чути або читати «перебуває у відносинах», при цьому маються на увазі саме інтимні відносини без жодного натяку на почуття, емоції й романтику, можливо, спільний побут і співмешкання. Поняття «відносини між двома людьми» описує раціоналізовану, засновану на самопізнанні та пізнанні іншої людини соціальну взаємодію, протиставляючись поняттю «любов».

Другу половину ХХ століття можна охарактеризувати, як час злиття логіки емоційного та логіки раціонального. Авторитетні вчені У. Бек, Н. Луман, Е. Гідденс вказували на те, що персональні стосунки грають важливу роль для соціалізації особистості. У традиційному суспільстві більшість сприймає шлюб, як завершальний акорд інтимно-особистісних відносин, який підкріплюється офіційною державною установою, і виконує роль нетипового соціального ліфту і постає, як спосіб доступу до різних соціальних благ [10]. З точки зору соціального статусу, для людини – це проект, від успіху якого в багатьох державах залежить практично все, включаючи медичне страхування, можливості отримати бажану освіту, скорегувати більш вигідний податковий статус, багато інших можливостей і переваг у різних сферах соціального буття. З цих причин все більш помітною стає раціоналізація романтичного, і, якщо цей проект дасть слабину, індивіду загрожує низька соціальна мобільність, і він може просто опинитися в іншій соціальній страті.

У країнах із розвинутою соціальною політикою шлюб продовжує здійснювати функцію соціалізації, вказуючи на те, що над персональними стосунками треба працювати, тобто це й є той продуктивний імператив. Логіка продуктивного «емоційного режиму» стає провідною у розумінні того, як влаштовані стосунки, та як ними скористатись. В основі цієї логіки лежать чотири принципи, на які варто звернути увагу. Зокрема, це автономність, перш ніж розпочати працювати над відносинами, потрібно для початку добре попрацювати над собою. Саме у роботі над собою індивід виявляє свої справжні емоції, віднаходить і розкриває справжнє "Я". І лише після цього може якимось чином здійснювати успішну соціально-комунікативну персональну взаємодію з іншими. Важливе значення має договір, в результаті якого суб'єкти визначають унікальний кодекс поведінки, покликаний задовольняти психологічні потреби та враховувати особливості обох партнерів. І, нарешті, вибір, у якому суб'єкти перебувають у пошуках партнера, з яким можна найоптимальніше укласти таку угоду. Виникає необхідність шукати людину, яка найкраще розуміє ці потреби та особливості, і буде готова протягом довгого часу з ними співіснувати.

У сучасному соціумі намітився перехід від інструментально-прагматичного до подвійного сприйняття світу і вибудовування відносин між людьми, як у сфері соціальної, так і у сфері духовної. Сучасна людина змушена постійно перебудовувати своє соціальне поле, шукаючи нові компоненти. Значна частина людей у сучасному соціумі залучена в економіку події, й робочий, і вільний час підпорядкований одній і тій самій логіці – треба бути у потрібний час у потрібному місці та з потрібним завданнями, знаннями та речами. Окрім того, сучасна людина постійно працює над стосунками. І в процесі комунікації прагне вибудувати і вступити в контрактні продуктивні відносини, від яких конче необхідно отримати користь. І в цьому прагненні людина перетворилась на «емоційний прекаріат», який постійно прагне успіху, але цей успіх не стабільний, він постійно ніби вислизає від індивіда, породжуючи тривожність і бажання бути особливим, помітним, звідси жага публічності, демонстрації своїх можливостей, зазвичай тілесного характеру [2]. Чи не тому такими популярними стали всілякі конкурси індивідуальної демонстрації краси, голосу, різних вмій, не лише серед дорослих, але й дітей.

Стан тривожності обумовлений принципами соціальних особистісних взаємовідносин, які постійно змінюються. Саме автономія, вибір, договір і відносини – те, що раніше успішно робило чуттєво-емоційний світ раціональним,

сьогодні стали неактуальними і виглядають, як застарілі. Місце автономності зайняла сингулярність, на зміну договору прийшла недоговороспроможність, вибір опинився в ситуації без вибору, а відносини втратили свою чинність і переросли у їх відсутність. Сингулярність постає як імператив до самореалізації, але на відміну від автономності, далеко не обов'язково має на увазі імператив взаємодії з іншими людьми. Сьогодні не лише кожен конкретний індивід, але й багато груп претендують на статус особливих, прагнуть визначити себе через ту чи іншу унікальну ідентичність [4]. При цьому, як для окремого індивіда, так і для цілих спільнот прагнення до оригінальності та неповторності є не просто суб'єктивно бажаним, але й соціально очікуваним. Хоча, як це парадоксально, але бути «унікальним» – це означає відповідати вимогам сьогодення, це крок до того, щоб бути успішним.

Зміна парадигми з автономії на сингулярність пов'язана з тим, що індивіди все менше можуть передбачати наслідки своїх дій та бачити майбутнє загалом. В економіці подій, в якій руйнується соціальна держава і ринок праці, людина постійно знаходиться в ситуації непередбачуваності, проте робити вибір стає все важче. Тому людина все більше стає схильною до того, щоб не вибирати. Це не відсутність альтернатив, навпаки, це – привілей не віддавати перевагу жодній з наявних. Альтернативи можуть бути і не дуже хороші, але вони чітко окреслені, прописані, та їхня стабільність гарантована тими чи іншими інститутами.

Сьогодні людина, за У. Беком, опинилась у суспільстві ризику, або суспільстві невизначеності, З. Бауман називає таке суспільство текучим. Від оволодіння професією індивід перейшов до оволодіння набором компетенцій, а від прагнення набути того чи іншого соціального статусу поступово переходить до присвоєння тієї чи іншої ідентичності та пов'язаних із нею привілеїв та санкцій. Якщо вибір – це завжди свідоме обмеження можливостей, то в ситуації, коли людина відмовляється від вибору – це найвигідніша позиція у суспільстві, де необмежені можливості є абсолютним благом. Із стану «без вибору» випливає і результат «недоговороздатності». В результаті контрактність людських відносин сходить нанівець, людині дуже важко у гіперконективному світі розуміти навіть основні поняття персонального договору. Розуміння сенсу, рамок і цілей емоційного договору постійно дебатуються і переосмислюються, у результаті договір стає практично неможливим. Починаючи відносини за загальновідомою схемою чи сценарієм, учасники взаємодії дуже швидко перестають розуміти, як їм визначити та оцінювати відносини. Тому надійнішим здається

не домовлятися, залишатися в рамках своєї сингулярності – йти в «безпечні простори». Звідси випливають «невідносини», бо які можуть бути відносини між суб'єктами, які здійснюють «невибір» та «недоговір»? За своїм характером зв'язки між двома індивідами можуть бути лише випадковими, хоча й інтенсивними. Такі зв'язки можуть тривати роками, але в той час вони здатні легко втратитись. Сучасній людині взагалі не притаманно прив'язуватись до місця, цінувати відносини, всі ці переживання замінив розрахунок і прагматизм. Інший навіть в приватно-персональних відносинах сприймається, як інструмент для досягнення особистих цілей, і досить часто це вже ніхто і не приховує.

На початку ХХ століття різні мислителі розглядали нездатність до продуктивних тривалих commitment-based (заснованих на зобов'язання) відносин. Е. Дюркгейм в соціології назвав це «аномією», з точки зору психоаналізу З. Фрейд вважав її дисфункцією психіки. Це характеризує ранній тип раціональних відносин з його фокусом на інструментальності й прагматизмі. Сьогодні, коли людство переходить до імперативу подійності, така форма відносин стає новою нормою соціальної взаємодії. Соціальна зрілість індивіда визначається не здатністю прив'язуватися, але здатністю керувати ризиками, тобто швидко виходити з ситуацій, які не приносять прибутку, у тому числі духовно-емоційного. У сучасному світі позитивне мислення перетворюється на мораль, а суспільство виглядає, як нетолерантне до страждань. Здавалося б, «невідносини» переслідують імператив досягнення особистого щастя: якщо людину охопили негативні почуття, їй радять відпустити проблему й рухатись далі. Якщо людина не може домовитись про вирішення якоїсь проблеми, їй радять облишити цю справу та зайнятись чимось іншим. З цього випливає питання, наскільки людина відчуває після цього себе задоволеною, впевненою і щасливою? Головна ілюзія нової моделі інструментально-прагматичних відносин полягає у тому, що вона обіцяє обов'язкове задоволення, реалізацію бажання і щастя [2]. Людині постійно нагадують про те, якщо вона швидко бігатиме, то може вчасно опинитися там, де відбувається щось важливе, де щось можна отримати, і вона сама матиме можливість щось запропонувати, а отже отримати бажане, а можливо й просто раптове, з того, що навіть не чекала, що насправді відбулось по-іншому і тим самим завдало болю. Специфіка емоційного болю, який людина відчуває сьогодні, полягає в тому, що цей ідеальний тип, в який людина дуже хоче вірити, практично не може бути втіленим в реальне життя. Цей ідеальний тип існує у соціальному вакуумі і вірить у те, що особисте щастя (як у коханні, так і в усьому

іншому) можливе поза будь-якими рамками соціально-економічної взаємодії, людина може бути щасливою незалежно від обставин. Здавалося б, чудова думка, але вона перетворюється на диктат і мораль.

У книзі «Виробництво щасливих громадян: як наука та індустрія щастя контролюють наше життя» Єва Іллуз та Едгар Кабанас відзначають, що позитивна психологія орієнтується на формулу: «негативні емоції – це погано загалом і погано для окремої особи, позитивні емоції – це добре загалом і добре для окремої особистості». З цієї простої формули випливає дуже нехитрий висновок, що має моральну силу і широко впроваджується сьогодні як принцип управління в різних сферах: «Ті, кому властиво відчувати негативні емоції, – це недобропорядні люди, вони заслуговують на все погане, а ті, кому властиві позитивні емоції, – це добропорядні люди і вони заслуговують на все добре» [6]. Імператив щастя диктує поведінку та напрямок життя сучасної людини. Але чи є щастя найвищим благом, якого людина повинна прагнути? Так вважають професіонали-експерти щастя, серед яких особливе місце посідають позитивні психологи, економісти з питань щастя та гуру саморозвитку. За підтримки впливових інституцій та багатонаціональних корпорацій ці самопроголошені експерти тепер вказують людині, яку державну політику слід застосовувати, які освітні заходи проводити, та які зміни вона повинна вжити, щоб вести більш успішне, більш осмислене та здорове життя. І від таких наполегливих рекомендацій немає порятунку, як від тиранії позитиву.

Зі здоровим скептицизмом у сучасному суспільстві демонструється потужний соціальний вплив науки та індустрії щастя, стверджуючи, що неоліберальний союз між психологами, економістами та гуру саморозвитку породив нову та репресивну форму управління та контролю, за якої щастя було вплетено у саму тканину влади. Керовані, добрі, якісні громадяни – це громадяни-споживачі, які позитивно мислять, незалежно від соціально-економічного становища. Їм ніколи страждати від нещасного кохання, їм треба все переробляти в позитивний досвід і шукати щасливе кохання. У фільмі «Джокер» протест головного героя виглядає як протест на адресу емоційної ієрархії, де для того, щоб вважатися повноцінним громадянином, потрібно не так виробляти щось корисне, як постійно сміятися, посміхатися й бути позитивним. Демонстративна відмова зробити з травми «корисний» досвід є найрадикальнішим актом повстання проти тріумфальної ідеології. Джокер показує нам, на що ця відмова може перетворитися. Звідси випливає друге: страждання та біль деле-

гітимуються. Найінтимніші почуття та переживання більше не розглядаються, як щось властиве людському життю, що робить його людяним. Навпаки, страждання є лише свідченням того, що особистість не зуміла себе «грамотно» сформулювати. Біль інтимний, особистий посилюється, таким чином, болем соціального невизнання [1]. Страждання й біль, не перероблені особистістю як «життєвий досвід» і як «урок», необхідний «зростання», визначаються як «неправильні», «неправомірні». Іллуз та Кабанас пишуть про те, що навіть посттравматичний синдром засновник позитивної психології Мартін Зелігман пропонує перетворювати на «синдром посттравматичного зростання» [6]. В умовах війни солдати, які віч-на-віч зустрілись зі стражданнями, болем, покаліченими людськими тілами, повинні мати мужність і силу переробити свої негативні переживання на корисний досвід, і бути зосередженими з усмішкою на вустах, щоб краще вбивати. Так само і звільнені за скороченням працівники корпорацій, фрілансери, що перебиваються на гонорарах, матері-одиначки, рознощики піци та інший прекаріат – їм нема на що сподіватися, крім як на аутотренінг та ранкові мантри. Тривога в серці виникає не тільки тому, що людина боїться бути знехтуваною Іншим, але ближнім і вкрай важливим для неї індивідом, але й тому, що сам факт того, що людина цю тривогу відчуває, дискредитує її у власних очах. Чи є вихід з цієї ситуації? Потрібно більш критично осмислювати ідеї популярних нині підходів до лібералізму загалом і так званого подійного емоційного капіталізму зокрема. Наповнитись енергіями персонального щастя можна лише працюючи над загальним благом. В іншому випадку людина не зможе створювати договір про фундаментальні поняття і буде змушена на самоті – або у своїх safe space – «працювати над травмою», не вступаючи в діалог із тими, чия думка відрізняється від її власної. Своє особисте щастя необхідно мислити у межах соціальних структур. Сучасний соціальний світ відрізняється від усіх попередніх форм суспільного устрою завдяки своєму динамізму, глибокому підриву традиційних звичок і звичаїв, а також глобальному впливу. Це також докорінно змінює загальний характер повсякденного життя та найбільш особистісні аспекти людської діяльності. Фактично, однією з найбільш характерних рис сучасності є посилення взаємозв'язку між глобалізаційними впливами та особистими схильностями, зосередженість на самоті [5] та появі нових механізмів самоідентичності, які формуються і формують соціальні інститути сучасності.

Висновок. У сучасному складному і суперечливому соціумі людині, як і завжди, потрібна надія, але без того тиранічного, конформістського та майже релігійного оптимізму, який супроводжує ідею особистого щастя. Людина потребує щастя, заснованого на критичному аналізі, соціальній справедливості та колективній дії, проте не раціоналізованих алгоритмів, сформованих для неї експертами, які вирішують, що буде для неї краще. Потрібна не та надія, яка ізолує від найгіршого, а та, яка допоможе боротися з незгодами не окремо, а спільно, як суспільство, де працюють закони, де є загальнолюдське розуміння моралі, справедливості і честі і гідності. Нажаль, людьми маніпулюють, різними способами прагнуть відволікати від таких звичайних емоцій, критичного мислення, розчарування, виснаження, смутку тощо, особливо щодо соціально-економічних питань, роботи уряду, оточуючих людей. І це не просто спроба пом'якшити частину негативних почуттів, але схоже на добре продуманий зовнішній соціальний вплив з метою відволікти увагу від нагальних питань соціального світу з допомогою заангажованих, недоброчесних інформаційних впливів.

Література

1. Газнюк Л. М. Філософські етюди екзистенціально-соматичного буття. Монографія. Київ: ПАРАПАН, 2008. 368 с.
2. Газнюк Л.М., Бейлін М.В. Трансформація бажання в суспільстві «постспоживання». *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. Вип. 2(63). 2020. с. 59-70.
3. Павлов В.І. Духовність як екзистенційний простір особистості. *Постсучасність: проблеми духовної свободи особистості*: Монографія; за ред. О.О. Сердюк. Донецьк: ТОВ „Юго-Восток, ЛТД”, 2006. 249с.
4. Семенова Ю. А. Криза ідентичності в умовах трансформації системи цінностей. *Гуманітарний часопис*. 2004. № 1. С. 96-103.
5. Хамітов Н.В. Самотність у людському бутті. *Досвід метаантропології*. К.: «КНТ», 2017. 370 с.
6. Cabanas Edgar, Illouz Eva *Manufacturing Happy Citizens: How the Science and Industry of Happiness Control our Lives*. Publisher: Polity; 1st edition, 2019. 260 p.
7. Gauntlett David *Media Gender and Identity*, Routledge, 2002. 278 p.
8. Giddens Anthony *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press. 1991. 264 p.
9. Giddens A. *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love, and Eroticism in Modern Societies*. Stanford University Press, 1992. 222 p.
10. Shumway David R. *Modern Love: Romance, Intimacy, and the Marriage Crisis*, NYU Press, 2003. 269 p.

Анотація

Газнюк Л. М., Семенова Ю. А. Людина і соціальний світ: екзистенційно-емоційні виклики сучасності. – Стаття.

Представлено критичне осмислення одержимості людини реалізацією бажань і досягнення щастя у сучасному неоліберальному суспільстві. Вказується на недоліки невідповідності та узагальнення «науки» про щастя та позитивну психологію в "культурі провини", в якій структурна нерівність перетворюється на екзистенційно-емоційний дефіцит. Показано, як наука та індустрія досягнення щастя змінили уявлення сучасної людини про те, що означає добродіє життя, і якою ціною його можна досягти, зважаючи на всепроникаючу неоліберальну логіку та згубні соціальні наслідки сучасної політики щастя. З'ясовано, що у сучасному соціальному світі неолібералізм дедалі частіше діє через психологічні практики, що сприяють впевненості, стійкості та «позитивним» почуттям». Явище ескапізму дозволяє людині тимчасово відгороджуватися від тиску негативних соціальних факторів, від необхідності вирішувати тяжкі проблеми в приватному та публічному житті, й радикально звільняють свідомість від небажаної інформації й здійснення дій, що суперечать її етичному кодексу. До втечі в ареали природи сучасну людину спонукає й бажання урізноманітнити життя, адреналіновий голод, трансцендентальна втома, незадоволеність собою в індивідуальному й соціальному сенсі, що реалізується у захопленні екстремальними видами спорту, ризикованими подорожами у малозасвоєні природні ландшафти з метою уникнення утисків цивілізації. Зазначається, що світоглядні настанови, обумовлені впливом природного середовища, зіштовхуються з реаліями ринкової економіки та її впливом на світоглядні орієнтації сучасної людини. В тканину світоглядних настанов проникають ідеї та цінності ринкового світогляду. Ринковий світогляд, як передумова соціалізації сучасної людини, базується на таких цінностях, як володіння інтелектуальним капіталом; здібність вірно аналізувати співвідношення попиту та пропозиції на локальному та глобальному ринках і вміння пропонувати соціально-ефективні рішення; досягнення престижного соціального статусу; креативність, вміння бути конкурентоспроможною особистістю, "товаром", на який є локальний чи глобальний попит; гроші й технологія їх отримання; власність на засоби виробництва товарів та послуг.

Ключові слова: бажання, приватне життя, примусова публічність, природа емоцій, ескапізм, задоволення, розчарування, емоційний режим, соціальна роль.

Summary

Gaznyuk L. M., Semenova Yu. A. Man and the social world: existential and emotional challenges of modernity. – Article.

A critical understanding of man's obsession with the realization of desires and the achievement of happiness in modern neoliberal society is presented. The shortcomings of the inconsistency and generalization of the "science" of happiness and positive psychology in the "culture of guilt" are pointed out, in which structural inequality turns into an existential-emotional deficit. It shows how the science and industry of happiness have changed the modern man's idea of what a virtuous life means and at what cost it can be achieved, given the pervasive neoliberal logic and the harmful social consequences of modern happiness politics. It has been found that in today's social world, neoliberalism increasingly operates through psychological practices that promote confidence, resilience, and "positive" feelings." The phenomenon of escapism allows a person to temporarily isolate himself from the impact of negative social factors, from the need to solve difficult problems in private and public life, and radically frees consciousness from unwanted information and actions that contradict its ethical code. The desire to diversify life, adrenalin hunger, transcendental fatigue, dissatisfaction with oneself in an individual and social sense, which is realized in enthusiasm for extreme sports, risky trips to unexplored natural landscapes in order to avoid the oppression of civilization, prompts a person to escape into the realms of nature. It is noted that worldview guidelines, due to the influence of the natural environment, collide with the realities of the market economy and its influence on the worldview orientations of modern people. The ideas and values of the market worldview permeate the fabric of worldview guidelines. The market worldview, as a prerequisite for the socialization of a modern person, is based on such values as the possession of intellectual capital; the ability to correctly analyze the ratio of supply and demand in local and global markets and the ability to propose socially effective solutions; achieving a prestigious social status; creativity, the ability to be a competitive person, a "goods" for which there is a local or global demand; money and the technology of obtaining it; ownership of means of production of goods and services.

Key words: desire, private life, forced publicity, nature of emotions, escapism, satisfaction, disappointment, emotional mode, social role.

УДК 378.147:101.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.4>**М. В. Галіченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4803-9102>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії, соціології та соціальної роботи

Херсонського державного університету

І. Є. ПоліщукORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8303-0373>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії, соціології та соціальної роботи

Херсонського державного університету

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФСЬКИХ ВЧЕНЬ МИНУЛОГО ТА СЬОГОДЕННЯ

Постановка проблеми. Європейська філософія з часів середньовіччя була важливою складовою університетського освітнього процесу. Зміст цієї дисципліни, звісно, знаходився в суттєвій залежності від різноманітних соціокультурних умов. В історично складних умовах великий вплив на філософію як теорію та навчальну дисципліну чинила ідеологія, позбавляючи її суто філософського змісту, орієнтуючи студентство не на унікальне неповторне бачення світу, не на вільний діалог з мислителями, а на безособистісне, «правильне» тлумачення як природних, соціальних явищ і процесів, так і духовних здобутків людства. Впровадження настанов на уніфіковане мислення мало на меті також його втілення в життєвих сферах, культивуючи якщо й активність, то переважно «стадного» зразку. Таку ситуацію ми мали і за часів панування радянської влади на теренах нашої країни. Оголошення філософії наукою раціонального класичного зразку, вельми сумнівне сприйняття (або навіть несприйняття) філософських вчень немарксистського, зокрема ірраціоналістичного, спрямування негативно впливало на свідомість студентів. Зміст підручників з філософії у цілому зводився до чітких «рамкових» визначень (пригадаємо, наприклад, ленінське визначення матерії), які підлягали зазубрюванню та не мали ніякої практичної спрямованості – ні діяльній, ні комунікативній. До самої ж науки в освітньому процесі було сформовано вульгаризоване ставлення, запозичене з деяких новоевропейських, зокрема й марксистських джерел. Найбільш небезпечним наслідком стало розуміння істини майже виключно в її абсолютних вимірах, слабке сприйняття нескінченності наукового процесу, що являє собою «океан» невідомого, що постійно збільшується; надання смислового акценту в науковому пізнанні об'єкту дослідження, а не самому суб'єкту, його активному інтелектуальному розвитку. Цей розвиток є самоцінним, як і інші прояви життєвого процесу людини.

Ми розуміємо, що студенти філософських факультетів насамперед мають оволодіти великим та глибоким змістом філософських вчень минулого й сьогодення. Однак слід зауважити, що і для них філософія – це запитування, багатовимірний розгляд питань, що запропоновані мислителями. Однак для нефілософських напрямів освіти строгий академізм курсу філософії, зазвичай, не сприяє культивуванню інтересу до даної дисципліни. Студентам цілком вистачає теоретичної ґрунтовності своїх спеціалізованих дисциплін, які ставлять часто-густо переконливі крапки над «і». Задача викладачів філософії – навчити студентів досить впевнено почуватися в поліваріантному просторі сучасної постнекласичної науки, де гіпотези мають явну перевагу над виваженими теоріями, де критерій істини має й конвенційне тлумачення. Таким чином, сутність проблеми, що стосується курсів філософії, полягає насамперед в необхідності перегляду навчальних програм цієї освітньої компоненти, зміст яких має бути суттєво переорієнтований на мисленнєву складову, на певне вільнодумство, яке неодмінно буде ставати передумовою свободи особистості як підґрунтя всіх дій, вчинків, комунікацій. Розуміння свободи як усвідомленої необхідності в традиціях Й. Фіхте та К. Маркса є важливим, але недостатнім. Знання цього, суто розумове сприйняття є тільки передумовою формування власної індивідуальності, що має розкриватися унікальним неповторним способом. А цього потрібна культивування того, що ми називаємо душею, яка чуттєво та інтуїтивно осягає внутрішній та зовнішній світ людини. Тому недостатньо називати філософію власно наукою, пам'ятаючи, що її вчення та ідеї ірраціонального спрямування мають, можливо, більше значення для самотворення людиною самої себе. На думку М. К. Мамардашвілі, вивчення філософії здатне «відновлювати висхідний життєвий смисл філософствування, який зовсім зник у відомі часи з системи університетської, академічної передачі

знань і був підмінений, так би мовити, самокрученням термінологічної машини, яка, безумовно, має існувати» [2, с. 13]. Саме в практичній спрямованості філософських навчальних курсів ми вбачаємо їх істинне призначення.

Мета статті: проаналізувати сучасні підходи до змісту філософії як освітньої компоненти.

Виклад основного матеріалу. У цій статті ми намагаємося розвинути власні пропозиції висловленні у попередніх роботах [7; 8; 9]. На сьогодні вже видані спеціалізовані підручники та посібники з практичної філософії, зміст яких занурює студентів насамперед у царину етики. Однак все більше актуалізується думка, що крім етики практичний аспект мають й інші філософські галузі – політична філософія, філософія екології, економіки, права, науки, естетика. Над питаннями практично орієнтованої філософії працюють як зарубіжні, так і вітчизняні автори, зокрема: В. Гьосле, І. Добронравова, В. Малахов, Ю. Тринкс, М. Фюрст, В. Шинкарук та ін. [3-6; 11-13]. Загальним висновком у працях всіх перерахованих авторів є те, що практично налаштована філософія завжди спрямовує людину до свободи – внутрішньої, чуттєвої та мисленнєвої, та зовнішньої в її різнобічних життєвих реалізаціях. Також є сенс пригадати думку В. Шинкарука: «Діапазон реальної свободи в практичній дії визначається пізнанням. Свобода не тільки пізнання необхідності, а й відкриття можливостей і засобів підпорядкування останньої життєвим цілям людини» [13, с. 164]. Доречно звернутися і до думок А. Швейцера, який виступав проти філософського догматизму та зауважував, що філософія втрачала зв'язок із питаннями, які має людина, коли зіштовхується з життєвими ситуаціями. Тому «цінність будь-якої філософії в остаточному підсумку вимірюється її здатністю перетворитися на живу популярну філософію» [12, с. 611].

Наведені міркування спонукають нас розглянути деякі теоретичні та навчальні праці, в яких питання свободи, практичного спрямування філософії займають важливе місце. В якості вельми показового джерела, в якому акцентоване суспільне значення філософії, слід назвати «Історію західної філософії» Б. Рассела, яка не є власно підручником, але дуже корисна для навчання. Автор зазначає, що існує багато праць з історії філософії і не ставить за мету додати ще одну. Б. Рассел не цінує високо історико-філософські праці, які є описовими і тому «не доносять до читача нічого вартісного» [10, с. 3-4]. Він пропонує розуміти філософію не суто з точки зору глибини запропонованих міркувань, змістовних теоретичних побудов, а оцінювати насамперед можливості її впливу на суспільне й політичне життя. Автор не приймає традиційну логічну послідовність

у викладі всіх великих історико-філософських вчень. Але якщо ми звернемося до вітчизняних джерел, то побачимо в працях з історії філософії чимале нагромадження теорій усіх часів і народів, серед яких є і вельми спекулятивні, що не мають явних проєкцій на реальний життєвий світ суспільства та людини. Однак хронологічний виклад майже всіх солідних філософських вчень зазвичай не викликає у сучасного студентства великого захоплення, суто пізнавальний інтерес до них мають хіба що історики за фахом. З цієї точки зору зрозуміло, чому Б. Рассел, високо оцінюючи в теоретичному плані філософську творчість Б. Спінози, присвячує їй в своїй книзі менше уваги ніж вченню Дж. Локка, ідеї якого мають більш практичне, зокрема етичне, спрямування.

Звернемося далі до іншої праці – підручника з філософії австрійських авторів Марії Фюрст та Юргена Тринкса, які мають великий досвід викладання філософії в гімназії [11]. Вражає теза, що надана в анотації до цієї книги щодо легкого невимушеного і радісного способу викладу дуже складного матеріалу. Як це контрастує з орієнтацією вітчизняних підручників на філософію як предмет з громіздкими теоретичними конструкціями, для розуміння яких потрібна дуже солідна попередня наукова підготовка студентів та їх неймовірні зусилля, щоб дістатися достатнього рівня розуміння ідей і теорій! Ознайомлення з текстом підручника дозволяє засвідчити, що він має незвичайну будову, в ньому відсутня «залізна» логіка, до якої ми, викладачі філософії, привчалися з часів свого студентства. Змістовне різнобарв'я, сміливе висловлення авторських позицій, навіть дещо епатажних, в коментарях до філософських творів, звісно, дивує та захоплює. Автори не побоюються наводити великі за обсягом фрагменти філософських творів, доводячи учням, що підручник з філософії не може бути виключно суб'єктивним коментарем до першоджерел. Саме цим австрійський підручник суттєво відрізняється від вітчизняної навчальної літератури, яка поділяє теоретичний матеріал на методично обґрунтовані коментарі філософських думок у підручнику/посібнику та хрестоматійне викладення фрагментів першоджерел. Наш викладацький досвід свідчить, що використання підручника як базового матеріалу та відсилання студента під час підготовки до занять і екзамену до першоджерел в їх хрестоматійному викладі часто-густо не досягає мети філософського навчання: до самих першоджерел більшість студентів з різних причин, суб'єктивних та об'єктивних, не долучається. «Сухий» коментар авторів підручників студент зазвичай сприймає як нудний, незрозуміло для чого потрібний зміст філософії. Натомість австрійські автори привчають своїх учнів до того, що думки видатних мислителів можуть

захоплювати, або навіть обурювати, але не залишати читача байдужим. М. Фюрст та Ю. Тринкс присвячують один із розділів підручника власно практичній філософії. Незважаючи на те, що сучасна освічена європейська людина достатньо критично ставиться до марксової філософської теорії, яка не позбавлена спекулятивності (проти якої начебто й сама спрямована), автори знаходять «зерно істини» в розумінні Марксом праці як «акту самостворення» людини, в твердженні, що людина лише через працю сягає свого властивого призначення [11, с. 243]. Особливу увагу автори приділяють прагматизму, підкреслюючи, що його представники при всіх відмінностях їх ідей прагнули поєднати теорію та практику [11, с. 249]. Пригадаємо, що в багатьох вітчизняних навчальних підручниках піддається більшій або меншій критиці позитивістське розуміння істини. Але австрійські автори дещо інакше ставляться до тези, згідно якій істина є тим, що має практичні наслідки. Вони наводять думку В. Джеймса: «Володіння істиною... у жодному разі не самоціль, а засіб задоволення певної життєвої потреби» [11, с. 249], істина «є нічим іншим, ніж шляхом, який веде нас від одного досвіду до інших, – таких, досягнення яких варте зусиль. Первинно з погляду здорового глузду істина означає ніщо інше, як цю функцію керування, яке вартує зусиль» [11, с. 251]. Автори також наводять міркування С. К'еркегора щодо критики філософії, яка через мислення забуває про існування. С. К'еркегор не визнає філософа, який «по-філістерському переймається лише тим, який університет пропонує найкраще місце для життя» [11, с. 253]. Вельми важливим для австрійських авторів підручника є висловлювання С. К'еркегора: «існування означає здійснення життя людини як єдності мислення, воління, відчуження і, передусім, дії. Тому існування – це продукування – себе – самого – у – своєму бутті, постійне ставлення до самого себе, до світу, до Бога» [11, с. 253]. Саме така єдність самостворення себе як духовної істоти та різнобічні життєві самореалізації будуть ознакою досягнення певного рівня свободи, яка являє собою усвідомлений чи інтуїтивно підтриманий вибір найбільш оптимальних дій та вчинків. Проблемі свободи автори присвячують і свої міркування щодо філософських поглядів Ж.-П. Сартра. Найбільш актуальною вони вважають позицію філософа щодо критики теорії свободи, «яка не пояснює, що таке відчуження, якою мірою свободою можна маніпулювати, перекручувати її та спрямовувати проти себе самої» [11, с. 270]. За Ж.-П. Сартром, дійсність є тільки у вчинку, тобто практична спрямованість людини – це найголовніше чому має підкорятися розум. Навіть у вельми песимістичних екзистенційних поглядах австрійські автори вбачають важливі життєві сенси, що

дозволяють людині відчувати «смак свободи». Вони торкаються і філософії К. Ясперса, в якій смерть розглядається як гранична ситуація, що допомагає виживати та навіть, на наш погляд, «жити щоб жити».

Звернемося далі до іншого цікавого джерела – книги Тома Батлер-Боудона «50 видатних творів. Філософія» [1]. Ми приєднуємося до відгуків викладачів сучасних американських університетів, які вважають книгу і приємною для читання, і повчальною [1, с. 3]. Автор пропонує читачеві фрагменти праць та виокремлені з них найбільш сутнісні думки як видатних філософів минулого, так і сучасних мислителів, зокрема Г. Арендт, Симони де Бовуар, Н. Холмського, С. Гарріса, Д. Канемана, Дж. Ролза, П. Сінгера, Н. Н. Талеба та інших. Мисленева свобода Т. Батлер-Боудона відчувається в тому, що він не дотримується хронологічного порядку в розгляді філософських концепцій. Автор книги викладає основи вчень так, як йому до вподоби, тобто найбільш цікаві власно для нього філософські думки. Т. Батлер-Боудон зазначає, що мета його праці – «не в тому, щоб розповісти вам, хто «має рацію», а в тому, щоб викласти деякі з відомих ідей і теорій, аби допомогти вам сформуванню власної думки» [1, с. 8], отже й сформуванню більш-менш глибоке уявлення про свій власний життєвий шлях і, можливо, дещо відкорегувати свої плани на майбутнє. Недарма автор нагадує нам тлумачення філософії як «особистого правила життя», що міститься в Оксфордському англійському словнику, а також те, що «філософія – це не прерогатива зарозумілих професорів, вона доволі практична, навряд чи ми могли би без неї функціонувати» [1, с. 9-10]. Захоплює те, що автор прагне поєднати значення філософії як науки та як особистісної справи, що може покращити людське життя, поглибити знання про світ, що може надавати нам способи мислення на хвилюючому особистісному рівні. Коментуючи думки Ж.-П. Сартра про можливість обрання своєї власної долі замість сліпого прийняття правил суспільства, Т. Батлер-Боудон вважає, що французький мислитель «розвинув філософію свободи, яка не залежала від жодного бога і яку вподобало ціле покоління, що прагнуло жити по-своєму» [1, с. 15]. Але від свободи до свавілля – дуже розмита межа, і ми, викладачі філософії, маємо навчити наших студентів певної обережності в балансуванні між нормативністю культури та власним вибором, який часто-густо здійснюється інтуїтивно. Т. Батлер-Боудон приділяє увагу поглядам насамперед тих сучасних філософів, в яких акцентовано практичну спрямованість, зокрема його цікавить утилітаристська концепція Пітера Сінгера, що долає межі академічної філософії. П. Сінгер нагадує, що гарне життя – це «усвідомлення того, що ми можемо

зробити, щоб наш світ став справедливішим місцем для життя» [1, с. 403]. Т. Батлер-Боудон пише, що книга «Життя, яке ви можете врятувати» – це нагадування про те, якою потужною силою може бути філософія в реальному світі [1, с. 403]. Ще одне цікаве звертання автора книги – до праці Нассіма Ніколаса Талеба «Чорний лебідь», в якій наголошується, що «лінійні стосунки – це виняток; ми зосереджуємося на них тільки під час уроків та читання підручників, оскільки вони простіші для розуміння» [1, с. 417]. Можливо нам слід не лякатися варіативності, багатовимірності наших власних тлумачень тих думок, що пропонує нам філософія, не прагнути до надмірної логічної «правильності» викладеного в навчальній літературі теоретичного матеріалу? Можливо слід з більшим розумінням поставитись до «неправильних», з нашої суб'єктивної позиції, інтерпретацій студентами тих чи інших думок великих філософів? Можливо в якості найвищого критерію оцінки з філософської дисципліни ми будемо розглядати здатність мислення, а не знання з підручників. Можливо нам самим слід краще зрозуміти, що наше викладацьке мислення потребує постійного перегляду «штампів» професійної свідомості, наприклад на кшталт того, що діалектика – всезагальний «правильний» метод пізнання? Можливо слід сприйняти й попперівський метод «спроб і помилок», і тоді ми будемо краще позбавлятися від власних одновимірних тверджень? Бажано рекомендувати студентам не тільки класику, а більш популярну філософську літературу, «дитячу», на перший погляд, але живу й важливу для сприйняття молоді аудиторією (наприклад, «Кав'ярня мертвих філософів. Філософське листування для дітей і дорослих». Нора К., Вітторіо Гьосле) [6].

Завершуючи короткий огляд деяких цікавих праць філософського змісту іноземних філософів згадаємо й вдалі спроби вітчизняних авторів акцентувати питання практичної філософії, що натхнені кантівською думкою про практичне як про все те, що можливе завдяки свободі. В цьому плані заслуговують на увагу навчально-методичні праці з етики та етики спілкування В. А. Малахова [4; 5], а також збірка статей І. Добронравової, що присвячена практичній філософії науки [3]. І. Добронравова з синергетичної точки зору досліджує питання багатоваріантності майбутнього та людської свободи і ставить питання: «чи є вільною людиною, яка самоорганізується, в світі, що самоорганізується?» [3, с. 37]. Авторка наголошує на тому, що ситуація людини, яка «знаходиться в нелінійному стані (незадоволена, переживає особисті зміни і т. ін.) для маніпуляторів значно сприятливіша, ніж ситуація людини, застиглої в певному стані» [3, с. 39]. Отже, людині потрібні сучасні знання про сутність процесів самооргані-

зації в природі та суспільстві, що мають допомогти досягти певного рівня свободи, а також у цілому дозволити людству вижити.

Висновки. Ознайомлення зі змістом цікавих для викладання філософії джерел дозволяє зробити деякі висновки та надати рекомендації щодо навчальних програм, навчально-методичного забезпечення та самого освітнього процесу. Насамперед слід пам'ятати, що «можливості та здатності держави переоцінюють, якщо гадають, що вона може претендувати на монополію стосовно інноваційних педагогічних або, й узагалі, наукових ідей. Навряд чи можна і вимагати більше інтелектуального плюралізму та, водночас, надавати монополію державі на освіту» [6, с. 236]. Автономія університетів означає надання більших можливостей для особистісного бачення викладачем філософії мети навчання та засобів її досягнення. Як же зберегти у студентів те, що В. Гьосле називає «власне дітям піднесення душі»? Звісно, кожен викладач має право визначати це сам. Але, без сумніву, навчальний процес має відбуватися в діалогічній формі, без однозначної акцентуації «правильних» висновків з кожної теми. Ясність і чіткість думки важлива, але не завжди є головним критерієм істини, вона може бути ознакою вельми хибних теоретичних побудов і практичних рекомендацій. Вважаємо за доцільне при написанні підручника/посібника з філософії поєднувати виклад навчального матеріалу з більш розгорнутими темами практичного спрямування (можливо без строгої хронології), з фрагментами першоджерел та проблемними питаннями до них. Без живого філософського слова в підручниках ніякі наші викладацькі коментарі та пояснення не зіграють належної ролі у філософському навчанні, не зможуть заохотити студентів читати філософські праці за власним вибором. Дуже важливо, щоб здобувачі вищої освіти зрозуміли, що філософія має допомогти їм у власному професійному становленні та навіть стати особистим правилом життя. Студент має обирати та наближати до свого світорозуміння не всі наявні концепції та ідеї, з якими він ознайомлюється в процесі філософського навчання, а саме ті, які відповідають його професійним амбіціям, ті, що здатні спонукати його до самовдосконалення – чуттєвого, мисленевого та його практичних реалізацій. Суттєвою допомогою з нашої сторони може стати збільшення запитів до вітчизняних видавництв щодо друку українською мовою як оригінальних праць філософів минулого й сьогодення, так і сучасної філософської навчальної літератури на кшталт тої, до якої ми звернулися в даній статті. Необхідно також спонукати студентство до активного вивчення іноземних мов, що надасть можливості самостійно знайомитися з творами, які видані мовою оригіналу.

Нам треба позбавлятися від розповсюдженого в суспільній думці міфу, що сьогодні, в наш прагматичний і кризовий час, у вельми складних життєвих умовах та загрозливих викликах планетарного масштабу, філософія перестає бути впливовою сферою духовної культури людства. Філософія не вмирає, і наша задача – впевнити в цьому і своїх студентів, і своїх колег – нефілософів та й самих себе. Головне – завжди пам'ятати великого Аристотеля, який вважав, що подив спонукає людину філософствувати.

Література

1. Батлер-Боудон Т. 50 видатних творів. Філософія. Київ : Вид. група КМ – БУКС, 2019. 456 с.
2. Вступ до філософії : Історико-філософська пропедевтика : Підручник / За ред. Г. І. Волинки. Київ : Вища школа, 1999. 624 с.
3. Добронравова І. Практична філософія науки : зб. наук. праць. Суми : Університетська книга, 2017. 352 с.
4. Малахов В. А. Етика : курс лекцій. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2014. 214 с.
5. Малахов В. А. Етика спілкування. Київ : Либідь, 2006. 400 с.
6. Нора К., Гьосле В. Кав'ярня мертвих філософів. Філософське листування для дітей і дорослих. Київ : «Новий Акрополь», 2019. 256 с.
7. Поліщук І. Є. Про стан філософсько-методологічної та загальнонаукової підготовки бакалаврів та магістрів (на прикладі Херсонського державного університету). *Педагогічні науки : зб. наук. праць*. 2020. Вип. 90. С. 42-47.
8. Поліщук І. Є., Галіченко М. В. Філософія для нефілософів (до питання філософсько-методологічної підготовки бакалаврів, магістрів та докторів філософії (PhD) в сучасному українському університеті). *Педагогічні науки : зб. наук. праць*. 2018. Вип. 85. С. 144-149.
9. Поліщук І. Є., Галіченко М. В. Філософія та методологія науки у контексті сучасної університетської освіти. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2021. № 4. С. 146-152.
10. Рассел Б. Історія західної філософії. Київ : Основи, 1995. 759 с.
11. Фюрст М., Тринкс Ю. Філософія. Вид. друге. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 536 с.
12. Швейцер А. Культура і етика. *Філософія : хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського*. Київ : Знання, 2009. С. 609-621.
13. Шинкарук В. Світогляд і філософія. *Філософія : хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л. В. Губерського*. Київ : Знання, 2009. С. 163-173.

Анотація

Галіченко М. В., Поліщук І. Є. Практичні аспекти філософських вчень минулого та сьогодення. – Стаття. У статті містяться практичні рекомендації щодо покращення стану викладання філософії для студентів нефілософських напрямів освіти в університетах

України. Автори переконані, що для студентів, які не навчаються на філософських факультетах, має бути запроваджений курс практичної філософії. Цей курс не повинен бути зведений лише до етики. Він має навчити студентів досить впевнено почуватися в поліваріантному просторі сучасної постнекласичної науки, де гіпотези мають явну перевагу над виваженими теоріями, де критерій істини має й конвенційне тлумачення. Курс філософії має бути суттєво переорієнтований на мисленеву складову, на певне вільнодумство, яке неодмінно буде ставати передумовою свободи особистості як підґрунтя всіх дій, вчинків, комунікацій.

Автономія університетів означає надання більших можливостей для особистісного бачення викладачем філософії мети навчання та засобів її досягнення. Автори переконані, що навчальний процес має відбуватися в діалогічній формі, без однозначної акцентуації «правильних» висновків з кожної теми. Підручник/посібник з філософії обов'язково має поєднувати виклад навчального матеріалу з більш розгорнутими темами практичного спрямування, з фрагментами першоджерел та проблемними питаннями до них. Дуже важливо, щоб здобувачі вищої освіти зрозуміли, що філософія має допомогти їм у власному професійному становленні та навіть стати особистим правилом життя. Студент має обирати та наближати до свого світорозуміння не всі наявні концепції та ідеї, з якими він ознайомлюється в процесі філософського навчання, а саме ті, які відповідають його професійним амбіціям, ті, що здатні спонукати його до самовдосконалення – чуттєвого, мисленнєвого та його практичних реалізацій. Варто спонукати студентів до знайомства з філософськими творами, які видані мовою оригіналу.

У статті наголошується, що філософія дозволяє людині впевнено почувати себе у вельми складних життєвих умовах та загрозливих викликах планетарного масштабу. Філософія не вмирає, і наша задача – впевнити в цьому і своїх студентів, і своїх колег – нефілософів.

Ключові слова: етика, істина, освіта, синергетика, свобода, філософія.

Summary

Halichenko M., Polishchuk I. Practical aspects of philosophical doctrines of the past and present. – Article.

The article contains practical recommendations for improving the teaching of philosophy to students of non-philosophical fields of study at Ukrainian universities. The authors are convinced that a course in practical philosophy should be introduced for students who do not study at philosophy faculties. This course should not be reduced to ethics alone. It should teach students to feel confident enough in the multivariate space of modern post-nonclassical science, where hypotheses have a clear advantage over balanced theories, where the criterion of truth also has a conventional interpretation. The philosophy course should be significantly reoriented to the thinking component, to a certain freedom of thought, which will certainly become a prerequisite for individual freedom as the basis for all actions, deeds, and communications.

The autonomy of universities means providing more opportunities for a philosophy teacher to have a personal vision of the goal of education and the means of achieving it. The authors are convinced that the educational process should take place in a dialogic form without unambiguously emphasizing the "correct" conclusions on each topic. A philosophy textbook must combine the presentation of educational material with more detailed topics of practical orientation, with fragments of primary sources and problematic questions related to them. It is very important for degree-seeking students to understand that philosophy will help them in their professional development and even become a personal rule of life. Students should not bring all the existing concepts and

ideas that they learn in the process of philosophical study closer to their worldview, but only those that correspond to their professional ambitions, those that can encourage them to self-improvement—sensual and mental, as well as its practical realization. Students should be encouraged to familiarize themselves with philosophical works published in the original language.

The article emphasizes that philosophy allows a person to feel confident in very difficult living conditions and threatening challenges of a global scale. Philosophy is not dying, and our task is to convince our students and non-philosopher colleagues of this.

Key words: ethics, truth, education, synergy, freedom, philosophy.

УДК 111.11:111.32:27-587.6 (043.3)
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.5>

В. О. Крилова (Світла)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6675-3433>

кандидат філософських наук, докторант

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

СВІТОГЛЯД ХАРИЗМАТИЧНОЇ ЛЮДИНИ: ПРОЯВИ ТА ДИНАМІКА

Феномен харизми є актуальним в усі часи, тому що він пов'язаний не лише із особистісним буттям людини, а й із соціальним. Харизма як екзистенціальна сила або персональний шарм людини дає їй можливість притягувати увагу, впливати, актуалізувати інших у співтворчості і, навіть, змінювати хід історії. Питання харизми, харизматичної людини та її світогляду є особливо актуальними у період державних випробувань країни в процесі відстоювання своєї свободи та ідентичності, укріпленні народного духу та становленні суб'єктності на світовій арені. Харизматичні особистості здатні не лише підтримувати людей у кризові часи, а й вести за собою, наповнювати долю інших сенсами, давати духовні орієнтири у періоди світоглядних пошуків та самоствердження як особистості, так і суспільства.

Проте харизматична людина не завжди є щирою по відношенню до себе та інших. З одного боку, вона може виступати опорою, демонструючи силу духу й інтелігентність, актуалізуючи харизму подібних собі сильних особистостей. З іншого боку, вона може дезорієнтувати людей, бентежити скандальними лозунгами, породжуючи у них внутрішні конфлікти, поглиблюючи фанатичні схильності або ж суперечливі настрої.

Тому важливим зараз є усвідомлення світогляду харизматичної людини, що дозволить осмислити її ціннісні, духовні та душевні основи. Це дасть можливість відрізнити справжність харизматика у часи засилля маркетингових технологій впливу, а також світоглядної, політичної або психологічної пропаганди.

Цією проблематикою займалися багато дослідників. Так, завершену концепцію харизми пропонує М. Вебер, який вважає, що харизма – це «авторитет небуденного особистісного дарування» [2, с. 2] і характеризує цей феномен як унікальну якість людини, яка володіє «надприродними, надлюдськими або, принаймні, особливо винятковими, нікому більш не доступними силами і здібностями або вважається посланцем богів, досконалістю...» [1 с. 279]. М. Вебер виділяє спадкову, родову та службову харизму, а також осмислює специфіку сприйняття харизматичності лідера послідовниками, що полягає у поклонінні як борзі перед ним.

Сучасні дослідники Н. Хамітов та Д. Дандекар у своїх роботах аналізують феномен харизми політичного лідера. С. Пазиніч осмислює філософію героїзму та здатність харизматичної особистості об'єднувати й вести за собою інших у кризові часи. Теоретики і практики харизми Н. Б. Енкельман, О. Фокс Кабейн, П. Кінг, Ч. Хуперт пропонують дієві інструменти впливу саме через певний стиль поведінки, який дозволяє людині, налаштувавши себе на харизматичний настрій, досягати мети, отримувати щось від інших, самостверджуватись, бути успішним. З їх точки зору харизма – це такий спосіб самопрезентації, який включає у себе набуття внутрішньої впевненості та роботу із мовою тіла, подачею голосу, контролем виразу обличчя, постави та ін. Дослідниця О. Фокс Кабейн пропонує таке визначення харизми: «це навик, який можна вивчити і відпрацювати на практиці» [10, с. 1]. Вона описує такі типи харизми як зосереджена, доброзичлива, владна та надихаюча і дає рекомендації як їх розвинути. Можна сказати, що пропонується технологія напрацювання прийомів та станів зовнішньої харизми, яка допоможе комфортно соціалізуватись, відповідаючи певним запитам суспільства і, навіть, досягти успіху у певному соціальному колі. Але чи буде така харизма істинною, глибинно пережитою зсередини, такою, що залишає відбиток у серцях інших? Напевно, не завжди.

Значимою є саме така харизма, що проявляється не лише у різних формах комунікації з іншими, вдало напрацьованих і використаних людиною задля досягнення успіху та визнання, а й глибинно переживається самою людиною не лише через емоційні стани, а виражається у собі її мислення і буття.

Тому пропонуємо екзистенціально-світоглядну модель харизми, що розкриває цей феномен як якість внутрішнього світу людини та результат її погляду на світ. Основою внутрішньої харизми людини є певний тип світогляду, що формує каскад її цінностей, ядро сенсів та стиль життя і, разом з тим, – її екзистенціальні прояви. На думку сучасного філософа Н. Хамітова, світогляд – це система «найбільш глобальних поглядів, цінностей, цілей і ідеалів людини» [13, с. 91]. У координатах цієї системи людина формується як харизматична особистість і може проявляти свою харизму у соціумі.

Українські філософи В. Діденко та В. Табачковський осмислюють світогляд як «самовизначення людини щодо її місця у світі та взаємовідносин з ним» [9, с. 569]. Дослідники роблять висновок, що світогляд – це «форма і спосіб сприйняття суб'єктом світу через потреби розвитку особистості...система принципів, знань, ідеалів, цінностей, надій, вірувань, поглядів на сенс і мету життя, які визначають діяльність індивіда або соціальної групи та органічно включаються у людські вчинки й норми поведінки» [9, с. 569-570].

Розвиваючи думку В. Діденка та В. Табачковського, можна припустити, що той чи інший світогляд не лише формує харизму людини, а й спрямовує вектор її розвитку та реалізації у соціумі. Саме світоглядний вимір харизми розширює її розуміння від поведінкового рівня до екзистенціального. Значущим стає не лише те, як людина спілкується й зовнішньо презентує себе і свої сильні сторони, а й те, як вона переживає власне буття, а також – буття Іншого, та на основі яких переживань і міркувань виражає себе як харизматична. Це і є внутрішній вимір харизми.

Отже, персональний шарм, дивовижний магнетизм та внутрішнє сяяння харизматика, – це перш за все, результати його світогляду, що формує його вчинки та стосунки.

Підтвердити цю гіпотезу можна ще одним визначенням світогляду, що пропонує Н. Хамітов: «світогляд є не просто щось суб'єктивне і замкнуте в межах психічної реальності, це спосіб взаємодії зі світом, спосіб відкритості світу. Світогляд – це спроба осмислити себе і своє місце у світі» [13, с. 91]. Погоджуючись із філософом, варто відмітити, що харизма теж припускає певну відкритість та інтенціональність, що виражаються у діалогічній або монологічній взаємодії з Іншим та світом. При цьому ця взаємодія, як і вплив харизматичної людини, можуть бути як прямими та реалізуватись у процесі комунікації, так і непрямыми, такими, що відбуваються в результаті обміну творчими результатами на відстані, за відсутності особистого контакту. Наприклад, твір, фільм, малюнок, будь-який проект можуть так сильно вплинути на людину, що вона через знайомство із ним відчує особистісну харизму автора. Це відбувається і в тому випадку, коли захват від твору переноситься на саму особистість автора, навіть тоді, коли його власна поведінка може залишатися нехаризматичною.

Як же формується світогляд харизматика і в чому його особливості? Для відповіді на це питання вдалим буде застосування підходу метаантропології, в якому досліджуються буденний, особистісний та філософський типи світогляду, які проявляються у буденному, граничному і метакраничному рівнях буття людини.

Отже, у буденному бутті виникає буденний світогляд, що має некритичний, нетворчий характер і, на думку Н. Хамітова, він зумовлює «підкореність Іншому та іншим, невизначеність власного шляху та небажання вибору» [12, с. 33]. За переконанням філософа, людина із буденним світоглядом скеровується волею до самозбереження та продовження роду, що спрямовує її до відповідності соціальним стереотипам та очікуванням роду і зумовлює її життєві цінності. Така людина є орієнтованою на самореалізацію у матеріальному світі та виражає себе як екзистенціально-тілесний харизматик. Цінностями екзистенціально-тілесного харизматика, з одного боку, виступають: краса зовнішності, естетика тілесності та фізичне здоров'я, з іншого боку – створення стосунків задля приналежності певній соціальній групі (сім'ї або колективу, та ін.). Світоглядні акценти людини із екзистенціально-тілесною харизмою є досить парадоксальними, – з одного боку, така людина прагне виділитися із натовпу завдяки привабливості, яку вона глибинно переживає як необхідність буття у соціумі й використовує як інструмент досягнення визнання, впливу і безпеки. З іншого боку, вона занадто залежна від вузького кола оточуючих її людей та їх думки, а також прагне бути прийнятою ними. Для цього екзистенціально-тілесному харизматику необхідно проявляти себе так, щоб злитися із цим колом оточуючих або близьких людей, не відрізнитися від них, ніби утворюючи «одне тіло», а отже, використовувати харизму як інструмент для здобуття їхнього визнання. Тому така людина часто намагається бути «у тренді», а отже, бути схожою на когось, часто цитує чужі думки та наслідує стиль життя так званих «лідерів думки».

Володар екзистенціально-тілесної харизми може домінувати у парних стосунках або у колі близьких, проте йому бракує внутрішньої сили дивувати інших чимось абсолютно новим і незвичним. Така людина не бажає долати власні межі шляхом особистісного розвитку, – навпаки, вона, тримається цих меж, «прикрашає» їх, свідомо залишаючись у так званій зоні емоційного й соціального комфорту, що дає їй «заспокоєність і завершеність» [6, с. 36], а також переживання власної виключності.

Подолання меж екзистенціально-тілесної харизми та пробудження екзистенціально-особистісної відбувається у граничному бутті людини, якому відповідає особистісний світогляд, що є критичним, самостійним та творчим [12, с. 43]. Н. Хамітов описує цей вид світогляду як такий, що «виступає основою творення нових цілей, ідеалів і цінностей. Саме творчий характер особистісного світогляду дозволяє вирішувати проблему смислу життя як проблему смислу свободи – свободи вибору і свободи досягнення обраного» [13, с. 92].

Харизматична людина із особистісним світоглядом прагне виокремитись серед інших, обирає і культивує внутрішню свободу та владу, а її екзистенціально-особистісна харизма виступає результатом активної цілеспрямованості у процесі персонального й соціального становлення. Така людина задає свій власний неповторний вектор розвитку і творчості, відчуваючи граничну потребу самореалізуватися у своїй справі, для чого їй потрібне постійне самовдосконалення, самотворення.

Цінностями екзистенціально-особистісного харизматика у творчості частіше за все виступають естетичне самовираження або духовний бунт. «Головною метою Бунтаря виступає повстання проти буденності, тоді як Володар у творчості реалізує волю до влади» [3, с. 24]. Обираючи усамітнення заради досягнення мети, харизматична людина із особистісним світоглядом спроможна стати справжнім професіоналом своєї справи або створити надзвичайні артефакти культури, зробити великі наукові відкриття або, навіть, здійснити державні перевороти. Така людина здійснює вплив власною інтелектуальністю, духовністю, творчістю або владою, які виступають для неї найважливішими життєвими цінностями. Тому, з одного боку, екзистенціально-особистісний харизматик проявляє себе у соціумі як вишуканий інтелегент, з іншого боку, – як бунтар або володар. Сміливість та владність виокремлюють його із натовпу, тому він здатний створювати кола прихильників або послідовників, вести за собою буденні маси, більше того, може маніпулювати масами, впливаючи на їх свідомість. Всі ці прояви у граничному бутті набувають характеру особистісної цілеспрямованості харизматика, проте, за умови нещирості, можуть стати й інструментами владної маніпуляції іншими.

На думку Н. Хамітова, такі ціннісні коливання зумовлені нецілісністю особистісного світогляду людини, яка акцентується на духовних аспектах життя (розвиток, творчість), принижуючи значимість душевних (любов, відкритість, толерантність). Як відзначає філософ, людина, що володіє таким світоглядом «далеко не завжди здатна об'єднати внутрішній світ у таку цілісність, де частини необхідно й вільно поєднані одна з іншою» [13, с. 92]. Така безсистемність уможливорює певний розбіг у стилі мислення та життя екзистенціально-особистісного харизматика (теорії та практики). Наприклад, він може прагнути до створення певного образу себе, постулюючи цей образ як гуманістичний, у той час як його справжньою метою буде завоювання послідовників задля кар'єрного росту. Саме у таких умовах виникає деструктивна екзистенціально-особистісна харизма людини, яка прагне до влади над іншими та реалізації цієї влади у соціумі. Прикладом

деструктивного екзистенціально-особистісного харизматика у політиці може стати людина, яка створює та використовує специфічні технології харизми, що сугестивно впливають на значні маси людей з буденним світоглядом задля перемоги на виборах і здійснення авторитарного правління. Жадаючи влади будь-якою ціною, такі лідери створюють не просто послідовників, а фанатиків, і своїм бездушним самовираженням можуть призвести суспільство до війни, а в крайніх випадках, – до занепаду. Варто згадати фігуру Адольфа Гітлера, антигуманна політика якого стала однією з причин початку другої світової війни.

Територією домінування для екзистенціально-особистісного харизматика можуть виступати і парні стосунки, у яких він може використовувати грубі методи маніпуляції з метою підкорити своїй волі близьку людину. Акцентуючись на владному аспекті світогляду екзистенціально-особистісний харизматик витісняє цінність любові, посягає на свободу близької людини, болісно ранив її почуття, а його гордіня призводить до відчуження у стосунках.

Теж саме може відбуватися і в колективі, в якому керівник завойовує авторитет деспотичними методами управління або залякуванням підлеглих. Відсутність душевності вихолощує екзистенціально-особистісну харизму її володаря, який звеличує цінність влади. Така людина стає холодною та егоїстичною, й через це не може створити продуктивні стосунки. У цьому випадку діалог замінюється монологічним самолюбіванням в присутності Іншого, а часто й маніпуляцією його свідомістю задля досягнення власної мети.

Конструктивна взаємодія можлива за умови набуття людиною філософського світогляду, що актуалізується у метаграничному бутті людини і відзначається самостійністю, критичністю, творчим характером, а також системністю і внутрішньою цілісністю» – відзначає Н. Хамітов [13, с. 92]. Людина з філософським світоглядом обирає цінності любові, свободи і толерантності, що «дає можливість любити себе та Іншого, принаймні бути толерантним і до себе, і іншого» [6, с. 197].

Під впливом такого світогляду розкривається екзистенціально-комунікативна харизма людини як цілісність внутрішньої і зовнішньої краси, як єдність духовного, душевного та тілесного начал. Людина із екзистенціально-комунікативною харизмою долає стереотипність самовираження, виходить за рамки тілесної обмеженості та особистісної, маніпулятивної егоцентричності, здобуваючи внутрішню цілісність, а з нею і екзистенціальний шарм особистості. Такий шарм виражається у світоглядній відкритості, взаємоповазі, взаєморозумінні, ентузіазмі. Його демонструє людина, яка постійно розвивається та творить блага не лише заради себе, а й заради інших. Прикладом

екзистенціально-комунікативних харизматиків можна вважати таких особистостей як Григорій Сковорода, Далай Лама, Стів Джобс та ін.

Філософський світогляд людини із екзистенціально-комунікативною харизмою відображається й у практиці життя, тому її особистість і здійснює неймовірний вплив на інших. Екзистенціально-комунікативний харизматик не потребує маніпулятивних поведінкових технік впливу, його харизма розкривається у акті динамічного розвитку власної особистості та щирої взаємодії із собою, Іншим та світом. Важливим виступає те, що він є відданим гуманістичній життєвій місії та актуалізує харизму інших у процесі конструктивної співтворчості. У такій взаємодії зникають соціальні, професійні чи особистісні рамки, існує лише спільна гуманістична мета, що є рушійною силою харизми. М. Вебер відзначає, що «чиста харизма специфічно чужа усякому господарюванню. Там, де вона є, вона конструює не професію, а покликання...як відчуття місії, як внутрішнє завдання» [1 с. 279].

Отже, вирішення екзистенціальних протиріч буденного і особистісного світогляду відбувається завдяки катарсичному прориву людини до філософського світогляду. Досягнувши його, вона здатна проявити екзистенціально-комунікативну харизму як цілісність, що складає як тілесну магнетичність, так і особистісну чарівність, а також любов, світоглядну відкритість і толерантність.

Можна припустити, що такий унікальний світоглядний прорив відбувається завдяки переживанню людиною катарсайту. «Катарсайт (від катарсис [давньогрецьке κάθαρσις очищення] та інсайт [англ. insight – проникливість]) – неологізм метаантропології, метаантропологічної естетики, метаантропології культури, філософського психоаналізу, який визначає специфіку філософського мистецтва через поєднання катарсису і інсайту при творенні та сприйнятті тексту...катарсайт постає кульмінаційним моментом, який дозволяє поєднати раціональне й чуттєве, есенціальне й екзистенціальне, душевність і духовність» [14 с. 99]. Дійсно, лише за умови поєднання душевного начала, як емоційного, з духовним, як раціональним, виникає їх єдність, на основі якої світогляд і харизма людини набувають цілісності. Така людина не лише володіє унікальною харизмою, вона постійно розвиває її, надихаючи інших пройти колізійний, але гідний шлях від буденного до філософського світогляду, а отже, – від буденної до екзистенціально-комунікативної харизми. Людина з філософським світоглядом ніби випромінює катарсайтне світло власної особистості, націленої на любов до себе та Іншого і віру у себе та Іншого.

Доречним буде зауважити, що екзистенціально-комунікативна харизма потребує регулярного

розвитку світогляду та творчої реалізації особистості. За умови, якщо харизматик-лідер, залишається вірним своїй місії, а також одночасно зростає над собою, разом із ним зростає і коло його послідовників-харизматиків. При цьому саме толерантність харизми дозволяє лідеру не створювати власних клонів, а творчо актуалізувати індивідуальну харизму інших людей.

Можна зробити висновок, що в залежності від типу світогляду людини та рівня буття, в якому вона знаходиться, можуть актуалізуватися екзистенціальні типи її харизми. Буденний, особистісний або філософський світогляд визначають ціннісні орієнтири харизматичної людини, її самореалізацію у соціумі та специфіку впливу на інших людей.

Осягнення світоглядної специфіки харизматичної людини відкриває можливості глибинного філософського аналізу її екзистенціальної та творчої взаємодії зі світом взагалі, а також у стосунках із собою та іншими зокрема. На основі таких досліджень автор планує дослідити аспекти реалізації харизматичної людини у парі та соціальній групі.

Література

1. Вебер М. Государство і суспільство: нариси розуміючої соціології. Том 1. Соціологія. 2016. URL: <https://coollib.com/b/392288-maks-veber-hozyaystvo-i-obschestvo-ocherki-ponimayuschey-sotsiologii/read> (дата звернення 12.11.2022).
2. Вебер М. Політика як покликання та професія. 2021. 292 с. URL: <https://flibusta.su/book/53225-politika-kak-prizvanie-i-professiya/read/> (дата звернення 15.11.2022).
3. Крилова (Світла) В. О. Кіно і телебачення. Арт-терапія душі, зачарованої екраном. Вступ до екранної метаантропології. Київ : КНТ, 2020. 370 с.
4. Хамітов Н. В. Люди туги і люди нудьги. Видання 5-е, доповнене і перероблене. Київ : КНТ. 2019. 189 с.
5. Кінг П. Харизма. Як побудувати раппорт, подібатися людям і справляти незабутнє враження. 2019. 208 с. URL: <https://flibusta.su/book/23913-harizma-kak-vyistroit-rapport-nravitsya-lyudyam-i-proizvodit-nezabyiva/read/> (дата звернення 10.11.2022).
6. Крилова С. А. Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз) : монографія. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2012. 344 с.
7. Крилова С. А. Краса світогляду в контексті філософської антропології як метаантропології. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2015 Вип. 1. Ч. 5. С. 17-21. URL: <http://ir.stu.cn.ua/bitstream/handle/123456789/15040/017-022.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 5.11.2022).
8. Пазиніч С. Філософія героїзму і сучасність. *Scientific collection "Interconf". Proceedings of the 2-nd International Scientific and Practical Conference MODERN SCIENTIFIC TRENDS AND STANDARDS*. 2022. № 98. P. 164-173. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/issue/view/16-18.02.2022/718> (дата звернення 8.11.2022).

9. Філософський енциклопедичний словник / Є. К. Бистрицький та ін; за ред. В. І. Шинкарука. Київ : Абрис, 2002. 742 с. URL: https://archive.org/details/filosofskiy_entsyklop/page/22/mode/2up (дата звернення 12.11.2022).

10. Фокс Кабейн О. Харизма. Як впливати, переконувати та надихати. 2015. 307 с. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=461633&p=1> (дата звернення 17.11.2022).

11. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / пер. з англ. О. Замойська. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 372 с.

12. Хамітов. Н. В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 4-е видання, виправлене і доповнене. Київ : КНТ, 2022. 405 с.

13. Хамітов Н. В., Крилова С. А. Філософський словник: людина і світ. 2-е видання, виправлене і доповнене. Київ : КНТ, 2018. 394 с.

14. Хамітов Н. В., Крилова С. А. Людина і культура. Словник. Філософська антропологія. Філософія культури. Культурологія. Київ : КНТ, 2022. 295 с.

Анотація

Крилова (Світла) В. О. Світогляд харизматичної людини: прояви та динаміка. – Стаття.

У статті аналізується феномен світогляду харизматичної людини в контексті методології метаантропології Н. Хамітова – вчення про буденний, граничний і метаграничний виміри людського буття, яким відповідають буденний, особистісний та філософський типи світогляду.

Висувається гіпотеза, що основою внутрішньої харизми людини є певний тип світогляду, що формує каскад її цінностей, ядро сенсів та стиль життя і, разом з тим – екзистенціальні прояви харизми.

Відзначається, що у буденному бутті виникає буденний світогляд, що має некритичний, нетворчий характер. Під впливом волі до самозбереження та продовження роду, що є характерною для цього виду буття, людина орієнтована на самореалізацію у матеріальному світі, та виражає себе як екзистенціально-тілесний харизматик. Цінностями екзистенціально-тілесного харизматика, з одного боку, виступають краса зовнішності, естетика тілесності та фізичне здоров'я, з іншого боку, – створення стосунків задля приналежності певній соціальній групі (сім'ї або колективу, та ін.).

Доводиться, що пробудження екзистенціально-особистісної харизми відбувається у граничному бутті людини, якому відповідає особистісний світогляд, що є критичним, самостійним та творчим. Харизматична людина із особистісним світоглядом культивує внутрішню свободу та владу, а її екзистенціально-особистісна харизма висугує результатом активної цілеспрямованості у процесі персонального й соціального становлення. Така людина здатна створювати кола прихильників або послідовників, вести за собою буденні маси, більше того, вона може використовувати харизму як засіб маніпуляції, тому сфера її стосунків часто-густо залишається некрасивою або, навіть, морально-потворною.

Відзначається, що філософський світогляд виникає у метаграничному бутті людини і є самостійним,

критичним, творчим, цілісним і системним. Людина із філософським світоглядом обирає цінності любові, свободи, толерантності та розуміння іншого. Під впливом такого світогляду розкривається екзистенціально-комунікативна харизма людини як цілісність внутрішньої і зовнішньої краси, як єдність духовного, душевного та тілесного начал. Людина із екзистенціально-комунікативною харизмою виходить за рамки тілесної обмеженості та особистісної, маніпулятивної егоцентричності, здобуваючи внутрішню цілісність, а з нею і екзистенціальний, харизматичний шарм. Така людина постійно розвивається та творить блага не лише заради себе, а й заради інших.

Робиться висновок, що в залежності від типу світогляду людини та рівня буття, на якому вона знаходиться, можуть актуалізуватися і екзистенціальні типи її харизми.

Ключові слова: буденний світогляд, особистісний світогляд, філософський світогляд, буття людини, харизма, харизматична людина, любов, свобода, толерантність, актуалізація, творчість, екзистенціально-тілесна харизма, екзистенціально-особистісна харизма, екзистенціально-комунікативна харизма.

Summary

Krylova (Svitla) V. The worldview of a charismatic person: manifestations and dynamics. – Article.

The article analyzes the phenomenon of the worldview of charismatic person in the context of N. Khamitov's methodology of metaanthropology, – the doctrine about ordinary, ultimate and transcendental dimensions of human being, which ordinary, personal and philosophical types of human worldview correspond to.

The hypothesis is proposed, that the basis of a person's internal charisma is always a certain type of worldview, which forms a cascade of his values, the core of meanings and life style, as well as – existential manifestations of charisma.

It is noted that in ordinary being an ordinary worldview arises, that has an uncritical, non-creative character. Under the influence of the will to self-preservation and procreation, with what this type of being is characterized, a person is oriented towards self-realization in the material world and expresses himself as an existentially-physical charisma owner. The values of such a man, on the one hand, are: external beauty, bodily aesthetics and physical health, on the other hand – the creation of relationships for belonging to a certain social group (family or team, etc...).

It is proved that the awakening of existentially-personal charisma occurs in the ultimate human being, which personal worldview, that is critical, independent and creative corresponds to. This type of worldview, as well as the actions and relationships of its owner, are characterized by the beauty of purposefulness, expressed in passionarity and high dynamism of personal development. A charismatic person with a personal worldview cultivates inner freedom and power, and it's existentially-personal charisma is the result of active purposefulness in the process of personal and social development. Such a person is able to create circles of supporters or followers, to lead mundane mass, moreover, it can use charisma as a mean of manipulation, so the

sphere of his relations often remains unattractive or even morally ugly.

It is noted that the philosophical worldview arises in transcendental human being and is independent, critical and creative, and at the same time – internally integral. A person with a philosophical worldview chooses the values of love, freedom and tolerance. Under the influence of such a worldview, the existential-communicative charisma of a person is revealed as the integrity of inner and outer beauty, as the unity of spiritual, mental and bodily principles. A person with existential-communicative charisma goes beyond bodily limitations and personal, manipulative egocentricity, gaining inner

integrity, and existential, charismatic charm with it. Such a person constantly develops and does good not only for himself, but also for others.

It is concluded that depending on the type of worldview of a person and the level of being at which he is, the existential types of his charisma can also be actualized.

Key words: ordinary worldview, personal worldview, philosophical worldview, human being, charisma, charismatic person, love, freedom, tolerance, actualization, creativity, existentially-physical charisma, existentially-personal charisma, existential-communicative charisma.

УДК 1(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.6>

А. О. Кулик

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0977-7767>

магістр філософії,

аспірант

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України

КОНЦЕПТ ОСОБИСТОСТІ В ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Постановка проблеми. Феноменологія Гусерля будувалася на радикальній неупередженості Р. Декарта, але гусерлівській традиції ближче трансцендентальна парадигма, ніж філософія Картезія. І фактично Гусерль розглядав пізнання в цілому як конституювання, де суб'єкт (особистість) створює об'єкти для себе. Трансцендентальне Его є, власне, інстанцією, мезомерія феноменів з їх змістом. Як пише Гусерль в «Картезіанських медитаціях»: «Наслідуючи Декарта, здається, так легко досягнути чисте Я і його cogitationes. А втім, ми неначе стоїмо на краю стрімкої скелі, спокійне й упевнене просування якою є питанням філософського життя і смерті» [1, с. 82].

Відправною точкою феноменології суб'єктивності є інтенційність, поняття яке Е. Гусерль запозичив з філософії Ф. Brentano. Гусерль вважав, що будь-яка свідомість є свідомістю чогось. В «Логічних дослідженнях» інтенційність свідомості, дозволило Гусерлю спростувати і критикувати психологізм, який стверджує, що свідомі дії спрямовані лише на психологічні сутності, і реальні поза людським розумом, зазначивши, що психологічний акт свідомості має ідеальний зміст, і не один й той самий об'єкт, який може мати на меті різні психологічні акти.

В контексті феномену особистості, відкриття інтенційності є вагомим, оскільки інтенційність є засобом, за допомогою якого можна досліджувати трансцендентальний суб'єкт, модуси буття Я-особистості і його прояви. Поняття інтенційності, яке встановив Гусерль, розвивається в міру «дозрівання» його феноменологічного методу, і, зокрема, філософ розробив власну форму інтенційності для пояснення пасивних та до-рефлексивних вимірів досвіду.

Функція «життєвого світу» як горизонту, конструктив мого/чужого світу та їх іманентність, а також історія, культура та традиція, ми можемо пов'язати з поняттям мирського зі концептом особистості. Я-особистість в феноменологічній філософії розглядається у широкому спектрі, але не особистість як така. Феноменологи по-різному підходять до цієї теми, але слід зазначити, що філософія повністю антропологічна, а життєвий умовлений втіленістю людської природи.

Актуальність дослідження визначається тим, що особистість як трансцендентальний суб'єкт, має в-собі унікальний «світ», неповторну індивідуальну особливість, свою «інтимну» властивість існування. Феноменологія особистості розглядає унікально-особистий шлях людини, що ось-формується або вже-сформована особистість, а сама якість самоданості сутності феномена доступна тільки споглядачеві-феноменологу, і тільки йому.

Аналіз досліджень і публікацій. Особистість в феноменологічній філософії розглядається як трансцендентальний суб'єкт. У феноменологічній літературі, концепт особи розглядався такими філософами як: Е. Штайн, М. Шелер, Д. фон Гільдебранд, Р. Ойкен, Г. Марсель, Р. Інгарден, М. Мерло-Понті, М. Анрі. В психологічній феноменології – К. Ясперс, Л. Бінсвангер, Ж. Лакан, М. Фуко, Е. Мінковський, Ф. Лерш. Серед українських філософів: В. Кебуладзе, А. Багачов, В. Козачинська, І. Савинська, Г. Ілляна, О. Злобіна. В своїй книзі «Будова людської особи», Е. Штайн ставила на меті описати феноменологічним методом структуру людської особи, де людина вільна, духовна і відповідальна за своє життя. Філософська антропологія М. Шелера замість суб'єкта, ставить на місце саме особистість, і коректно називати його метод не феноменологією суб'єктивності, а феноменологією особистісного. Персоналістична феноменологія Д. фон Гільдебранда аналізує особистість як Я-зв'язок в світлі духовного становлення, моральної самосвідомості і любові, що пробуджує в людині – людяність. До речі, важливо згадати і такі сучасні персоналії та їх праці, як: Д. Брік «Особистість як носій егосу», Р. Чизольм «Особистість і об'єкт», Г. Плюгге «Людина і її тіло», П. Шульц «Теорія особистості Едит Штайн».

Мета статті. Показати, що феноменологічний метод уможливорює існування дескрипції «живої» реальності особистості і відкриває різноманіття феноменів людської природи, що уживаються злогікою емпіричних та психологічних досліджень. Встановити, що феноменологічна теорія допускає існування феноменології особистості як особливого концепту особи (трансцендентального суб'єкта) в гусерліанській традиції, тому «інтимний» спосіб існування особистості феноменологія приймає за

найвищу цінність, де окрема особистість і є самоцінністю з усіма її унікальними властивостям та внутрішньою історичністю. Особистість не лише перебуває в Історії, вона носить в-собі історію, яку приймає (або не приймає) і вивчає. Феноменологія (особистості) пропонує «свіже» розуміння історичності людського буття, де ми є постійними та єдиними глядачами. Феноменологічна філософія – це наука про досвід, а носієм певного досвіду є кожна окрема людина (особистість).

Виклад основного матеріалу. Феноменологія не обмежується лише філософією засновником феноменологічного методу Е. Гусерлем. Німецький філософ увійшов в історію науки не тільки в якості творця чергової філософської системи. Йому вдалося те, що не вдавалося іншим поважним філософам, він створив метод, з допомогою якого спромігся дослідити цілу низку традиційних філософських і психологічних речей. Тим самим, виклав і показав ефективність і продуктивність своєї роботи. І тому феноменологія має свою певну історію та власний шлях розвитку. Вагомий «прорив феноменології» як філософського напрямку, стався на початку ХХ століття і був пов'язаний з виходом у світ двох томів «Логічних досліджень» Е. Гусерля. Це був історичний момент в історії світової філософії.

Після популярності «Логічних досліджень», навколо німецького філософа виникає потужний і динамічний «феноменологічний рух». До якого входили такі нам відомі мислителі, як: М. Шелер, Е. Штайн, А. Райнах, О. Пфендер, М. Гайдеггер, Р. Інгарден, Я. Паточка, О. Беккер, Г. Конрад-Мартіус та інші. До Гусерля приїжджають навчатися із всієї Європи. Відомо, що вчителем Гусерль був суворим, і вимагав дисципліни та серйозності до навчання, так само і до себе як особистості. Слід зазначити, що філософа все життя оточували якраз лише саме такі особистості.

Як писала в одному з листів Е. Штайн, учениця і асистентка Гусерля: «Остання ідея вчителя така: насамперед я маю залишитися з ним до того моменту, поки не вийду заміж, крім цього, я можу вийти заміж виключно за людину, яка також стане його асистентом як і наші діти. Далі нема куди!» [6, с. 37]. Вплив Гусерля на своїх «феноменологічних дітей» був пов'язаний тим, що він з великою любов'ю і прив'язаністю віддавався своїй справі, яку він показово проявляв, і запрошував інших у світ феноменологічної філософії, на запитання про її суть, він просто відповідав: Спостерігай! У нього було відчуття власної місії, яка була виражена в термінах і в межах нової екзистенційної філософії. Феноменологія була задумана, насамперед, як метод справжнього філософського пізнання буття. Феноменологія Гусерля починалася як критика відомих на той час філософських течій та методів філософських досліджень.

В другому томі «Логічних досліджень» міститься крім ключових понять, визначення реалістичної феноменології. Предметом якої є феномен чистої структури психічного або кореляція психічного акту і факту, на який цей акт направлений. Тобто, незалежність від об'єктивної реальності дозволяє зосередитися на властивості актів та змісту свідомості, направленість на предмет або як назвав Ф. Brentano – інтенційність. І «взагалі до сутності кожного актуального *cogito* належить бути усвідомленням чогось» [2, с. 76].

Будь-який інтенційний об'єкт складається з двох компонентів – універсального та індивідуального. Слід підкреслити, важливість вибору настанови, яку можна прийняти – це феноменологічна або природна настанова. Хоча, на думку Гусерля, індивідуальність можна сприйняти двома способами: за допомогою чуттєвого сприйняття і за допомогою уяви. Уявити собі ідеальну особистість, не виникає ніяких обмежень, але фактично така особистість і буде існувати в моїй свідомості, і в моєму досвіді. Але є об'єкти де індивідуальність відсутня, це такі «чисті» форми універсального та індивідуального, як число, трикутник, людина як така, краса сама по собі тощо. Явища підпорядковані часу і простору, а предмети – категоріям розуму.

На думку М. Гайдеггера, особистість – не річ, не субстанція і, навіть, не предмет. Особистість – це творче, відповідальне і зріле «самоопановане бадьоре Я» (Штайн). Ігноруючи концепт особистості, феноменологи радше пишуть про трансцендентальний суб'єкт. Хоча будь-який трансцендентальний суб'єкт і є, по суті, особистістю, що має в собі унікальну індивідуальну особливість і свій «інтимний» світ існування, своє особливе втаємничення. Німецький філософ І. Кант пише: «Світ – це лише субстрат і місце пригод, де ми перевіряємо нашу спритність і вміння. Світ – це земля, де ми набуваємо і використовуємо наше пізнання» [17, с. 443]. Для Канта елементом всього «цілого» в світі є людина. Для індивіда-особистості «природа постає не як зовнішня реальність, а як досвід її освоєння, що, зрештою, уможливорює розуміння природи у горизонті людської присутності, навіть тоді, коли природи начебто зовсім не потребує для свого пізнання людського фактора» [3, с. 303].

Щоб прояснити собі картину розрізнення між індивідом і особистістю, ми повинні уявити собі актора, який виконує одночасно дві ролі, наприклад у виставі «Лісова пісня» Лесі Українки, де він і Лукаш, і «Той, що греблю рве». То у даному випадку, поняття індивіда можна приблизити до актора, а поняття особистості – до персонажів. Персонажі вистави постають як особистості. Особистість – певна свідомість, свідомість певного Себе. Людина, на думку Гайдеггера, є єдине суще, в якому буття усвідомлює само себе, і коли вини-

кає діалог з Іншим, то виникає певна комунікація з самоусвідомлюючим буттям, яке здібне до збагачення іншого і самому збагатитися в цьому бутті. Справжній, дружній, філософський діалог робить людину особистістю.

«Людина у своєму щоденному бутті сповнена різних практичних турбот і прагнень. Вона живе в світі та намагається забезпечити собі своє місце в ньому, рухається у традиційних формах соціального життя, перебуває у стосунках з іншими людьми, розмовляє, думає, почуває, вслухається, як розмовляють, думають, відчують інші тощо. Але цей увесь пов'язаний світ, у якому вона є і в якому вона «бере участь», усі її вчинки і дії – це лише великий апарат, що повинен затамувати їй суттєві питання, нерозривно пов'язані з її буттям, а саме: «Чим я є?» і «Що таке буття?» [7, с. 5]. Штайн аналізує екзистенційну філософію М. Гайдеггера, і вказує на те, що людина є вільною тоді, коли вона справді наважується на правдиве буття, бо ми знаходимося «тут-і-зараз» в бутті. Як казав німецький феноменолог О. Фінк, ми цілком й повністю – є буття. Буття існує в розумінні.

Слід згадати, що О. Фінк – вірний учень і асистент Гусерля, який пожертвував своєю кар'єрою, а через підтримку Гусерля, написавши статтю, втратив єдине джерело для власного існування. В останні дні свого земного життя, Гусерль згадував відданого учня: «Для мене найбільшим феноменом феноменології є Ойген Фінк» [10, с. 69]. Навіть французькі феноменологи віддають перевагу цитуванню не Гусерля, а беруть до уваги тексти Фінка, які були опубліковані в 1930-х роках, через неявну присутність проблематизації гусерлівської філософії.

Саме Р. Арон розповів своєму другові Ж.-П. Сартру про популярну, на той момент, в Німеччині філософський напрям, який екзотично називався – «феноменологія». Як пише Сара Бейквелл: «Р. Арон розповів приблизно так: якщо традиційні філософи часто починали з абстрактних аксіом або теорій, то німецькі феноменологи звертались до самого життя, до кожного її окремого моменту. Вони відкинули більшу частину того, що підтримувало філософію з часів Платона: таємниці про те, чи реальні речі або як ми можемо достовірно про них щось знати. Феноменологи вказували, що будь-який філософ, в якого виникають такі питання, вже закинутий в світ речей, або, принаймні, наповнений проформою речей, або «феноменами». Так чому б не зосередитися на зустрічі з феноменами, ігноруючи все інше? Старі таємниці не обов'язково виключати назавжди, але їх можна вивести за душки і надати філософам займатися більш нагальними питаннями» [9, с. 11].

В французькій філософії, до виходу на арену феноменології, панувало бергсоніанство. Схо-

жість між ними очевидна. Як відомо, Е. Гусерль і А. Бергсон ніколи не зустрічалися. Але коли представник Гетінгенського феноменологічного гуртка – О. Койре, познайомив своїх друзів з філософією інтуїції Бергсона, то Гусерль з радістю вигукнув, що «Ми – істинні бергсоніанці» [13]. І першими прихильниками, крім згаданих Арона і Сартра, були ще й такі французькі мислителі, як: М. Мерло-Понті, Ж. Герінг, Е. Мінковський, Е. Левінас, П. Рікер, Г. Марсель та інші.

Сам Е. Гусерль в своїх «Парижських лекціях» феноменологію пов'язував з ідеями св. Августина, і такі католицькі авторитети, як Е. Жильсон і Ж. Марітен та інші французькі теологи, підхопили ідеї і погоджувалися з такою думкою. І слід зауважити, що «теологічний поворот» у французькому варіанті феноменології живиться з трьох джерел: фундаментальна онтологія М. Гайдеггера, етична феноменологія Е. Левінаса і неотомістська філософія Е. Жильсона. Бо «якщо ти феноменолог, то ти можеш придивитися на цей стакан з коктейлем і вичавити філософію з нього» [9, с. 11]. Хоча французька феноменологічна школа, слідом за Койре і Кожевим розглядали феноменологію у форматі трьох Н (Hegel, Husserl, Heidegger) як єдине ціле. А як писав Е. Жильсон: «Філософія Бергсона істотно полегшила нам шлях до справжнього Бога св. Томи Аквінського» [12, с. 138].

Таку думку уловила і Е. Штайн, яка поєднала в своїй філософській антропології – феноменологічний метод і томізм. Для філософині, як і для Томи Аквінського, особа є «індивідуальною субстанцією раціональної природи», душа – принцип співзвучності формування індивіда, це те, що робить людину живою, а тіло – формує внутрішній розвиток. Бо «кожна людина має свій власний розум, бо кожен має власну душу, і ця душа (за Томою Аквінського) є його субстанційною формою. А матеріальне тіло є неодмінною умовою її буття» [7, с. 79]. Для Штайн, особистість це духовно зріла особа: вільна, відповідальна та самоопанована.

В лекціях 1907 року, засновник феноменології визначав феноменологію не тільки як окремий науковий метод, але як філософський метод з своєю специфічною філософською настановою мислення. А вже в «Ідеях I» (1913) з'являється продовження феноменологічної редукції, яка направлена на досягнення «чистої свідомості», теорії трансцендентального Я (суб'єкта), методологічні операції свідомості як «абсолютного буття».

Як згадує польський феноменолог Роман Інґарден: «На семінарі 1913 року ми читали Ідеї I разом з Гусерлем і слухали його коментарі до цієї книги. І на семінарі, з'явилося певне здивування. Це було не те, що ми очікували. І раптом ми чита-

емо такі тези: «Якщо ми викреслюємо чисту свідомість, то ми викреслюємо світ»; «Якщо немає чистої свідомості, то немає і світу». Гусерль багато років навчав нас: назад, до речей, до конкретного, не до абстрактного, не до теорій тощо. Ближче до конкретного! – такий був лозунг. Натомість, ми зустрічаємо в «Ідеях I» аналіз свідомості, аналіз зовнішнього, трансцендентного сприйняття, засновані на роздумах про те, що являється реальною частиною свідомості, але не являється як такою. Потім ми зустрічаємо вимоги проведення феноменологічної редукції до того, як ми приступимо до аналізу сутності самих речей, а до самих речей слід підходити тільки манівцями, і саме шляхом аналізу свідомості» [16, с. 28]. «Трансцендентальний поворот» Гусерля, як відомо, не всі прийняли, але в подальшому сформувався певний «трансцендентально-феноменологічний гурток», який очолив, неформально, Л. Ландтгребе.

Феномен в якості предмета феноменології, окреслюється Гусерлем як певний продукт «удужування», тобто виконується процедура феноменологічної редукції. Також, на вищезгаданому лекційному курсі, Гусерль вперше вводить редукцію як основний метод феноменологічних медитацій. Феноменологічна настанова це така настанова, яка перетворює, змінює все життя філософа, вона є екзистенційною, це не професія, а покликання: «Феноменологічна настанова і відповідне їй *ελοη*, насамперед, по своїй суті, покликані зробити в особистості певні трансформації, які можна було б порівняти з релігійним наверненням» [15, с. 187]. А життєсвіт (*Lebenswelt*) як по собі, повсякденний і до-науковий навколишній світ життя, в якому всі ми, і незалежно від того, чи займаємося ми наукою чи філософуємо, або байдикуємо, але ми живемо гармонічно і своєчасно.

Феноменологічна настанова приймається «раз і назавжди» та визначає все подальше життя філософа. Така настанова являється професійною настановою, яка не застосовується у повсякденному житті, а лише у філософських пошуках. А так як будь-яка інша настанова, і не тільки феноменологічна, є суто професійною зацікавленістю дослідника, то настанови можуть «вмикатися» і «вимикатися». Слід зазначити, що саме таке «перемикання» настанов, з природної на феноменологічну, і навпаки, здійснюється актом волі, що властиво особистості, яка можливо філософує або займається наукою. Гусерль пише: «За допомогою феноменологічного *ελοη* я редукую своє природне людське Я і своє душевне життя – царину свого психологічного самодосвідчування – до свого трансцендентально-феноменологічного Я, до сфери трансцендентально-феноменологічного самодосвідчування» [1, с. 85]

Займаючись своєю справою, творча людина або професіонал, скажімо дизайнер або військовий,

споглядає світ через певну призму своєї спеціальності. Дизайнеру властиво відчуття гармонії кольорів в одязі, елементи дизайну інтер'єра, але він не помічає будь-яких моральних рис в особистості. Принаймні, не вбачає в цьому потреби. Військовий своїм професійним поглядом відразу оцінює людину, її відповідальність, відважність, але не душевні якості людини. В цьому сенсі, ми споглядаємо світ під певним кутом, причому так, що інші кути зору ніби не актуальні для нас, вони «заблоковані».

Гусерль, будуючи свій метод, пропонує «заблокувати» все, що пов'язано з науковими поясненнями, які присутні в нашому досвіді. До-науковий життєсвіт усвідомлений нами в чуттєвому досвіді і в здійсненні наших життєвих різноманітних зацікавленостей: сім'я, громадська діяльність, професія, освіта тощо. Як вважає Ф. фон Герман: «Життєсвіт і предмет життєсвіту мисляться не з онтологічної різниці світу і внутрішньо-світowego» [14, с. 134].

Життєсвіт мало чим відрізняється від нашого фактичного існування. І цей «очищений» життєсвіт є горизонтом свідомості. Безпосередньо ми занурені в цей світ. І він існує в межах нашої свідомості і ми не знаємо іншого світу, крім цього світу. Життєсвіт(у) належить не тільки іншим Я, але і я сам є об'єктом життєсвіту серед інших об'єктів. Інший – те, що не є Я, але одночасно подібний мені, і також володіє схожими властивостями особистості. Як стверджує Гусерль, феноменологія є «систематичною егологією», і тим самим, феноменологічна дескрипція особистості вимагатиме ретельного дослідження досвіду від першої особи, яка вміщує в-собі концепцію Я-особистості, тому «саме Я, яке містить світ як значимий сенс і зі свого боку є необхідною передумовою цього сенсу, називається трансцендентальним в феноменологічному сенсі» [1, с. 86].

Як пише Е. Штайн: «Людина – це індивідуальність; її не впізнали, якщо не збагнули її індивідуальність» [7, с. 19]. Життєсвіт особистості – це багатогранний духовний світ, де особистість проживає культурним життям, бере участь у цьому світі, пізнає себе та інших особистостей у всіх його гранях. Людина «є індивідуальністю, яка здатна до певної дії та прагнення, коротше кажучи, потенційний агент» [11, с. 136]. Світ особистості є ще й соціальним світом, в якому кожна особистість відіграє свою певну роль.

Світовідчуття «є налаштованістю серця, у якій ми вже пристосовані до світу як до ціннісної структури, ендотимною настроєністю щодо питання, що відбувається зі світом і про що у ньому йдеться» [4, с. 285]. В усвідомленні світу, особистість зустрічає свою реальність як «тут-і-тепер». Світ для сформованої особистості проявляється в тому, що вона дійсно світовідчуває, і тільки особистість

спроможна сказати, що вона є творцем своєї долі, вільна і відповідальна.

Можливість бути індивідуальністю або особистістю обов'язково припускає й необхідність розуміти, що я є особистістю та індивідуальністю. «Бути», натомість, передбачає «розуміти». Г. Марсель описує своє «розуміння», так: «Мій світ є світом того, що можна ідентифікувати» [5, с. 150]. Справді, ідентифікація є розпізнавання і в-пізнання іншого як особистість. Але Марсель взагалі ніби відриває «Я» від особистості. Він вважає, що «Я» властиво лише самолюбвання, а особистості – поняття «la disponibilité», тобто вміння почути і розпізнати заклик іншого, і «мати» можливість відповісти на цей заклик. Особистість – це творче сприйняття, спроможна до ідеалізації, до уяви, вбачати сутності, розумна душа.

К. Ясперс описуючи саморефлексивні настанови, пише, що «за свідомістю існує самосвідомість. Предметна спрямованість мовби відступає назад, рефлектуючись у душі і роблячи своїм предметом те, що називають власне своє Я, особистість (або Я-особистість – мій курсив). У такий спосіб безпосереднім душевним життям вибудовується рефлексивне душевне життя» [8, с. 92].

Душа існує лише за ради викриття буття, на думку Е. Левінаса, яке її провокує й породжує, а душа – лише момент життя Духу. І такий момент життєвої сили, і є наше становлення «тут-і-тепер» як особистостей. Ми стаємо особистостями тоді, коли здатні почути «заклик» іншого, і без вагань мобілізуємося на цей «заклик». Зосереджуємося на особистісному «прориві», щоб почути своє «покликання» і «заклик» іншого.

Звертаючись до проблем онтології, американський філософ Джосайя Ройс підходить до розгляду концепту особистості з позиції того, що «особистість є етичною категорією. Людина є свідома істота, чиє життя, розглядається тимчасово, яка шукає свого завершення через осмислення своїх вчинків, тоді як це саме життя, розглядається вічно, свідомо досягає своєї досконалості за допомогою теперішнього досвіду» [19, с. 418].

Життя знаходить свій істинний сенс тоді, коли людина здійснює певний «прорив», здійснює план «соціального порядку». Ройс пише: «Справжній світ, або світ цінностей, розглядаючи з точки зору абсолютного розуміння, являється світом сутностей, утворюючи єдину систему. Цей світ відкривається розумінню в якості соціального порядку» [19, с. 390]. Тобто «життєсвіт» є, власне, світом з «соціальним порядком», де «Я – це ні що інше, як єдність організму (і світу – мій курсив), що відкрилося особистості» [18, с. 210].

Отже, феноменологічний підхід до особистості пропонує динамічний і конкретний розгляд суб'єктивності, який починається з досвіду самої суб'єктивності. Замість абстрактних міркувань,

що починається з концепту особистості з позиції третьої особи, феноменологія пропонує можливість дескрипції «живої» реальності особистості з позиції першої особи. У Гусерля концепція особистості тісно пов'язана з його загально відомим феноменологічним проектом, тому дослідження в сфері феноменології особистості наразі актуальні і мають широкий спектр для аналізу Я-особистості.

М. Шелер вважав, що людина наближається до Духу, а Дух полярний життю. Людина є місце зустрічі життя і духа, усвідомлюючи свою богоподібність, божественна і людська природа передбачали один одного, і цим й формується особистість. Природа особистості являється гарантією неповерненню в первинний стан тварини. «Порив» і Дух розглядалися Шелером як властивості особистості. «Антропологічний поворот» в метафізиці пізнього Шелера відзначений спробами тлумачення людини з неї самої. Тому й людина як особистість перевершує себе і світ! Людина не є об'єктом, «річчю в собі», монадой, але є проектом (Гусерль, Шелер) або замислом Божим (Штайн, Гільдебранд); людина не тільки те, що вона є, існує тут-і-тепер, але ще й те, чим вона збирається стати, і те, ким вона хоче бути.

Література

1. Гусерль Е. Картезіанські медитації. Вступ до феноменології / пер. з нім. А. Вахтель. Київ: Темпора, 2021. 304 с.
2. Гусерль Е. Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії: Книга перша. Загальний вступ до чистої феноменології / пер. з нім. В. Кебуладзе. Харків: Фоліо, 2020. 348 с.
3. Козловський В. Кантова антропологія: джерела, констеляція, моделі. Монографія. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 594 с.
4. Лерш Ф. Структура особи / пер. з англ. І. Іващенко. Київ.: Пульсари, 2014. 560 с.
5. Марсель Г. Бути і мати / пер. з франц. Т. Возняк. Київ: Центр учбової літератури, 2021. 228 с.
6. Назар Н. Едіт Штайн: Жага Істини. Львів: Добра книжка, 2019. 87 с.
7. Штайн Е. Будова людської особи. Лекції з філософської антропології / пер. з нім. І. Терзова. Жовква: Місіонер, 2011. 140 с.
8. Ясперс К. Психологія світогляду / пер. з нім. О. Кислюк, Р. Осадчук. Київ: Юніверс, 2009. 464 с.
9. Bakewell S. At the Existentialist Café: Freedom, Being, and Apricot Cocktails. – London: Chatto & Windus, 2016. 440 p.
10. Bruzina R. Edmund Husserl and Eugen Fink. New Haven: Yale University Press, 2004. 627 p.
11. Chisholm R. Person and Object: A Metaphysical Study. London: George Allen & Unwin, 1976. 230 p.
12. Gilson E. Le Philosophie et la Théologie. Paris: Fayard, 1960. 259 p.
13. Hering J. La phénoménologie il y a trente ans, Revue internationale de philosophie, I, n 2, 1939. 368 p.

14. Herrmann F.-W. Der Begriff der Phänomenologie bei Heidegger und Husserl. Frankfurt: Vittorio Klostermann, 1988. 52 s.

15. Husserl E. Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die Transzendente Phänomenologie. Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie. Berlin: Springer, 2011. 582 s.

16. Ingarden R. Einführung in die Phänomenologie Edmund Husserl / herausgeg. von G. Haefliger. Tübingen: Niemeyer, 1992. 341 s.

17. Kant I. Gesammelte Schriften. Akademieausgabe, Bd. 2. Vorkritische Schriften, II, 1757-1777. Abtheilung I: Werke, Band 2. Berlin, 1969. 534 s.

18. Maudsley H. La Psychologie de l'esprit. Paris, 1879. 542 p.

19. Royce J. The World and the individual. London: Macmillan & Co, 1904. 507 p.

Анотація

Кулик А. О. Концепт особистості в феноменологічній філософії. – Стаття.

У статті розглядається концепт особистості в феноменологічній філософії, що в сучасних реаліях є певною філософсько-антропологічною проблемою, тому що це стосується кожної мислячої людини як особистості. Щоб здійснити феноменологічну редукцію, особистість повинна мати справжню любов до буття (Шелер, Марсель), смирення і благословення перед його таємницями (Штайн, Гільдебранд). Без усвідомлення і визнання в собі особистості, людина не може пояснити ні почуття відповідальності та моральності, ні своїх «поривів», стрибків, «закликів». Особистість, для Гусерля, включає в собі пасивний вимір з інстинктами і афектами суб'єктності, які осідають у звичках, і мирську суб'єктивність, яка гарантує горизонт для дій Я-суб'єкта.

Феноменологічна концепція особистості не «вимикає» природної настанови, але й визнає, що об'єкти в межах природної настанови ґрунтуються на феноменологічних модусах даності, які асоціюються з трансцендентним суб'єктом, тобто з особистістю. Таким чином, феноменологічна редукція необхідна для осмислення трансцендентної особистості, щоб зосе-

редитися на тому, які виміри Я-особистості проявляються в житті свідомості. Феноменологія особистості може включати в-собі конститутивні активності особистості, але не може стверджувати, що вся природа людини, відокремлена від досвіду особистості.

Ключові слова: особистість, трансцендентальний суб'єкт, феноменологічна редукція, індивідуальність, інтенційність, феноменологія особистості, життєвий світ, Я-особистість.

Summary

Kulyk A. O. The concept of personality in phenomenological philosophy. – Article.

The article examines the concept of personality in phenomenological philosophy, which in modern realities is a certain philosophical and anthropological problem, because it concerns every thinking person as an individual. In order to carry out a phenomenological reduction, a person must have a true love for being (Scheler, Marcel), humility and blessing before its secrets (Stein, Hildebrand). Without awareness and recognition of the individual, a person cannot explain his sense of responsibility and morality, nor his "urges", jumps, "callings". Personality, for Husserl, includes a passive dimension with the instincts and affects of subjectivity, which are settled in habits, and worldly subjectivity, which guarantees a horizon for the actions of the I-subject.

The phenomenological concept of the individual does not "turn off" the natural instruction, but also recognizes that the objects within the natural instruction are based on the phenomenological modes of givenness, which is associated with a transcendent subject, that is, with a person. Thus, a phenomenological reduction is necessary to make sense of the transcendent personality in order to focus on what dimensions of the self-personality manifest in the life of consciousness. Phenomenology of the individual may include the constitutive activities of the individual, but it cannot claim that the entire nature of the person is separate from the experience of the individual.

Key words: personality, transcendent subject, phenomenological reduction, individuality, intentionality, phenomenology of personality, life world, I-personality.

УДК 141.391.8

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.7>**Н. Г. Манойло**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6369-7437>

кандидат філософських наук,

докторант

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

СОЦІОКУЛЬТУРНА ГЕНДЕРНА ЄДНІСТЬ ЧОЛОВІЧНОСТІ Й ЖІНОЧНОСТІ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НОТАРІУСА

Постановка проблеми. Якщо визначити проблему як знання про незнання, то достовірним знанням є очевидний факт статевої відмінності між людьми. Як і те, що є нерівність їх суспільного статусу. Хоча це знання виключно емпіричне, тобто в ньому досить потужно проявляються оціночні суб'єктивні судження. Отже, йдеться про проблему незнання того, яким чином досягти об'єктивної рівності між статями в їх рівноцінному впливі на розвиток суспільства в напрямку досягнення ним такої культури взаємовідносин, яка б не мала суто біологічного прояву.

Мета статті полягає в тому, щоб довести рівнозначність проявів у людській діяльності тих духовних і душевних потенціалів, які мають різне граматичне визначення.

Виклад основного матеріалу. Засновники мета-антропології як водночас екзистенціальної культур-антропології статі виділяють у ній чоловіче й жіноче начало. Згідно Н. Хамітова, «чоловічість є духовність, а жіночість є душевність. Під духовністю як екзистенціальною чоловічістю можна розміти здатність до творчого пориву, радикального само-трансцендування, до виходу за будь-які межі. Душевність... є екзистенціальним виявом жіночості, є здатність до співчуття та любові. ... духовність та душевність є ознаками будь-якої людини – незалежно від її статі – і в своєму поєднанні складають особистість» [12, с. 97]. Дещо уточнює їх С. Крилова, яка стверджує: «Чоловічість та жіночість – це зовнішні виміри статі, які проявляються передусім в фізично-тілесних характеристиках та поведінці. Чоловічість та жіночість виражають внутрішні виміри чоловічого та жіночого начал – екзистенціальні. Зрозуміло, що внутрішня краса людини виявляється на рівні душевності та духовності, більше того, в їх поєднанні» [7, с. 250-251].

Ми з цим погоджуємось виходячи з тих міркувань, що філософія як практика свободи мислення закликає людину до самопізнання, яке, у свою чергу, здійснюється спільною та єдиною людино-творчою субстанцією, якою є мова як арсенал мислення. У попередній статті нами якраз і розглядався феномен гендеру в його мовно-граматичній суб'єктно-творчій сутності.

Виходячи з того, що людину творить мова, потрібно брати до уваги, що її творить не стільки мова, якою оволодіваєш засобами механічного наслідування/мімезису, скільки мова, яка дозволяє стати на шлях само- та світопізнання. Тобто, писемна мова. Але також варто усвідомлювати, що не саме по собі отримання навичок написання й прочитання написаного, а уміння знаходити в писемних текстах закони буття – природного, суспільного, самої людини. Для цього потрібно формувати не просто любов до мови текстів, але й любов до тих відкриттів, які адекватно відгукуються в душі людини, внаслідок чого вона відчуває свою єдність не лише з авторами текстів, але і з природою, позначеною вже не міфологічними казковими антропоморфними персонажами як її господарями, а передусім формулами, знаючи й розуміючи які, можна відчути себе співучасником і співтворцем суцього.

Пізнавальне мовомислення відрізняється від звичного образно-асоціативного світосприймання тим, що воно формує певний спосіб життєдіяльності, який людині не може відкрити об'єктно-речовий світ. Ось чому гендер слід розуміти не як взаємодію між людьми різної статі, а як пошук внутрішньої опори в самих собі засобами, як вище зазначено, поглибленого, постійно повторюваного перероблення текстів, в тому числі власних записаних текстів, які відтворюють стан власної душі, її переживання. Тільки в такому випадку їх зміст стає осмисленим і дієвим «для себе», а не «в собі», як про це писав Г. Гегель. Тільки так здійснюється формування людини як особистості, тобто людини соціальної, свідомість якої набуває загальнолюдського змісту.

Платон витворив оповідь про людину андрогіна тому, що глибинний субстанціонально визначений і спрямований зміст філософії не лише в той час, але й у всі часи не може бути сам по собі, без суттєвих зусиль індивідуальної волі стати зрозумілим у своїй духовно-практичній сутності. Адже людина сприймає світ раніше, ніж починає його розуміти. Образно-асоціативне мислення випереджає абстрактне, яке відображає цілісність світобудови також цілісною теоретичною концепцією. Звідси й бажання «конкретизувати» єдину

гендерну сутність людини наглядно, людино-подібно, але поєднано тілесно, а не текстом. Цілісне, отже, в такому разі, конкретне й таким чином гендерне відображення дійсності представлено міфологічним світоглядом у всій повноті властивих народній міфотворчості сюжетів. Примусово нав'язати не лише дитині, але й дорослим людям об'єктивно-наукову картину буття неможливо. Про це чудово висловився Конфуцій у такій освітньо-виховній максимі: «Народ можна примусити підкоритись, але не можна примусити розуміти чому» [6, с. 155]. Проте саме сприйняття міфу про андрогінів, як і про Атлантиду, широкими народними масами у всьому світі й у всі часи свідчить про те, що така вихідна гендерна єдність протилежностей бажана та вкрай потрібна. Це означає, що андрогін-аналіз стосується насамперед самої людини як індивіда й особистості, що робить її, врешті, вільною індивідуальністю.

Людина як пізнавальна істота має в собі самій схильності, здібності, таланти, які мають різну суб'єкту вольову дію. Вони якраз і позначаються різними граматичними родами. Феномен нотаріуса, якщо брати професійну сферу діяльності, в тому, що він повністю підпорядкований вимогам законодавства. Закон, як вже відзначалось, є світотворчим началом, який, будучи втіленим в організм людини, проявляє себе в єдності філо- й онто-генезу. Тобто, всі попередні еволюційні сходинки становлення Буття в тій загальній формі, яку воно має у своїй універсальній безкінечній предметно-речовій виявленості, певною мірою проявляються також і в людині як специфічному у своїх особливостях природному об'єкті, але також і суб'єкті. До того ж кожна людина, в свою чергу, також має певну окрему особливу міру прояву в ній загального закону становлення Буття. Тому її суб'єктність суттєво залежить від індивідуальних особливостей, яка корелює загальне як об'єктивне в особливе суб'єктивне. Звідси й екзистенціальний супровід її повсякденного суспільного буття, оскільки знайти спільну основу, яка б єднала людських індивідів так, як цього вимагає пізнаний об'єктивний Розум, досить складно. Про що свідчить як історія людства, так і українського суспільства в останні роки з усією своєю драматично-трагічною відвертістю.

Нотаріус, будучи покликаний до безумовного виконання вимог закону, також відчуває, про що йдеться в тексті дослідження, певну міру самотності від того, що йому відомі всі переваги організації суспільного буття на основі правових законів. Але відомо й те, що вони приймаються зі значною долею суб'єктивності, суб'єктивізму й волюнтаризму, властивого державі, яка управляється політико-партійними міркуваннями, які не є постійними й константними, якщо брати українську державність, хоча б на декілька десятиліть після їх

прийняття. Але що знімає відчуття самотності? – Звичайно, що філософія, про що майже два тисячоліття тому чудово висловився імператор-державотворець і водночас філософ Марк Аврелій: «тілу належать сприйняття, душі – устремління, духові основоположення», а тому «все, що відноситься до тіла, подібне потокові, до душі – сновидінням і диму. Життя – боротьба і мандрівки по чужині; посмертна слава – забуття. Але що ж може вивести на шлях? Ніщо, крім філософії» [1, с. 520]. Саме вона дає можливість, знаючи основоположення, знайти відраду, втіху у власному душевному просторі, яким є простір мови, визначеної М. Гайдеггером як «дім буття» людини.

Виходячи з того, що мова як основа пізнання, арсенал мислення розрізнена на граматичні роди, вона формує фактично кожен людину як нотаріуса. Тим більше це стосується тієї категорії людей, які свідомо обрали для себе цю професію. Якщо для пересічної людини її приналежність до мовно-нотаріально визначеного людства може стати відкриттям, то для професійних нотаріусів це спосіб їх буття на певних його рівнях. Адже для них нотна мовна грамотність є постійним духовним і душевним супроводом.

Використаємо наступний фрагмент визначення гендеру: «Гендер – це сузь структурована під впливом культури система відмінностей. Вона певним чином пов'язана з біологічними відмінностями, але не зводиться тільки до них» [4, с. 166]. Навпаки, суттєву й вирішальну роль відіграють соціокультурні чинники, які по різному модифікуються в різних культурах і, відповідно, мовах. Так, Л. Фейєрбаха вразило те, що «німецькою мовою слово «мисль» (*der Gedanke*) чоловічого роду» [11, с. 417], що, цілком можливо, суттєво визначило як потужний німецький суб'єктний дух, так і сприяло розвитку німецької науки, філософії в тому числі.

Пізнаючи себе, людина відкриває в собі ті душевні порухи, які або мають схильність до активного прояву назовні, маючи статус чоловічого роду; або ж ті, які потребують реалізації, але не обов'язково публічної, що більш адекватно виявляються жіночим родом; як і ті, що постійно нуртують душу, але ніяк не можуть знайти чіткої й виразної суб'єктної визначеності, тому позначаються середнім родом.

Трипостасну сутність людини, складовими якої є *дух*, *душа* і *тіло*, позначені різними родами, можна пояснити наступним чином. Дух, розум, закон як світо-творчі суб'єктні начала для пізнавального способу мислення знаходяться/перебувають поза матеріально-тілесними об'єктами пізнання. У цьому сузь абстрактного мислення, яке, у повній відповідності зі значенням слова абстрактне, відчужується, відсторонюється від них. І саме ця здатність людини дозволяє їй за

зовнішніми формами об'єктів відкрити закон як об'єктивну реальність, відкрити формули, яким підпорядкована взаємодія між ними. Б. Спіноза якраз і пов'язував процес математизації знань надійним способом для досягнення їх об'єктивності. Звідси його «формула», згідно якої в математиці «порядок і зв'язок ідей такий же, що й порядок і зв'язок речей» [10, с. 366], адже процес пізнання підпорядкований вихідній аксіомі: «Ми не відчуваємо і не сприймаємо ніяких інших окремих речей, крім тіл і модусів мислення» [10, с. 365].

Це досить складно вписується в домінуючий пізнавальний підхід, властивий так званому наївному реалізму, схильному до формулювання індуктивних умовиводів на рівні середніх аксіом. Між тим Г. Гегель, як, до речі, в античну добу Арістотель, стверджував ту ж саму аксіому, коли характеризував неосвічений спосіб мислення як такий, за якого «при розгляді будь-якої категорії щось інше мислять, а не саму цю категорію» [5, с. 92]. Пізнавально-методологічний зміст мислення – це закони, категорії, принципи, поняття, засобами яких відкриваються закони Буття, оскільки саме вони є для нього своєю іншою протилежністю. Навчально-освітній процес якраз і покликаний переорієнтувати погляд органів сприйняття з перцепції на апперцепцію, тобто на зміст текстів, знаки яких не мають нічого спільного з образами матеріальних речей і процесів, відкриваючи формули законів, яким вони підпорядковані.

Якщо виходити із наведених міркувань класиків світової філософії, то цілком логічним є висновок про те, що поняття *гендер* не повинно безпосередньо корелюватись із тілесною організацією статей, а з тими поняттями, які характеризують просвітлену пізнанням їх душевну структуру. Людина, отримавши знання про сутнісно-атрибутивні й ціннісно значимі для неї властивості, викладені в текстах, та будучи просвітлена щодо їх значення для неї самої та, звичайно ж, інших людей, здатна відчути їх в собі, щоб вивільнити їх від стихійних проявів й надати розумно-вольового прояву. Розуміння свободи, виражене у вигляді розхожої думки «що хочу, те й роблю», є наслідком невігластва, коли тіло як *воно*, тобто як щось невизначене, чинить шкоду людині. Вона розкаюється, але подія вже відбулась і настала розплата. Натомість свобода як прояв значимості для людини відповідати пізнаній власній сутності, визначеній тими порухами душі, які, будучи проявлені, не породжують власне розкаяння й суспільний осуд, набуває статусу свободи розумно впорядкованої волі. В такому разі розум і воля – «одне і те ж» [10, с. 377], стверджував Б. Спіноза. Тобто, гендер-андрогін, з'єднаний в собі самому із суб'єктних протилежностей як чоловічого, так

і жіночого роду. Це стан виходу за межі невизначеного середнього роду, зі стану *воно*.

Отже, поняття *гендер* формується на шляху від знань про людину, сформованих видатними мислителями на основі минулого досвіду, до їх втілення в людину сучасну, живу, діючу нею самою. Недолік тут той, що стати на такий шлях нелегко, якщо взагалі можливо, адже звичка жити стихійно, спираючись на очевидні статеві відмінності, формується раніше від звички пізнавати сенс життя.

Євангельська філософія являє собою популяризований варіант основних моральних цінностей, які виробила антична філософія. Звідси й суть релігійної філософії як освяченої попередньої філософської мудрості, яка знайшла своє історичне підтвердження і повинна відродитись для подолання кризового стану, в якому опинилась Римська імперія. Справді, Платон запропонував ідею про існування світу об'єктивних ідей, в якому панує мир, злагода, істина, добро, краса, любов як ті мотиваційні домінанти, які позбавляють людей від свавілля неупорядкованої суб'єктивності. Арістотель доповнив це ідеєю катарсису як очищення від фактично тваринних конкурентних відносин між людьми. Епікур вважав що гідний людини спосіб життя можливий серед однодумців, адже в такому разі живеш ніби серед небожителів.

Наведене дозволяє стверджувати, що дві основні, але взаємо-поєднані максими, які має усвідомити й здійснювати людина, висловлені І. Христом у відповіді книжнику, який, що вкрай важливо, сприйняв їх як істинні, є формою, в якій відбувся синтез попередніх роздумів мудреців і філософів. Для того, щоб пересічна людина сприйняла сенс і смисл філософських категорій, потрібно надати їм зрозумілу для них лаконічну форму, яка була б сприйнята на рівні почуттів, для українців – на рівні сердечному, щирому, не абстрагованому від її безпосереднього світовідчуження та світопереживання. Про це чудово висловився Піфагор: «Мудрий! Якщо ти бажаєш сповістити людям будь-яку важливу істину, одягни її в одяг загальної думки» [2, с. 174]. Саме такою істиною є наступна: «Ісус відповів йому: перша зі всіх заповідей: «слухай, Ізраїль! Господь Бог наш є Господь єдиний; Тому полюби Господа Бога *твого* всім серцем твоїм, і всією душею *твоєю*, і всім розумінням *твоїм*, і всією кріпостю *твоєю*»: ось, перша заповідь! Друга подібна їй: «полюби ближнього *твого*, як самого себе»; іншої більшої цих заповідей немає» (курсив мій – Н.М.)» [3, Біблія; Марк: 29-31].

Проаналізувавши даний фрагмент, нескладно усвідомити, що йдеться про розкриття напрямку формування людини, яка, по-перше, подібна собі, своїм прихованим інтенціям, які вона зобов'язана відкрити й реалізувати; по-друге, для реалізації

лізації своєї соціокультурної, соціодуховної сутності вона повинна знайти подібних собі за їх змістом, адже це істинний шлях їх підсилення, що дозволяє піднятися на інший якісний рівень суб'єктного розвитку. Звичайно, звернення адресоване ізраїльському народу, проте воно відображає загально-родову сутність будь-якого народу та Господа Бога як Деміурга, Творця, Розуму, Закону як носіїв світо- й людино творчого Духа Святого. Все це категорії *чоловічого* роду як суб'єктно активного. Водночас воно адресоване кожній людині, оскільки постійно повторюється займенник *ти* та його варіації – *твого, твоїм, твоєю*. Крім того, тут чітко проявлена ідея Платона про людину-андрогіна, але не в статевому, а в духовно-культурному розумінні. Суть цього розуміння в тому, що не диявол із заздрості до Бога не єднає людину з її власними душевними талантами, а вона сама в тому разі, якщо не йде пізнавальним шляхом як водночас *самопізнавальним*. Символ, образ диявола потрібний для того, щоб пересічна людина, схильна розуміти Буття, в якому нібито діють протилежні людиноподібні божества, могла сприйняти це як даність, яку неможливо подолати. Більше того, вона не схильна й до критики на свою адресу, як і самокритики. Тобто, в собі самій відкрити диявольські прояви, якими є прояви свавільно-афективної волі, бажання немає. Між тим античні мудреці стверджували, що немає більшого рабства і несвободи, як йти за своїми пристрастями.

У заповідях, хоча це фактично одна-єдина заповідь, також очевидно є ідея Епікура про одноступів, якими є ті, хто бажає знати істину й відкривати її в собі. Як і його послідовника Сенеки, який відзначав: «Розум – це не що інше, як частина божественного розуму, поміщена в тіло людей» [1, с. 506]. Богоподібність людини, таким чином, не у тілесній подібності, а в тому, що в кожній людині наявний розум, який і має обожнюватися нею самою в собі самій. Тому своїми іншими діалектичними протилежностями в ній є ті її душевні порухи, які підштовхують до знань, відкритих видатними мислителями як таких, що відчуваються нею самою як сили, що бажають проявлення, здійснення. Звідси заклик Сенеки, ідеї якого безпосередньо розкривають євангельські тексти як провісники блага «не слідувати подібно скоту за вожаками стада, ...а йти туди, куди повеліває обов'язок» [1, с. 509]. Ми вже відзначали, що обов'язок також має статус духу, вираженого чоловічим родом. При цьому не слід забувати, що закон – це відображення зв'язку між об'єктами взаємодії. Вже слово обов'язок свідчить про те, що йдеться про поєднання насамперед обидвох, обох об'єктів. Кожна ж людина сама в собі поєднує два атрибутивних начала – природно-біологічне та суспільно-духовне.

Відзначимо, що *жіночий* рід у змісті цих двоєдиних заповідей представлений категоріями *душа* та *кріпость*. *Середній* рід – це *серце*. Для української душі властиво, на жаль, безсуб'єктна максима: «дай серцю волю – заведе в неволю». Тут пошлемось на авторитет Фоми Аквінського, який відзначав, що всі душевні порухи суть можливі потенції, актуалізація яких залежить від мислення і волі. Якщо людина усвідомить Бога як поняття активності, дієвості, суб'єктності, тоді вона перетворить ці безтілесні субстанціональні категорії у власну суб'єктність. «Отже, першодвигун, яким є бог, не має цюнайменшої частини потенційності, але є чистий акт» [1, с. 859].

Повертаючись до проблеми гендеру в тому вигляді, як він проявляє себе в життєдіяльності нотаріуса, відзначимо, що це слово, термін, поняття суть чоловічого роду. Що, безумовно, накладає свій відбиток на буття людини, яка обрала для себе таку професію. Сфера професійної діяльності завжди потребує того, що її суб'єкти мають діяти так, як того вимагає Дух Закону, Дух Розуму, який, як ми щойно відзначили, посилається на Сенеку, втілений в кожну людину.

Автори, на яких ми послались при визначенні гендеру, розділяють душевні інтенції людини на такі, які мають різний рід. Вони вважають, що «чоловіче асоціюється з ініціативністю у відносинах, агресивністю, установкою на панування, напористістю, авантюризмом, авторитаризмом, прагненням до лідерства, раціональністю в мислях і діях, монізмом у поведінці, прагненням до монологу, ствердженню власного «Я», егоцентризмом та егоїзмом. ...жіноча лінія в поведінці, як правило, пов'язана з м'якістю, милосердям, турботою, відповідальністю, ненасиллям, терпінням, альтруїзмом, емоційністю, діалогічністю, прагненням до пошуку злагоди, компромісу, цінністю рівності, справедливості та свободи» [4, с. 166]. Звичайно, що не всі ці душевні порухи властиві нотаріусу, оскільки в статті розкривається загальна характеристика. До того ж слід відзначити, що авторами статті є жінки. Очевидно, що автор-чоловік запропонував би інший ряд.

Виділимо в цьому переліку ті суб'єктні властивості, які, по-перше, мають різний граматичний рід; по-друге, дещо по-різному проявляються у професійній діяльності нотаріуса.

Чоловічий рід представлений такими мотиваційними спонуканнями, властивими, як стверджується, чоловікам: авантюризм, авторитаризм, монізм, монологізм, егоцентризм, егоїзм. Жіночий рід: агресивність, напористість, раціональність, установка.

Відносно жіночих спонукань, то тут чоловічий рід представляють альтруїзм і компроміс. Домінують спонукання жіночого роду: м'якість, турбота, відповідальність, емоційність, діалогічність, зла-

года, рівність, справедливість, свобода. Середній рід – ненасилля й терпіння.

Можна стверджувати, що для професійної діяльності нотаріуса *будь-якої статі* важливими є спонукання, виражені термінами, які мають граматичний жіночий рід. Це – установка, раціональність, відповідальність, рівність, справедливість. Звичайно, що можуть бути інші чинники, але їх аналіз не входить до цілей нашого дослідження. Можемо лише зауважити, що, на нашу думку, наведені мотиваційні спонукання досить довільні.

Спробуємо виділити й проаналізувати ті морально-етичні категорії, які визначені для нотаріуса як обов'язкові для виконання професійної діяльності, для отримання права на неї. Парадоксально, але це всі чесноти мають жіночий рід! Це: *незалежність, законність, об'єктивність, неупередженість, конфіденційність, добросовісність, чесність, повага, культура, поведінка* [9, Р.ІІІ]. З іншого боку, сама назва професії – нотаріус – має статус іменника, граматичний рід якого чоловічий, але професія – статус, визначений як унісекс, тобто позбавлена будь-яких ознак приналежності до чоловічої чи жіночої статі людини. Це і є те, що ми розуміємо під поняттям гендер. Адже цілісна людина – це єдність не просто чоловічих чи жіночих граматичних родів тих духовних та душевних порухів, які спрямовують її діяльність. Це також єдність протилежних статей, поєднаних взаємною любов'ю не лише поміж собою, яка потім виражається в обоєбільному бажанні мати дітей. Це також єдність соціальних цінностей, які, будучи пізнані різними людьми в такій сутності незалежно один від одного, зрештою тяжіють до створення соціокультурної структури, в якій вони у себе вдома, але не на самоті.

Можна також зазначити, що основні чесноти, які визначають заповіді латинського нотаріату. Всі вони – *честь, правда, справедливість, гідність* – також мають жіночий рід. Проте, всі вони підпорядковані *закону* як духовному началу, вираженому чоловічим родом.

Такий же статус мають і основні чесноти, вироблені релігійною філософією та оформлені християнством. До них віднесені: *віра, надія, любов, мудрість, справедливість, мужність, стриманість*. Серед дарів Святого Духа – *премудрість, рада, кріпость, побожність, боязнь Бога* представлені жіночим родом. Проте *розум* як першооснова має чоловічий рід. До його плодів віднесені – *любов, радість, терпеливість, доброта, віра, лагідність, стриманість*, що мають статус жіночого роду. Проте основний плід – *мир* – виражений чоловічим родом [8, с. 30,32-33].

Висновок очевидний: принципової суттєвої різниці між нотаріусом-чоловіком і нотаріусом-жінкою не існує. Звичайно, що в процесі вза-

ємодії з клієнтами неодмінно виявляються певні відмінності, зумовлені статтю як нотаріуса, так і клієнта. Проте їх аналіз не є ціллю й завданням дослідження. Якщо брати нотаріуса як звичайну людину поза професійною діяльністю, то, ясна річ, відмінності можуть бути більш суттєвими, оскільки буденний рівень буття не підлягає такій регламентації, як професійний-граничний та метаграничний, засновані на прояві свободи мислення, здатного вийти за межі, жорстко визначені існуючим законодавством.

Від нотаріусів як Закон про «Нотаріат в Україні», так і «Правила професійної етики...» вимагають постійного підвищення професійної кваліфікації. Із позицій гендеру важливо зазначити, що вся система освіти з точки зору граматичної складається із наукових дисциплін, які мають жіночий рід. Що, поза всякими сумнівами, також долає суто біологічно-статевий поділ людей. Адже не може не вражати те, що *освіта, наука, філософія, фізика, хімія, біологія, соціологія* та їх внутрішній науковий поділ суть жіночого роду. *Допитливість* як вроджена риса людини має також жіночий рід. То ж нічого дивного в тому, що соціальний статус людини не повинен виражатись статевими відмінностями, що й зафіксовано у всіх Конституціях цивілізованих країн світу. В цьому суть гендеру як соціокультурного суспільного статусу людини. І в цьому ж принципова сутність феномена нотаріуса як провідника в сферу суспільного життя об'єктивності та справедливості.

Напрямок подальших досліджень, зважаючи на наведені в статті міркування, має бути таким, який сприятиме подоланню в суспільній думці звично-традиційного погляду на людину як на окремого індивіда, а не як на органічно поєданого у своїй суб'єктній суті носія соціокультурної спадщини людства. Звичайно, що не йдеться про повне подолання, а про неупереджене ставлення. Про те, що має бути «рівна для всіх нерівність», як стверджував Г. Сковорода.

Література

1. Марк Аврелій. 1969. Антологія мирової філософії. В 4 т. Москва : Мысль, Т.1. 936 с.
2. Афоризми античних мудреців. Москва: ОЛМА Медиа Група, 2010. 304 с.
3. Біблія. Київ. 1994. Українське біблійне товариство, 1255 с.
4. Всемирная энциклопедия : Философия XX век. за ред. А.А. Грицанов. Москва: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2002. 976 с.
5. Гегель Г.В. 1970. Наука логики : в 3 т. Москва: Мысль, Т.1. 501 с.
6. Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. Москва: Мысль, 1972. Т1. 363 с.
7. Крилова С. 2020. Краса людини в життєвих практиках культури. Досвід соціальної та культурної метаантропології і андрогін-аналізу. Київ. КНТ, 563 с.

8. Отче наш. Молитовник для української молоді. Торонто: ОО. ВАСИЛІАН. 1960. 321 с.

9. Правила професійної етики нотаріусів України затверджені Наказом Міністерства Юстиції України № 2104/5 від 04.10.2013 // Офіційний вісник України, 2021. № 43.

10. Спиноза. 1970. Антологія мирової філософії: в 4 т. Москва: Мысль : Т.2. С. 349-408.

11. Фейербах Л. 1974. История философии. Собрание произведений в трех томах. Москва: Мысль, Т. 1. С. 63-412.

12. Хамітов Н.В. 2020. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 3-є видання, виправлене і доповнене. Київ. КНТ, 394 с.

Анотація

Манойло Н. Г. Соціокультурна гендерна єдність чоловічності й жіночності у професійній діяльності нотаріуса. – Стаття.

Стаття розглядає феномен нотаріуса з позицій соціокультурного впливу на свідомість правників, насамперед нотаріусів, того ціннісного змісту, який передає система освіти. Передаючи зміст навчальних предметів, вона апелює до тих потенційно наявних у кожній людини душевних схильностей, які, в разі їх небайдужого й переконливого викладу, неодмінно відгукуються у слухачів, читачів, всіх, хто бажає відкрити себе самому собі самому. Адже не тільки людина слухає або ж читає тексти, але й тексти читають людину в тому випадку, якщо їх зміст відповідає її духовному потенціалу. Мова, творячи людину, не просто розповідає їй про певні події, певні природні чи суспільні закони й закономірності. Вона передає культуру світобудови самій людині, оскільки вона є її завершальним витвором. Мова – це не лише дім людського буття, як її визначив М. Гайдеггер, але й дім Буття Всесвіту. Це не перебільшення, оскільки вона у своєму фізичному звуковому прояві містить в собі самі принципи, субстанціональні засади, закони становлення світобудови. Вона вагітна ними, тому система освіти має бути своєрідною практикою прийняття родів народження мислення у своєї аудиторії. Тому не випадково, що її лексичний склад розрізняється на чоловічий, жіночий та середній граматичні роди. Це відповідає тому, як формується буття природи. А саме: є провідні тенденції, що мають статус світотворчих законів, і є похідні від них, на основі яких твориться універсальне розмаїття природних об'єктів. Окремо діють закони, які регулюють відносини між людьми в їх суспільному бутті. Тут

провідною тенденцією є утвердження справедливості як бажання кожної людини бути щасливою в житті. Це об'єднує людей різної статі, тому не її особливості визначають професійну діяльність правників, особливо нотаріусів.

Ключові слова: нотаріус, освіта, гендер, рівність, справедливість, культура, жіночність, чоловічність.

Summary

Manoil N. H. Sociocultural gender unity of masculinity and femininity in the professional activity of the notary. – Article.

The article examines the notary phenomenon from the standpoint of sociocultural influence on the consciousness of lawyers, primarily notaries, of the value content conveyed by the education system. By conveying the content of educational subjects, she appeals to those mental inclinations potentially present in every person, which, in the case of their indifferent and convincing presentation, will certainly resonate with listeners, readers, everyone who wants to discover himself to himself. After all, not only a person listens to or reads texts, but texts also read a person if their content corresponds to his spiritual potential. Language, creating a person, does not just tell him about certain events, certain natural or social laws and regularities. It transmits the culture of the universe to man himself, as it is his final product. Language is not only the home of human existence, as defined by M. Heidegger, but also the home of the Creation of the Universe. This is not an exaggeration, because in its physical sound manifestation it contains the very principles, substantial principles, laws of the formation of the universe. It is pregnant with them, therefore the education system should be a kind of practice of accepting the birth of thinking in its audience. Therefore, it is no accident that its lexical composition is divided into masculine, feminine and middle grammatical genders. This corresponds to how the being of nature is formed. Namely: there are leading trends that have the status of world-creating laws, and there are derivatives from them, on the basis of which the universal variety of natural objects is created. There are separate laws that regulate relations between people in their social being. Here, the leading tendency is the affirmation of justice as the desire of every person to be happy in life. It unites people of different sexes, so it is not its features that determine the professional activity of lawyers, especially notaries.

Key words: notary, education, gender, equality, justice, culture, femininity, masculinity.

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.8>

Р. М. Поліщук

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2900-2427>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри олімпійської освіти

Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського

ФОРМАЛІЗМ ЯК МОЖЛИВИЙ ПІДХІД ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СПОРТУ

Постановка проблеми. Ми знаємо, що в суспільстві досить часто побутує вислів «спорт – це життя», який, на нашу думку, вже свідчить про те, що людина дивиться на це явище як на певну «практичну філософію». Сучасний спорт розглядають як унікальний соціальний інститут, який виконує численні специфічні функції й поширює свій вплив попри всі життєві метаморфози. Спорт тією чи іншою мірою бере участь практично у всіх соціальних процесах сучасного людства, є активним учасником процесу глобалізації.

Філософія тривалий час оминала спорт стороною, оскільки природним ходом речей набула теоретичного ухилу і була пов'язана швидше зі сферою науковою. Не кажучи вже про те, що філософи, які не вважають його важливим предметом своїх досліджень, керуються тими стереотипами, які властиві людям інтелектуальної праці стосовно фізичних занять. Це питання ми описували неодноразово у свої попередніх статтях [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми свідчить про те, що в Україні дана проблематика не є розробленою, а деякі наукові доробки спрямовані на одностороннє бачення спорту. Філософські рефлексії щодо спорту мають досить недавнє походження. В Україні дослідження спорту серед філософського напрямку на даному етапі тільки розвивається. Лише низка науковців, зокрема І. Ібрагімов, В. Білогур, А. Коваленко, В. Джунь, Компанієць Ю.А., Завальнюк О.В. та ін, запропонували певні концепції розвитку філософії спорту як окремої галузі наукових досліджень. Розвідки цих науковців вказують на те, що теоретиками й практиками усвідомлюється необхідність критичного філософського аналізу попередніх фундаментальних досліджень у галузі спорту.

Метою статті є спроба означення основних концептуальних підходів до визначення сутності спорту.

Основний матеріал. Трохи більше ніж за століття спорт та спортивні практики, які його супроводжують, стали звичайним жанром, глобальною ідіомою та одним із найефективніших і швидких механізмів поширення соціальної діяльності, які коли-небудь знало людство.

Відома дослідниця філософських підвалин спорту Емілі Райал у свої книзі «Філософські про-

блеми спортивної науки» зазначила, що «роль і цінність науки в спорті зростає. Наукові та технологічні інновації розроблені, щоб підвищити продуктивність, забезпечити більшу точність вимірювань і суддівства, зменшити ризики заподіяння шкоди, підвищити кількість глядачів і збільшити доходи. Однак такі інновації неминуче стикаються з ґносеологічними та метафізичними проблемами, пов'язаними з природою спорту та фізичного змагання» [12, р. 1]. Тому, важливими є філософські пошуки та спроби осмислення спорту, його концептуалізації.

Спорт – це соціокультурна практика, специфічно людська діяльність, яка виражає світоглядні традиції в таких модусах буття, як простір, час, рух, становлення; окремий вид практичної діяльності людини та узагальнена модель тенденцій функціонування тіловиховної культуротворчої діяльності [2]. Спорт є людською практикою, яка в більшій чи меншій мірі залучає тіло (організм) і пов'язана з подібними заняттями, такими як ігри, гра (англомовна відмінність game і play) та відпочинок. Те, як це визначається та окреслюється від інших видів людської діяльності, які не є спортом, є складним завданням філософських рефлексій та теорій.

Взагалі, можна виокремити кілька варіантів чи підходів до осмислення спорту. Формальний і контекстуальний підходи: прихильники *формального* підходу вважають, що виявити цілі, сутнісні характеристики, культурну значимість спорту можна через розгляд його формальних правил та норм. Тобто вся сукупність практик в спорті визначається формальними правилами конкретного його виду. *Контекстуальний* підхід враховує не тільки ці формальні правила, але і культурний, соціальний, науковий контексти, в яких спорт існує. На думку контекстуалістів, потрібно брати до уваги соціальні конвенції, наприклад етос fair play, які визначають сутність спорту та його основні змістовні моменти. Варто зазначити, що автор є прихильником контекстуального підходу.

Також, філософські теорії спорту приймають описові чи нормативні форми. Загалом кажучи, описові теорії намагаються надати точний виклад основних понять спорту, а норма-

тивні теорії намагаються дати уявлення про те, яким має бути спорт. Нормативні теорії спорту в основному класифікуються як «зовнішні» або «внутрішні». *Екстерналістичні теорії* спорту розуміють спорт як відображення великих соціальних явищ, тобто приймають природу спорту через прилеглість до принципів інших практик (В. Дж. Морган) [9, с. 205–212].

«Зовнішні» погляди на спорт, як правило, розглядаються як дефляційні, оскільки вони заперечують або не помічають, що спорт має незалежне значення. Вони розуміють цінність спорту виключно в інструментальному плані [12].

Інтерналістичні теорії не аналізують спорт на основі інших соціальних практик чи історичних процесів. Вони спрямовані на визначення відмінних цінностей і цілей спорту, які відрізняють його від інших соціальних практик. Прихильники інтерналізму визнають вплив на спорт інших практик та на суспільство загалом, проте вони стверджують, що спорт – це практика з власною відмінною цінністю та внутрішньою логікою. Таким чином, головна мета інтерналізму – розкрити внутрішні нормативні принципи спорту.

Інтерналістичні теорії, як правило, класифікуються на три категорії: формалізм, конвенціоналізм та «широкий» інтерналізм (інтерпретивізм). У попередній статті ми розглядали загальну характеристику цих категорій, а у цьому доробку спробуємо охарактеризувати окрему з них – формалізм.

Формалізм – це важлива форма інтерналізму, яка припускає, що спорт найкраще розуміти з точки зору його формальних структур, які складаються переважно з конститутивних правил різних видів спорту. Тобто, формалізм сприймає спорт як сформований виключно за письмовими правилами. Письмові правила – це ті, які формують і визначають мету та сенс спорту, тобто те, що вважається правильною дією в рамках спортивної практики.

Формалізм – це теорія спорту (або, точніше, коло тісно пов'язаних позицій), яка ототожнює спорт із практикою чи діяльністю, що регулюються конститутивними правилами, які, дотримуючись пропозицій Бернарда Сьютса [15], створюють перешкоди для досягнення примарної мети гри (*lusory attitude*).

Найбільш помітним прихильником цього підходу є відомий дослідник Скот Кретчмар [5, р. 160–172]. Хоча, саме він вказує, що: «Формалізм – це положення, яке приписують Сьютсу та іншим, хто стверджував, що ігри є продуктом їх установчих правил. Тобто ці правила спільно створюють та визначають гру – її мету, засоби, дозволені для досягнення мети, покарання за порушення правил, методи «скорингу», вказівки того, як гра починається та закінчується, та методи,

за допомогою яких ігрові тести (зокрема в паралельні або послідовні види спорту) поділяються у змагальних форматах. Хоча конституційні правила можуть бути жорсткішими, послабленими або іншим чином модифіковані, *гра в будь-який момент часу є нічим іншим, ніж тим, що кажуть її установчі правила.*» [11, с. 11–12].

У своїй засадничій праці з філософії спорту [15], Бернард Сьютс виділяє чотири елементи, які притаманні грі: цілі (мета), засоби, правила та певне ставлення.

Вчений стверджує, що «Ігри – цілеспрямована діяльність». У кожній грі є дві чіткі цілі: *попередня мета* – це специфічний задум, який гравці намагаються втілити у життя (помістити м'яч у лунку в гольфі чи забити гол у ворота суперника в футболі). Проте, він зазначає, що цього можна досягти до початку гри. Наприклад, я можу помістити м'яч для гольфу в лунку, навіть якщо не почалася гра в гольф або я можу забити м'яч у ворота, навіть якщо не проводиться змагання. *Голова мета* – це перемога, яку можна досягти лише в умовах організованої гри.

Другий елемент будь-якої гри – це *засоби*: кожна гра обмежує методи, які гравцям дозволено використовувати для досягнення поставленої мети. В футболі заборонено забивати м'яч рукою (хоча усім відомий момент «руки бога» Дієго Марадонні), гольфісти не можуть кидати м'яч в лунку руками, а марафонцям заборонено завершувати гонку за допомогою велосипеда. Бернард Сьютс вказує, що засоби, дозволені в іграх, завжди є «неефективними» для досягнення попередньої мети. Наприклад, якщо метою боксу є нокаут для суперника, то було б набагато ефективніше напасти на нього з бейсбольною битвою або застрелити з пістолета, ніж зробити це за правилами. Якщо мета футболу – ввести м'яч у ворота, було б набагато ефективніше переносити м'яч руками, а не тільки ногами та головою.

Третій елемент гри – це *правила* (установчі). Правила містять повний перелік того, які засоби дозволені і не дозволені в грі. Вони встановлюють, якими засобами можна скористатися для досягнення мети гри. Ці обмеження дозволених засобів роблять гру можливою, оскільки вони встановлюють перешкоди, які учасники намагаються подолати в грі. Наприклад, правила боксу забороняють використання зброї. Окрім установчих правил, як стверджує Сьютс, є правила майстерності (настановчі), які встановлюють, як добре грати в гру.

Завершальним елементом гри є *ставлення*. Дослідник стверджує, що, щоб грати в гру, треба мати «поважне ставлення». Гравці повинні взяти на себе зобов'язання грати відповідно до правил, які складають гру лише для того, щоб гра могла відбуватися: гравці повинні дотримуватися правил, оскільки вони хочуть грати і вони схвалюють

формалістичний погляд, що порушення правил обов'язково закінчує гру.

Аналіз цих чотирьох елементів вчений завершує наступним визначенням: «Грати в гру – це намагання досягти конкретного стану речей, використовуючи лише засоби, дозволені правилами, коли правила забороняють використовувати більш ефективні на користь менш ефективних засобів і де правила приймаються лише тому, що вони дозволяють зробити таку діяльність.» [15, р. 43]. Або ж, скорочений варіант: «Грати в гру – це добровільна спроба подолати зайві перешкоди». Такий аналіз ігор привернув увагу і підняв хвилю критики. Основним серед заперечень є те, що ігри не складаються лише за їх установчими правилами і, що гра не вимагає чіткого дотримання установчих правил (тобто деякі порушення правил можуть відповідати «духу гри»).

Звичайно, що Бернард Сьютс, мабуть, був першим автором, який запропонував концепцію спорту, залежного від правил [13]. Проте, досить точно та зручне пояснення цієї концепції можна знайти і у відомого філософа спорту В. Моргана: «різноманітні похідні поняття гри слід визначати виключно в термінах її формальних правил. Що означає брати участь у грі, вважатися добросовісною дією гри та виграти гру – це діяти відповідно до правил тієї гри [10, pp. 50–63].

Взагалі, в рамках формалістичного підходу можна виділити кілька основних тез про спорт: а) онтологічна теза про природу спорту, згідно з якою неможливе розуміння спорту без правил; б) теза про застосування та тлумачення правил спорту: суддя або рефері обмежується застосуванням лише письмових правил; в) етичне уявлення про вид спорту, в якому панує повага до правил гри, точне дотримання учасниками правил під час занять спортом.

Однак було б спрощено сказати, що існує лише унікальний варіант формалізму. Точніше було б сказати, що його основні ідеї були змінені в результаті отриманої критики [4; 7]. Таким чином ми могли б розрізнити радикальну концепцію від поміркованої. Перша – яка виключно визначає вид спорту з точки зору його формальних правил, а друга – вказує на те, що правила мають бути доповнені врахуванням інших елементів (соціальний контекст або моральні принципи), але зберігає верховенство правил.

У деяких філософських колах формалізм має негативну конотацію. Він був описаний як вузький, недостатній, негнучкий та контрінтуїтивний. Назагал, можна виокремити кілька основних, на нашу думку, заперечень, які мали на меті критику формалізму.

Мабуть основним з них є те, що правила не можуть врахувати всі можливі випадки, які можуть виникнути, отже завжди буде можли-

вість невизначеності, а отже, судді матимуть право на власний розсуд, коли вони стикаються з невизначеними або складними ситуаціями [8]. І якщо будуть додані нові правила або типи правил (незалежно від того чи є вони установчими, регулятивними чи допоміжними), проблема залишиться. Цей момент можливо усунути за допомогою сучасних технологій. Наприклад, система VAR у футболі. Як зазначає ФІФА, то згодом можливий варіант з суддею-комп'ютером, який зможе безпристрасно, згідно встановлених правил вирішувати ситуацію. Але, такий підхід унеможливить застосування моральних принципів (наприклад fair play) для вирішення «конфліктних» ситуацій, нівелює «етос спорту» і суперечитиме поняттю «духу гри».

Ще одним закидом було те, що формалістичній характеристиці спорту бракує інтуїтивності. На думку Д'Агостіно, ідея про те, що набір конститутивних правил визначає спорт і що засоби, описані в правилах, і мета перемоги нероздільні, представляє формалістичне розуміння соціальних практик. Гру чи вид спорту можна визначити лише за допомогою посилання на її конститутивні правила, а спортивні змагання, стверджував би формаліст, реалізуються лише за умови повного дотримання конститутивних правил у всіх аспектах.

Д'Агостіно критично оцінює цю позицію. Його заперечення полягає в тому, що це здається неінтуїтивним і суперечить здоровому глузду. Якщо ми сприйmemo цю позицію серйозно, формаліст повинен буде сказати, що ми більше не граємо в гру G, «якщо правило G порушується під час передбачуваного випадку G» [3, р. 9]. Але, як демонструє Д'Агостіно на прикладі з баскетболу, порушення правил є неминучою частиною більшості спортивних змагань. Реальний випадок гри в баскетбол без навмисного контакту тіла (що фактично заборонено правилами) здаватиметься безглуздом для більшості гравців. Подібний приклад можна взяти з європейського гандболу. Спосіб гри завжди передбачає регулярний грубий контакт тіла нападників зі захисниками, що призводить до так званих семиметрових кидків. Хоча семиметровий кидок в принципі є штрафним, він вважається прийнятною частиною сучасної техніки і тактики гандболу. Без нього неможливо уявити сьогоденний гандбол. В футболі (сокер) також існує поняття тактичного фолу.

На думку Д'Агостіно, помилка формалістів полягає в тому, що вони не помічають важливої в реальному житті відмінності між прийнятними та неприйнятними порушеннями правил. Крім того, формалістична перспектива унеможливує розрізнення конкуренції різного ступеня чесності та нечесної конкуренції [6]. Дійсно, у реальному житті ми говоримо про справедливий результат гри в баскетбол або гандбол, навіть якщо пору-

шення правил мали місце, доки вони не були вирішальними для результату. Але в історії спортивних суперництв таких прикладів досить багато.

Ще одним запереченням є те, що формалістична концепція спорту не враховує належним чином те, що спортивні практики не тільки ефективно живляться формальними правилами, які встановлюють основну нормативну структуру, але також соціальними умовностями групи та принципами, які керують інтерпретацією правил. Це були основні заперечення конвенціоналізму та інтерпретативізму. Відповідно до конвенціоналізму, опис спорту має зосереджуватися не на правилах, а радше на етосі гри: неофіційній системі конвенцій, яка визначає, як офіційні правила мають застосовуватися в конкретних обставинах. Інтерпретивізм вказує на те, що спорт слід тлумачити з урахуванням таких елементів, як основні здібності або досконалість, етичні принципи або внутрішні блага.

Але поза цією критикою у формалізмі є раціональне зерно: звернення до правил є неминучим при ідентифікації спортивного феномену і будь-яка конкуруюча теорія може посилатися на інші компоненти (конвенції чи принципи), але вони не зможуть уникнути посилання на фундаментальну роль, яку відіграють правила.

Висновки. Звертаючись до формалізму в більш загальному плані, прихильники цієї точки зору вважають, що правила є основним наріжним каменем концептуального аналізу спорту. Вони визначають правильність та неправильність поведінки у спорті виключно з точки зору дотримання правил. Формалісти висловлюються проти «стратегічних забруднень» та допінгу, оскільки обидві практики передбачають порушення правил. Однак формалізм не забезпечує ресурсів для здійснення контекстуальних дискримінацій. Саме тому, в майбутніх дослідженнях ми повинні розглянути інші концепції спорту.

Література

1. Поліщук Р. Філософські підходи до концептуалізації спорту: інтерналістичні теорії. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 44, с. 84–90.
2. Поліщук Р. Національний спорт як навчальний курс та його світоглядно-філософське значення. Молодий вчений, 4 (80), 2020. С. 528–532.
3. D'Agostino F. "The Ethos of Games," *Journal of the Philosophy of Sport*, 1981. Vol. 8: p. 7–18.
4. Filip Kobiela, Francisco Javier Lopez Frias & Jose Luis Perez Trivino (2019) Bernard Suits' Legacy: New Inspirations and Interpretations, *Sport, Ethics and Philosophy*, 13:3-4, 271–276, DOI: 10.1080/17511321.2019.1610489.
5. Kretchmar, R. S. A Functionalist Analysis of Game Acts: Revisiting Searle. *Journal of the Philosophy of Sport*, XXVII, 2001. P.160–172.
6. Loland, Sigmund. *Fair Play in Sport: A Moral Norm System*. New York: Routledge. 2001. 192 p.
7. Lopez Frias, F. J. Psychoanalyzing the Grasshopper: Society, Work and Repressed Play in Suits' Riddle. *Sport, Ethics and Philosophy*, 15(2). 2021, 251–265. <https://doi.org/10.1080/17511321.2020.1729849>
8. McFee, G. *Sport, Rules and Values*, (London and New York: Routledge, 2004)
9. Morgan William J. n. *The Philosophy of Sport: A Historical and Conceptual Overview and a Conjecture Regarding Its Future* / William J. Morgan // *Hand book of Sports Studies*. London : Sage, 2003. P. 205–212, С. 205–212.
10. Morgan, W.J., "The Logical Incompatibility Thesis and Rules: A Reconsideration of Formalism as an Account of Games", in *Philosophic Inquiry in Sport*, ed. W. Morgan, K. Meier Champaign IL: Human Kinetics, 1995.
11. McNamee, M., & Morgan, W. (Eds.). *Routledge Handbook of the Philosophy of Sport* (1st ed.). Routledge, 2015. 472 p. P. 11–22.
12. Ryall E. *Philosophy of Sport: Key Questions*. London: Bloomsbury, 2016. 272 p.
13. Suits, B. "The Elements of Sport", in *Ethics in Sport*, ed. W. Morgan Champaign IL: Human Kinetics, 1995.
14. Suits, B. *The Grasshopper: Games, Life, and Utopia*. 3rd. Peterborough, Ontario: Broadview Press, 2014. 262 p.

Анотація

Поліщук Р. М. Формалізм як можливий підхід до концептуалізації спорту. – Стаття.

У статті підкреслено, що спортивна культура є достатньо складною для дослідження темою, адже у різні часи має різне значення для суспільства. Очевидно, що особливе значення має спорт і для сучасних процесів у суспільстві. Можна стверджувати, що спорт сьогодні це не тільки окремі культурна/і практика/и, а й одна з повноцінних сфер буття людини, пронизана відповідним методологічним інструментарієм та системою цінностей.

Філософія спорту пов'язана з концептуальним аналізом і дослідженням ключових ідей і питань спорту та пов'язаних з ним практик. На загальному рівні він пов'язаний з формулюванням природи та цілей спорту. Філософія спорту не тільки збирає ідеї з різних галузей філософії, оскільки вони відкривають наше розуміння спортивних практик та інститутів, але також створює суттєві та комплексні погляди на сам спорт. Філософія спорту ніколи не є фіксованою: її методи вимагають внутрішньої самокритичної концепції інтелектуальної діяльності. Тобто, вона постійно кидає виклик своїм власним упередженням і головним принципам як щодо природи так і цілей філософії та спорту.

Сучасні знання про спорт – це закономірний результат багатолітньої пізнавальної діяльності людини. Якщо не вдаватися до формальностей у його визначенні, то можна зазначити, що спортом займалися з доісторичних часів. Проте, парадоксом є те, що він є відносно новим предметом систематичних філософських досліджень. Дійсно, філософія спорту як ака-

демична галузь бере свій початок лише з 1970-х років разом з утворенням різних міжнародних організацій та журналів, в яких публікували відповідні дослідження. Проте за цей короткий час він перетворився на досить цікавий феномен для філософських досліджень, які повинні поглибити наше розуміння спорту та інформувати спортивну практику.

У своїх дослідженнях філософи створили нові ідеї щодо спірної природи самої спортивної культури. Одним з найактуальніших моментів у філософії спорту є питання визначення спорту. Підходи до спорту різняться залежно від парадигми та позиції конкретного автора. У цій статті здійснено спробу охарактеризувати формалістичний підхід до його осмислення.

Ключові слова: спорт, гра, філософія спорту, формалізм, концептуалізація спорту.

Summary

Polishchuk R. M. Formalism as a possible approach to the conceptualization of sport. – Article.

The article emphasizes that sports culture is a rather difficult topic for research, because it has different meanings for society at different times. It is obvious that sport is of special importance for modern processes in society. It can be argued that sport today is not only a separate cultural practice, but also one of the full-fledged spheres of human existence, imbued with the appropriate methodological tools and system of values.

The philosophy of sport is related to the conceptual analysis and research of key ideas and issues of sport and related practices. At a general level, it is related

to the formulation of the nature and goals of sport. The philosophy of sport not only draws together ideas from various fields of philosophy as they inform our understanding of sporting practices and institutions, but also creates substantive and comprehensive views of sport itself. The philosophy of sport is never fixed: its methods require an internal self-critical conception of intellectual activity. That is, it constantly challenges its own prejudices and main principles regarding both the nature and goals of philosophy and sports.

Modern knowledge about sports is a natural result of many years of human cognitive activity. If we do not resort to formalities in its definition, it can be noted that sports have been practiced since prehistoric times. However, the paradox is that it is a relatively new subject of systematic philosophical research. Indeed, the philosophy of sport as an academic field dates back only to the 1970s, along with the formation of various international organizations and journals in which relevant research was published. However, in this short time it has turned into a rather interesting phenomenon for philosophical research that should deepen our understanding of sport and inform sports practice.

In their research, philosophers have created new ideas about the controversial nature of sports culture itself. One of the most relevant points in the philosophy of sport is the question of defining sport. Approaches to sports vary depending on the paradigm and position of a particular author. This article attempts to characterize the formalistic approach to its understanding.

Key words: sport, game, philosophy of sport, formalism, conceptualization of sport.

УДК 371.3

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.9>**О. О. Пучков**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8585-1044>кандидат філософських наук, професор,
начальникІнституту спеціального зв'язку та захисту інформації
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**О. В. Уваркіна**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9053-2016>доктор філософських наук, професор,
професор спеціальної кафедри № 4Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

СУЧАСНА ВІЙСЬКОВА ОСВІТА: ТРАНСГРЕСИВНИЙ ПРОРИВ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Постановка проблеми. Під впливом всесвітніх тенденцій до глобальних змін трансформація української військової освіти протягом останніх років набуває очевидних ознак і потребує системного дослідження сутності та формату проблемного поля нових положень щодо впровадження стандартів НАТО. Втім, проблема трансформації військової освіти актуалізується не лише вимогами євроатлантичної інтеграції; насправді вона загострилась під час війни та виявила трансгресивні тенденції, набуваючи спеціальних ознак і значущості для сьогодення та унеможливаючи спроби агресора у майбутньому похитнути незалежність української держави. Відтак, аналіз трансгресивних змін у системі військової освіти, що трансформується, є надзвичайно актуальною проблемою сучасності та, безсумнівно, відкриває нові горизонти покращення стану бойової готовності та боєздатності українських збройних сил.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми сучасної системи військової освіти привертають увагу багатьох науковців з різних галузей знань. Останнім часом зросла кількість компаративних досліджень з підготовки військових фахівців в країнах Альянсу та впровадження ефективних стандартів професійної військової освіти в український освітній простір (С. Богунов, Н. Вавілова, М. Денежкін, О. Мітягін, А. Наливайко та ін.). Більшість публікацій з розвитку військової освіти були консенсусно спрямовані на концептуалізацію євроатлантичної інтеграції (Ю. Завгородня, С. Залкін, А. Зельницький, М. Іваницький, Ю. Мудрак, Ю. Пищанський, С. Сідченко, К. Хударковський та ін.), формуванню особистості сучасного військового фахівця та необхідності удосконалення нормативно-правового регулювання законодавства України з питань військової освіти (О. Бойко, А. Вітченко, Н. Воло-

шина, С. Іллюшенко, М. Дзюба, І. Дятлова, В. Карпенко, П. Квіткін, Л. Кринець, І. Москальов, С. Поздишев, О. Сидоренко, О. Хмільяр, С. Черевичний, В. Чорний).

Чимало сучасних дослідників (О. Автушенко, В. Ананьїн, А. Гангал, В. Єрохін, В. Горлинський, С. Конюшок, С. Кудінов, Д. Могилевич, А. Олексійчук, С. Петров, В. Петров, О. Пучков, В. Романенко, В. Рябцев, І. Субач, О. Уваркіна, О. Чаузов, Ю. Щиголь та інші) визнають, що в сучасних умовах треба актуалізувати проблемну парадигму підготовки військових фахівців, які виконують функції із забезпечення кіберзахисту та кібербезпеки і є спеціалістами з криптографічного та технічного захисту інформації. Варто зауважити, що увага до підготовки таких військових фахівців особливо загострилась в умовах інформаційних війн та російської агресії проти української держави. Тому потрібна сумлінна філософська рефлексія трансгресивного прориву у системі військової освіти, яку спонукає сама наша доба, адже аналіз останніх досліджень показав, що науковці не торкались тенденцій трансгресії у сучасних публікаціях.

Метою статті постає визначення сучасних тенденцій трансгресивного переходу системи військової освіти до стандартів НАТО та актуалізація трансформаційних освітніх процесів у сфері кіберзахисту.

Виклад основного матеріалу. Проблематика трансформації системи військової освіти до стандартів провідних систем світу інтенсивно дискутувалась останнім часом на рівні як військових фахівців, так і у колах філософів, юристів, педагогів і психологів. Були використані міждисциплінарні, полідисциплінарні та трансдисциплінарні інструментарії дослідження, які дозволили створити кооперацію різних наукових сфер для

компаративного аналізу проблеми та проведення «наскрізних досліджень» у єдиної системної парадигмі євроатлантичної інтеграції. Рефлектуючи до появи перших трансгресивних тенденцій у трансформації військової освіти, варто зазначити про рішення щодо стратегічного курсу України на набуття повноправного членства в Європейському Союзі та НАТО, яке було закріплено в преамбулі, трьох статтях та перехідних положеннях Основного Закону і підтвердило «європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України» [6].

Такий трансгресивний прорив українського суспільства, як феномен переходу межі між можливим і неможливим, безсумнівно вплинув на вітчизняне військово-освітнє середовище, яке отримало можливість трансгресивного переходу до нового рівня подальшого розвитку галузі, пошуку сучасних форм, методів, стандартів, враховуючи кращі досягнення освітніх систем країн-партнерів НАТО.

Між іншим, запровадження принципово нової програми NATO DEEP (Defence Education Enhancement Program) в Україні для підготовки спеціалістів військової сфери на основі передового досвіду країн-членів північноатлантичного альянсу, теж стало характерною ознакою педагогічної трансгресії, спрямованої, впереваж, на змістовне оновлення кредитних модулів та методики викладання навчальних дисциплін у визначених вищих військових закладах освіти. Основною метою NATO DEEP UKRAINE є допомога у становленні системи професійної військової освіти та підготовка офіцерів сектору безпеки та оборони для спільної відсічі ворожим загрозам демократичним свободам та цивілізаційним цінностям світового суспільства [12, с. 109].

Слід зазначити, що найбільш динамічні трансгресії у військової освіти відбулися у діючому вітчизняному нормативно-правовому полі. Завперш, це стосується змін до деяких законів України щодо військової освіти та науки, зокрема, у Законі України «Про вищу освіту» (2014) у Розділі I, статті 1 подано нову редакцію визначення термінів «вищий військовий навчальний заклад» та «заклад вищої освіти із специфічними умовами навчання», а стаття 13 цього Закону та стаття 43 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (2016) чітко встановлюють особливі вимоги як щодо управління відповідними вищими військовими навчальними закладами, закладами вищої освіти із специфічними умовами навчання та військовими навчальними підрозділами закладів вищої освіти, так і науковими установами, в яких організована наукова та науково-технічна діяльність у військової галузі [4].

Безперечно, трансгресивний характер мають також зміни до статті 21 Закону України «Про

освіту» (2017), де у структурі військової освіти з'явився новий термін «професійна військова освіта», зміст якого визначений як «спеціалізована освіта військового спрямування, яка здобувається за освітніми програмами на відповідних рівнях військової освіти з метою вдосконалення професійного рівня військового фахівця та набуття фахових компетентностей, що забезпечують виконання службових (бойових) функцій [4]». Звернемо увагу, що в Законі акцентується положення про те, що засади військової освіти регулюються цим Законом, Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу» (1992) та спеціальними законами.

Між тим, дискурс щодо вдосконалення існуючої законодавчої бази з питань військової освіти продовжується. Науковці намагаються виявити існуючі правові прогалини, термінологічні вади та неузгодженості між відповідними нормативно-правовими актами, критично осмислити досягнуте та дати оцінку ефективності сучасного правового поля щодо військової освіти [5, с. 114-126]. На нашу думку, повноцінний науковий дискурс до покращення правових основ військової підготовки має бути, але вбагато разів парадигмальна несумірність підходів призводить не до оптимізації правового поля, а до пауперизації інтелектуальної сфери з домінуванням маргінальної форми дискурсу. Під час трансформацій завжди присутній потенціал дестабілізації, який міститься у базисному розриві між теорією і практикою, поступовим встановленням формальних дефініцій у реально діючу систему або інституцію, з притаманними в цей час конотативними відхиленнями, і тому на цей період має буди конвенція між науковцями, як умова системного поетапного руху до головної мети – створення нової моделі військової освіти для підготовки вмотивованих, професійних і освічених захисників української державності.

Маємо зазначити, що зміни у діючих нормативно-правових актах евентуально підготували систему національної військової освіти до випробувань у воєнному стані, а трансформаційні процеси продовжуються відповідно стратегічного курсу держави та затверджених імплементаційних етапів у практику військової підготовки.

З огляду на зазначену обставину, вважаємо що визначним трансгресивним проривом у питанні реалізації стратегічного курсу України на інтеграцію в євроатлантичний безпековий простір стало затвердження політики Міністерства оборони у сфері військової освіти (далі – Політика). Враховуючи необхідність забезпечення сил оборони держави «вмотивованим, професійним і освіченим особовим складом» Політика має сформулювати єдині погляди щодо розвитку військової освіти для «регулювання процесів, цілей та її спроможностей». Політика підтверджує інтеграцію військової освіти

«до державної системи освіти, яка функціонує на засадах єдиної законодавчої та нормативно-правової бази». Водночас у змісті Політики зазначені основні проблеми у сфері військової освіти, які треба розв'язати через «оновлення, застосування нових підходів до формування її структури та змісту». Визначено, що професіоналізм, лідерство, інтелектуальний розвиток, загальна та військово-професіональна культура, іншомовна компетентність є основними завданнями в підготовці сучасного військового фахівця на основі застосування нових форм і методів кращих вітчизняних та закордонних практик. Також Політика звертає увагу на питання професіоналізації військової освіти, яка «передбачає побудову сучасної моделі професійної військової освіти», що забезпечить «підготовку військових фахівців на основі їх безперервного професійного розвитку», врахує «загальні тенденції розвитку національної та міжнародної безпеки, зміни принципів та методів ведення збройної боротьби», а також «нові вимоги до якості військової освіти» в умовах інтеграції до євроатлантичного безпечного простору [7; 11, с. 9].

Нагадаємо, що обґрунтуванню основних положень Політики передувала величезна наукова праця українських науковців, які системно вивчали зарубіжний досвід та реальні потреби нормативно-правового регулювання процесів розвитку системи військової освіти, а також сформулювали основні визначення, цілі і завдання реформи військової освіти на шляху євроатлантичної інтеграції держави [2, с. 21; 11, с. 9].

Сьогодні, у концептуальному каркасі трансформації військової освіти, для досягнення необхідних оперативних та інших спроможностей складових сектору безпеки та оборони, пропонується багаторівневий комплекс траєкторій якісного забезпечення нової моделі системи професійної військової освіти, який враховує як національний, так і кращий світовий досвід. Інтерпретаційні нашарування, безсумнівно, впереваж стосуються реалізації стратегічного курсу на поглиблення партнерства з НАТО. Проте, значна увага приділяється якійсній мовній підготовки військовослужбовців, проблемам удосконалення управління в системі військової освіти (наприклад, впровадженню підходу Talent Management), цифровізації наукової діяльності, діджиталізації, формуванню сучасного (спроможного, здатного, компетентного, забезпеченого) військового фахівця сектору безпеки і оборони.

Як ми бачимо, амплітуда концептуальних точок зору на проблемний горизонт трансформаційних процесів у системі військової освіти коливається в надзвичайно широких межах. Тому оглядаючи динаміку дискурсів, доводиться констатувати, що війна спрямувала трансформацію військової освіти на новий етап розвитку, який,

на нашу думку, безперечно також має бути акцентований на розвиток кадрового потенціалу національної системи кібербезпеки.

Щонайширші можливості для трансформації військової освіти у сфері кібербезпеки засвідчені у Плані реалізації Стратегії кібербезпеки України, який уведений в дію Указом Президента України від 1 лютого 2022 року № 37/2022 [8]. Зокрема, у документі запланована докорінна реформа системи підготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері кібербезпеки та розробка відповідної Концепції.

Результатом посилення кадрового потенціалу у сфері кібербезпеки уперше за багато років стала розробка та затвердження професійних стандартів для нових професій у галузі кібербезпеки:

- «Розробник систем захисту інформації»,
- «Адміністратор мереж і систем»,
- «Фахівець сфери захисту інформації»,
- «Аналітик з безпеки інформаційно-телекомунікаційних систем»,
- «Фахівець з питань безпеки (інформаційно-комунікаційні технології)»,
- «Інструктор-методист з інформаційної безпеки та кібербезпеки».

Такий трансгресивний прорив, за висновками засідання Національного кластера Кібербезпеки, був зроблений завдяки співпраці Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України та Проєкту USAID Cybersecurity Activity «Кібербезпека критично важливої інфраструктури України», за підтримки якого були розроблені нові стандарти на основі досвіду Європейської рамки кваліфікації. Внесення цих професійних стандартів до Реєстру кваліфікацій означає, що відтепер заклади вищої освіти можуть використовувати ці стандарти для вдосконалення освітніх програм та запровадження спеціалізації, а самі фахівці та роботодавці – для оцінки відповідності рівня знань, умінь та навичок актуальним потребам галузі. Як справедливо зазначив голова Держспецзв'язку Юрій Щиголь: «Запровадження професійних стандартів має істотно підвищити якість освіти».

В планах Стратегії кібербезпеки є збільшення кількості (до 20) професій у сфері захисту інформації для створення кваліфікаційної рамки, а також розробка стандартів до 14 професій. Нагадаємо, що донині наявні у класифікаторі професії не відображали реалій сьогодення та не враховували стрімкого розвитку сфери кіберзахисту.

Варто зауважити, що в умовах війни відповідно до Плану реалізації Стратегії кібербезпеки було посилено міжнародну співпрацю Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України з Агентством з кібербезпеки та безпеки інфраструктури США (Cybersecurity and Infrastructure Security Agency), з Агент-

ством Європейського Союзу з питань кібербезпеки (ENISA) та з Командою реагування на комп'ютерні надзвичайні події CERT-EU. Чималий світовий досвід цих поважних організацій надасть можливість створити нові системи кваліфікації та сертифікації відповідних професій та відкривати незалежні кваліфікаційні центри, де можна буде отримати усі можливості для професійного зростання та підтвердження професійної кваліфікації.

Незважаючи на жорсткі умови сьогодення, підготовка фахівців у сфері кіберзахисту продовжується і в умовах війни шляхом удосконалення системи підвищення кваліфікації кадрового потенціалу суб'єктів кібербезпеки, залученням до міжнародних програм навчання, а також за рахунок «поліпшення правових, матеріальних, психологічних та соціальних умов служби» військових спеціалістів, які «виконують функції із забезпечення кібербезпеки та кіберзахисту» та в умовах війни стоять на передових позиціях протистояння так званої «нелетальної зброї» та інформаційним загрозам національної безпеки [1, с. 43].

Принагідно зауважимо, що чимало дослідників визнають, що у питанні трансгресії у кіберпросторі неможливо не зазначити про напрям кіберфемінізму. Вони вважають, що започаткований у роботі Д. Гаравей «Маніфест кіборга: наука, технологія та соціалістичний фемінізм 1980-х», термін «кіберфемінізм», як трансгресивний синтез науки, технології і гуманізму, має своє сучасне продовження і не тільки в кіберреальності. Задля кращого майбутнього застосовується трансгресія як засіб подолання стереотипів патріархальності в суспільстві під впливом нових досягнень науки, техніки і технології та акцентується самодостатність жінок через нові електронно-цифрові та інші технології [10]. На нашу думку, в сучасних умовах поняття «кіберфемінізм» виявляється науково ефективним і доречним лише за умов адаптивності та біфуркаційності процесів розвитку світового кіберпростору. Втім, відсоток жінок, які працюють у сфері кіберзахисту, зростає кожного року.

З огляду на зазначену обставину, зауважимо, що «забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» серед фахівців сектору безпеки і оборони зазначено пріоритетним завданням Стратегії національної безпеки України (2020) [10]. Практична реалізація цього завдання безперечно вплине на покращення кадрового потенціалу та актуалізує кращу молодь до обрання професії військового.

Роль кібербезпеки та кіберзахисту в сучасному цифровому просторі стає глобальною проблемою. Тому багато безпекових міжнародних організацій (U.S. Cyber Command; Cyber Security Operations Cent; Internet Crime Unit) для протидії кіберзагрозам створюють спеціальні військові підрозділи

із фахівців у галузі кібербезпеки, які здійснюють різноманітні інформаційні операції для зменшення кібератак та удосконалення механізмів захисту [3, с. 36; 11, с. 10].

Все це актуалізує оновлення сучасного курикулу військової освіти до нових вимог, необхідність об'єктивно оцінити під кутом ефективності наявні й потенційні освітні ресурси для трансформації та, не зменшуючи динамічності трансгресивного прориву, стати надійними партнерами провідних систем військової освіти євроатлантичного альянсу.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. На основі змін у вітчизняному законодавстві, система військової освіти отримала динамічні можливості трансгресивного переходу до стандартів НАТО та оновлення курикулу за кращими зразками світового освітнього простору. Імплементация євроатлантичних стандартів та передового досвіду організації військової підготовки у провідних світових закладах вищої освіти стала провідною ознакою трансформації системи військової освіти в умовах ескалації збройного конфлікту. Рефлексія концептуального каркасу військової освіти визначила необхідність акцентування на проблемах розвитку військової освіти у сфері кіберзахисту та тенденціям трансгресії нової системи кваліфікації та сертифікації відповідних професій. Проведене дослідження показало, що незалежно від складних умов, процес трансформації системи військової освіти відповідає стратегії держави на незворотність європейського та євроатлантичного курсу України. Перспективним дослідженням трансформацій у сфері військової освіти вважаємо більш ґрунтовний аналіз осучаснення підготовки майбутніх військових фахівців у сфері кібербезпеки.

Література

1. Анаьїн В.О., Уваркіна О.В. Сучасні політичні мейнстрими військової освіти. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. 2022. Випуск 1(53). С. 41-46. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.1\(53\).261106](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.1(53).261106).
2. Вавілова Н. Політика військової освіти: досвід США для України. *Військова освіта*. 2021. № 1 (43). С. 18–23. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-1783/2021-43/18-23>.
3. Загородня Ю. В. Кібербезпека як інноваційний захист у політичному просторі України. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2021. №. 4 (52). С. 33–38. DOI: [doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4\(52\).248130](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4(52).248130)
4. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо військової освіти та науки». 17 грудня 2021 року № 1986-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1986-20#Text>

5. Кільдеров Д., Приходько Ю., Черних Ю. Законодавство у галузі військової освіти України: стан проблеми та шляхи реформування. *Військова освіта*. 2022. № 2 (46). С. 114–126. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-1775/2022-02/114-126>

6. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

7. Політика Міністерства оборони України у сфері військової освіти. 2021. URL: https://www.mil.gov.ua/content/education/politika_mou_ovsita.pdf

8. Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про План реалізації Стратегії кібербезпеки» від 30 грудня 2021 року. Указ Президента України від 1 лютого 2022 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0087525-21#Text>

9. Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію національної безпеки України» від 14 вересня 2020 року. Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 37/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

10. Повторева С., Чурсінова О. Трансгресія і пошуки ідентичності в контексті гендерної проблематики і кіберфемінізму. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. 2020. Випуск 62. С. 33-46.

11. Уваркіна О. Військова освіта: рефлексія сучасних мейнстрімів. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика (серія: педагогічні науки)*. 2022. Випуск № 1 (70). С. 7-17. DOI: <https://doi.org/10.28925/1609-8595.2022.1.1>

12. Pierre Jolicoeur. Defense Education Enhancement Program in Ukraine: The Limits of NATO's Education Program. *Connections QJ*, 2018. No 17(3) P. 109-119. DOI: <https://doi.org/10.11610/Connections.17.3.08>

Анотація

Пучков О. О., Уваркіна О. В. Сучасна військова освіта: трансгресивний прорив в умовах трансформації. – Стаття.

У статті розглядаються актуальні проблеми трансформації системи військової освіти, які потребують рефлексії основних та нових понятійних конструктивів. Мета дослідження полягає у визначенні сутності і особливих ознак трансформації системи військової освіти до стандартів провідних систем освіти через феномен трансгресії. Для досягнення поставленої мети була визначена методологічна основа дослідження на рівні філософських та загальнонаукових положень: систематизації, аналізу, синтезу, екстраполяції та спрощення. У результаті дослідження визначено, що сучасний освітній простір в умовах нових випробувань спрямовує систему військової освіти до імплементації новітніх методів і форм організації військової підготовки та управління нею.

У статті з'ясовано, що інтенція трансформації військової освіти полягає у змінах в українському законодавстві положень про військову освіту та осучаснення її структури, а у науковому фаховому просторі – обґрунтуванням та розробкою Політики та Концепції розвитку військової освіти з урахуванням стандартів євроатлантичного альянсу.

Рефлексія концептуального каркасу військової освіти визначила величезну кількість різноманітних парадигм оновлення курикулуму, однак виявила необхідність акцентування на проблемах розвитку військової освіти у сфері кіберзахисту та тенденціям трансгресії нової системи кваліфікації та сертифікації відповідних професій. Зазначається авторське бачення проблеми кіберфемінізму та ролі національної системи кібербезпеки в умовах російської агресії проти України.

Дослідження проблем трансформації військової освіти у сфері кібербезпеки дозволило виявити освітні ресурси галузі та її подальший розвиток за підтримки міжнародних організацій та кращих зразків підготовки військових кіберфахівців.

Ключові слова: військова освіта, трансформація, трансгресивний прорив, кіберзахист.

Summary

Puchkov O. O., Uvarkina O. V. Modern military education: transgressive breakthrough in transformation. – Article.

The article deals with current problems of transformation of military education system, which require reflection of basic and new conceptual constructs. The aim of the study is to determine the essence and specific features of the transformation of the military education system to the standards of the leading educational systems through the phenomenon of transgression. To achieve the goal, the methodological basis of the study was defined at the level of philosophical and general scientific provisions: systematization, analysis, synthesis, extrapolation and simplification. As a result of the study, it was determined that the modern educational space in the conditions of new tests directs the system of military education to the implementation of the latest methods and forms of organization and management of military training.

The article reveals that the intension of military education transformation lies in altering provisions on military education in the Ukrainian legislation and updating its structure, and in its academic professional environment, in justifying and elaborating the Policy and Concept of military education development in line with the Euro-Atlantic alliance standards.

The reflection of the conceptual framework of military education has identified a great number of different paradigms of curriculum renewal, but revealed the need to focus on the problems of developing military education in cyber defense and the tendencies of transgression of the new system of qualification and certification of the relevant professions. The author's vision of the problem of cyberfeminism and the role of national cybersecurity system in the context of Russian aggression against Ukraine is pointed out.

The study of the problems of transformation of military education in the field of cybersecurity allowed to identify the educational resources of the industry and its further development with the support of international organizations and the best examples of military cyber professionals training.

Key words: military education, transformation, transgressive breakthrough, cyber defense.

УДК 128.3-051

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.10>

С. Т. Репетій

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6946-0142>

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри практичної психології

Київського університету імені Бориса Грінченка

ДУХОВНІСТЬ В ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИХ ВИМІРАХ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

Постановка проблеми. Сьогодні наша країна переживає важкі часи, пов'язані з війною, з людськими трагедіями. Війна торкнулась майже кожного. Велика кількість нашої країни змушена емігрувати. Події, що відбуваються у світі, показують, – байдужих людей немає. У свідомості людей, особливо молоді, відбувається зміна ціннісних орієнтацій, переосмислення власного буття, пошуки мети та сенсу життя. Криза сьогодення спонукає державних діячів, учених знаходити вихід із даного становища.

Історія філософії доводить, що в періоди глобальних подій, які відбуваються в суспільстві і загрожують життю, людство, шукаючи спасіння, шляхи виходу із ситуацій звертається саме до своїх внутрішніх екзистенціалів, до духовності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «духовність» походить від категорії «дух». У філософії категорія «дух» розглядається як найвища природа буття вільної сутності, що виражається у здібності до пізнання і самопізнання, творчості і самотворенню. Дух включає в себе такі явища як розум, свідомість, воля, які є інтегруючим принципом внутрішнього і зовнішнього світу [9, с. 113].

Проблема духу цікавила ще античних учених, мудреців. Філон Александрійський є одним із перших філософів, що дав характеристику духу. За Філоном дух – це мудрість, пізнання, Божественна сила, Логос. Учений вважає, що людина отримала дух як дар Божий [3].

М. Бердяєв відмічає такі властивості духу, як свобода, сенс, творча активність, цілісність, любов, цінність, звернення до вищого божественного світу та єднання з ним [1, с. 251]. Вчений зазначає, що саме через дух людина є образом і подобою Божою. Духовність за М. Бердяєвим, є «найвища якість, денність, найвище досягнення в людині» [1, с. 233].

Отже, феномен духовності є репрезентацією людини і зумовлює її буття на всіх етапах розвитку цивілізації.

Сучасний вітчизняний вчений Н. Хамітов у своїх дослідженнях великого значення надає категоріям душевності та духовності як глибинним стратегіям людського буття, які визначають його трансцендуючий та комунікативний харак-

тер і в своїй єдності складають основу особистості [9, с. 115].

Категорія «буття» у філософській антропології розглядається як загальний спосіб існування людини. Вчені С. Крилова, Н. Хамітов, Т. Лютий, С. Мінева, Т. Розова розглядають такі форми буття: буденне, граничне, позамежне [9, с. 115].

Розглянемо як кожна форма буття відповідає рівню розвитку духовності людини.

Метою статті є аналіз кореляції духовного розвитку особистості з екзистенціальними формами буття: буденною, граничною, позамежною.

Виклад основного матеріалу Духовний рівень розвитку можна визначати за такими компонентами: духовна самосвідомість, духовна спрямованість, духовні риси характеру, духовна креативність, духовне спілкування, духовний досвід [6, с. 76]. Розглянемо кожний компонент.

Самосвідомість у філософії розглядається як виділення людиною себе із об'єктивного світу, усвідомлення свого ставлення до світу, себе як особистості, своїх дій, думок, почуттів, бажань, інтересів.

Як зазначає І. Булах «...самосвідомість, задаючи імпульс розвитку людини, безпосередньо включаючись у процес формування її чуттєво-образної сфери та поведінки, виступає в процесі особистісного становлення провідною силою» [2, с. 15].

За Е. Помиткіним, духовний рівень свідомості людини характеризується розумінням того, що Всесвіт – єдиний організм, а Земля – його невід'ємна частина [5]. Отже, рівень духовної самосвідомості особистості характеризується усвідомленням себе та інших єдиними клітинами Всесвіту, що впливає на взаємостосунки та поведінкові акти.

Духовна спрямованість людини визначається її ціннісними орієнтаціями в бутті. У філософії традиційно цінності поділяються на матеріальні (економічні, технічні, вітальні) та духовні (релігійні, моральні, естетичні, правові, філософські, політичні), які взаємопов'язані і гарантують існування людини як цілісної духовно-тілесної істоти.

Сенсом існування людини як такої є її потреба у духовних цінностях, підпорядкування їм свого життя. Показником рівня розвитку духовності

особистості є здатність орієнтуватися на вищі трансцендентальні цінності, а саме, Віру, Надію, Любов, і спрямованість на реалізацію ідеалів Краси, Добра та Істини в повсякденному житті [5].

Характер як сукупність сталих психічних особливостей людини у філософії розглядають у залежності від її світогляду. Тобто, від моральних принципів, поглядів, переконань залежить спрямованість діяльності людини, ставлення до буття. Ставлення до себе визначається рівнем розвитку самосвідомості, наявності адекватної самооцінки.

У особистості, яка свідомо стала на шлях духовного самовдосконалення мають проявлятися такі риси характеру, які ми визначили як духовними: цілеспрямованість, справедливість, обов'язковість, відповідальність, щирість, доброзичливість, принциповість, порядність, високиморальність, які проявляються у бутті, діяльності, ставленні до себе і оточуючих [6].

Спілкування є духовною потребою кожної особистості як представника суспільства. Як соціальне явище спілкування охоплює всі сфери буття і діяльності людини. Духовне спілкування передбачає ставлення до кожного і себе як до частин єдиного організму (Всесвіту), а до тваринного і рослинного світу – як причетності до цього організму. Таке ставлення сприяє розвитку духовного єднання з Іншим. Об'єднуючою силою, яка лежить в основі духовного спілкування, є безумовна любов.

За загальноприйнятим визначенням поняття "креативність" тлумачиться як здатність здійснити або яким-небудь іншим способом створити щось нове: нове рішення проблеми, новий метод або інструмент, новий витвір мистецтва.

Аналіз досліджень зарубіжних та вітчизняних авторів дозволяє зробити висновок, що креативність є сукупністю особистісних якостей людини, які сприяють її саморозкриттю, самореалізації, у контексті нашого дослідження – духовному самовдосконаленню, забезпечують екзистенціальні перетворення, що впливає на її форму буття. Тому ми розглядаємо цей компонент духовності як креативний.

Для розвитку духовної креативності особистості, на нашу думку, потрібне поєднання духовного (за В. Плікніним) і логічного мислення, яке дозволяє голограмно бачити причинно-наслідкові зв'язки різних ситуацій, розуміти дуальність світу. Причина будь-якої ситуації знаходиться у духовному вимірі, у фізичному – її наслідок. Вирішення проблеми, прийняття рішення з урахуванням означеної думки сприяє розвитку креативного компонента духовності особистості, що відображується на її життєдіяльності.

Духовний досвід накопичується через опанування особистістю теоретичного знання з проблеми

духовного самовдосконалення та застосування його на практиці. Таким чином накопичений досвід з духовного розвитку стає фіксованою установкою і непомітно для самої особистості впливає на її життєві позиції [6].

Для досягнення поставленої мети необхідно розглянути характерні риси, властиві кожній формі буття.

На думку Н. Хамітова буденне буття можна охарактеризувати як покірність Іншому та іншим, невизначеність власного шляху і страх екзистенціального вибору. Це насолода несвободою, відсутністю відповідальності, що призводить людину до рівня об'єкта маніпуляцій. Вчений зазначає, що в буденності можливо проявляти велику зовнішню активність, однак вона завжди задана ззовні, а не внутрішньо, глибинно. Філософ підкреслює: «Людина із буденним світоглядом абсолютно залежна від переважаючих ідеологічних установ та цінностей. Головною рисою людини із буденним світоглядом є її несамостійність. Носій буденного світогляду знаходиться під впливом маси людей. Буденний світогляд не є творчим і не володіє здібністю до саморозвитку» [9, с. 218–219].

Форма буденного буття, на думку Н. Хамітова, підтримується волею до самозбереження та до продовження роду.

Потрібно зазначити, що світогляд – це, насамперед, явище духовного світу людини, фундаментом якого є свідомість.

Рівень свідомості людини з буденною формою буття відповідає індивідуалістичному, а духовності – егоцентричному. У повсякденному бутті найголовнішими постають індивідуалістичні цінності: особиста безпека, різноманітні задоволення, популярність, визнання (за Е. Помиткіним). На духовному рівні людина усвідомлює себе «центром Всесвіту», потребує уваги, постійного піклування, ставить власне «Я» і свої інтереси понад усе. У рисах характеру можуть проявлятися такі якості як необов'язковість, безвідповідальність [6].

За вченням В. Соловйова рівень розвитку свідомості людини корелює із силою напруги любові та за широтою її об'єму, оскільки він проявляється у ставленні не тільки до себе, окремої людини, а й до всього сутнього [8, с. 218–219]. Егоцентричному рівню духовності сили любові вистачає тільки для себе.

Якщо індивід має сім'ю, то напруження любові збільшується, рівень свідомості розширюється до сімейного рівня, та буттєвість може не виходити за свої межі і спрямовує його життєдіяльність на задоволення сімейних матеріальних потреб.

Зрозуміло, що для будь-якої людини необхідно задовольняти базові фізіологічні та тілесні потреби в їжі, одязі, житлових умовах, безпеці

тощо. Та, якщо всі духовно-душевні сили спрямовані на здобуття матеріальних цінностей, задоволення тілесних потреб, то людина, як духовна сутність, не виконує своє завдання, з яким вона прийшла на Землю.

Перейти на вищий ступінь духовного розвитку, і, відповідно, на наступну форму буття, а, саме, граничне, на нашу думку, можливо шляхом усвідомленого життя та екзистенціального самотворення. На це здатна людина з особистісним світоглядом. Відомо, що індивід стає особистістю в міру того, як у нього формується свідомість, самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції.

С. Крилова, щодо особистості, яка має особистісний світогляд, зазначає: «...особистість – це глибинна реальність внутрішнього світу людини, яка характеризується унікальністю та відкритістю, що реалізуються в самопізнанні, самотворенні й проявляються у вчинках, відносинах або артефактах культури» [9, с. 194]. Показником особистісного світогляду є глибокий аналіз свого існування, місця в суспільстві.

У «Словнику філософської антропології» особистісний світогляд розглядається як «світогляд, що відображує граничне буття людини і відрізняється самостійністю, критичністю та творчим характером. Особистісний світогляд передбачає самосвідомість і самопізнання, внутрішній погляд, увагу до динаміки розвитку внутрішнього світу. Особистісний світогляд є підвалиною створення нових цілей, ідеалів та цінностей» [9, с. 217].

Однак, як зазначає Н. Хамітов, пробудження своєрідності та особистісного може принести страждання. За визначенням ученого граничне буття це «... вимір людського буття, в якому відбувається свідомий вихід за межі буттєвості з її безособистісною гармонією в екзистенційний простір, в якому людина актуалізує особистісні можливості, стаючи при цьому трагедійно одинокою. У граничному бутті людина виходить дякуючи реалізації волі до влади та волі до пізнання і творчості. Це закладає екзистенційні основи суперечності граничного буття» [9, с. 69].

Н. Хамітов зазначає, що наше сьогодення схоже на час періоду еллінізму [8]. Вивчення особливостей даної епохи свідчить, що у періоди війни, соціальних катастроф людство шукало спасіння, заспокоєння, душевну рівновагу, духовні ціннісні орієнтації у своїх внутрішніх структурах шляхом відсторонення від зовнішнього світу і занурення у себе. Саме такий час сприяє переходу людських мас від буттєвого до граничного буття.

Велика частина людей губить свій затишок, комфорт, спокій, матеріальні цінності. Багато хто завдає собі питання: «Хто Я?», «Навіщо Я?»,

«Яка мета мого життя?». У свідомості людей відбувається перетрансформація цінностей. Іде розуміння того, що власне життя пов'язане із буттям суспільства. Власні та сімейні потреби тісно переплітаються із суспільними інтересами та потребами.

В ідеалі, сім'я є колективом, який характеризується стосунками, що передбачають взаємоповагу, взаєморозуміння, взаємодопомогу. Виховання таких стосунків може привести до розвитку соціальних цінностей. Переважання соціальних цінностей свідчить про розуміння того, що сімейне життя тісно пов'язане з рівнем життя суспільства і покращення умов суспільного життя позитивно позначиться на кожній сім'ї.

Сімейні цінності, для яких вагомою, (за Е. Помиткіним) є орієнтація на сімейний добробут, вигідний шлюб, спокійну старість і слухняних дітей поступово поступаються соціальним. Серед домінантних громадських цінностей сьогодні виокремлено такі як мир в Україні, економічне зростання, соціальна справедливість, взаємодопомога, порозуміння між громадянами, добробут держави.

Рівень духовності відповідає соціальному. Любов (за В. Соловйовим) досягає ступеня національної (або патріотизму) та загальнолюдської, що може проявлятися у жертвовності своїми особистими благами і самим життям. Людина усвідомлює себе членом співтовариства, патріотом своєї країни.

Таким чином, граничне буття, за вченням Н. Хамітова, породжує особистісне начало в людині і заперечує буденність, це прорив до свободи. Необхідно зазначити, що заперечення буденної форми буття передбачає самостійний усвідомлений вибір. Воля вже переходить на вищий ступінь – до влади над собою, зокрема над екзистенціальними якостями.

Перехід на вищий ступінь буття не заперечує наявність буденних цінностей. Та змінюються акценти і мотивація. Особистісний дух одухотворює душу. В особистості активізується творчий потенціал, розкриваються глибинні тяжіння душі до Краси, потреба робити Добро, що відображується в поведінкових актах, соціокультурній діяльності.

Поза межне буття передбачає спрямування волі особистості до свободи і любові: «... у поза межному бутті людини здійснюється метаморфоза волі у натхнення, а творчість виходить за межі об'єктивації, стаючи актуалізацією – творінням себе і простору продуктивної комунікації. У поза межному бутті процес трансцендування, який визначає людське буття взагалі, відчуває фундаментальну метаморфозу. Людське буття стає не просто трансценденцією і не просто самотрансценденцією; воно стає антропотрансценденцією –

подоланням меж і буттєвого, і граничного буття людини, створенням гармонії особистості та комунікації особистостей в любові і волі. Фундаментальною ознакою позамежного буття є переживання безсмертя особистості» [9, с. 67–68].

На духовному плані людина усвідомлює себе частиною Всесвіту, мешканцем планети Земля. Приходить розуміння того, що всі люди – клітини єдиного Всесвітнього організму, що сприяє розвитку чуття єднання з Іншим. Об'єднуючою силою, що сприяє консолідації суспільства є безумовна любов, яка проявляється у сприйнятті будь-якої людини, незважаючи на вік, статус, національну приналежність у всій її цілісності без осуду і претензій. Це високий рівень духовності [6].

Особистість, що живе з безумовної любов'ю в серці пізнає внутрішнього Логоса, реалізує себе у самотворенні і артефактах культури.

У позамежному бутті життєдіяльність людини, що живе з безумовною любов'ю, спрямовує її до святості – здатності сприймати людину як образ Божий, розрізнити її та вчинок, уміти стати її «духовним адвокатом», не поділяти людство на «своїх» і «чужих». За Н. Хамітовим, святість – це влада любові і непротидіяння злу насиллям, що проявляється в стихії вчинку і змінює світ [9, с. 322].

Глобальні проблеми, що відбуваються у світі спонукають не тільки політиків, а й учених-філософів шукати шляхи примирення, розвитку гуманізму в суспільстві. Досить часто починають зустрічатись висловлювання щодо розвитку ноосфери, ноосферної цивілізації. Розробляючи концепцію ноосфери В. Вернадський розглядав її як сферу людського розуму. Досліджуючи питання ноосферної цивілізації сучасні вітчизняні вчені С. Пирожков і Н. Хамітов зазначають: «Можна впевнено констатувати, що В.І. Вернадський дає визначення ноосфери, в якому зроблено наголос на творчому розвитку людини, яка може змінювати світ: «Ноосфера є нове геологічне явище на нашій планеті. В ній уперше людина стає найвизначнішою геологічною силою. Вона може і повинна перебудувати своєю працею і думкою сферу свого життя, перебудувати докорінно порівняно з тим, що було раніше. Перед нею відкриваються все ширші і ширші творчі можливості» [4, с. 73].

Далі вчені підкреслюють, що ноосфера – це продукт діяльності людини, а не якась особлива «мисляча оболонка» Землі, що існує незалежно від людини і «використовує» її для свого саморозвитку [4, с. 76].

Наше сьогодення показує актуальність розвитку творчого потенціалу особистості, що є атрибутом духовності, набуттю волі до свободи і любові, оскільки постає «... необхідність розвитку нового філософського світогляду ноосферної цивілізації, в якому відбувається метаморфоза ціннос-

тей. Цінності безпеки і влади, на яких будується сучасна глобальна цивілізація у своїх потворних гібридних виявах, у цьому світогляді перестають бути головними, такими, що визначають сенс людського буття. На їхнє місце приходять цінності свободи й любові, які актуалізують в особистості ноосферної цивілізації процеси гуманістичної творчості й співтворчості, які на геополітичному рівні породжують відносини консенсусу і справжньої консолідації, без чого вирішення глобальних проблем людства є неможливим» [4, с. 76].

Висновки. Отже, можна зазначити, що розвиток духовності корелює з екзистенціальними вимірами людського буття. Таким чином, людина, що усвідомлено стає на шлях духовного розвитку, досягає її високого рівня і, відповідно, стану позамежного буття набуває духовного досвіду. Духовний досвід допомагає їй не тільки згідністю переживати будь-які катаклізми, а й стати співтворцем ноосферної цивілізації та Всесвіту.

Література

1. Бердяев Н.А. Дух и реальность. М. : Издательство АСТ; Харьков : Фолио, 2003. 679 с.
2. Булах І.С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : автореф. дис. ... д-ра. психолог. наук: 19.00.00 «Педагогічна та вікова психологія» ; Київ., 2004. 46 с.
3. Муретов М.Д. Учение о Логосе у Филона Александрийского и Иоанна Богослова. СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2012. 448 с.
4. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Ноосферна цивілізація: від потенцій до нової реальності. *Вісник НАН України*. 2018. № 2. С. 71–80.
5. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія. Київ : Наш час, 2007. 280 с.
6. Репетій С.Т. Духовний розвиток особистості майбутнього фахівця: навчально-методичний посібник. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 170 с.
7. Соловьев В. С. Философское начало цельного знания. Минск : Харвест, 1999. 912 с.
8. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини та її меж : навчальний посібник / за ред. Н. Хамітова. Київ : КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. 296 с.
9. Философская антропология: словарь / под ред. Н. Хамитова. Киев : КНТ, 2016. 472 с.

Анотація

Репетій С. Т. Духовність в екзистенціальних вимірах людського буття. – Стаття.

У статті розглядаються різні підходи щодо тлумачення поняття «дух» та «духовність». Зазначено, що категорія «дух» цікавила ще античних учених. Філон Александрійський є одним із перших філософів, що дав характеристику духу. Відмічені модуси людини: дух, душа і тіло.

Висвітлено категорію «буття», що у філософській антропології розглядається як загальний спосіб існування людини. Відмічено, що у сучасній філософії

розглядають такі форми буття: буденне, граничне, позамежне. Розглянута сутність кожної форми буття. Людина, носій буденної свідомості, визначається несаможиттєвістю, піддається зовнішнім маніпуляціям. Творчий потенціал такої людини не розвивається.

Граничне буття заперечує буденне і відрізняється саможиттєвістю, самопізнанням, творчістю. Таке буття відрізняється розвитком особистої свідомості. Позамежне буття характеризується спрямуванням волі особистості до свободи і любові.

Кожна форма буття відповідає рівню розвитку духовності людини. Проводиться кореляція між формами буття і рівнем розвитку духовності людини. Рівень духовного розвитку визначається за її компонентами: духовна самосвідомість, духовна спрямованість, духовні риси характеру, духовна креативність, духовне спілкування, духовний досвід. Дана характеристика кожного компонента.

Розглянуто характерні риси особистості яка має особистісний світогляд, що є чинником для переходу від одної форми буття до іншої. Показником особистісного світогляду є глибокий аналіз свого існування, місця в суспільстві.

Звернено увагу на внутрішні трансформації людини, що живе в країні, на території якої відбуваються воєнні дії. Зазначено, що в часи, глобальних подій, які відбуваються в суспільстві і загрожують життю, у свідомості людей відбувається переоцінка цінностей і саме такий час сприяє переходу людських мас від буттєвого до граничного буття.

Розглянуто характеристика позамежного буття людини і рівня духовності, для якої властиве набуття безумовної любові. Такий стан веде до святості та співтворця Всесвіту.

Ключові слова: дух, духовність, буття, буденне буття, граничне буття, позамежне буття, ноосферна цивілізація.

Summary

Repetii S. T. Spirituality in existential dimensions of human existence. – Article.

The article considers different approaches to the interpretation of the concept of "spirit" and "spirituality". It is noted that the category "spirit" was of interest to ancient scientists. Philo of Alexandria is

one of the first philosophers to describe the spirit. Human modes are noted: spirit, soul and body.

The category of "being" is highlighted, which in philosophical anthropology is considered as a general way of human existence. It is noted that the following forms of existence are considered in modern philosophy: everyday, borderline, extra-boundary. The essence of each form of existence is considered. A person, the bearer of everyday consciousness, is defined by lack of independence and is subject to external manipulation. The creative potential of such a person does not develop.

Borderline existence denies the everyday and is characterized by independence, self-knowledge, and creativity. Such a being is distinguished by the development of personal consciousness. Extraterrestrial existence is characterized by directing the individual's will towards freedom and love.

Each form of being corresponds to the level of development of human spirituality. A correlation is made between forms of existence and the level of development of human spirituality. The level of spiritual development is determined by its components: spiritual self-awareness, spiritual orientation, spiritual character traits, spiritual creativity, spiritual communication, spiritual experience. The characteristics of each component are given.

The characteristic features of a person who has a personal worldview, which is a factor for the transition from one form of being to another, are considered. An indicator of a personal worldview is a deep analysis of one's existence and place in society.

Attention is drawn to the internal transformations of a person living in a country where military operations are taking place. It is noted that in the times of global events that take place in society and threaten life, a reassessment of values takes place in the minds of people, and it is precisely such a time that contributes to the transition of the human masses from material to marginal existence.

The characteristic of the extra-ordinary existence of a person and the level of spirituality for which the acquisition of unconditional love is characteristic are considered. Such a state leads to holiness and co-creator of the universe.

Key words: spirit, spirituality, existence, everyday existence, finite existence, extraterrestrial existence, noospheric civilization.

УДК 821.26:316.161

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.11>

М. В. Сінельнікова

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6085-6087>кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії

Національного університету «Львівська політехніка»

СУЧАСНЕ ХЕЙТЕРСТВО ЯК ПРОДУКТ РЕСЕНТИМЕНТУ

Хейтерство – явище сучасного світу, без якого не обходиться жодна публікація в соціальних мережах, оскільки «зараз ми підготовлені та навчені критично ставитися до всього» [2, с. 161]. Цьому сприяє онлайн формат соцмереж, завдяки якому число хейтерів з кожним роком зростає в геометричній прогресії. Тому дослідження феномену хейтерства є надзвичайно актуальним сьогодні, адже Інтернет відіграє ключову роль в житті кожного з нас, через що вміння розуміти природу хейту та правильно, адекватно реагувати та нього є вкрай важливим. На даний момент до кінця ще не прояснені ні причини хейтерства в мережі, ні сутність даного феномену. Для роз'яснення цих моментів, автор пропонує зіставити сучасне хейтерство з філософським поняттям «ресентименту», який був популяризований найбільш провокаційним мислителем XIX ст. Фрідріхом Ніцше.

Варто зауважити, що досліджень ніцшеанського феномену ресентименту сьогодні є чимало, взяти хоча б праці Макса Шелера, Себастьяна Аешбаха, Вальтера Кауфмана, Жюльє Дельоза, Сібе Шаапа, Тараса Лютого, Ніколаса Бірнса, Роберта Соломона, Рюдигера Бітнера та ін. В порівнянні з цим розвідок, присвячених вивченню діяльності хейтерів є надзвичайно мало, це роботи Джея Бера, Джона Сулера, Войцеха Малеського, Марти Коваль тощо. І практично відсутні дослідження, в яких природа хейтерства аналізується та виводиться з ніцшеанського почуття ресентименту. Тому *метою даної статті* є з'ясування сутності сучасного хейтерства як продукту ресентименту.

Вклад основного матеріалу. Ера соціальних мереж диктує свої правила, перетворюючи сучасність на світ повальної критики та тотальної співучасті, даючи можливість кожному стати «вповноваженим» експертом та «досвідченим» критиком, які часто плутають свободу слова із вседозволеністю та сваволею. Це в поєднанні із анонімістю, непомітністю, асинхронністю, соліптичною інтродукцією, дисоціативною уявою та мінімізацією авторитету [21, с. 321] соціальних мереж, провокує зростання ресентименту та само-ресентименту, які якнайповніше проявляють себе у феномені сучасного хейтерства.

Французький термін «ресентимент» можна визначити як «самоотруєння душі» [18, с. 4], образу, обурення, злопам'ятність, озлобленість, відчуття ворожості та ненависті до того, що людина вважає причиною власних невдач. До цього переліку можна додати безсилу заздрість та лють, важкий «тягар» провини, яку людина відчуває за свою неспроможність щось змінити. Внаслідок чого у неї формується стійке відчуття слабкості та безпорадності, які провокують постійні слески безпричинної агресії та хейту в соцмережах. В даному аспекті ресентимент розкриває психологічну сторону хейтерства, постаючи одним «із найважливіших внесків у психологію» [10, с. 371], виступаючи однією з причин, яка спонукає людину ненавидіти, принижувати та цькувати інших, тим самим перетворюючи її на хейтера.

Багато дослідників використовують термін «ресентимент» переважно в оригіналі французькою мовою (*ressentiment*), оскільки його важко перекласти англійською чи німецькою. Крім цього всі три варіанти різняться між собою передусім змістовно, «і *to resent*» в англійській мові, і *ressentir*» у французькій вказують на більш відверте роздратування, меншу образу, ніж німецьке слово» [5, с. 128]. Також англійський термін здебільшого відображає індивідуальну сторону ресентименту. Тоді як французький розглядає як індивідуальний, так і соціальний його аспект [6, с. 27], формуючи тим самим своєрідну його «соціологію» [18, с. 3]. Через що ресентимент добре підходить для дослідження складних психологічно-соціальних процесів, таких як хейтерство, які можуть бути феноменологічно простими, бо даються в одному акті переживання [22, с. 218].

Сьогодні немає єдиного визначення слова «хейтер», але найбільш влучним видається наступне: це Інтернет користувач, який транслює ненависть, ображає, зневажає та провокує усіх, з чією позицією, думкою чи ідеєю він не згоден. Часто хейтерів плутають з іншими «агресорами» соцмереж – троями чи ботами. Однак не варто вважати хейтерами усіх, хто відкрито виражає свої погляди чи невдоволення онлайн. Також їх слід відрізнити від «найманих працівників», діяльність яких використовують для «чорного» піару

з метою дискредитації конкурентів. «Справжній» хейтер не отримує ніякої особистої вигоди, він лише прагне заподіяти шкоду іншому.

Основна мета онлайн хейтингу «полягає в публічному вираженні негативного ставлення до певної особи чи предмету» [12, с. 2]. Тому всі свої зусилля хейтери спрямовують на те, щоб отримати реакцію від публіки. Через що їх уїдливі коментарі частіше за все призводять до чвар та конфліктних ситуацій, які виступають для хейтерів головною метою, адже їх цікавить сам процес, а не бажання дійти консенсусу. Звідси зрозуміло, що напруження, ворожнеча та ескалація конфлікту в соціальних мережах – це скоріше наслідки хейтерства та ресентименту, в той час як їхня істинна сутність прихована за «фасадом» пристойності та благополуччя.

Не в змозі продуктивно себе проявити, хейтери вдаються до агресивної природи ресентименту, щоб хоч якось привернути до себе увагу. Тому кожному хейтеру властива ідея психологічної токсичності, яку він намагається виплеснути в соціальних мережах. Але кривдячи та критикуючи інших, хейтер засвідчує своє негативне відношення не так до них, як до самого себе. Подібна неоднозначність у хейтерському ставленні нагадує поділ ресентименту на «слабкий», який звернений на самого себе (саморесентимент або саморуйнування) та «сильний», спрямований назовні [1, с. 94]. Можна припустити, що хейтер проходить шлях від «слабкого» до «сильного» ресентименту. Адже щоб не звинувачувати себе у власних негараздах, хейтер все своє невдоволення звертає на інших, на яких перекладає відповідальність за власне, невдале життя.

Таку поведінку хейтера, влід за Джоном Сулером, можна охарактеризувати як «розгальмування» в мережі [21, с. 321]. Існує декілька видів подібного «розгальмування»: «доброякісне» і «токсичне». «Доброякісне» вказує на спроби людини краще себе пізнати, вирішити власні негаразди, дослідити свої можливості. Даний вид «розгальмування» нагадує вид ресентименту, який виступає «джерелом енергії, що володіє потенційно позитивною силою» [4, с. 24], яка дає людині насагу змінювати існуючі обставини на краще. Джерелом хейтерства виступає зовсім інший вид ресентименту, який можна охарактеризувати як «токсичне розгальмування» [21, с. 321], що виступає як сліпий катарсис, покликаний нейтралізувати психологічний дискомфорт хейтера, тому не містить жодного особистісного зростання.

Зважаючи на це, хейтерство, як і ресентимент, можна вважати нездоровим типом світогляду, що виходить з позиції слабкості та почуття неповноцінності. Хейтер, який заціклюється на власній неспроможності, більше не здатен об'єктивно оцінювати власні можливості, через що і вдається до

ресентименту. Але це зовсім не означає, що хейтер насправді безпорадний і ні на що нездатний, просто він так себе почуває. Вирішальним тут є «не факт неповноцінності, а почуття неповноцінності» [20, с. 66], яке формується при постійному порівнянні себе з іншими, з якими хейтер, як він вважає, не може зрівнятися. Це викликає почуття приниження та образи [16, с. 114], які в подальшому сприяють формуванню у хейтера стійкого почуття ресентименту, який стає постійною рисою його характеру.

Однак під маскою образи часто приховується банальна хейтерська заздрість, яку можна визначити як «злість, активне зло, вороже почуття, причиною якого виступає образа за успіх інших і бажання подібного для себе» [8, с. 8]. Заздрість надзвичайно багатогранна, її прояви можуть коливатися від професійних ревнощів до ненависницьких настроїв. Між цими гранями є суттєва відмінність, адже якщо «ревнивцеві ревнує те, що є у нього, то заздрісник заздрить тому, що є в інших» [8, с. 45]. Хейтера і справді бентежать не скільки власні невдачі чи втрати, скільки досягнення і здобутки інших. Тому в хейтерстві заздрість проявляється в своєму найгіршому, «чистому» вигляді: коли заздрісник не бажає ніяких благ для себе, для нього головне, щоб вони не дісталися іншому.

Варто відзначити, що заздрість, як і ресентимент, не завжди є деструктивною, деколи вона змушує людину працювати наполегливіше. Це т.зв. «доброякісна заздрість», яка надихає особистість на більші звершення, підвищуючи її конкурентоспроможність [19, с. 103-107]. Проте у більшості випадків, заздрість відповідає руйнівному потенціалу хейтерства та ресентименту, які не спонукають, а, навпаки, ослаблюють волю. У зв'язку з цим принциповою рисою хейтерства, як продукту ресентименту, виступає відсутність у його носіїв реальної сили та влади. Хейтера в ресентименті приваблює саме його сила, нехай навіть руйнівна. Для здобуття цієї сили хейтер створює цілий цикл обману, точніше самообману, який в даному випадку виступає свідченням втрати хейтером власної унікальної сутності.

Хейтер, засліплений ресентиментом, «переконаний» в своїй правоті, а «переконана людина не хоче міркувати критично: їй потрібно всіх перекричати, зробити так, щоб її слово було останнім» [11, с. 85]. Тому хейтерство, як і ресентимент, небезпечний саме своєю завуальованістю, оскільки часто виступає під гаслами «турботи», «поради», «допомоги», «наставництва» тощо. Така підміна покликана приховати справжню мотивацію хейтера та позбавити його нестерпного почуття безпорадності та неідеальності, адже в мережі він відчайдушно намагається представити свою «компетентність» та «професіоналізм»,

якими насправді не володіє. З огляду на це хейтерство, завдяки ресентименту, виступає в соцмережах як своєрідний механізм самоствердження, який з'являється, коли людська самооцінка знаходиться під загрозою. Подібна загроза, справжня чи уявна, приводить хейтера до бажання принижувати, нищити та зневажати.

Мішенню для таких нападок завжди виступають інші, які, як вважає хейтер, зазіхають на його «місце під сонцем», своєю «довершеністю» викривають його «недосконалість». Це неабияк зачіпає марнославство та себелюбство хейтера. Тому в мережі він завжди обирає тактику «нападу», завдяки якій намагається повернути собі почуття власної гідності. За допомогою ресентименту хейтер намагається самореалізуватися у запереченні. Не маючи змоги отримати бажаного, він прагне знецінити, висміяти, отруїти ту радість і щастя, яких у нього немає, намагається зробити усе, щоб не дати іншим насолодитися тим, що в них є. Тому ключовою рисою хейтера, який знаходиться під впливом ресентименту, є не його злість, а огидна недобррозичливість, його знецінювана здатність знецінювати [7, с. 117].

Піддаючись ресентименту, хейтер втрачає соціальні зв'язки, через що його взаємини з іншим стають нестерпними. «Пекло – це інші» – саме ця відома фраза Ж.-П. Сартра може стати гаслом сучасного хейтера, ураженого почуттям ресентименту, бо саме вона передбачає наявність бінарної ідентифікації «я-інший», «я-ворог». Інші і справді починають сприйматися хейтером достеменно як особисті «ворогі», які несуть пряму загрозу, тому заслуговують негайного знищення. Подібні думки посилюються через втрату соціального статусу або особистої невлаштованості, що в поєднанні з почуттям ресентименту, стають ключовим фактором моральної дезорієнтації та соціальної ізоляції хейтера.

Завдяки цій дезорієнтації соціальним мережам вдається вибудувати нові моральні контексти поверх старих, неактуальних, що розкриває ціннісний аспект хейтерства, як продукту ресентименту. Сучасні соцмережі провокують процеси моральної девіації, які послаблюють аксіологічні обмеження особистісних комунікацій і призводять до ідеологічної трансформації хейтера. Тому хейтерство, як і ресентимент – це антропологічний стан, який змінює людську ідентичність. Головним чинником такого перетворення стають сучасні соціальні мережі, які пропагують нарцисизм [9, с. 3] та самомилування. Людина не живе, не запостивши своє фото, розповідь, коментар тощо, бо лише так вона відчуває повноту життя та значимість власних дій.

Крім цього мережева пропаганда прагматизму і гедонізму орієнтує людей на досягнення успіху за будь яку ціну, що призводить до формування

у хейтера хибного уявлення про нецінність та неважливість чужого життя. Однією з найбільш небезпечних рис ресентименту, яка проявляється у хейтерстві, є ризик впливу однієї людини на іншу. Це перетворює ресентимент та хейтерство на «інфекційну хворобу», яка швидко поширюється і набуває все нових форм свого мережевого прояву, захоплюючи все більшу онлайн аудиторію. Така динамічна реальність глобальної комунікації сучасної «епохи натопву» [13] вимагає від людини формування нових риторичних прийомів захоплення онлайн простору – агресивності, епатажу, хайпу тощо. Тому хейтерство, як і ресентимент, активно процвітають сьогодні, оскільки «громадська думка більше залежить від захоплюючих емоцій і суб'єктивних переконань, ніж від об'єктивних фактів» [17, с. 92]. Це спонукає хейтера «перекручувати» дані, подавати їх у власній, більш цікавій та захоплюючій інтерпретації, яка «включає соціальне розміщення, психічну конституцію і когнітивні особливості інтерпретатора» [3, с. 52].

Таким чином хейтерство, як і ресентимент, зачіпає всі сфери людського життя, трансформуючи саму природу людської особистості: як емоційну сферу, так і розум, як оцінки, так і формування світогляду, як чуттєве сприйняття предметів, так і зону дії, причому не тільки на індивідуальному рівні, але й на рівні міжособистісних взаємин. У цьому сенсі хейтерство, як продукт ресентименту, є не застиглим чуттєвим станом, а живою творчою силою, яка мотивує хейтера до активного перетворення дійсності, з метою її «покращення». Сформована під впливом ресентименту установка, мотивує хейтера до створення нової, «альтернативної» реальності, в якій він презентує себе як «успішного» та «авторитетного» експерта, до якого прислухаються, думку якого поважають.

Внутрішній неспокій хейтера, «зарядженого» руйнівною енергією ресентименту, пропускається через його дії, через що в соцмережах часто виникають такі негативні явища, як газлайтинг, булінг, а'бюз, расизм тощо. «Виправданням» такої поведінки слугує «моральна вищість» хейтера, яку він отримує надаючи перевагу «перекрученим» ресентиментом цінностям, які, на його думку, є важливішими. Цінності, які формуються у хейтера під впливом ресентименту, не є сформованими ним особисто, а скоріше приймаються ним з інструментальною метою. Насправді хейтери не усвідомлюють свої фактичні мотиви через навмисне уникнення рефлексивного самопізнання. Це споріднює хейтера з фарисеєм, який «захоплюється тим, що вважає своєю моральною перевагою, від чого світиться самовпевненістю» [14, с. 132].

Розвіяти ці ресентиментні ілюзії хейтера практично неможливо. Саме в цьому моменті, хейтер проходить зворотній шлях від «сильного» до

«слабкого» ресентименту, який, зрештою, виснажує його душу та викривляє сприйняття об'єктивної дійсності. Те, що хейтер звертається до ресентименту, призводить до його руйнування як особистості (саморуйнування або саморесентименту). «Безсилля перед людьми» [15, с. 10], як говорив Ніцше, породжує безсилля перед самим собою. Ухвалення «неможливості змін» створює ґрунт для заміщення реальності примарною ілюзорністю соцмереж, де «можливо все», що втягує хейтера в коло агресивного руйнування, а точніше саморуйнування, від якого врятуватися може лише він сам, своїми власними зусиллями.

Висновки. Після зіставлення ніцшеанського філософського терміну ресентимент з сучасним феноменом хейтерства, автор доходить до висновку, що вони співпадають в основних своїх проявах (психологічному, соціальному, моральному, аксіологічному, онтологічному, феноменологічному тощо). Це дозволяє ідентифікувати функціональну роль ресентименту в поведінці хейтера та визначити основні детермінанти його мотивації: почуття неповноцінності, слабкість, образа, заздрість, які, зрештою, приводять людину до агресивного хейтингу в мережі. **Подальші дослідження** дозволять виробити ресентиментний підхід в розкритті сутності феномену хейтерства та особливостей його репрезентації на теренах сучасних соціальних мереж.

Література

1. Aeschbach S. Ressentiment – An Anatomy [Doctoral thesis. University of Geneva]. Archive Ouverte UNIGE, 2017. <https://doi.org/10.13097/archive-ouverte/unige:103621>
2. Бер Д. Привітайте своїх хейтерів. Харків : Фабула, 2019. 240 с.
3. Berger P.L., Kellner H. Sociology Reinterpreted : An Essay on Method and Vocation. New York : Anchor Books, 1981. 183 p.
4. Birns N. Ressentiment and Counter-Ressentiment : Nietzsche, Scheler, and the Reaction against Equality. *The Nietzsche Circle*. 2016. URL: <http://www.nietzschecircle.com/RessentimentMaster.pdf>
5. Bittner R. Ressentiment. Nietzsche, Genealogy, Morality. Essays on Nietzsche's On the «Genealogy of Morals» / Schacht R. (Ed). *Philosophical traditions*. № 5. Berkeley : University of California Press, 1994. P. 127-138.
6. Ciulla J.B. Leadership and the power of resentment/ressentiment. *Leadership*. 2020. Vol. 16. № 1. P. 25-38. <https://doi.org/10.1177/1742715019885772>
7. Deleuze G. Nietzsche and Philosophy / trans. Hugh Tomlinson. New York : Columbia University Press, 2006. 256 p.
8. Epstein J. Envy : The Seven Deadly Sins (New York Public Library Lectures in Humanities). Oxford : Oxford University Press, 2003. 144 p.
9. Hookway N. Living Authentic : «Being True to Yourself» as a Contemporary Moral Ideal. *M/C Journal*. 2015. Vol. 18. № 1. URL: <https://journal.media-culture.org.au/index.php/mcjournal/article/view/953>
10. Kaufmann W. Nietzsche : Philosopher, Psychologist, Antichrist. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 2013. 560 p.
11. Лютий Т. Культура принад і спротиву. Київ : Темпора, 2020. 576 с.
12. Malecki W., Kowal M., Dobrowolska M., Sorokowski P. Defining Online Hating and Online Haters. *Frontiers in Psychology*. 2021. Vol. 12. P. 1-4. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.744614>
13. Moscovici S. L'ge des foules : un trait historique de psychologie des masses [compte-rendu]. *Population*. 1982. Vol. 37. № 4-5. P. 961-962.
14. Mulligan K. Le spectre de l'affect inversé et l'espace des motions. Paris : Editions de la Sorbonne, 1995. 286 p.
15. Nietzsche F. The Will to Power: An Attempted Transvaluation of All Values. Chicago, Illinois : Independently published, 2020. 393 p.
16. Sandel M.J. The tyranny of merit: What's Become of the Common Good? New York : Farrar, Straus & Giroux, 2020. 288 p.
17. Scardigno R., Mininni G. The Rhetoric Side of Fake News: A New Weapon for Anti-Politics? *World futures*. 2020. Vol. 76. № 2. P. 81-101. <https://doi.org/10.1080/02604027.2019.1703158>
18. Scheler M. Ressentiment. Das Ressentiment im Aufbau der Moralen. Trans. by Louis A. Coser. URL: <https://hscif.org/wp-content/uploads/2018/04/Max-Scheler-Ressentiment.pdf> (дата звернення квітень 2018).
19. Solomon R. True to our feelings. Oxford : University Press, 2007. 286 p.
20. Stopford J. The Skillful Self : Liberalism, Culture, and the Politics of Skill. Lanham : Lexington Books, 2009. 252 p.
21. Suler J.R. The online disinhibition effect. *CyberPsychology & Behavior*. 2004. Vol. 7. № 3. P. 321-326. <https://doi.org/10.1089/1094931041291295>
22. Шаап С. Мстива отрута : Ріст невдоволення / пер. з нід. С. Святенко. Київ : Вид-во Жупанського, 2015. 224 с.

Анотація

Синельнікова М. В. Сучасне хейтерство як продукт ресентименту. – Стаття.

Сьогодні хейтери займають провідні позиції в соціальних мережах, що робить дослідження їх діяльності надзвичайно актуальним. В статті досліджується сучасне хейтерство крізь призму ніцшеанського вчення про ресентимент. Рушійною детермінантою для хейтерства виступає певний ланцюжок негативних почуттів: неповноцінності, образи, заздрості, агресії, хейту тощо. Цим діяльність хейтерів нагадує ніцшеанську модель розгортання ресентименту, який також виступає проявом заздрості, образи та нереалізованості людини, які вона прагне компенсувати за рахунок інших. З часом ці інші перетворюються для хейтерів, уражених почуттям ресентименту, на особистих «ворогів», яких можна цькувати, принижувати та переслідувати в мережі лише через те, що вони змогли втілити їхні нереалізовані прагнення та мрії.

Таким чином ресентимент перетворюється на один з ключових чинників формування сучасного хейтерства, яке стає сьогодні новою соціально-антропологічною матрицею, що задає тон мережевій поведінці та трансформує структуру людської свідомості. Адже постійне домінування у хейтера почуття ворожості, агресивності та ресентименту призводить, зрештою, до деградації його особистості. Хейтер, під впливом ресентименту, в мережі намагається бути не тим, ким він є насправді. А це надзвичайно руйнівна, точніше, саморуйнівна практика, до якої людина вдається шляхом створення цілої «павутини» омани чи, радше, самоомани. І все заради того, щоб в соцмережах виглядати більш успішною, презентабельнішою та щасливішою, ніж вона є насправді.

Намагаючись позбутися власної недосконалості та внутрішньої напруги, людина вдається до хейтерства. Хоча насправді вона лише посилює внутрішню тривогу та почуття ресентименту, які в подальшому призводять до ще більш потужного прояву хейтерської агресії в мережі. Таким чином хейтер потрапляє в залежність від почуття ресентименту, яке сам постійно «підживлює». Тому хейтерство, як і ресентимент, частіше за все виступає вибором слабких та скривджених людей, які не можуть досягнути бажаного в реальності, тому «скочуються» в примарні, ресентиментні ілюзії соцмереж. Позбутися цих ілюзій можливо лише через критичний самоаналіз, самопізнання та прийняття власної сутності. Тому єдине, що залишається хейтерові, який опинився під владою ресентименту, це бути вірним собі та своїй унікальності.

Ключові слова: хейтерство, ресентимент, Ніцше, задрість, соціальні мережі.

Summary

Sinelnikova M. V. Modern hating as a product of resentment as the basis of human self-identification in the network. – Article.

Today, haters occupy leading positions in social networks, which makes the study of their activities extremely relevant. The article examines modern hating through the lens of the Nietzschean doctrine

of resentment. A certain chain of negative feelings acts as a driving determinant for hating: inferiority, resentment, envy, aggression, hate, etc. In this way, the activities of haters resemble the Nietzschean model of the development of resentment, which also acts as a manifestation of envy, resentment and unfulfillment of a person, which he seeks to compensate at the expense of others. Over time, these others become personal «enemies» for resentful haters who can be bullied, humiliated, and harassed online simply because they were able to fulfill their unfulfilled aspirations and dreams.

In this way, resentment turns into one of the key factors in the formation of modern hating, which today becomes a new socio-anthropological matrix that sets the tone for network behavior and transforms the structure of human consciousness. After all, the constant dominance of a hater's sense of hostility, aggressiveness and resentment ultimately leads to the degradation of his personality. The hater, under the influence of resentment, tries not to be who he really is in the network. And this is an extremely destructive, or rather, self-destructive practice, which a person resorts to by creating a whole «web» of delusion or, rather, self-delusion. And all for the sake of looking more successful, presentable and happier in social networks than she really is.

Trying to get rid of his own imperfection and internal tension, a person resorts to hating. Although in fact, it only increases internal anxiety and feelings of resentment, which further lead to an even more powerful manifestation of hater's aggression in the network. In this way, the hater gets addicted to the feeling of resentment, which he constantly «feeds». Therefore, hating, like resentment, is most often the choice of weak and offended people who cannot achieve what they want in reality, so they «slip» into illusory, resentment illusions of social networks. Getting rid of these illusions is possible only through critical introspection, self-knowledge and acceptance of one's own essence. Therefore, the only thing left for a hater who finds himself under the power of resentment is to be true to himself and his uniqueness.

Key words: hating, resentment, Nietzsche, envy, social networks.

УДК 316.4+159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.12>**О. І. Стебельська**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7208-3197>

кандидат філософських наук,

старший викладач кафедри філософії

Національного університету «Львівська політехніка»

ДО ПИТАННЯ ПРО СИМУЛЯКРИЗАЦІЮ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Актуальність проблематики. Сучасний світ дивує та шокує своєю динамікою. Розвиток науки, культури, мистецтва, соціально-економічні та політичні процеси відзначаються надзвичайною інтенсивністю та змінами. Людина є істотою, яка активно змінює середовище, в якому живе, а також втручається в ті процеси, які відбуваються в її організмі. Біо- та генна інженерія змінили наші уявлення про людину. Людина активно досліджує космос та морські глибини, прагне дослідити інші планети та можливі інші форми життя, її діяльність спрямована на детальніше розуміння того, якою є наша реальність та якими джерела виникнення життя на Землі. Дослідження в сфері штучного інтелекту (ШІ) є не банальною спробою створити штучну істоту, а, насамперед, спробою зрозуміти, ким є самі творці.

Потужний науково-технічний розвиток спричинив певний інформаційний бум. Недарма, Е. Тоффлер, описуючи три хвилі розвитку суспільства, зазначає перехід до постіндустріального та інформаційного суспільства, в якому основним ресурсом є саме інформація. Інформація та вільний доступ до неї стають тими потужними засобами, що спрямовують розвиток нашого світу. Така інформаційність втілилась та проявила себе у цифровому середовищі під назвою Інтернет. Саме Інтернет є сферою, яка містить в собі найбільші дані, відкриває доступ до них, дозволяє кожному з нас бути в центрі подій та спілкуватись, долаючи просторово-часові обмеження. Швидкість, з якою розповсюджується інформація, є настільки шокуючою, що нагадує розповсюдження вірусу. Така доступність інформації має свої як позитивні, так і негативні аспекти: за допомогою Інтернету людина може отримати нові знання, але також долучитись до поверхневих розваг або ж стати жертвою звичайних фейків. В цьому сенсі варто згадати про відмінність між інформацією та знанням. Якщо інформація є безликою, то знання передбачають аналіз та інтерпретацію, пропуск інформації крізь власний суб'єктивний досвід. Інтернет є безликим. І якщо людина не володіє власним внутрішнім стрижнем, ґрунтовною освітою, критичним мисленням, то вона може стати його жертвою. Простір Інтернету стає не просто реальністю для багатьох з нас,

а саме гіперреальністю, яка поглинає людину, підміняючи собою реальність справжню. Саме ця гіперреальність стає чудовим середовищем для виникнення та розповсюдження симулякрів. Симулякр – це знак, який не має ніякого зв'язку з реальністю і ні до чого не відсилає нас. Складається враження, що інформаційний простір веде своє власне життя, а зв'язки з конкретними предметами та об'єктами руйнуються. Зв'язок знака та речі спотворюється. Явище симулякризації практично захопило всі сфери нашого життя: політика, соціум, культура, наука, взаємовідносини між людьми, побут тощо. Тому метою цієї статті є аналіз явища симулякризації та його впливу на всі сфери нашого життя.

Розробка проблематики у філософських джерелах. У «Літературознавчій енциклопедії» вказано, що симулякр походить від латинського слова *simulatio* – удавання. Саме походження слова вже вказує на те, що симулякр позначає дещо ілюзорне та несправжнє. Вперше він був вжитий Платоном і позначав собою подвійне спотворення справжньої ідеї. Якщо кожна конкретна річ постає вже копією ідеї, її тінню, то симулякр позначає вже спотворення самої копії. Зокрема, це яскраво можна помітити у роботах художників, які надихаються зовнішньою красою і намагаються її відтворити. Тому симулякр позначає собою копію копії або тінь тіні. В епоху Нового Часу симулякр набуває деталізованішого значення та позначає собою ілюзію, обманку, видимість. Сам термін ведений у наковий обіг П. Клоссовським у 40–60-х рр. 20 ст. Починаючи з другої половини 20 ст. термін «симулякр» стає в центрі уваги філософів-постмодерністів (Ж. Батай, Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда) і набуває дещо іншого значення. Якщо в класичній теорії репрезентації будь-який знак має необхідні елементи: позначаюче, означуване та референт, то в постмодерністській теорії зв'язок з референтом розривається. Розривається і прямий зв'язок між позначаючим та означуваним. Позначаюче починає володарювати над означуваним. Тож симулякром постає усе те, що не має безпосереднього зв'язку з референтом, це є знак, який абсолютно відірваний від реальності і не позначає того, що він мав би позначати.

Виклад основного матеріалу. Сучасний світ – це світ інформації. Наша мова – це потужна знакова система, завдяки якій ця інформація передається та розповсюджується. Недивно, що процеси симулякризації «захоплюють» насамперед наше мовлення. Ми можемо постерігати громіздку релятивізацію самих термінів, які втрачають свої конкретні значення. Поза контекстом можуть бути складнощі із трактуванням значення певного слова. Але це найменша проблема. Адже терміни завжди були багатозначні, в цьому і проявлялась краса людського мовлення. Ми також можемо спостерігати явище, коли самих термінів нам недостатньо для висловлення власної думки. Поняття, які ми використовуємо для позначення певних об'єктів, явищ та процесів, не здатні схопити та описати їх максимально повно. Складається враження, що кожного разу, коли ми хочемо максимально повно висловити власні думки та спостереження, нам бракує слів. І скільки би ми не пояснювали, що таке кохання, жах, доля, надія...війна...нам ніколи не висловити їх повною мірою та передати все, що ми маємо на увазі. Поняття ніби обривають частину реальності, подають її в розірваному та неповному вигляді. Це ніби уламки реальності, яку ми схоплюємо та переживаємо. Ось що писав Ж. Батай у своїй праці «Внутрішній досвід»: «І ці труднощі виражаються так: навіть слово "тиша" продукує шум, говорити – означає уявляти собі, що знаєш; щоб не знати, варто було б більше не говорити. Очі нібито вивільнилися з піску, розкрилися, і я заговорив: слова, які служать лише втіканню, знову ведуть мене до уявностей, на шляху втечі. Так, очі відкрилися, що правда, те правда, але не треба було про це говорити, треба було замерти на зразок настороженого звіра. Мені захотілося говорити, і очі тихо закрилися самі собою, нібито під вагою тисячі снів, принесених словами. Дух оголюється «після припинення всілякої розумової діяльності» [1]. Наш внутрішній досвід переживання реальності та й сама реальність є настільки пліннимим, схильними до різноманітних інтерпретацій, що жодна конкретна людина, прагнучи оформити цей досвід переживання в поняття, не здатна цього зробити адекватно. А кожні такі спроби відзначаються штучністю, обмеженістю та поверхневністю. В цьому контексті слова постають тими симулякрами, які спотворюють справжню реальність, є певною ілюзією, маревом, прекрасною формою для продукування міфів. Саме з цим і пов'язаний досвід непорозуміння між людьми. Прагнучи схопити природу явищ та процесів у формі слів та понять, людина завжди схиблює: «Але те, що за природою є психологічним, не може ні прикластися точно до простору, ні повністю вписатися в межі розуму. Єдина чи множинна моя особистість зараз? Якщо я назву її

єдиною, запротестують внутрішні голоси відчуттів, почуттів, уявлень, між якими ділиться моя індивідуальність. Але якщо я роблю з неї окрему множинність, проти цього з тією ж силою повстає моя свідомість; вона стверджує, що мої відчуття, почуття, думки – лише абстракції, які я здійснюю над самим собою, і що кожен з моїх станів включає всі інші. Таким чином, я є і множинною єдністю, і єдиною множинністю, висловлюючись мовою інтелекту, бо тільки інтелект має мову; але єдність і множинність – це лише знімки моєї особистості, зроблені розумом, який націлює на мене свої категорії: я не входжу ні в ту, ні в іншу, ні в обидві разом, хоча вони, поєднавшись, можуть частково зімітувати те взаємопроникнення і ту безперервність, які я знаходжу в глибині самого себе. Таке моє внутрішнє життя, таке і життя загалом» [2, с. 252]. Слова постають імітаціями смислів.

Сфера мас-медіа. Вплив симулякрів активно використовується у сфері ЗМІ. Тут йде мова не так про суто фейкову інформацію, а про те, що ті новини, які нині транслюються в різних країнах світу, дуже часто спотворюють те, що насправді відбувається. Подається або ж часткова інформація, або ж дуже поверхнева, або ж досить односторонньо інтерпретована. «Усі засоби інформації разом із офіційним сценарієм задіяно лише для того, щоб підтримати ілюзію подійності, реальності цілей, об'єктивності фактів» [3, с. 61]. У випадку зі ЗМІ Російської Федерації, то вони взагалі перекручують факти та подають неправдиві новини. Відповідно, людині, яка володіє досить низьким рівнем критичного мислення та не володіє достатнім рівнем пошукових навиків, надзвичайно складно розібратись в хаосі інформаційних новин та вибудувати адекватне бачення ситуації. Так само як слова/поняття втратили безпосередній зв'язок з референтами, так само і новини втратили зв'язок з реальністю. ЗМІ формує подкуди надзвичайно ілюзорний світ для глядачів/слухачів, які не маючи змоги проаналізувати дані, залишаються в його полоні. Українські ЗМІ так само виконують подібну роботу, просто в іншому напрямку. В умовах військової агресії з боку Російської Федерації вони подають більш-менш адекватну інформацію, але багато жахів війни так само залишаються за кадром. На це є причини. По-перше, в умовах війни озвучення всієї правди може спричинити падіння духу населення. По-друге, доступ до новин мають і діти, а значить подана інформація не повинна травмувати їх психіку. І хоча такі міри державних ЗМІ є виправданими, тим не менше, багато людей просто не усвідомлюють, що насправді відбувається. Частина населення, сприймаючи картинку, яку подають ЗМІ, навіть близько не усвідомлює драматизму та жахів війни. Такі люди далі продовжують жити своїм

життям, спокійно святкувати дні народження та весілля, запускати салюти та ходити в кафе. Вони не проживають та не переживають війну. Лише коли в країні почалися екстренні відключення світла і складна ситуація з електропостачаннями зачепила їх, вони стали уважнішими до того, що відбувається навколо. Звісно, що та категорія населення, про яку йдеться, – це та категорія, яка не здатна мислити та емоційно співпереживати. Аристотель відмовив би таким людям у праві взагалі називатись громадянами, оскільки завданням справжніх громадян «є збереження утвореного ними об'єднання, яке і є державним устроєм» [4, с. 70.] Проте не можна знімати відповідальність зі ЗМІ, які створюють певний образ подій і, бажаючи «захистити» населення від болючої правди, долучаються до його омасовленості та безвідповідальності. Таку симулякризацію ЗМІ свого часу відзначив і Ж. Бодрійяр, говорячи про війну в Перській затоці [5]. Відповідно, годі в сучасному світі чекати від ЗМІ справжньої інформації, комунікації та діалогу. Вони формують суцільний симулятивний простір.

Ще однією сферою, яка захопила все наше життя, є *реклама*. Вона постала не лише потужним інструментом розповсюдження інформації, але й ще одним проявом мистецтва, оскільки несе естетичне навантаження. Пересічна особа завжди звертає увагу на те, як фірма чи компанія репрезентує свій товар, наскільки реклама є доречною та приємною для перегляду. Реклама не просто представляє певний товар, але й є обличчям фірми. В рекламах активно беруть участь відомі люди: актори, спортсмени, політики, митці та письменники. Якщо вони рекламують поганий товар, це може вплинути на їх репутацію.

Проте реклама є ідеальним полем для симулякрів, оскільки створює ідеальні образи того, що насправді не існує. Візьмемо до прикладу, рекламу зубної щітки чи пасти. Виробники обіцяють нам ідеальний результат, проте всі ми знаємо, що це ілюзія та міф. «Реклама – один із стратегічних пунктів описаного процесу. Це переважно царство псевдоподії. Вона робить з об'єкта подію. Фактично вона конструює його як таку шляхом виключення його об'єктивних характеристик. Вона його конструює як модель, як видовищну подію... Журналісти та фахівці рекламної справи – це міфічні оператори: вони ставлять на сцені, вигадують об'єкт чи подію. Вони його «переінтерпретують» – у крайньому разі вони його обдуманно конструюють. Отже, потрібно вжити щодо результатів їхньої діяльності, якщо хочуть судити про це об'єктивно, категорії міфу: останній не є ні істинним, ні хибним, і не стоїть питання про те, щоб у нього вірити чи не вірити» [6, с. 165]. Реклама представляє собою знакову реальність, яка розірвана зі своїх референтом,

вона створює гіперреальність, яка не має повноцінного зв'язку безпосередньо з предметами та товарами.

Купуючи певні товари, люди ніби залучаються до певної спільноти чи статусної групи. Реклама товару «обіцяє» нам певний ідеальний образ, статус та престиж. Купляючи якусь дорогу річ відомого бренду, людина хоче вірити, що залучається до спільноти людей з високим статусом. Відповідно, люди спокушаються на ці знаки, які підміняють собою справжню реальність. Чітко цей ефект можна простежити на підлітках, які реагуючи на рекламу, хочуть Apple-девайси, а не товари іншого виробника, або ж прагнуть придбати одяг Zara, H&M, Bershka тощо. Їх не цікавить насправді, чи товар є таким, як подали його в рекламі. Їх цікавить те, що «обіцяє» реклама. «Реклама ніколи не звертається до самотньої людини, вона розглядає її у різноманітних відносинах, і навіть тоді, коли вона ніби стосується її «глибинних» мотивацій, вона завжди робить це видовищно, тобто вона завжди запрошує близьких, групу, все ієрархізоване суспільство в процес сприйняття та інтерпретації, у розпочатий нею процес виробництва бажання» [6, с. 91–92].

Одночасно реклама створює ефект індивідуального, особистісного підходу, захоплює своєю теплою турботою та піклуванням про нас. Ми відчуваємо, що річ, яку рекламують, створена спеціально для нас. Візьмемо до прикладу відомі лозунги:

- «Because you worth it» («Адже ти цього варта») – лозунг відомого бренду L'Oreal.
- «Every Little Helps» («Кожна дрібниця важлива») – лозунг відомої європейської мережі Tesco.
- «All the News That's Fit to Print» («Новини, які заслуговують бути надрукованими») – The New York Times.
- «Think different» – слоган Apple.

Навіть поверхнево глянувши на ці слогани, можна відмітити, наскільки вони орієнтовані на кожного з нас та зачіпають особистісні потреби та бажання. Це відчуття близькості є надзвичайно важливим та привертає клієнта до вибору конкретного продукту. Людина відчуває, що обравши певну косметику чи девайс, вона стане особливою. Насправді ж відбувається протилежний ефект: вона не просто не стає особливою, вона стає такою, як всі! Окрім того, реклама насправді не задовільняє, а дуже часто, навпаки, спотворює наші потреби та бажання. Споживацтво – симптом сучасної епохи. Люди купляють товари не тому, що вони насправді їм потрібні. Вони піддаються статусності, задоволенню амбіцій, потребі долучитись до спільноти або ж стають жертвами певних психологічних проблем. Саме тому сучасна людина тішиться покупці надзвичайно короткий час, а далі виникає потреба знову щось придбати.

Шопоголіки штурмують магазини відомих брендів не тому, що їм насправді потрібна чергова сумка чи плаття. Це форма втечі, справляння з внутрішніми негараздами, спроба схопити хоч трошки позитиву. Після покупки товару все повторюється знову. В інтернеті з'являють різноманітні статті-поради, як зайшовши в магазин, не піддатись рекламі і не придбати непотрібних речей. Наші справжні потреби та бажання спотворюються, і ми залучаємось в замкнене коло споживацтва. «Суспільство споживання культивує в людей особливу ментальність з опорою на знаки, з вірою, що знаки (речі-знаки, відносини-знаки, цінності-знаки) допомагають здобути щастя, опанувати навколишній світ, тоді як насправді відбувається занурення людини в ірреальний світ знаків» [7, с. 263].

Сфера політики. Звісно, така масова симуляція інформаційного простору зачіпає і сферу політики. Вибори давно перетворились на фарс. Чи справді народ вибирає своїх представників у сфері владних структур? Реклама, лозунги, обіцянки, агресивно-емоційно написані тексти виступів, програми партій, які давно ніхто не читає, дебати, які є не конструктивним діалогом, а конфліктною суперечкою, яка не спрямована на досягнення консенсусу, – все це перетворило вибори не на усвідомлений процес вибору кандидатів, а у театральне дійство. Окрім того, коли політик приходить до влади і об'єднує навколо себе однодумців, він автоматично починає говорити від імені цих людей, партії, народу та влади. А хто сказав, що він має таку реальну підтримку і має на це право?! Представники влади досить часто для передачі певної інформації використовують ЗМІ, які діють симулятивно. Ця глобальна симуляція спрямована на мовчазну більшість, яка просто поглинає лозунги, заклики та програми, як губка. Ніхто насправді не розбирається, що насправді за ними стоїть. А стоять лише знаки, які манять та спокушають добробутом, розв'язанням всіх проблем та щасливим майбутнім. Саме явище політичного розмивається і саме стає симуляцією. Ми спостерігаємо ігри дорослих людей, спрямованих на здобуття влади, але без виконання певних програм та обіцянок. Останні вже не мають ніякого значення, вони просто черговий інструмент задля досягнення цілі.

Ідеологія та пропаганда так само є яскравим символом симулякрів. Питання назвичайно складне і не має однозначного вирішення. Справа в тому, що кожна держава повинна володіти певною ідеологією, яка спрямовуватиме розвиток держави в певному напрямку. Звісно, пропаганда буде інструментом розповсюдження заданої ідеології. Питання полягає, по-перше, в тому, **ЯКА** ідеологія (цінності, сенси та ідеали) пропагуються та нав'язуються людям? По-друге, **ЯКІ** інструменти

використовує пропаганда для досягнення власних цілей? Історія доводить, що надзвичайно часто пропаганда займається омасовленням населення держави, нав'язує йому ті принципи, які відірвані від реальності, задовільняє амбіції тих, хто при владі, та підтримує власне злочинні режими. Саме з цим і пов'язане дещо негативне ставлення до будь-якої ідеології/пропаганди і негативне сприйняття цих слів. Владні структури створюють для населення певний ідеальний образ, який велика частина населення не здатна відрефлексувати та осмислити. Пропаганда більше орієнтована на нашу емоційно-чуттєву сферу, а не на раціональність; вона зачіпає наші глибинні страхи, надії та бажання і маніпулює саме ними. «Пропаганда перетворилася на маркетинг та мерчан-дайзинг стрижневих ідей, політичних діячів та партій з їхніми "марками-репутаціями". Вона наближається до реклами як моделі, що є носієм єдиної, великої і справжньої, стрижневої ідеї цього суспільства конкуренції: товар і марка. Це зближення визначає природу суспільства (нашого суспільства), в якому більше не існує різниці між економічним і політичним, адже в ньому від краю до краю панує одна й та сама мова, відтак суспільства, в якому політична економія, у буквальному значенні, зреалізувалася нарешті повною мірою» [3, с. 130].

Етика симулякрів. 24 лютого 2022 року Україна стикнулася з повномасштабним вторгненням Російської Федерації, і це не могло не вплинути на наше світобачення. Ми виростили в християнській традиції, яка проголошує чіткі принципи та ідеали. Проте жахіття війни змусили нас вкотре поставити ті питання, на які, як нам здавалось, ми знаємо відповіді. Чи можемо ми повною мірою виправдати вбивство, навіть якщо ми захищаємо свою країну? Звісно, військові, які кожного дня боронять наші кордони та стоять на самому «нулі», дадуть однозначну відповідь: так, можна. Проте, чому тоді вони повертаються в настільки важкому психологічному стані, розбиті, розчаровані, зламані? З чим пов'язаний такий психологічний стан як ПТРС? Адже одними з основних проявів ПТРС є відчуття провини, сором та докори сумління, жахливі сновидіння тощо [8]. Чи не пов'язане це з тим, що самі захисники, навіть усвідомлюючи необхідність вбивства ворога та моральне виправдання власних дій, насправді, по-людськи, не можуть собі вибачити гріха вбивства? Але тоді наступне питання: в чому корені такого табу на вбивство? На думку автора, одна з причин коріниться в самій природі людини, її соціальності. Поцінування чужого життя, повага до Іншого є основою нормальної та здорової комунікації між людьми, що буде безпосередньо впливати на наш взаємний розвиток. За відсутності цих базових принципів будь-яка взаємодія буде носити

нездоровий характер та негативно впливати як на саму людину, так і на соціальні взаємозв'язки загалом. Результат: розвал основ соціальної системи. Звідси і відчуття сорому, докори сумління не лише за себе, але й за ті наслідки, до яких призведе твоя дія. Відповідно, навіть коли ми захищаємо країну і допускаємо вбивство як метод, ми повинні бути готові до того, що залучаємось в замкнене коло, результатом якого буде неповага, втрата стабільності, внутрішнього гармонії, безпеки, неможливість діалогу загалом, відчуття того, що ми порушуємо такі принципи, які порушувати не можна заради всіх нас! Можливо, саме це і є однією з причин ПТРС у військових. Воїни можуть виправдати свої дії, адже вони захищають власну країну, а не нападають на іншу. Проте залишаючись з собою наодинці їм складно справитись з цим протиріччям, пробачити собі виявляється надзвичайно складною задачею (можливо, вони навіть не усвідомлюють цього до кінця). «...Негативне релігійне подолання та відчуження від Бога були пов'язані з посиленням ПТРС...Оскільки застосування сили передбачає порушення прав особистості, концепція використання насильства як інструменту миру є паралельною до ідеї жертви заради більшого блага. Моральний конфлікт зазвичай виникає під час таких ситуацій, коли вроджене відчуття того, що є правильним і неправильним (деонтологічне мислення), протиставляється більш когнітивному, розрахованому, об'єктивно вигідному результату (утилітаризм)» [9, с. 13]. Такі внутрішні протиріччя і спричиняють розмиття принципів дозволеного: те, що раніше було категорично неприйнятним, виявилось цілком можливим за певних умов. Заповідь «не вбий!» була певним моральним імперативом, вона лежала не лише в основі наших моральних уявлень, але й закріплена юридично. Але тепер ми стикаємось з вбивством кожен день. ЗМІ та різноманітні інтернет-канали безпервно подають інформацію про кількість загиблих ворогів, знищеної техніки, вдало проведені операції по знищенню супротивника тощо. Те, що раніше було неприпустимим, стало цілком релевантним. В наших ворогах ми більше не бачимо людей, ми бачимо тих, кого треба знищити. Наші вороги – це не люди, це фігурки, які ми спостерігаємо в прицілі або ж через окуляр тепловізора. В історичних умовах мораль виявилась дуже хиткою та крихкою. За заповіддю «не вбий» більше нічого не стоїть, оскільки з'явилися конкретні причини, чому ми її можемо більше не дотримуватись, з'явилися різноманітні форми її тлумачення та сприйняття. Фраза «не вбий» стала пустою, відкритою для її різноманітних інтерпретацій.

На політичному рівні етичні принципи теж розмились. Наш світ поділився на тих, хто на боці Добра, і тих, хто на боці Зла. Парадоксально, що

цей поділ виявився досить відносним. Адже якщо аналізувати позицію агресорів, то вони щиро переконані, що це вони на боці Добра. Окрім того, своєю позицією вони репрезентують, як таку, що прагне привнести мир та злагоду, що вони виступають проти брехливого уряду, проти проявів фашизму на нашій землі. Достатньо послухати виступ президента Росії під час оголошення часткової мобілізації. Перша думка, яка відвідала автора, що Зло ніколи не являє себе безпосередньо, воно прикривається лозунгами про мир, гуманність, наявну несправедливість, турботу про інших, необхідність надання захисту тощо. Зло виступає під личиною Добра.

Мистецький вимір. Мистецтво є однією з найважливіших форм самовираження людини, її внутрішнього потенціалу/таланту. Насамперед, це пов'язано з тим, що саме через призму мистецьких образів людина репрезентує своє ставлення до дійсності, до Інших та самої себе. Тому мистецькі твори є унікальним поєднанням естетичного схоплення дійсності та рефлексії над нею. Митці ніколи не дублюють реальність, а скоріш її конструюють, додаючи до власних шедеврів своє власне бачення та сприйняття. Відповідно, твори мистецтва є своєрідними проявами «внутрішнього» світу людини, а в самому мистецтві проявляє себе щось суто «людське»! Прагнення редукувати мистецьку діяльність до біологічних та еволюційних проявів не видається прийнятним, оскільки незрозумілою є та біологічна функція, яку могли би виконувати твори мистецтва. Мистецтво – це не відзеркалення, не дублювання, не копіювання, це не спосіб адаптації та виживання! Його існування, скоріш, здається чимось надлишковим та позаприродним.

Але разом з тим саме мистецтво є чудовою основою для розповсюдження симулякрів. Безглуздо заперечувати те, що в мистецьких творах присутній момент певного копіювання/дублювання чи відтворення. Саме тому самі твори мистецтва до певної міри можна назвати копіями, симулякрами реальності. Саме цей аспект мистецтва зауважив Платон: оскільки речі є вже копіями/тінями ідей, то твори мистецтва є копіями копій [10]. Згодом у Ж. Батая саме поняття «симулякр» дещо трансформується та набуває сучасного посмодерністського значення в якості копії того, що насправді не існує, що насправді взагалі втратило зв'язок з реальністю. Мистецькі образи в постмодерністській традиції перетворюються на чисті умовності, «муляжі», «порожні форми», які можна наділити будь-яким змістом. Вони мають іронічно-ігровий характер, відрізняються змішанням різноманітних культурних кодів, шаленим переомисленням попередніх традицій, руйнуванням усіх можливих меж, зокрема між витонченим мистецтвом та поп-культурою, високим та низьким, матеріаль-

ним та духовним, певним спрощенням та синкретизмом. Деконструкція також постає важливою рисою сучасних посмодерністських тенденцій. Вона не редукується до суто негативних проявів та форм. Деконструкція може проявлятися надзвичайно творчо та продуктивно, позначається рухом вперед, змінами та трансформаціями. Її процедури надзвичайно результативні та призводять до виникнення нових правил, форм та конструкцій, що сприятиме наступним досягненням та творчим проривам. Нове та прогресивне лише так і виникає: шляхом руйнування попередніх закостенілих форм.

Посмодерністські мистецькі образи наскрізно симулятивні, вони є порожніми оболонками, копіями, які ніколи і не мали оригіналу. «Симулякр – знак відсутньої дійсності, правдоподібна подоба, що позбавлена оригіналу, поверхневий, гіперреалістичний об'єкт, за яким не стоїть жодна реальність. Це пуста, оманлива форма, порожня оболонка, спорожняла шкаралупа, артефакт, заснований лише на власній реальності» [11, с. 200].

Виникнення постмодернізму в мистецтві пов'язане із потужним розвитком та розповсюдженням різноманітних технічних засобів масової комунікації: телебачення, відеотехніка, інформатика, комп'ютерна техніка. В якості візуальної культури, постмодернізм сприяв не так відображенню реальності, як її моделюванню...або симуляції. Це яскраво проявилось у відеокліпах, кіномистецтві, комп'ютерних іграх та атракціонах. Використовуючи можливості штучної реальності, представники постмодернізму створюють нові виміри реальності.

Проте симулякризація стосується не лише природи самого мистецтва, але й методів його застосування. Існує небезпека: твори мистецтва стають об'єктом маніпуляції з боку владних структур. Намагаючи поставити мистецтво на службу політичним ідеям, сильні світу сього симулякризують мистецтво, позбавляють його цього трансцендентного досвіду, редукують його до переможних лозунгів та одновимірності бачення. Автор в жодному разі не виступає проти політичності мистецтва в найширшому розумінні цього слова. Людина дійсно є істотою політичною, вона є громадянином держави та повноцінним членом суспільства, тому її зв'язок із суспільно-політичною сферою життя неможливо недооцінювати. І саме мистецтво є реакцією на ті події, в які залучена сама людина. Негативну реакцію викликає лише штучна спроба обмежити мистецтво, 'обрізати крила' як митцю, так і його творінню, одновимірно трактувати те, що висловив творець. Така симулякризація мистецтва призводить до примітивного та поверхневого розуміння змісту, перешкоджає процесам пізнання та самопізнання,

викривленому баченню того, що відбувається. Зокрема, у січні 2016 року, ще до початку повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації на територію України, в Берліні стартувала інформаційна виставка «Культура і конфлікт: ІЗОЛЯЦІЯ у вигнанні». Досить влучно про цю подію висловився у інтерв'ю BBC PR-менеджер фонду ІЗОЛЯЦІЯ Олександр Виноградов. «Нам не хотілося, щоб це була заідеологізована виставка, яка показує тільки проукраїнську сторону. Ми дійсно показали два боки і дали людям змогу вирішувати, на чьому вони боці. Нам важливо було показати світу, що у XXI столітті в Європі можливе подібне варварство» [12]. Таким чином, мистецтво спонукає нас не лише до емоційного переживання реальності, але й до цілком свідомого внутрішнього занурення, пошуків власних відповідей на гострі питання, закликає до віднайдення власних основ та принципів та, врешті, є відзеркаленням того, ким ми є.

Освіта. Процеси сумулякризації та симуляції зачепили і освітянську сферу. На думку автора, ці процеси значно впливають на те, як ми здобуємо освіту та що отримуємо в *результаті*. Значення якості освіти неможливо переоцінити, оскільки розвиток суспільства та наш власний розвиток залежать від неї. Жодне суспільство не може бути життєздатним, якщо його члени є неосвіченими. В результаті ми матимемо «темну» масу, яка повністю підкорятиметься владним структурам, оскільки не зможе нічого їм протиставити. Масу легко буде зазомбувати і спрямовувати саме в тому руслі, яке є вигідним владі. В такому суспільстві неможливі повноцінні реформи, а значить це суспільство буде завжди знаходитись в стані стагнації, а його члени будуть просто маріонетками.

Нині людство переживає складні часи. Початку світ накрила хвиля COVID-19. Тепер світ знаходиться на межі третьої світової війни. Ці події не могли не вплинути на процес здобуття освіти. Багато закладів ще з початку пандемії перейшли на дистанційну форму навчання. Звісно, це певний вихід зі складної ситуації. Проте навчальний процес значно від цього страждає, та сама освіта втрачає свою цінність та значущість! Дистанційна освіта ніколи не замінить безпосереднього спілкування вчителя/викладача та учня/студента. Автор вже мовчить про те, що далеко не завжди ми можемо зафіксувати присутність учня/студента на уроці/парі, оскільки через проблеми з інтернетом відеозображення може бути відключеним. Відмінним є сам підхід – об'єкт-об'єктний, який передбачає лише просту передачу інформації та неможливість всупити в безпосередній контакт з тим, хто навчається. Як би банально це не звучало, але в процесі навчання важливою є фізична присутність, здатність помічати жести, міміку та погляд. Багато викладачів скаржаться

саме на те, що під час ведення занять, вони не відчують емоційного контакту з аудиторією/класом. В дистанційному процесі навчання передбачена лише передача інформації і нема можливості для глибокого занурення у навчальний процес. Така система орієнтована на те, що той, хто навчається, буде настільки мотивованим, що знайде всі відповіді самостійно. В результаті, учень/студент залишається практично наодинці з проблемами, оскільки нема можливості повноцінного діалогу та обговорення проблеми, він «вариться» в своєму соку. Але такий діалог потрібен і вчителю/викладачу: для осмислення тих нюансів, які він раніше не помічав, для корегування навчального матеріалу, для розуміння того, як краще пояснювати та викладати певні теми. В навчальному діалозі розвивається не лише учень/студент, але й сам вчитель/викладач. Саме в такому діалозі гола інформація стає знанням та спонукає до взаємних подальших пошуків.

Дистанційна освіта чітко орієнтована на тестову форму перевірки знань і не передбачає (за рідкими виключеннями) аудиторної форми перевірки знань. Це спрощує сам процес перевірки і не відображає справжніх досягнень чи пробілів у навчанні. Інакше кажучи, виконуючи тестові завдання учень/студент цілком може здогадатись правильну відповідь, але не мати змоги її пояснити. При усному опитуванні такі пробіли у навчанні були б помітнішими і дали б змогу об'єктивніше оцінити знання учня/студента.

Дистанційна форма навчання є чудовим ґрунтом для посилення кліпового мислення. Коли ми вперше чуємо слово «кліп», у нас одразу виникають асоціації, пов'язані з відеоматеріалом у супроводі аудіодоріжок. Це щось короткочасне та інформативно насичене. Це може бути музика, відео або ж якийсь коротке повідомлення на задану тему. Дослівно слово «сір» перекладається з англійської як «затискувати», «обрізати», «захоплювати». Кліповий підхід до подачі інформації надзвичайно поширений у сучасній західній культурі. Куди би ми не поглянули, нас захоплює інформаційний потік коротких та змістовних повідомлень (реклама, блоги, ЗМІ, сайти, виступи). Вже немодно подавати інформацію розширено, ґрунтовно пояснюючи та осмислюючи усі нюанси. Причиною цього є інтенсивний розвиток суспільства, в результаті чого виникає потреба в швидкій подачі, швидкому аналізі, швидкому фільтрі всього, про що дізнається людини. Необхідним є лише актуальний, швидкий та стислий посил. Людина звикає до цієї манери сприйняття реальності і виникає такий феномен як «кліпова свідомість», який надзвичайно актуалізується в умовах дистанційного навчання. Молоде покоління неготове опрацювати об'ємні дослідження та тексти. Для них непосильною роботою є тривале

зосередження над будь-яким матеріалом, вони одразу втрачають зацікавленість і зосередженість. Будь-яку інформацію вони хочуть отримувати миттєво та «по суті». Тому вчителі/викладачі активно використовують презентації, які є тією самою формою стислої подачі інформації. Цю ситуацію можна оцінювати як позитивно, так і негативно. З одного боку, «кліпова свідомість» («кліпове мислення») розвивають багатозадачність людини, оскільки остання здатна одночасно схоплювати велику кількість інформації, відсіювати непотрібну їй, а значить, певною мірою, здатна знімати інформаційну напругу. З іншого, «кліпове мислення» позбавляє людину вміння думати. Людина сприймає світ фрагментарно, поза контекстом; вона поглинає інформацію, але абсолютно не вміє нею користуватись і вибудувати причинно-наслідкові, логічні та послідовні зв'язки усіх явищ та процесів. Е. Тоффлер, визначаючи риси такої кліпової культури, акцентував увагу на тому, що людство засліплене відмінними та протирічними фрагментами реальності, позбавленими в своїй різномірності будь-якого сенсу. Людина з «кліповим» сприйняттям реальності оцінює світ поверхнево, не заглиблюючись у суть справ. Людина може читати чи дивитись новини хоч кожного дня і бути в курсі усіх культурних подій, але абсолютно не розуміти логіку того, що відбувається навколо неї. Світ перетворюється для неї на хаос. «Кліпове мислення» позбавляє людину цілісного, системного, масштабного мислення, мислення з позиції кінчної мети. Це робить молоде покоління ідеальною мішенню для маніпуляцій та зомбування, оскільки протистояти останнім можливо лише за умови володіння ґрунтовними знаннями та критичним мисленням.

Висновки. Симулякр як явище виявився характерною ознакою сучасної культури. З одного боку, можна було б оцінити симулякр як прояв ідеального виміру, оскільки він відірваний від чуттєвої реальності, від референта. Симулякр не може виникнути поза людською свідомістю та є її конструктом, інструментом оцінки реальності, яку він навіть не представляє. З іншого боку, симулякр викривляє та спотворює реальність. Власне, з останньою рисою і пов'язана негативна оцінка цього феномену. Він є оманною та ілюзією, пасткою, в яку потрапляє людина. Остання починає вірити в нього більше, ніж в саму реальність. Так виникає гіперреальність. З розвитком сучасних технологій, в тому числі з появою Інтернету, розповсюдження симулякрів набуло вірусного характеру. Вони просочились у всі сфери нашого життя. В цій статті автор на прикладі політики, культури, освіти, мас-медіа спробував висвітлити ті аспекти симулякризації, які поглинули наше життя. Чи є можливість супротиву симулякризації нашого соціально-культурного простору?

Мабуть, відповідь буде у душі представників епохи Просвітництва: підвищення рівня освіти та здатності критично мислити. Але відірваний від нашого духовного стрижня розум може бути дуже небезпечним інструментом, він повинен розвиватись у відповідності з певними моральними принципами та ідеалами. Будь-яка потужна релятивізація/симулякризація моральних принципів призведе врешті-решт до знищення людини та руйнування цивілізації.

Література

1. Батай Ж. Внутренний опыт. Санкт-Петербург: Аxioma/Мифрил, 1997. 52 с. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=239984&r=4> (дата звернення: 05.01.20223).
2. Бергсон А. Творческая эволюция. Москва: Терра-книжный клуб, КАНОН-пресс-Ц, 2001. 384 с.
3. Бодрийяр Ж. Симулякры і симуляція. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. 230 с.
4. Аристотель. Політика. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. 238 с.
5. Baudrillard J. The Gulf War Did Not Take Place. Sydney: Power Publications, 2012.
6. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. Москва: Республика; Культурная революция, 2006. 269 с.
7. Самарская Е.А. Жан Бодрийяр и его вселенная знаков (послесловие). Общество потребления. Его мифы и структуры. Москва: Республика; Культурная революция, 2006. 269 с.
8. Nazarov A, Jetly R, McNeely H, Kiang M, Lanis R, McKinnon MC. Role of morality in the experience of guilt and shame within the armed forces. *Acta Psychiatr Scand.* 2015. № 132. P. 4–19.
9. Nazarov A, Jetly R, McNeely H, Kiang M, Lanis R, McKinnon MC. Role of morality in the experience of guilt and shame within the armed forces. *Acta Psychiatr Scand.* 2015. № 132. P. 4–19.
10. Делёз Ж. Платон и симулякр. *Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века.* Томск: Водолей, 1998. С. 225–240.
11. Маньковская Н. Постмодернизм в эстетике. *Философская антропология.* 2018. Т. 4. No 1. С. 192–230.
12. Ярослав Назар. Мистецтво про війну: між творчістю та агіткою. BBC NEWS. Україна, 22 лютого 2016. Львів. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/02/160222_war_art_lviv_hk (дата звернення 30.10.2022).

Анотація

Стебельська О. І. До питання про симулякризацію соціально-культурного простору. – Стаття.

Ця стаття присвячена дослідженню процесів симулякризації, що пронизали всі сфери нашого життя. Сам термін «симулякр» має давнє походження і був вжитий ще Платоном, проте впродовж історії змінював своє первинне значення. Якщо на початку симулякром називалась копія копії, тінь тині, а значить те, що було спотворенням реальності, то в сучасному світі симулякр взагалі відірваний від свого оригіналу та не має зв'язку із ним. До того ж зник і сам оригінал. Світ

симулякрів – це ще один вимір – гиперреальність, в яку занурена сучасна людина. Природа симулякра амбівалентна. З одного боку, ми можемо говорити про його ідеальну природу, оскільки симулякр відірваний від безпосередньо матеріальної реальності та є конструктором нашої свідомості. З іншого боку, симулякр є викривленням реальності, її заломленням, певним світом оман та ілюзій. Він міфологізує наш простір, руйнує критичне мислення, розбиває систему принципів та ідеалів. Симулякри спричиняють хаотичність та фрагментарність реальності, розбалансовують її. Завдяки сучасним технологіям насичення симулякрами соціально-культурного простору набуло значної інтенсивності. Політика, спілкування, людські взаємозв'язки, освіта, етика, культура та мас-медіа: все стало ідеальною платформою для симулякризації. Мас-медіа насичують інформаційний простір новинами, які можна по-різному трактувати в залежності від нашої обізнаності; вони подають часткову та неповну інформацію, яка здатна заплутати людину, але не дати їй розібратись у ситуації. Політики використовують ідеологію та пропаганду задля задоволення власних цілей. Реклама маніпулює нашими потребами та бажаннями. Здобуття освіти відбувається дистанційно, що призводить до зниження її якості, процвітає «кліпове мислення». Етичні норми та ідеали настільки розмиті, що вже не зрозуміло, що за ними стоїть. Реальність перетворилась на симуляцію. Протистояти симулятивним тенденціям людство здатне лише за умови підвищення рівня освіти, розвитку критичного мислення та повернення до чітких принципів дозволеного/недозволеного.

Ключові слова: симулякр, політика, мас-медіа, етика, освіта, реклама.

Summary

Stebelska O. On the simulacrisation of socio-cultural space. – Article.

This article is devoted to the study of simulacra processes which have penetrated all spheres of our life. The term “simulacrum” has ancient origins, it was already used by Plato, but throughout history it has changed its original meaning. While in the beginning a simulacrum was a copy of a copy, a shadow of a shadow, and therefore something that distorted reality, in today's world the simulacrum is usually separated from its original and has no connection with it. Moreover, the original itself has disappeared. The world of simulacra is another dimension – a hyper-reality into which modern person is immersed. The nature of the simulacrum is ambivalent. On the one hand, we can speak of its ideal nature because the simulacrum is detached from material reality and is a construct of our consciousness. On the other hand, the simulacrum is a distortion of reality, a refraction of it, a certain world of delusion and illusion. It mythologizes our space, destroys critical thinking, and breaks the system of principles and ideals. Simulacra causes chaos and fragmentation of reality, making it unbalanced. Thanks to modern technology, the saturation of social and cultural space with simulacra has gained a significant intensity. Politics, communication, human relations, education, ethics, culture, media have all become ideal platforms for simulacra. The media saturate

the information space with news that can be interpreted differently depending on our minds; they provide partial and incomplete information that can confuse people but does not allow them to understand the situation. Politicians use ideology and propaganda to achieve their goals. Advertising manipulates our needs and desires. Education is provided remotely, which leads to a decline in quality, and “clip thinking” flourishes. Ethical standards

and ideals are so blurred that it is no longer clear what is behind them. Reality has become a simulation. Humanity can only counteract simulative tendencies by increasing the level of education, developing critical thinking and returning to clear-cut principles of the permissible/intolerable.

Key words: simulacrum, politics, mass media, ethics, education, advertising.

УДК 123.1:930.85(438+477)"1801/1850":303.446
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.13>

І. Д. Фицик

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0035-6376>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри соціальних та правових дисциплін

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ФІЛОСОФІЯ СВОБОДИ (ПОЛЬСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ РОМАНТИЗМ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.: СПРОБА ЗІСТАВЛЕННЯ)

Проблема свободи постійно актуальна для будь-якого цивілізаційного етапу розвитку людства, оскільки здатність вибудовувати відносини між окремо взятими індивідами, а тим більше у форматі «людина-держава» на основі поваги до прав особи, свободи волі не була назавжди завойованим станом навіть для тих суспільств, які у процесі свого розвитку проходили або проходять фазу демократизації. Кожне покоління, враховуючи різні історичні виклики, розуміє його по-своєму, розширює чи звужує як простір власної життєвої свободи, а й теоретичні уявлення та узагальнення про них.

Зрозуміло, що з огляду на зазначене вище, проблема свободи залишатиметься однією з надскладних та фундаментальних проблем усіх галузей філософського знання: соціальної філософії, філософії історії, онтології, гносеології, аксіології, праксеології, методології, логіки, етики та естетики, а також інших соціальних наук. Будь-яка спроба ще раз осмислити проблему свободи людини цінна сама по собі, вимагає теоретичного узагальнення та практичного вирішення постійно, на кожному етапі історичного розвитку людської цивілізації, виділяючи при цьому специфіку еволюції чи революційних стрибків окремих її складових: держав, народів, тощо.

У періоди стрімких та широкомасштабних трансформацій свобода стає предметом громадських суперечок та дискусій. В умовах розпаду усталених соціальних зв'язків, руйнування традиційних міжособистісних відносин, соціокультурних та персональних ідентичностей, проблема індивідуальної свободи соціуму як генератора нових цінностей, традицій та сенсожиттєвих орієнтирів завжди актуалізується та виходить на передову історичного процесу.

Примітно, що Ернст Кассілер в «Техніці сучасних політичних міфів» вважав «свободу» одним із найдвозначніших понять у філософії. Смілова «рухливість» і «неконкретність» виявлялася у тому, що «свободу», як завжди, протистоїть «необхідності», а в етиці – «відповідальності», у політиці – «порядку». Смілова інтерпретація «свободи» містить різні відтінки: вона може отожнюватись або з повним свавіллям, або з свідо-

мим рішенням, або з найтоншими мотивами вчинків людини, або з усвідомленою необхідністю. Залежно від історичної епохи, характеру суспільних відносин проблема свободи актуалізується і трактується по-різному, іноді діаметрально протилежно [8, с. 59].

Романтизм, як один з напрямків філософії свободи, формувався у кризові, перехідні періоди історії на зламі 18-19 ст., і чи не вперше в історії світової культури протиставив раціоналістичному світогляду чуттєвий культ, містичне поклоніння природі, ідеалізацію минулого; переосмисливши розуміння свободи, проторувавши шлях новаційному історичному типу мислення [16, с. 202].

Провісниками західноєвропейського романтизму вважаються поети, письменники, філологи, природодослідники, актори, музиканти і філософи, що склали основу йенського гуртка (Ф. Шлегель та А. Шлегель, Ф. фон Гарденберг (Новаліс), Ф. Д. Е. Шляйермахер та ін.). Й. Г. Гердер, Г. Е. Лессінг, Ф. Шіллер, Й. В. Гете, Й. Г. Гаман актуалізували ідеї єдності світу, пантеїстичного обожнення природи, розуміння розвитку суспільства як історії людства, суспільства як органічної цілості, ідею відповідальності людини перед людством.

Чимала кількість вітчизняних та зарубіжних досліджень присвячені романтизму. Найбільш загальні проблеми даного філософського напрямку відображені у дослідженнях В. Асмуса, М. Берковського, О. Вайнштейна, В. Ванслова, І. Волкова, Р. Габітової, А. Гулиги, О. Дмитрієва, О. Лосєва, І. Неупокоевої, М. Овсяннікова та ін. [23].

Праці С. Баженової, Г. Вервеса, Л. Виноградової, М. Гольберга, Ю. Горової, В. Горського, Г. Грабовича, В. Гусєва, К. Державіна, М. Живова, М. Інгляота, Я. Каменка-Страшакової, Д. Канцельсона, А. Кляучені, О. Краглик, С. Левінської, А. Ліпатова, В. Мовчан, Д. Наливайка, І. Нарського, Д. Прокоф'євої, Р. Радішевського, М. Рильського, М. Скринника, В. Скуратівського, Л. Софронової, Б. Стахеєва, а також польських дослідників: В. Вайнтрауба, А. Вітківської, К. Вики, М. Дерналович, Е. Касперського, А. Ковальчикової, С. Козака, М. Коритовської,

С. Маковського, М. Манорик, Г. Маркевича, Ю. Масьлянки, Я. Осовського, М. Сагань'як, В. Татаркевича, І. Третяк, С. Треугутта, І. Цимбалій, М. Яніон присвячені окремим представникам польського та українського філософського романтичного напрямку [23].

Проблема свободи індивіда постійно пов'язана з дилемою про її межі. Вона скрізь і завжди, де є особистість, яка робить вибір, конструює його, усвідомлює свою відповідальність. Відповідальність як зворотний бік свободи – нелегкий тягар, до якого не кожен готовий, тому «втеча» від волі, від себе, конформізм, дезорієнтація особистості досить поширені. Така дихотомія викликана постійними змінами соціокультурних цінностей, законів спадкоємності: минуле, сьогодення та майбутнє перестають бути єдиним лінійним потоком, швидше за все серіями фрагментарних, не пов'язаних між собою тимчасових ситуацій.

У соціальній філософії та філософії історії тема свободи є актуальною для всіх історичних епох.

В античній філософській традиції проблема свободи людини, її волі пов'язана з уявленнями про те, що людськими долями керує зумовлена незворотна необхідність. Сила її непереборна, їй підвладні як світ фізичної природи, як люди, ті ак божественні сфери (Демокрит, Сенека, Марк Аврелій).

У середньовічній релігійній філософії свобода розглядалася як проблема співвідношення та взаємодії волі індивіда з волею божественною.

В епоху Нового часу Б. Спіноза доводив, що свобода людини – не її вроджена властивість, а досягнення діяльності пізнання. Умовою розуміння свободи є не споглядання необхідності, а активна пізнавальна діяльність людини. Таким чином, для Спінози свобода є усвідомленою необхідністю. Лейбніц вважав, що в монадах як вихідних елементах буття, закладені внутрішні початки для змін. Г. Гегель та К. Маркс відкрили фундаментальну властивість матерії – здатність до самоорганізації.

У фокусі кантівської теорії свободи дуалізм чуттєвого та надчуттєвого світів. Людина, з одного боку є емпіричним індивідуумом, а з іншого – трансцендентальним суб'єктом, і в цій ролі вона вільна, діє розумно, є моральною істотою. «Одна тільки природа може іменуватися чуттєво сприйманим світом, бо як система свободи – досяжним розумом, тобто моральним світом (*regnum gratiae*)» [7, с. 669].

Кант розмежовує внутрішню (моральну) свободу та зовнішню, правову, яка залежить від форми та змісту державного устрою, віддаючи перевагу республіканізму.

Фіхте відкидає кантівський дуалізм, головним у нього є поняття абсолютного «Я». Це не людська свідомість, вона щось надлюдське. Фіхте перетво-

рює кантівський трансцендентальний, потойбічний суб'єкт на абсолютне «Я», сутність якого – абсолютна свобода.

Фіхте долає дуалізм Канта. Його абсолютне «Я» не є людською свідомістю, а чимось надлюдським – абсолютною свободою, детермінуючи поведінку індивіда з особливостями історичного розвитку суспільства.

Шеллінг запропонував ідею тотожності свободи та необхідності. Філософ здійснив теоретичне обґрунтування правової держави, в якій свобода громадян безпосередньо пов'язана з їхніми цивільними правами та рівністю всіх перед законом.

Для Гегеля свобода була субстанцією абсолютного духу, а необхідність відносною, звідси вона є первинною, а необхідність – похідною. Щоб стати вільною, людині потрібно подолати свою тілесну обмеженість, оскільки свобода є сутністю духу. Це завдання недосяжне окремій смертній людині, вона підвладна людству загалом. Людська сутність історично стає реальністю, а розвиток свободи – головним наріжним каменем кожної історичної епохи [3, с. 25].

Метою нашої розвідки є спроба порівняти спільні та окремі риси польського та українського романтизму першої половини XIX ст. крізь призму історичних подій, загальних тенденцій загальних тенденцій розвитку європейської філософської думки цього періоду.

Як зазначав В. Горський, – «друга чверть – середина XIX ст. позначені в Україні початком розробки філософії української ідеї як теоретичної самосвідомості українського національного відродження, що визначає спрямування розвитку культури України розглядуваного періоду» [4, с. 219].

Це була загальнослов'янська та всеєвропейська тогочасна тенденція, спрямована на осягнення минулого з проекцією опанування сутності і смислу сьогоденного існування рідного етносу та проекції його майбутнього [4, с. 220]. Саме інтенсивність зародження й розробки філософії національної ідеї у більшості слов'ян була характерною особливістю XIX ст. В російській філософській традиції вона започаткована П. Чаадаєвим («Філософічний лист» – 1836 р.). У Польщі – А. Міцкевич з його «Книгою польського народу і польського палігримства» та «Лекціями про слов'янські літератури» (1840 – 1844 рр. – Колледж де Франс), що зініціював появу нового філософського напрямку, уособлюваного А. Цешковським, Б. Трентовським, К. Лібельтом, Ю. Кремером та ін. [4, с. 220].

Біля витоків чеської філософії стояли Я. Колар, Ф. Палацький, Т. Масарик, словацької – Л. Штур. Першими болгарську ідею національної філософії репрезентували Пасій Хілендарський («Історія слав'яноболгарська» (1844 р.) та Софроній Врачанський, Неофіт Бозвелі тощо [4, с. 220].

Як зазначає Т. Наливайко, «це були літератури народів, що втратили національну незалежність, і в них романтизм інтегрується в національно-культурний рух, що розгортався під гаслами повернення до глибинно-народних і національних джерел культури загалом і літератури зокрема. В умовах національного поневолення і культурних утисків цей рух і пов'язана з ним романтична література набирали й цілком визначеного, націоналістичного за своїм характером, громадсько-політичного змісту й спрямованості» [16, с. 223].

Слов'янський філософський ренесанс розвивався як складова загальноєвропейської тенденції. Адже майже у цих же часових межах розробку теорії німецької національної ідеї здійснює Й.-Г. Фіхте («Промови до німецької нації»), французької – Ж. Мішле (трактат «Народ»). «Італіанізм» В. Куоко, Дж. Мадзіні вилився у жанрово різноманітну рефлексію романтизму. «Іспанська ідеологія» Г. А. Ганівета (1897 р.), засвідчила філософське відродження, що виокремлювало іспанський національний характер, уособлення духу народної землі [4, с. 220].

Разом з тим процес формування національного філософування мав свої особливості. Поляки, втративши державність на зламі 18-19 століть, стояли перед історичним викликом усвідомлення причин національного фіаско та необхідністю переосмислення минулого, формування нової візії майбутнього. Українці ж знаходились в інших історичних обставинах, лише у 19 столітті, – в тому числі під впливом і польської суспільної думки, – почали процес національної самоідентифікації, а звідси і формування ідеологічної надбудови.

В. Горський стверджував, що історія української філософії реалізує свої завдання принаймні на трьох рівнях дослідження: 1) історія професійної філософської теорії в Україні», 2) історія філософської культури українського народу» 3) історія філософії національної ідеї [6, с. 20].

Особливості розвитку філософського процесу у Польщі кінця 18 – першої половини 19 ст. були зумовлені передусім тенденціями розвитку західноєвропейської філософії, особливо німецької, і навіть гігантськими процесами трансформації політичної карти Європи.

Як стверджував Річард Баттервік, – «XVIII століття – справді трагічний період історії Речі Посполитої. Від початку Північної війни і далі вона переживала послідовні акти драми: марші іноземних військ, розпад політичної системи, внутрішні конфлікти, які дуже часто підігривали та використовували іноземні держави, трагічну Барську конфедерацію, зраду та нарешті – три розділи та знищення незалежної держави» [2, с. 9].

Водночас поширення в польському суспільстві ідей свободи Великої французької революції

привело до бажання політичної еліти реформувати Річ Посполиту, квінтесенцією чого було прийняття Конституції 3 травня 1791 року та зростання популярності у суспільстві інтелектуалів ідей європейського романтизму.

Особливо значущими для особливостей філософського процесу в Польщі стали криваві події повстання 1831 року проти російського самодержавства, репресії царату в освітній політиці, що проявилися у закритті Віленського та Варшавського університетів, Кременецького ліцею та низки інших освітніх установ на території Правобережної України та відкритті у 1834 році університету Святого Володимира у Києві, який замислювався російським урядом як оплот царату.

«Костели, перетворені на Синагогу царизму, школа, отуплена державною мовою та системою освіти, сім'я, змучена шпигунством, право, написане у світлі московського безправ'я, що має назву Звід, кілька десятків тисяч сімей, загнаних у московську пустелю, мільйони людей у Сибіру батоном, Сибіром, катівнями зректися союзу і прийняти казенну віру, всілякі засоби спотворення звичаїв і духу застосовувалися усім польських землях...» [22, с. 107].

Як зазначав Мар'ян Масоніус, – «найкращі розумові та моральні сили польського народу змушені були емігрувати; питання про причини втрати політичної незалежності та про способи звільнення, про історичну роль Польщі та про місце, яке міг би зайняти польський народ серед інших європейських народів, «стали центром і фокусом усіх устремлень та помислів найкращих польських людей» [7, 68].

З тридцятих років XIX століття польська філософія, потрапивши в жорна історії, прагнула виробити «оригінальний почерк», особливо в протистоянні з російською філософською традицією, спираючись на свою багатотисячову безперервність викладання цієї дисципліни [1, с. 9] (з моменту заснування в 1364 Краківської академії – прим. автора), і намагаючись підкреслити свою перевагу над російською філософією. Своєрідним підтвердженням небезпідставності амбіцій поляків на «пальму першості» поміж слов'ян є висловлювання М.О. Лосського: «Влучне зауваження Гегеля у тому, що сова Мінерви не вилітає, доки наступлять вечірні сутінки, належить і розвитку російської думки. Російська філософія почала розвиватися лише у 19 столітті, коли російська держава вже мала тисячолітню історію» [15, с. 20]. (Хоча тезу М.О. Лосського про тисячоліття саме російської, а не руської держави необхідно ставити під сумнів – прим. автора).

Природним виглядає те, що через такі історичні обставини польська філософія стала стрімко набувати месіанських рис: приписуючи польському народу особливу історичну місію втілення

вічних ідей свободи, добра, істини та справедливості, що хвилювали і хвилюють людство в минулому та сьогодні.

У період соціальної трансформації суспільства візіонерська місія інтелігенції особливо актуалізується. Радикальні зміни укладу життя соціальної спільноти штовхають колективну свідомість до зберігання національної системи смисложиттєвих цінностей. Призначення інтелігенції як соціального феномену полягає у зберіганні, формулюванні, та транслюванні прийдешнім поколінням комплексу національних цінностей та традицій.

Характерними ознаками інтелігенції, що мають виокремлювати її в суспільстві від інших соціальних груп повинні бути дотримання високоморальних цінностей, усвідомлена, креативна діяльність, спрямована на загальнонаціональне благополуччя, пріоритетну значимість інтелектуального способу життя та здатність критично осмислювати оточуючу дійсність. Месіанізм інтелігенції полягає у безкорисливому та жертвовному трансферуванні суспільних духовно-культурних цінностей від покоління до покоління заради забезпечення тяглості національного буття.

Побутуюче розуміння месіанізму найчастіше пов'язане з творінням Царства Божого у земному житті (хіліазм або міленаризм). Згідно цієї традиції обрана провидінням особистість, народ, соціальна спільнота, держава реалізує покликання Божого посланця, прагнучи в плінні історичних подій звершити акт справедливості та впорядкованості, тим самим захищає людство від імовірних небезпек у майбутньому. Припускаючи можливість еволюційних процесів у зміні духовно-моральних пріоритетів у ціннісній ієрархії особистості, месіанізм разом з тим констатує, що національна свідомість та самоідентифікація спонукають до консервації, акумулювання, збільшення кількості певних фрагментів системи, передачі елементів культури від покоління до покоління на рівні суспільних відносин [16, с. 176].

Таким чином, поєднання загальнонаціональних ціннісних парадигм з усвідомленою громадянською відповідальністю індивіда створює можливості для інфінітивного існування державного інституту та національної спільноти.

На думку І. Цимбалій, – перебуваючи в еміграції після втрати державної незалежності Польщею, Ю. Гоєне-Вронський, З. Красинський, А. Міцкевич, Ю. Словацький, А. Тов'янський, Б. Трентовський розробили та презентували національне філософське трактування месіанізму [23, с. 7].

Сформований на визнанні первинності духовної сутності світу, а матеріального, як вторинного творіння духовного ества, польський месіанізм сприймався здебільшого через призму сакраль-

ності, визнавав надчуттєвість, надемпіричність польської спільноти та візюнував проєкцію духовного спасіння людства. У 1827 році Ю. Гоєне-Вронський у листі до папи Лева XII вперше вживає термін «месіанізм», тому заслужено вважається фундатором як загальнослов'янського, так і польського месіанізму зокрема. З 1831 р., достатньо часто використовуючи цей термін для формулювання власної філософської системи, він не конкретизує месіанської ролі польського народу в історичному процесі. Мислитель вважає практичну філософію істотною частиною своїх уявлень, і вбачає її місією реалізацію божого плану, спрямованого на досягнення людством безсмертя [1, с. 214]. Розглядаючи роль особистості в історичному процесі, Ю. Гоєне-Вронський вважає, людину, як акт творіння Всевишнього, відповідальною за майбутнє людської цивілізації, за досконалість її буття, і залежність цих результатів покладає на високу моральність вчинків самого індивіда. Таким чином, самовдосконалюючись, людина ніби наближається до звершення задуму Месії, стаючи творцем земного раю, торуючи шлях до родового безсмертя.

Філософські ідеї месіанізму А. Міцкевича, як представника літературного спрямування польського романтизму, сформульовані у «Книгах польського народу та польського паломництва», а також у третій та четвертій частинах курсу історії слов'янської літератури, наукових дослідженнях з політичної публіцистики [21, с. 59]. Зростання національної самосвідомості та збереження національної ідентичності, – як фактор зміцнення позиції Польщі у європейській та слов'янській спільноті, зокрема, є провідною ідеєю літературної творчості та наукових досліджень А. Міцкевича.

Польську ідею поет вибудовує на антитезі російській. Він трактує її як республіканську свободу, що вироджується в анархію, а російську ідею, – як єдиновладдя, що вироджується на східний деспотизм. Не зважаючи на цю протилежність, обидві національні ідеї можна звести до спільного знаменника: віри у духовні зв'язки, що протиставляє слов'янську концепцію суспільства юридичному раціоналізму Заходу. У давній шляхетській Польщі інструмент Духа Святого бачили в сеймі, а в Росії – у харизматичній владі царя, але в обох випадках легітимізацією держави була слухняність духовної сили, а не штучний контракт, заснований на «продуманих доктринах». Це доводило думку про те, що ідея універсального відродження старого світу, проголошена польським месіанізмом, вимагає синтезу обох ідей: польська ідея вольності має поєднатися з російською ідеєю зосередження всіх сил в одній людині. Тільки таким чином польський месіанізм буде здатний вести ефективну боротьбу зі «старим

світом» в ім'я «нового одкровення», яке має стати початком «християнізації політики» [23, с. 9].

На думку А. Травкіної, – у концепції Міцкевича відродження Росії було частиною великих «палінгенетичних» змін громадського порядку Європи. Важливу роль цих змін, аналогічну ролі варварів під час занепаду Стародавнього світу, мали зіграти молоді, незіпсовані слов'янські народи у союзі з європейською революцією і соціалізмом. Одну з основ цього союзу поет бачив у збереженій слов'янами традиції обчинного самоврядування, заснованої на спільному володінні землею, тобто на принципі, що нагадає соціалістичні теорії, але більш послідовному і водночас більш практичному. Ця традиція, про яку не забували в Польщі, зберігалася в Росії в сільських спільнотах, а на загальнонаціональному рівні процвітала тоді в Чорногорії, асоціювалася у Міцкевича з децентралізованим аграрним соціалізмом, що охоплює суспільне життя на зразок фаланстерів Фур'є [21, с. 61].

Незмінне прагнення народу до національної свободи, як надію на майбутню синергетичну світобудову, засновану на взаєморозумінні та спільній підтримці народів, надавало минулому польського соціуму універсального сенсу. При цьому, принагідно, варто згадати думку В. Соловйова, який наголошував, що людство слід розглядати як макросоціальний організм, складовими елементами якого є різні народи. Органічним, насамперед, духовним, а не матеріальним життєвим сенсом кожної етнічної спільноти він вважав формування та реалізацію національної ідеї. При цьому, – людська цивілізація заради подальшого існування має зберігати цілісність, базуючи її на спільній системі моральних цінностей [20, с. 193].

Відчуття власного призначення громадянина держави, творця історії пов'язані з високими моральними цінностями. Месіанська роль зберігати і передавати національні цінності з покоління в покоління не виховується і не набувається з часом, вона властива або ні, і є чи не найголовнішою ознакою інтелігента. Соціальні трансформаційні процеси початку ХІХ століття спонукали польську інтелігенцію заради збереження національної пам'яті народу, до осмислення його історичного минулого для уможливної проєкції успішного майбутнього вітчизняного суспільства.

Багатотисячолітня історія співіснування українського та польського народів у складі Речі Посполитої не могла не позначитись на духовних тенденціях розвитку обох народів. Яскравим проявом інтелектуального взаємозбагачення була «Українська школа» в польській літературі що стосувалась групи польських поетів-романтиків із середнього правобережного Подніпров'я України, які черпали творче натхнення, теми, сюжети, мотиви, образи і поетичні барви

з української природи, історії, усної народної творчості. Головними її представниками вважались: А. Бельовський («Myśli do dziejów słowiańskich», «Początkowe dzieje Polski»), М. Гославський («Podillia», «Myśl o Nechai»), О. Гроза («Starosta Kaniowski»), С. Гоцинський (поема «Zamek Kaniowski»), Ю.- Б. Залеський («Duma o Waclawie», «Ukaranie», «Dumy i dumki», «Dumka hetmana Kosińskiego», «Dumka Mazery», поема «Yanusz Beniowski» та ін.); А. Мальчевський (поема «Maria, powieść ukraińska»); Т. Олізаровський («Zawerucha», «Sonia», «Dumki», «Bruno»), В. Поль («Pieśń o naszej ziemi», «Obrazy z życia i podróży», «Widok na północne stoki Karpat», «Obrazy z życia i natury», «Europa Północno-Wschodnia», «Plemię Bojkowa», «Kilka cech do opisu Huculszczyzny na Bukowinie»), Ю. Словацький («Beniowski. Poema», «Pan Tadeusz»), та ін., а також прозаїки М. Грабовський («Koliszczyzna i stepy», «Stanica Hulajpolska», «Tajkury»), Ю.-І. Крашевський («Ostap Bodnarczuk», «Chata za wsią», «Ulana», «Yaryna»), Л. Семенський («Wieś Serby», «Ogrody i poety»), Т. Падура (цикл віршів «Ukrainky» і «Dumy»), М. Чайковський («Powieści kozackie», «Wernyhora», «Hetman Ukrainy», «Owruczanin») [11, 801].

Ідея історизму та нації, притаманні філософії романтизму, стали наріжними і в Україні для утвердження в суспільстві національної ідеї. Ренесанс національної самосвідомості і самоідентифікації був суголосним розвитку культури та культури філософування зокрема. Кріпосне право та зневажлива імперська політика царизму щодо України актуалізували необхідність трансформації соціально-політичного устрою. Окреслена проблематика знайшла своє відображення у творчості найбільш знаних українських романтиків: Микола Гоголя, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка.

У першій половині ХІХ ст. українські мислителі, пафосно оспівуючи українську природу, емоційно підкреслюючи любов до рідної землі та переживання за її долю, ідеалізували український менталітет, романтизуючи та поетизуючи його, міфологізували вітчизняну історію, етнографічну культуру.

В осерді творчого доробку М. Гоголя, заснованого на релігійно-ідеалістичному світогляді, – людино-центричність, увага до відчуттів її душі. На думку письменника, – місія людини, завдяки її здатності до самовдосконалення, самозаглиблення, полягає у пізнанні закономірностей світобудови та гармонізації соціуму, привнесенні у відносини поміж людьми добра, краси та прагнення досягнення вічних істин, що осяжні лише «глибиною душі між сльозами і молитвами, а не щоденними турботами» [6, с. 293–294].

Микола Гоголь, – суголосно з Григорієм Сковородою, – аналізує людське буття як співставлення добра і зла. Однак, якщо Гоголь вказує, що «корінь зла є людина черства і мертва, якій бракує глибокого чуття» [24, с. 127], що найрельєфніше відображено у його знаменитих «Ревізорі» та «Мертвих душах», то у Сковороди – причиною зла є надмірна жага до накопичення матеріального.

«Книги буття українського народу», «Дві руські народності», «Про історичне значення руської народної поезії», «Правда москвичам про Русь» [13] є ключем для розуміння світогляду Миколи Костомарова. Він вважає божественне начало першопричиною всього сущого на Землі. На думку Костомарова, – підґрунтям матеріальної, предметної дійсності людини є пізнання світу через розкриття духовного в фізичному. Торкаючись проблеми соціального буття, мислитель вбачає діяльнісний бік історичного процесу у народному дусі.

У розумінні Миколи Костомарова існує два фундаментальні фактори формування нації (народності) – а) «зовнішній» – (географічні умови і життєві історичні обставини, які зумовили «своєрідні типи» народів; б) той, що «ховається на дні душі народної», тобто духовні ознаки («духовний склад, ступінь почуття, його прийоми або склад розуму, напрям волі, погляд на життя, духовне і громадське – все, що утворює вдачу і характер народу») [24, с. 154].

М. Костомаров вважає, що народному характеру, мають бути притаманні стійкі психологічні наративи, що цементують націю як єдиний цілісний організм, що навіть стратифікація на класи і стани, окремі соціальні типи: козак, чумак, бурлак, селянин, не фіксують окремішність від єдиного соціального цілого, а лише підкреслюють їх причетність до загально-національних типів [24, с. 154].

Аналізуючи спосіб життя українців та росіян, М. Костомаров вказував на сім фундаментальних відмінностей:

«1) у росіян є «повне панування загальності (Бог і цар) над особистістю». Українець вище цінує окрему людину, ніж загаль;

2) росіянам властива нетерпимість до чужих вір, презирство до чужих народів, їхніх звичаїв, мов. В Україні ж «звикли з незапам'ятних часів чути в себе чужу мову і не цуратись людей з іншим обличчям і з іншими звичаями. Неприязнь до чужих народів вибухала серед українців лише тоді, коли чужинці ображали їхні національні «святощі»»;

3) росіяни – народ «матеріальний», в українців фантазія «одухотворює увесь світ», а українська поезія «огріває серце неземним, нетутешнім вогнем»;

4) росіянин «мало любить природу», не плекає квітів, «має якусь ненависть до рослин», має «холодність до краси природи». Українець любить природу, тому «українська поезія невідривна від природи, вона оживляє її, робить учасницею радості і горя людської душі»;

5) так само любов до жінки – матеріальна в росіян і духовна в українців;

6) у релігії – увага росіян спрямована на зовнішність, на форму, «букву». В українців «неможливо, щоб повстав якийсь розкол з-за обряду, з-за букви», їх релігійність є внутрішня;

7) у суспільному житті в росіян панує загальність, в українців – «особиста свобода», в росіян панують «силоміцні політичні єднання» (монархія), в українців – добровільні союзи (федерація) [24, 154].

Як зазначає Д. Чижевський, – формулюючи відмінні риси українців та росіян, М. Костомаров прагнув довести окремішність українського народу, його культури і світогляду, а отже, його право на самостійний розвиток, на незалежність» [24, 154].

Засади філософських поглядів Пантелеймона Куліша відображені в його «Хуторської філософії и удаленной от света поэзии», збірці «Листи с хутора» та ін. [14].

Мислитель трактує дядину з точки зору екзистенційно-кордоцентричного підходу і визначає її як подвійне «єство душі» – «поверхні» і «глибини» душевної. А серце і є тією «глибиною», «таємним», «невідомим нікому».

На думку С. Корновенка, – антеїзм філософії Куліша є яскравим віддзеркаленням особливостей українського народного характеру, заснованого на нерозривному зв'язку українця з природним оточуючим його середовищем, землею-матінкою [12, с. 65].

За твердженням Т. Наливайченка, – найвагомим поштовхом для розвитку філософської думки в Україні стала творчість Т.Г. Шевченка. В його прозових та поетичних доробках віднаходимо антропоцентричні мотиви людини як самоцінності і центру всього світу. Умовою повноцінного буття людини Кобзар вважає особисту свободу. Його бачення історичного процесу передбачало втілення соціально-справедливих моделей суспільств, заснованих на забезпеченні свободи й щастя громадян. Омріяна Україна майбутнього для Шевченка – свята Матір для всіх українців; фундамент духовної єдності, соціальної справедливості, історичної спільності, найвищої моральної цінності, гарант добра й свободи [17, с. 31–35].

Філософські роздуми українських письменників-романтиків розкривали багату палітру емоційного духовного життя рідного народу, акцентуючи увагу на моральних чеснотах, властивих українцям. Толерантність, працелюбність та інші

оспівані у фольклорі риси народного характеру, завдяки діяльності романтиків не тільки сприяли утвердженню української національної спільноти, але розкривали світові маловідомі сторінки буття українства, століття боротьби за право жити на рідній землі, за право рідного слова, пісні, що стало запорукою виживання в умовах жорстоких зазіхань сусідніх народів і допомогло залишитись самобутнім народом, що цілеспрямовано йшов до створення власної незалежної держави.

Як стверджує М. Кашуба, – піднявши український нарід з колін і вивівши зі стану «маленької людини», мислителі-романтики по-справжньому возвеличили «німих рабів», продемонстрували світові високі моральні й естетичні цінності, якими жив цей народ, які свято оберігав і передавав від покоління до покоління [10].

Такі мотиви поєднують український романтизм з польським чи не найпомітніше. На прикладі утвердження польськими й українськими романтиками національної самобутності свого народу пересвідчуємось у слушності думки Бертрана Рассела: «Через націоналізм романтики втяглись у політику: кожен народ має свою окрему колективну душу, яка стане вільною лише в державних кордонах (окремих від інших держав)» [18, 565]. Разом з тим, – якщо польський романтизм мав на меті повернення минулої величі посполитого духу, тоді як перед українцями поставав інший, не менш важкий шлях, – національного відродження.

Література:

1. Skoczynski. J Wolenski. Historia filozofii polskiej. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2010. 567 s.
2. Баттервік Р. Конституція 3 травня (1791). Музей історії Польщі. Варшава, 2021. 216 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Ч. 3: Философия духа / Гегель. Сочинения. Т. 3. Москва – Ленинград: АН СССР, 1956. 372 с.
4. Горський В. С. Кислюк К. В. Історія української філософії: підручник. Київ: Либідь, 2004. 488 с.
5. Історія української філософії: навч. посіб. / за ред. В. С. Горського. Київ: Наукова думка, 1997. 285 с.
6. Історія української філософії: підручник / за ред. М. Ю. Русин, І. В. Огородник. Київ: Академвидав, 2008. 624 с.
7. Ибервег М. Гейнце, История новой философии в сжатом очерке. Санкт-Петербург, 1899. 180 с.
8. Кант И. Сочинения: в 6 т. Москва: Мысль, 1964. Т. 3. 799 с.
9. Кассирер Э. Техника современных политических мифов. Вестник МГУ. Сер. 7. Философия. 1990. № 2. С. 58–65.
10. Кашуба М. Німецький та український романтизм: спроба зіставлення. URL: <http://doxa.onu.edu.ua/Doxa12/167-177.pdf>.
11. Кирчів Р.Ф. «Українська школа в польській літературі». *Енциклопедія історії України:*

Україна – Українці. Кн. 2. / за ред. В. А. Смолія. Київ: Наукова думка, 2019. С. 801–802.

12. Корноненко С. Хутірська філософія П. Куліша: біля джерел українського аграризму. *Український історичний журнал.* 2020. № 5. С. 64–76.

13. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. 2-е изд., Киев: Лыбидь, 1990. 736 с.

14. Куліш П. Твори: в 2-х т. Київ: Дніпро, 1989. Т. 1. 654 с.

15. Лосский Н.О. История русской философии. Москва: Высшая школа, 1991. 559 с.

16. Мессіанізм (месіанетво). *Социологический энциклопедический словарь* / под ред. Г. В. Осипова. Москва: НОРМА, 2000. 488 с.

17. Наливайко Д.С. Тарас Шевченко в контексті романтизму та націоналізму. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14225/Nalyvaiko_Taras_Shevchenko_v_konteksti_romantyzmu_ta_natsionalizmu.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 9.03. 2023).

18. Рассел Б. Історія західної філософії. Київ: Основи, 1995. 759 с.

19. Скринник М. Ідейне підґрунтя українського романтизму. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка: Праці історико-філософської секції.* Львів, 1991. Т. ССХХІІ. С. 201–215.

20. Соловьев В. С. Русская идея. Москва: Республика, 1992. 496 с.

21. Травкина А. А. Специфика польского романтического мессіанізму XIX века. *Вестник славянских культур.* 2008. № 3–4. С. 56–64.

22. Фицик І. Д. Ментальні орієнтири правобережної шляхти у полемічному щоденнику Аполло Коженювського «Польща і Москва». *Гілея: Науковий вісник. Спецвипуск. Історичні науки.* Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. С. 104–109.

23. Цимбалій І. П. Філософія польського романтизму: «ідеальна людина» А. Міцкевича, «конструкт народу» Ю. Словацького: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.05. Київ, 2009. 18 с.

24. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ: Орії, 1992. 230 с.

Анотація

Фицик І. Д. Філософія свободи (польський та український романтизм першої половини XIX ст.: спроба зіставлення). – Стаття.

У статті здійснюється спроба розкрити особливості інтерпретації проблеми свободи представниками українського та польського романтизму кінця XVIII – початку XIX століть. Автор послідовно висвітлює шляхи формування, теоретичні, культурно-історичні джерела та особливості поширення ідей романтизму у польській та українській суспільній думці, специфіку інтерпретації його окремих ідей як на теренах Польщі, України, так і в загальнослов'янському та загальноєвропейському філософському контексті.

Ключові слова: раціоналізм, класицизм, історизм, міжкультурний діалог, філософія романтизму, месіанізм, проблема свободи, національне відродження.

Summary

Fytsyk I. D. Philosophy of freedom (Polish and Ukrainian romanticism of the first half of the 19th century: an attempt at comparison). – Article.

The article attempts to reveal the peculiarities of the interpretation of the issue of freedom by representatives of Ukrainian and Polish romanticism of the late XVIII – early XIX centuries. The authors consistently highlight

the ways of formation, theoretical, cultural and historical sources and features of the spread of ideas of romanticism in Polish and Ukrainian public thought, the specifics of the interpretation of its individual ideas both in Poland and Ukraine, and from the point of view of the Common-Slavic and pan-European philosophical context.

Key words: *rationalism, classicism, historicism, intercultural dialogue, philosophy of romanticism, messianism, the issue of freedom, national revival.*

УДК 323.14 :37.013.73 (470+571)
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.14>

У. В. Хамар
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1628-088X>
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри історії філософії
Львівського національного університету імені Івана Франка

ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИНЯТКОВСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ОСВІТІ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Росія є постійним джерелом експансії не тільки щодо сусідніх з нею країн, а й провокатором конфліктів на всій земній кулі. Наслідки, до яких призводить експансіоністська політика Російської Федерації, проявляються на житті людей в усьому світі, а масштаб цих наслідків є глобальним. Зважаючи на це, важливо розуміти систему взаємозв'язаних чинників, які призводять до такої поведінки росіян, і оптимальні форми реагування світової спільноти з метою мінімізувати ризики для мирного життя. Ця глобальна проблема породжує питання також у царині філософії, зокрема породжує потребу переглянути російську філософію в контексті теми «роль філософії у політиці держави (і зовнішній, і внутрішній)».

Аналіз останніх досліджень і публікацій і виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, які стали предметом дослідження. Аналіз ролі філософії в постійній експансіоністській політиці конкретизується у низці питань, зокрема: чи відіграє у згаданій експансіоністській поведінці якусь роль російська філософія, і якщо так, то яку; як ставляться до цього академічні філософи та мислителі російської православної церкви; чи присутні якісь філософські ідеї, які стають обґрунтуванням експансіоністської ідеології в навчальному процесі системи російської освіти та багато інших питань.

Сучасні дослідження ідеології російської винятковості, які могли б бути пов'язані з філософською проблематикою, зосереджені на аналізі джерел російського шовінізму [1, 2] та на дослідженні окремих концепцій національної винятковості (вони є водночас концепціями російського націоналізму), зокрема, концепцій «Москва – третій Рим» та російського месіанства [3], слов'янофільства [4], російського світу [5–8], російських цивілізаційних проектів [9] та іншим. Загалом бібліографія з наведених тем є настільки великою, що потребує обсягу окремої монографії. Водночас низка тем, зокрема, зв'язок ідеології російської винятковості та російської філософії, місце ідеології російської винятковості в філо-

софському освітньому процесі не стали предметом дослідження.

Доцільно зауважити, що предметом уваги дослідників стала також тема російської винятковості. Водночас поняття «національної винятковості» є неоднозначним. Для прикладу, можна вирізнити винятковість як унікальність (самобутність). У цьому контексті вирізняють, зокрема цивілізаційну унікальність. Йдеться про атрибуцію того чи іншого етносу, скажімо до європейської, азійської чи іншої цивілізації. Саме в такому контексті можна частіше натрапити на публікації щодо «російської винятковості» [9–14]. Однак поняття «винятковість» вживають також в сенсі «вищість». Саме таке самоусвідомлення стає підставою для експансіоністської поведінки щодо оточуючих.

Формулювання мети дослідження. Оскільки проблема місця ідеології російської винятковості в російському філософському освітньому процесі є важлива і в теоретичних, і в практичних аспектах, предметом цього дослідження стало з'ясування присутності ідей національної винятковості в російському філософському освітньому процесі та особливості подання інформації зі згаданої проблематики. Метою дослідження є критичний аналіз та оцінка ідей національної винятковості (у сенсі вищості російського етносу над іншими) в російській академічній філософії.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Розглянемо насамперед головні форми російського націоналізму, а після цього з'ясуємо, чи містяться ці ідеї в філософському навчальному процесі у вищій школі Російської Федерації, і якщо містяться, то в якому контексті – чи це просто аналіз ступеню дієвості тих чи інших ідей, чи є критична їх оцінка як позитивних чи негативних. До ідеологічних концепцій російського націоналізму можна віднести такі:

1. Москва – третій Рим. Концепція, згідно з якою російська культура є особливою. Мовляв її винятковість подібна за своєю суттю до статусу Риму і Константинополя як столиць великих імперій; окрім того, це мало б бути осередком православного світу після падіння Візантії. Спочатку цей принцип був потрібний для заміни

попереднього гасла російської величі («Москва – Другий Київ»), пізніше – для утвердження лідерської позиції серед східнослов'янських князівств-васалів Золотої Орди. Ця концепція мала більший чи менший «попит» від XV до другої половини XVII століття, а в російській літературі й публіцистиці ця ідея актуалізувалась до XIX століття [1, 15].

2. Російський панславізм. Згідно з цією концепцією слов'янські народи повинні об'єднатися політично під лідерством Росії. Концепція російського панславізму була сформульована наприкінці 1830-х років М. Погодіним. Згідно з ним, слов'яни мають перевагу над іншими народами, а покликанням Російської імперії є роль лідера в православному слов'янському світі (протиставленого ворожому Заходу). Концепцію російського панславізму спорадично популяризували до першої половини XX століття.

3. Слов'янофіли і західники. Ці концепції можна розглядати поруч, оскільки в контексті аналізованої проблеми між ними не було кардинальних відмінностей. Ці концепції виникли в 1840–1850-х роках як протиставлені одна одній. Прибічникам руху Росії за зразками західної культури протистояли прибічники руху Росії, як представника східної, тобто слов'янської культури, а зразки цього особливого руху мала творити Росія (православ'я як основа духовності; сільська община і артіль як зразки для справедливих суспільних відносин). Слов'янофілство асоціюють з формулою С. Уварова «самодержавіє, православіє, народність». Як слов'янофіли, так і західники відстоювали особливу роль Росії в слов'янському світі [16].

4. Месіанство. Концепція, згідно з якою, до росіян треба ставитись з повагою, пієтетом, підтримуючи всі їхні діяння, оскільки росіяни мають місію порятунку світу. Цей порятунок полягає у прилученні світу до «справжньої» духовності, заради чого росіяни змушені нести важку ношу цивілізаторів, зазнавати страждань (В. Солов'йов, А. Хом'яков, А. Луначарський) [1].

5. Веховство. Концепція початку XX ст., згідно з якою на Заході утвердились хибні цінності, тоді як справжні цінності можуть бути досягнуті лише на основі православного християнства. Майбутнє Росії, згідно з ними, мало бути великодержавним, і для такого майбутнього вони намагались створити ідеологію (Н. Бердяєв, С. Булгаков, П. Струве, С. Франк).

6. Євразійство. Концепція, згідно з якою Росії треба інтегруватись не з Заходом, а з центральноазіатськими країнами, спадкоємцями імперії Чингізхана (виникла на початку XX століття і залишається актуальною в першій чвертині XXI століття). В цій інтеграції Росії, згідно з прибічниками аналізованої концепції, нале-

жить особлива роль – велика частина Євразії повинна бути об'єднана під російською владою (підставою для цього повинна бути так звана «історико-культурна спільність» поєднаних Росією народів).

7. Націонал-більшовизм. Концепція (виникла в 1920 році), згідно з якою (оскільки більшовики перемогли в Революції 1917 року) Російська імперія повинна бути відновлена на засадах більшовизму.

8. Російський світ. Комплікативна російська націоналістична концепція, згідно з якою об'єктом експансії може стати будь-яка країна, в якій є російськомовні громадяни. В початковому варіанті її створення О. Дугініним йшлося про створення російського цивілізаційного простору на засадах: православ'я, російської культури (насамперед мови) і тоталітаризму, прихованого під назвою «спільна історична пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток».

Після огляду поширених концепцій російської винятковості розглянемо чи міститься подібна проблематика у навчальних виданнях з російської філософії та історії російської філософії. Це дасть змогу зіставити інформацію про концепції російської винятковості з інформацією щодо аналогічної інформації у філософських навчальних виданнях з російської філософії.

Унаслідок виконаного огляду навчальних видань з історії російської філософії з'ясовано, що зміст матеріалу і спосіб його подання у різних працях є подібним, тож подамо детальніші зразки такого викладу, зберігаючи певною мірою стиль подання інформації в аналізованих підручниках.

В навчальному посібнику «Історія російської філософії», виданому в Москві у 1998 році за редакцією доктора філософських наук М. М. Громова з-поміж інших викладено доктрину російської філософії історії XVI ст. «Москва – Третій Рим» (ця концепція є також інтерпретованою в навчальному посібнику «Російська філософія історії. Курс лекцій», виданому для студентів університетів гуманітарного профілю, підручнику «Історія російської філософії», виданому в 2016 році за редакцією М. Л. Масліна і як ідеологема месіанізму, і як великодержавна доктрина щодо всемогутності російського царизму). Її виклав в «Посланні диякону Місюрю Мунехіну» старець Філофей (згідно з його концепцією, східнохристиянські країни та народи потрібно було перемістити в Московське царство, політичний і духовний центр, оплот православ'я, оскільки «обидва Рими впали»: Філофей заперечував претендування латинян на непорушність вселенської влади Риму, а загибель Візантії пояснював відступництвом греків; стверджував про єдиного царя для християн, хранителя божих престолів та святої вселенської апостольської церкви, яка

виникла в російському царстві, на місці зниклих римської та константинопольської церков, до кінця світу). У зазначених підручниках ця концепція подана як така, що сприяла утвердженню рівноправності Росії з європейськими державами, а Філофей так висловив ідею богообраності російського народу, на який зійшла Божа Благодать, та месіанської ролі збиральниці земель – Москви, яка постала захисницею всіх православних народів, перейнявши цю місію від Константинополя (відповідно цар став «всеродцем», який був відповідальним лише перед Богом та ні з ким не ділив владу). Схвально відгукуючись щодо доктрини Філофея (яка вплинула на розвиток державних форм російського самодержавства та, згідно з якою, Росії відведено роль берегині єдино істинної християнської православної віри, православ'я оголошено російським, а російську державу – вселенським царством), в підручниках її трактують як початок зародження національно-державної самосвідомості та наводять на підсилення такої позиції думку М. Бердяєва про те, що російське релігійне покликання пов'язане з величию російської держави та винятковою роллю російського царя; таким чином провіденціалістська ідея переросла в аргумент на користь імперської ідеології. В підручнику «Історія російської філософії» (2012 року за редакцією О. Ф. Замалеєва) концепція «Москва – третій Рим» пов'язується зі становленням компоненти російської свідомості – ідеологеми «Свята Русь».

У вище згаданому курсі лекцій з «Російської філософії історії», в підручнику автора О. І. Виноградова «Історія російської філософії історії» (2020 року) та інших навчальних виданнях з'ясовано позицію провіденціаліста П. Я. Чаадаєва щодо покликання Росії, сформовану на ґрунті месіанської ідеологеми Філофея про особливу роль Росії між Сходом і Заходом. На думку мислителя, місією Росії є вирішення всіх суперечок, які виникли в Європі, адже вона (Росія) домінує над Заходом через необтяженість прив'язаністю, пристрастями та інтересами Європи. Чаадаєв зазначав, що необхідною умовою виконання народом свого призначення (а згідно з Чаадаєвим кожен народ є призначений Богом до свого внеску у спільну справу на благо людства) є усвідомлення народом своєї провиденції, і, власне, мислителі повинні збуджувати народ до активності у цьому світовому процесі. Оновлене месіанство було переконане у тому, що ХІХ століття належало Росії. Виклик, виголошений їй Чаадаєвим, «проріс» в «російській ідеї» (в множині рис національної самосвідомості щодо ролі Росії у світовій історії), концептуальне оформлення якої відбулося в процесі полеміки слов'янофілів і західників. Авторка навчального посібника з «Російської філософії» (2005 року) Л. Я. Курочкіна у своєму викладі цієї

теми відійшла від традиційного представлення слов'янофілів опозиціонерами до західників, вказуючи на їхні суперечки щодо однієї і тієї ж проблеми: вони були опозиційними до російської самодержавної політики. Окрім цього, авторка вказала на розбіжності у розумінні слов'янофілами (світогляд яких визначений релігійними поглядами, які ідеалізували російський національний характер, цінували особливості російської культури) та західниками ролі західноєвропейського просвітництва, науки. Слов'янофіли як прихильники науки, просвітництва заперечували переймання досвіду західноєвропейських взірців і виступали за «народну науку» (наголошуючи, що західній культурі не вистачає тих засад, якими багата російська культура, слов'янофіли критикують міщанство, католицизм і протестантство Заходу; вони вважали, що перед Росією велике завдання – вказати людству дорогу до істинного братства і свободи в єднанні, соборності; покликання Росії оздоровити Західну Європу духом православ'я і російських ідеалів), і, відповідно, за національний фактор в історії. Західники, заперечуючи існування «народної науки» виступали за першість загальнолюдського початку, за європейських росіян. В «Історії російської філософії» за редакцією М. М. Громова зазначено ще й те, що як слов'янофіли, так і західники визнавали факт особливості російської історії (автори В. І. Шишкіна та Г. М. Пуриничова в підручнику «Історія російської філософії (ХІ – поч. ХХ ст.)» дійшли до висновку, що слов'янофілське розуміння «особливого характеру» російського історичного розвитку є визнанням переваги Росії над Заходом), а В. Соловйов вказував ще й на розуміння західниками того, що коли йдеться про культурну перевагу, духовне домінування, то здобування їх можливе лише за умови клопіткої праці, ґрунтованої на вироблених Заходом умов людської культури.

Ідеї філософії вседності В. Соловйова роз'яснено в підручниках «Історія російської філософії» за редакцією М. М. Громова і М. Л. Масліна, «Історія російської філософії історії» О. І. Виноградова, «Історія російської філософії» Б. В. Яковенка (2003 року) та інших як цілісну філософську систему, ґрунтовану на принципах мирного співіснування народів (кожен з яких виконував своє призначення), що сприяло моральному упорядкуванню людства; створення збірного образу Боголюдства, зберігши при цьому національні особливості кожного народу (на протигагу слов'янофілам, які відстоювали національну винятковість російського народу). Істинне єдине Соловйов розумів як об'єднання одиничного, розрізненого у збірне, без шкоди одиничному, зберігаючи його особливості та підсилюючи це одиничне (за рахунок можливості безпечної самореалізації в лоні єдиного).

В навчальних посібниках «Історія російської філософії» за редакцією М. М. Громова, М. Л. Масліна в концепції євразійства задекларовано щодо місця Росії та народів, які її населяють, в історії людства, про особливу місію Росії, спричинену її місцезнаходженням (всі, хто населяють Росію, не є європейцями і не є азіатами, тому концепція передбачила для них назву – євразійці). Культурна єдність євразійців, спричинена географічною та етнографічною цілісністю, названа Євразією (народи і люди, які населяють цей світ, здатні до взаєморозуміння та братнього співжиття, що є складним до реалізації по відношенню до народів Європи та Азії). Євразійці, на відміну від слов'янофілів, вважали, що російська нація не може містити тільки слов'янський етнос (важливу роль в утворенні російської нації відіграли тюркські та угро-фінські племена). Князь Сергій Трубецькой писав, що держава, яка була Російською імперією, а згодом – СРСР, була багатонародною нацією, яка володіла своїм націоналізмом. Євразійці декларували щодо своєї культури «серединну» позицію (не європейська, ні одна з азійських, ні сукупність тієї та іншої). Євразійці не хотіли сприймати Росію як культурну провінцію Європи, бо європейську цивілізацію не сприймали як загальнолюдську культуру, приписували їй руйнування. Специфіка євразійської культури дозволяла їй за різних історичних обставин орієнтуватися на Захід чи Схід. Акцентування на ролі азійського елементу в культурно-історичному розвитку спричиняло шокуючий для суспільства висновок: без татарщини не було б Росії! Євразійці оголосили православ'я істинною вселенською релігією (все, що поза – ересь чи розкол).

Панславізм викладений у підручнику «Історія російської філософії» за редакцією О. Ф. Замалеєва (2012). Покликаючись на Гегелівську філософську систему, Фонвізін висновує щодо історичного покликання Росії (як і всіх історичних народів-представників світової ідеї) колись зі своїх рідних стихій розвинути нову світову ідею. Незважаючи на те, що Росія поглинула багато чужорідного, все ж головні її риси – слов'янські. Бог дозволив розповсюдитися Росії територіально на великі простори і неодмінно вона повинна поглинути слов'янські розрізнені племена в свою політичну сферу (внаслідок дії загального природного закону, згідно з яким, мале завжди скеровується до великого, яке його притягує до себе).

На підставі зіставлення матеріалу з навчальних видань з російської філософії з концепціями російської винятковості можна висувати, що ці російської винятковості становлять значну частину згаданих видань. У викладі матеріалу відсутній осуд ідей національної винятковості, натомість містяться формулювання з позитив-

ною конотацією щодо цих концепцій, таких як «утвердження рівноправності Росії», «богообраність російського народу», «схвально відгукуючись щодо...», «Росії відведено роль берегині єдино істинної християнської православної віри», «пов'язане з величчю російської держави та винятковою роллю російського царя», «місією Росії є вирішення всіх суперечок, які виникли в Європі, адже вона (Росія) домінує над Заходом», «перед Росією велике завдання – вказати людству дорогу до істинного братства і свободи», «Бог дозволив розповсюдитися Росії територіально на великі простори і неодмінно вона повинна поглинути слов'янські розрізнені племена в свою політичну сферу» та дуже багато подібних інших формулювань. Позитивні конотації під час опису концепції у поєднанні з відсутністю критики аморальності цих концепцій створює в читачів (студентів Російської Федерації) позитивне ставлення до них.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. Унаслідок виконаного дослідження з'ясовано, що російськими навчальними виданнями формується позитивне сприйняття ідей російської національної винятковості в сенсі вищості над іншими етносами. Частина ідей національної винятковості сформовано власне російськими філософами. Пошук і обґрунтування різних варіантів концепцій національної винятковості становлять значну частину проблематики російської філософії (поза традиційною філософською проблематикою з онтології та гносеології). Виявлено, що стиль викладу цих концепцій у проаналізованих навчальних виданнях є практично ідентичний – автори уміщують аргументацію на підтвердження важливості, обґрунтованості описуваних концепцій без жодної критики, тим більше без осуду щодо головного їх змісту – утвердження ідеї національної винятковості росіян і їхнього права розпоряджатися долями інших народів. Унаслідок такого приховування твориться суто позитивний образ усіх згаданих концепцій, тож виклад ідей російської національної винятковості має ознаки приховування, маніпулювання. Внаслідок ознайомлення з концепціями російської національної винятковості у читача формується позитивне ставлення до закладених ідей, яке нічим не відрізняється від викладу онтологічних та гносеологічних концепцій, які не можуть підлягати моральній оцінці. Для глибшого і всестороннього аналізу відношення між російською ідеологією національної винятковості та російською філософією доцільно проаналізувати в подальшому розроблення цієї теми в неакадемічних філософських дослідженнях філософами наукових установ РФ та в релігійній російській філософії.

Література

1. Єршова Л. М. Витоки великоросського шовінізму. *Вісник НАПН України: наук. – аналіт. доп. і матер.* 2022. № 4 (1). С. 1–13. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4132>.
2. Данко С. Історичні та ідейні передумови виникнення концепції «русского мира». *Науковий вісник Ужгородського університету. ПОЛІТОЛОГІЯ. СОЦІОЛОГІЯ. ФІЛОСОФІЯ*. Вип. 17. С. 25–31.
3. Кісь Р. Фінал третього Риму (Російська місяньська ідея на зламі тисячоліть) : наукове видання. Львів : Інститут народознавства НАН України. 1998. 744 с.
4. Гордієнко М. Міфологема слов'янофільства як шовіністичний проект руйнування української ідентичності. *НАУКОВІ ЗАПИСКИ. ПІЕНД* ім. І. Ф. Кураса НАН України. Випуск № 3–4 (99–100). С. 289–301.
5. «Русский мир» Кирила не для України : зб. наук. пр. / за ред. А. Колодного. Київ : УАР, 2014. 340 с.
6. Україна та проект «русского мира» : аналіт. доп. / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В. Токман та ін.; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. Київ : НІСД, 2014. 80 с.
7. Смолій В., Якубова Л. Історичний контекст формування проекту *русский мир* та практика його реалізації в Криму й на Донбасі (Аналітична записка). Київ, 2018. 144 с.
8. Якубова Л. Суспільно-політичний простір Криму на периферії «русского мира». *Регіональна історія України : зб. наук. статей*. Вип. 12. 2018. С. 9–31.
9. Свідлов Ю. І. «Особливість російської цивілізації» й імперіалізм. *НАУКОВІ ЗАПИСКИ. ПІЕНД* ім. І. Ф. Кураса НАН України. Випуск № 4 (90). С. 134–145.
10. Ignatov I. The Validity of Russian Exceptionalism: Assessing Theories of Power and Lordship in the High Middle Ages. *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies*. 2012. Vol. 43, issue 1. DOI: 10.1353/cjm.2012.0026.
11. Umland A. Varieties of Russian Exceptionalism in Putin's Russia. *Russian Politics and Law*. 2012. Vol. 50, issue 6. DOI: 10.2753/rup1061-1940500600.
12. Humphreys B. Russian Exceptionalism: a Comparative Perspective Politics in Central Europe. 2016. Vol. 12, issue 1. DOI: 10.1515/pce-2016-0001.
13. Skladanowski M. The Myth of Russian Exceptionalism: Russia as a Civilization and Its Uniqueness in Aleksandr G. Dugin's Thought. *Politics Religion & Ideology*. 2019. DOI: 10.1080/21567689.2019.1697870.
14. Oskanian K. Russian Exceptionalism between East and West: The Ambiguous Empire. Palgrave Macmillan. 2021. 283 p.
15. Козиряцька С. А. Дискурсні практики медіа-сфери Росії: синтез двох ідеологій чи розмивання орієнтирів // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. Вип. 42. С. 239–244.
16. Кіхно О. Слов'янофільство. Філософський енциклопедичний словник / гол. редкол. В. І. Шинкарук та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 588.

Анотація

Хамар У. В. Ідеї національної винятковості в російській філософській освіті. – Стаття.

Предметом дослідження став пошук відповіді на питання: чи є різні варіанти концепцій національної винятковості (які творились упродовж історії Росії) компонентом змісту філософської освіти у вищій школі Російської Федерації; якщо такі ідеї викладають студентам, то якими є особливості подання матеріалу – чи виклад є критичним, яка емоційна оцінка концепцій формується стилем їх викладу (позитивна, негативна чи нейтральна). Виконано такі пізнавальні дії: виокремлено поширені історичні форми російського націоналізму як ідеї російської винятковості (Москва – третій Рим, панславизм, слов'янофільство і західництво, месіанство, веховство, євразійство, націонал-більшовизм, російський світ); проаналізовано видані в Росії навчальні видання з російської філософії та з історії російської філософії на предмет наявності в них згаданих ідей; проаналізовано особливості змістового подання концепцій російської винятковості у навчальних виданнях, ступінь критичності у висвітленні цих концепцій, характер конотацій (позитивна чи негативна) під час висвітлення концепцій. Унаслідок дослідження з'ясовано, що значною частиною проблематики російської філософії (поза традиційною філософською проблематикою з онтології та гносеології) є пошук і обґрунтування різних варіантів концепцій національної винятковості. Виявлено, що стиль викладу цих концепцій у проаналізованих навчальних виданнях є практично ідентичний – автори уміщують аргументацію на підтвердження важливості, обґрунтованості описуваних концепцій без жодної критики, тим більше без осуду щодо головного їх змісту – утвердження ідеї національної винятковості росіян і їхнього права розпоряджатися долями інших народів. Унаслідок такого приховування твориться суто позитивний образ усіх згаданих концепцій, тож виклад ідей російської національної винятковості має ознаки приховування, маніпулювання. Внаслідок ознайомлення з концепціями російської національної винятковості у читача формується позитивне ставлення до закладених ідей, яке нічим не відрізняється від викладу онтологічних та гносеологічних концепцій, які не можуть підлягати моральній оцінці.

Ключові слова: національна винятковість, освіта, російська філософія, ідеологічна концепція, російський світ, слов'янофіли, панславизм, євразійство.

Summary

Khamar U. V. Ideas of national exceptionalism in Russian philosophical education. – Article.

The subject of the study was the search for answers to the following questions: are different versions of the conceptions of national exceptionalism (created through out the history of Russia) a component of the content of philosophical education in higher education in the Russian Federation; if such ideas are taught to students, what are the features of the presentation of the material – is the presentation critical; what emotional evaluation of the conceptions is formed by the style of their presentation (positive, negative or neutral). The following cognitive

actions were performed: common historical forms of Russian nationalism were identified as the ideas of Russian exceptionalism (Moscow – the Third Rome, Pan-Slavism, Slavophilism and Westernism, messianism, milestonism, Eurasianism, National Bolshevism, the Russian world); the educational publications on Russian philosophy and the history of Russian philosophy published in Russia were analyzed for the presence of the mentioned ideas in them; peculiarities of content presentation of concepts of Russian exceptionalism in educational publications, the degree of criticality in the coverage of these conceptions, the nature of connotations (positive or negative) in the coverage of conceptions are analyzed. As a result of the study, it was found that a significant part of the problems of Russian philosophy (outside the traditional philosophical problems of ontology and epistemology) is the search and justification of various variants of the concepts of national exceptionalism. It was revealed that the style of presenting these concepts in the analyzed

educational publications is almost identical – the authors argue in support of the importance, validity of the described concepts without criticism, especially without condemning their main content – whether the ideas of national exceptionalism of Russians and their rights to dispose of the destinies of other peoples. As a result of such a concealment, an exceptionally positive image of all the mentioned conceptions is created, therefore, the presentation of the ideas of Russian national exceptionalism has signs of concealment, manipulation. As a result of acquaintance with the conceptions of Russian national exceptionalism, the reader develops a positive attitude towards these ideas, which is no different from the presentation of ontological and epistemological concepts that cannot be subject to moral assessment.

Key words: national exceptionalism, education, Russian philosophy, ideological conception, Russian world, Slavophiles, Pan-Slavism, Eurasianism.

УДК 173:271

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.15>

Є. М. Чорноморець

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1521-0129>

кандидат філософських наук,

старший науковий співробітник відділу архівознавства

Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

ХРИСТІЯНСЬКИЙ ПІДХІД ДО ВИРІШЕННЯ ДУХОВНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ (АНАЛІЗ ДУХОВНОГО ДОСВІДУ ПРП. ПОРФИРІЯ КАВСОКАЛІВІТА)

Постановка проблеми. Соціологічні дослідження молоді, здійснювані в Україні впродовж останніх двадцяти років, діагностують наявність та поступове загострення таких проблем, як загальне погіршення стану здоров'я молоді, зростання кількості абортів (що призводить до погіршення репродуктивного здоров'я молодих жінок), значне поширення ВІЛ-інфікованих [10], зростання кількості осіб, що вживають наркотичні речовини, зростання злочинності, зростання рівня смертності, зростання кількості спроб самогубства [13, с. 224-227; 12]. Загострення даних проблем пов'язано не тільки з падінням рівня добробуту чи проблемами працевлаштування, а і з загальним падінням рівня моральних вимог у суспільстві, девальвацією моральних цінностей [13, с. 224], тобто має духовні причини.

Питання попередження та вирішення духовних проблем молоді є гостро актуальним не тільки для батьків, які переживають за якість життя своїх дорослих дітей, а і для суспільства загалом. Адже молодь серед інших вікових категорій є основною рушійною силою змін у суспільстві, а нинішня молодь незабаром стане і основною силою, яка утримує лад у суспільстві, сприяє його збереженню та розвитку. Також саме сучасна молодь незабаром виховуватиме дітей, закладаючи підвалини майбутнього етапу розвитку суспільства.

З іншого боку, актуальним є також вивчення релігійного досвіду вирішення проблем молоді, оскільки він свідчить і про дієвість релігійних ідеалів та релігійних традицій в сучасному світі, і є цінним прикладом здійснення цих релігійних ідеалів при відповіді на сучасні виклики. Важливим є вивчення християнського віровчення як основи релігійного життя, вивчення різних форм релігійного життя (богослужбового, аскетичного, морального), але особливо важливим є вивчення їх практичного здійснення в сучасності, яке показує, чи здатні віруючі виявити християнську свободу та любов, християнську моральність при зіткненні з проблемами та просто непередбачуваними обставинами, зокрема у вихованні дітей та спілкуванні з підлітками та молоддю.

Значення християнської антропології та християнської моралі для виховання підкреслювалось багатьма українськими педагогами, священнослужителями, науковцями. Так, християнські моральні настанови є підґрунтям класичних педагогічних праць свт. Володимира (Богоявленського), М. Пирогова, І. Огієнка, М. Ушинського, прот. В. Зеньковського, В. Сухомлинського; праць сучасних педагогів І. Сіданич, прот. О. Кислашка, прот. Б. Огульчанського, архім. Лонгіна (Чернухи), О. Жубржицької. У сучасній вітчизняній філософській думці заслуговує на увагу «педагогіка здивування», яку активно розвиває О. Філоненко, наслідуючи італійського педагога Ф. Нембріні.

Важливим видається осмислення та актуалізація у вітчизняній релігійно-філософській думці досвіду відомого грецького подвижника прп. Порфірія Кавсокалівіта (Байрактаріса) (1906–1991) з огляду на те, що саме останній, поряд з прп. Паїсієм Святогорцем (Ензепідісом) (1924–1994), мав широке коло спілкування із сучасною молоддю, так що залишилися задокументованими не лише аскетичні настанови, а конкретні поради щодо вирішення сучасних проблем сім'ї та молоді. На думку грецького науковця Афанасіуса Н. Папафанасіу, прп. Порфірій зробив значний внесок у християнську педагогіку [2]. Звісно, соціальні реалії Греції ХХ ст. дещо відрізняються від українського сьогодення, але перелік проблем молоді, як ми побачимо, дуже подібний. Також слід взяти до уваги, що в Україні християнство є найпоширенішою релігією, тож духовний досвід грецьких християн може виявитись начасним та доречним у нашому сьогоденні.

Отже, метою нашої розвідки є аналіз християнських шляхів вирішення проблем сучасної молоді у духовному досвіді прп. Порфірія Кавсокалівіта (Байрактаріса).

Виклад основного матеріалу. Прп. Порфірій не писав власних богословських та аскетичних творів, навіть не видавав проповіді та повчання. Його настанови записані з усних розповідей людей, з якими він спілкувався, яким надавав духовну допомогу [8, с. 11-12, 15]. З одного боку, ці настанови завжди є індивідуальними, спрямованими на

вирішення конкретної життєвої ситуації, з іншого ж, у них проявляється універсальна євангельська істина, вони ґрунтуються на євангельських заповідях, східній святоотецькій традиції та на особистому досвіді богоспілкування [5; 2]. У нашій розвідці ми звернемо увагу і на загальні євангельські істини, і на їх безпосереднє застосування в конкретних життєвих ситуаціях.

Про проблемні ситуації прп. Порфирій дізнався під час спілкування як із самою молоддю, так і з батьками. Тому ми спочатку коротко охарактеризуємо коло проблем сучасної молоді, вирішити які намагався допомогти преподобний, а потім пропонувані старцем шляхи їх розв'язання. Зрозуміло, що поради, які давав прп. Порфирій, були орієнтовані на допомогу кожній конкретній людині, яка опинилась у скрутному становищі. Вони мали індивідуальний характер, враховували стан здоров'я людини, соціальний стан, освіту, виховання, конкретні життєві обставини. При цьому слід зазначити, що за порадами щодо проблем підлітків та молодих людей до преподобного звертались переважно батьки, тож більшість його порад адресована саме батькам.

Основні проблеми молоді

Із релігійної думки та релігієзнавчих досліджень відомо, що часто до Бога і до священників людина звертається тоді, коли всі інші засоби покращити ситуацію вже використано, коли ситуація зайшла у безвихідь, коли інших надій вже немає. Так відбувається не тільки через відсутність віри чи релігійності, а іноді і через благоговіння та небажання тривожити Бога чи священника життєвими дрібницями. Перелік проблем, із якими звертались до прп. Порфирія, є звичайним для життєпису будь-якого святого. Якщо починати від найпростіших, це проблеми зі здоров'ям, обранням професії та навчального закладу, пошуком роботи, пошуком дружини/чоловіка, пошуком житла, необхідністю приймати рішення щодо зміни місця проживання чи щодо власного бізнесу. З одного боку, дані проблеми не стосуються безпосередньо духовного життя та духовного стану людини, але водночас вони теж вимагають правильного духовного ставлення. Також вони можуть постати перед людиною у будь-якому віці. Проблеми такого типу людина здебільшого вирішує сама, окрім крайніх випадків, які, наприклад, ставлять під загрозу життя людини. З питаннями щодо обрання дружини/чоловіка, професії, навчального закладу, працевлаштування до священників переважно звертається віруюча молодь, яка намагається вибудувати своє життя на християнських засадах. Звісно, такі ситуації були в практиці прп. Порфирія. Але більш нагальними є проблеми, що стосуються безпосередньо душевного стану людини. В наш час з їх приводу люди часто звер-

таються за допомогою до неврологів, психологів, психіатрів, реабілітаційних установ, «ліній довіри», а вже потім і священників. Це переважно проблеми, що стосуються особистих стосунків: недовіра, непорозуміння, заздрість, жадібність, ненависть, образа, гнів, хіть, які є власне проявами душевних пристрастей та можуть привести до виникнення алкогольної, ігрової та наркотичної залежності, а також до скоєння тяжких гріхів: помста, крадіжка, бійка, вбивство, перелюб, навіть суїцид. Саме на такі проблеми у стосунках з молоддю найчастіше жалілись батьки прп. Порфирія: починаючи від усім знайомої підліткової неслухняності, запальності, норавливості, зухвалості, втрати контакту з батьками, і включаючи вимагання грошей (аж до погроз батькам та їх биття), спілкування з дурними компаніями, гру в карти, наркоманію, загалом аморальну поведінку, схильність до суїциду [8, с. 330-332, 335, 351-352]. Окремо слід зазначити, що деякі молоді люди, відчуваючи втрату сенсу життя, намагались знайти цей сенс у різних сектах, східних релігіях, звертались до психологів та психіатрів та врешті приходили до прп. Порфирія та отримували допомогу [8, с. 224, 347].

Пояснення причин, чому у підлітків та молоді виникають душевні та духовні проблеми

Свої поради щодо виходу із критичної ситуації, в яку потрапила молода людина, прп. Порфирій завжди починає з аналізу причин її виникнення. До всіх батьків, які приходили до нього, старець, звичайно, ставився з любов'ю, жалем та співчуттям, але водночас налаштовував їх на відповідальне ставлення до власної дитини, на усвідомлення власних помилок, недоліків, пристрастей. Прп. Порфирій завжди вказував на безпосередній тісний зв'язок між образом життя батьків та станом дитини: «У труднощах дітей винні батьки. Всі проблеми починаються з батьків» [8, с. 355, 315-316]. Це загальне положення православної педагогіки він у кожному конкретному випадку уточнював, вказуючи безпосередні недоліки батьків у певній ситуації та те, яким чином це позначається на житті дитини, спричинює її страждання та негаразди. Зауважимо одразу, що преподобний жодним чином не виправдовував дітей. Але він завжди строго ставився до батьків, налаштовуючи їх на уважне та розумне ставлення до власного життя, на чітке розуміння значення усіх власних дій, слів та думок для полегшення або, навпаки, ускладнення життя дитини.

По-перше, старець постійно наголошував, що *виховання дитини – це головний обов'язок батьків*, запораука майбутнього щастя і їх самих, і їх дитини: «Виховання дитини – це перший і останній обов'язок, який мають батьки перед створінням, яке вони з Божою допомогою привели у світ. Можна вважати, що батьки, які зазнали невдачі

у вихованні власних дітей, зазнали невдачі в усьому» [8, с. 352]. Про це він говорив і всім молодим подружжям, які щойно дізнались про вагітність, і всім батькам, які вже мали дітей, і всім батькам, які приходили у скруті і просили за дитину, що збочила [8, с. 350-354]. Тому що дитина, яку не виховували або виховували не належним чином, виростаючи, часто стає злодієм і псує життя не тільки своїм батькам і собі, а й оточуючим людям. Поряд з цим фактом усі успіхи батьків у кар'єрі та бізнесі втрачають власний сенс: «...немає правильного виховання – немає нічого» [8, с. 354].

Друге, на що постійно звертає увагу прп. Порфирій, – що *виховання треба здійснювати вчасно та належним чином* [8, с. 354]. Виховання дитини починається ще під час вагітності: через дбайливе, ніжне ставлення до дитини, через мирні та дружні стосунки подружжя [8, с. 317, 354]. На думку преподобного, бажано постійно приділяти увагу дитині особливо до досягнення нею дванадцятирічного віку, коли дитина вступає у підлітковий вік і батьки поступово втрачають безпосередню можливість впливати на неї [8, с. 357]. «Дитина як тісто. Чим м'якшим є тісто, тим легше з нього ліпити. ... Чим меншою є дитина, тим легше її виховувати, формувати характер, вчити і розвивати» [8, с. 352]. Батьки, які гадають, що виховувати дитину ніколи не пізно, жорстоко помиляються, оскільки в той час, поки вони не приділяють уваги її вихованню, вона часто розбещується, втрачає довіру та повагу до батьків, і чим далі, тим важче досягти з її боку навіть простої уважності та порозуміння, тим більше – довіри та слухняності [8, с. 352].

Прп. Порфирій не лише вказує на ці загальні педагогічні істини, які батьки часто не усвідомлюють. Він вказує і на *конкретні помилки* батьків, які до нього звертались. Хоча його поради мали конкретну спрямованість, він зазначав, що подібні помилки, на жаль, розповсюджені серед сучасних батьків.

Однією із важких помилок, яка має негативні наслідки, є те, що батьки присвячують увесь свій час *зароблянню грошей* та пов'язують з ними майбутнє щастя своїх дітей [8, с. 354-355]. Тут є принаймі дві серйозні небезпеки. По-перше, вони не приділяють достатньої сердечної уваги, достатнього часу власним дітям, не цікавляться їх життям, не співчують та не радіють разом з ними. По-друге, на думку старця, такі батьки самі не мають правильного відношення до грошей і, відповідно, не можуть його передати своїм дітям, а виховують в них користолюбство, марнотратність, жадібність та невдячність. Тяжко працюючи, на їх думку, заради дітей, такі батьки врешті «не тільки нічого не дали своїм дітям, навпаки, у поті свого обличчя трудились для того, щоб зро-

бити з них ліньохів, нероб та злочинців» [8, с. 353]. Натомість змалечку слід заохочувати дітей до навчання [8, с. 325, 357], схвалювати працьовитість та терпіння, а також привчати до економного ставлення до грошей [8, с. 341].

Серед інших порад батькам слід згадати пересторогу від *властолюбства* в сім'ї, від побудови стосунків за принципом примусу та обов'язкового послуху [8, с. 328-329, 331]. Преподобний наголошує, що коли дитина маленька та немічна, така форма спілкування здається нормальною, але коли дитина досягає підліткового віку та повноліття, така форма спілкування стає зовсім непридатною та недієвою, оскільки молодь хоче скористатись своєю свободою. Властолюбство часто супроводжується недобротою, жорстокістю, які ведуть до втрати довіри і любові до батьків з боку дитини [8, с. 329, 331]. Натомість старець усіх батьків закликає, по-перше, поважати свободу дітей, як її поважає Бог; по-друге, в основу стосунків з дитиною покласти любов та піклування, які мають врівноважувати увесь необхідний примус, і, по-третє, молитись Богові про правильне спрямування думок та бажань дітей. Щодо свободи, то старець радить навіть малим впертим дітям іноді поступатись, щоб вони переконались у помилковості власних бажань [8, с. 348], а тим більше дорослим дітям слід дати можливість вчитись самим приймати серйозні рішення [8, с. 315, 357]. Виступав старець і проти примусової релігійності, вважаючи, що не можна примушувати дітей ходити до Церкви, читати чи слухати Св. Письмо і т.п., а треба подавати гарний приклад власним життям [8, с. 325, 328]: «Ми не повинні нікого примушувати ходити до Церкви. Христос сказав: «Хто хоче йти за Мною» (Мф. 16:24)».

Також прп. Порфирій неодноразово зазначає, що загалом багато шкоди приносить *нерозумна батьківська любов*, яка не керується у вихованні християнськими чеснотами та божественними заповідями. Два приклади такої любові ми вже навели вище: нерозумне надмірне заробляння грошей для дітей (замість виховання працьовитості та відповідальності) та надмір строге ставлення до дітей, зокрема примушування до молитви та відвідання храму (яке не рахується зі свободою дитини) [8, с. 328, 356]. Прп. Порфирій згадує й інші випадки нерозумної любові: наприклад, постійне захоплення дитиною, виконання її забаганок та капризів (що веде до зростання егоїзму та нетерпіння); несправедлива батьківська любов до однієї дитини порівняно з іншими дітьми (що веде до виникнення заздрощів) [8, с. 331, 334-335, 340, 357].

Настанови щодо виховання дітей

Настанови, які прп. Порфирій давав батькам, мали на меті передусім те, щоб серйозних внутрішніх проблем у підлітків та молоді взагалі не вини-

кало, щоб їх життя складалось рівно та щасливо. Саме тому преподобний дає багато настанов щодо правильного виховання дітей, належного ставлення до них, належних стосунків у сім'ї. Часто батьки не могли сприйняти дані поради доразу: і через недовіру, і через нерозуміння, і через несерйозність, і через внутрішнє небажання змінюватись самим, примушувати себе до певної поведінки. Але з часом вони на власному досвіді переконувались, що поради преподобного були корисним та дієвими.

Які ж позитивні настанови давав прп. Порфирій щодо виховання дітей?

Дещо спрощуючи, їх можна звести до таких *основних принципів*: 1) добрий приклад з боку батьків, життя за Євангелієм («святе життя»), боротьба з власними вадами, доброта та любов як основа стосунків; 2) довіра Богові та повсякчасна «жива» молитва за дітей. Фактично ці принципи ґрунтуються на євангельській заповіді любові: «Возлюби Господа Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею своєю, і всім розумінням твоїм, і всією силою твоєю, – ось перша заповідь! (Втор. 6, 4–5). Друга подібна до неї: возлюби ближнього твого, як самого себе! (Лев. 19, 18). Іншої більшої за ці заповіді нема!» (Мк. 12:30-31). Заповідь любові до ближнього передусім має виконуватись у ставленні до власних рідних – чоловіка/дружини, дітей, батьків. А довіра Богові та молитва до Нього допомагають правильно та постійно здійснювати цю повсякденну любов до рідних, піклування про них. Як це має відбуватись у реальному сімейному житті?

Любов у родинному житті

Найперше, на що звертав увагу прп. Порфирій, – це необхідність подружнього миру та злагоди: «Якщо батьки не живуть у мирі та злагоді, у дітей будуть труднощі» [8, с. 356, 316]. Якщо ж батьки живуть у злагоді, вони тим самим подають дітям приклад терпіння, поступливості, великодушності, взаємного піклування, взаємної радості та живого співчуття, який стає для дитини нормою спілкування. На думку старця, саме вміння спілкуватись з людьми у мирі й любові і треба насамперед виховувати в дітях: вміння поступатись, не ображатись, не вважати себе центром уваги і головним предметом піклування. У сім'ї слід заохочувати дітей до спільної праці, взаємодопомоги, співчуття та радості за інших (спільної радості), прощення – це все допомагає позбавитись егоїзму і надалі легко «ладити» з різними людьми та пристосовуватись до різних життєвих обставин [8, с. 335-337]. Батьки мають згуртовувати дітей, привчаючи допомагати меншим та старшим, втішати засмучених, проявляти обережність по відношенню до слабких та немічних. Не слід постійно сварити дітей, повчати їх, робити зауваження; натомість треба давати

їм добрі поради, а насамперед подавати гарний приклад подолання різних труднощів, гідної та конструктивної поведінки у різних ситуаціях [8, с. 356-357]. Таким чином вихованій дитині потім самій буде легше пережити життєві негаразди та підтримати інших людей.

У спілкуванні зі звичайними людьми прп. Порфирій використовує прості буденні слова, описує буденні життєві ситуації. Його мова не містить аскетичних термінів, прямих цитат із свв. отців. При цьому його спілкування з монахами свідчить, що сам він добре знав святоотецьку аскетичну думку. Так, аналіз святоотецького вчення про любов дозволяє нам побачити, що вищенаведені настанови старця є саме розкриттям конкретного життєвого змісту заповіді любові.

Ми зазначали, що настанови преподобного спрямовані на те, щоб допомогти дітям подолати егоїзм (себелюбство). За святоотецьким вченням, себелюбство (*philautia*) є причиною всіх гріхів, оскільки замість Бога та ближніх людина починає найбільше любити себе саму, тим самим порушуючи євангельську заповідь любові [1, с. 176]. Так, відомий аскет VI ст. авва Дорофей (автор «Душекорисних повчань», які фактично були абеткою духовного життя у чернечій традиції) свої настанови ченцям, як виправляти свої вади та як досягти святості, починає із твердження, що коренем усіх пристрастей є себелюбство [3, с. 2]. Прп. Максим Сповідник називав себелюбство «матір'ю зла» і також зазначав, що від нього народжується «вся множина пристрастей» [6, с. 115]. Згідно зі святоотецькою традицією, пристрасть – це внутрішня хвороба душі, нездоровий стан людських здібностей [4, с. 249]. Не тільки прп. Дорофей та Максим Сповідник, а й інші численні святі отці детально описали, яким чином через самолюбство людина втрачає тверезість думок і душевне здоров'я, позбавляється душевного спокою, руйнує стосунки з іншими людьми, тобто яким чином виникають різноманітні хворобливі стани душі та погані звички [4, с. 256-264].

У «Главах про любов» прп. Максим Сповідник показує, як численні пристрасті перешкоджають людині ставитись до інших людей з любов'ю та милосердям. Примушуючи себе жити за заповіддю любові, людина перемагає свій егоїзм і навпаки – перемагаючи егоїзм, стає здатною до милосердя та самопожертви [6, с. 99-145]. Життя за заповіддю любові власне і є здоровим станом душі.

Якщо у заповідях, які Бог дав Мойсею, любов до ближнього описана передусім у загальних заборонних настановах (не вбий, не кради, не чини перелюб, не бажай чужого), то у Новому Заповіті її зміст розкривається більш конкретно і позитивно. Найбільш відомим та містким є так званий гімн любові апостола Павла: «Любов довготерпить, милосердствує, любов не заздрить, любов

не вихваляється, не гордиться, не безчинствує, не шукає свого, не роздратовується, не мислить зла, не радіє неправді, а радіє істині, усе покриває, всьому вірить, всього надіється, все переносить» (1 Кор. 13:4-7).

У східній святоотецькій думці дуже ретельно був показаний зв'язок усіх чеснот з найвищою чеснотою любові [11, с. 114-130]. Для прикладу, свт. Василій Великий показує, що терпіння чужих недоліків є проявом любові до ближнього, прп. Феодорит Кирський – що людина, яка любить, не буде заздрити, а буде радіти за інших, свт. Григорій Богослов – що любов не може бути не милосердною, свт. Григорій Нисський – що любов несумісна з неправдою та обманом тощо [11, с. 86-94]. Як ми бачили, саме різні прояви любові прп. Порфирій радить культивувати у родині та виховувати у дітей. Він постійно повторює: «Міцно люби своїх дітей» [8, с. 355].

Молитва за дітей

Коли батьки мають відповідальне ставлення до виховання дітей, природним чином вони усвідомлюють недостатність і власної мудрості, і власних сил для виконання цієї задачі. Тобто мудрий батько, мудра мати завжди має і певне смирення щодо своїх можливостей гарно виховати дитину, яке могло б довести до відчаю або байдужості, якби не було мудрого і милостивого Бога, Якому можна доручити дитину в молитві, до Якого можна звернутись за допомогою. Тому більша частина настанов прп. Порфирія стосується заохочення до *постійної молитви за дітей*.

Згідно з настановами прп. Порфирія, важливим для батьківської молитви є смирення перед Богом, яке проявляється у вірі в Його мудрість (що Він краще знає, що є важливим для дитини), всемогутність (що Він може наставити дитину на належний шлях, провітати її думки, сформувати добрі наміри, позбавити злих думок та бажань), а передусім – у вірі в Його милосердя (що він відгукнеться на прохання та вчинить як найкраще): «Таким чином ми показуємо, що дійсно довіряємо виховання нашої дитини Самому Богові. А якщо наша дитина знаходиться під безпосереднім наглядом та захистом Бога, ми можемо бути впевнені, що вона ніколи не зійде з правильного шляху» [8, с. 355].

Молитва за дитину має починатись з моменту її зачаття: «Ми повинні звертатись до Нього (Бога) і в наших молитвах сильно просити благи Нього потурбуватись про довершеність тіла та душі зачатої дитини» [8, с. 354] і бути постійною. Молитва потрібна, щоб дитина дослухалась до батьківських слів та порад: «Те, що ви хочете сказати своїм дітям, говоріть з молитвою. Тільки тоді приходить просвітлююча Божественна благодать, тільки тоді вони чують те, що ми говоримо» [8, с. 332]. Молитва просто необхідна,

коли неможливий безпосередній дієвий вплив на дитину: коли вона є впертою, або забудькуватою, або неуважною, або дуже самолюбивою, також коли батьки самі не мають достатньо доброти та терпіння, коли контакт з дитиною втрачено з різних причин: «Помолись перед Богом на колінах, і по благодаті Божій до дитини дійдуть твої слова» [8, с. 349]. Молитись має більше сенсу, ніж сваритись або злитись на дитину: «Замість того, щоб сваритись на них, повідомте Богові про свої проблеми з дітьми» [8, с. 333-334]. Але будь-яку молитву, згідно з Євангелієм, має супроводжувати віра: «Тому кажу вам: усе, чого ви попросите в молитві, вірте, що одержите, – і буде вам» (Мк. 11:24). Поради прп. Порфирія великою мірою мали на меті укріпити батьків у вірі та надії на Бога.

Що ж робити у складній ситуації

До цього ми розглядали поради щодо того, як запобігти критичним ситуаціям у житті підлітка або молоді людини. Тепер розглянемо, які поради дає преподобний батькам, які вже зіткнулись з проблемою. Власне, усіх аспектів відповіді на дане запитання ми вже торкнулись. По-перше, батькам необхідно усвідомити власні помилки, усвідомити, якою мірою вони самі винні в ситуації, яка склалась. По-друге, слід пожаліти власну дитину, полишити власний гнів, образу, обурення, якщо вони є, постаратись ставитись до неї зі співчуттям. Треба не проклинати дітей, а проклинати зло, яке рухає ними. Також слід докласти зусиль, щоб змінити ситуацію на краще, спробувати змінити своє життя, щоб забезпечити здорове, мирне спілкування: якщо у батьків немає злагоди та миру, старатись їх встановити; якщо батьки дуже жорстокі та властолюбні – докласти зусиль, щоб стати м'якшими та доброзичливішими; якщо мають погані звички (напр., до паління) – постаратись позбутись їх або принаймі послабити. Ну і, по-третє, звичайно, слід більше молитись, визнаючи свою неспроможність виправити ситуацію та довіряючи Богові [8, с. 328-337]. Приклад любові до «складних» підлітків та молоді преподобний багато разів показав у своєму житті. Для прикладу, він казав про хіппі: «У них були добрі душі, тільки покалічені» [8, с. 345].

Слід підкреслити, що преподобний не тільки давав поради, які ґрунтувались на його особистому духовному досвіді, він сам ставився з надзвичайною любов'ю до всіх, хто звертався до нього, і власними молитвами допомагав вийти з кризової ситуації. У своїх порадах він більшою мірою звертає увагу на християнські чесноти, на необхідність внутрішньої зміни людини, на внутрішню віру, аніж на зовнішню релігійність (якщо розмежовувати ці поняття як внутрішнє і зовнішнє) [9, 18-19]. Це пояснюється, зокрема, тим, що зовнішні, тілесні прояви релігійності (дотримання

постів, поклони тощо) залежать від об'єктивних факторів, таких як тілесне здоров'я, міра зайнятості і т.п., тоді як віра, внутрішня молитва, слідування чеснотам, виправлення моральних вад залежать насамперед від волі та бажання людини [6, с. 115]. Також внутрішня любов до Бога є основою благочестя, і щойно з'являється віра, то з'являються і її зовнішні вияви. Таким чином, прп. Порфирій завжди звертався до людини як вільної істоти, наverting її до внутрішнього вільного рішення.

Висновки. Проблеми, з якими звертались до прп. Порфирія, є актуальними і в нашому сьогоденні. Прп. Порфирій, ґрунтуючись на Євангелії, східній святоотецькій традиції та власному духовному досвіді, не критикує соціальну дійсність, а вказує на внутрішні причини проблем та, відповідно, залежні від самої людини шляхи їх вирішення. Преподобний вважає, що батьки мають докладати постійних зусиль, щоб ці проблеми не виникали. Батьки несуть відповідальність за виховання дитини, починаючи від її зачаття. Тому основні поради стосуються налагодження належних стосунків у сім'ї та належного виховання дітей. Основні принципи виховання, запропоновані прп. Порфирієм, ґрунтуються на євангельській заповіді любові до Бога та ближніх. Необхідним є культивування в сім'ї стосунків любові та піклування, допомога дітям у подоланні егоїзму (заповідь любові до ближнього), оскільки любов є основою чесноту та здоровим станом душі, а егоїзм причиною усіх пристрастей. Батьки мають подавати дитині добрий приклад своїм життям, і це є основою засадою здорового розвитку дитини. Так само необхідною є молитва за дітей, пов'язана з довірою Богові, вірою в Його мудрість, всемогутність та доброту (заповідь любові до Бога). Вихід із кризової ситуації можливий за дотримання тих самих принципів. Прп. Порфирій у спілкуванні з батьками, дітьми та молоддю сам показував приклад любові та віри.

Християнська педагогічна антропологія пропонує різний досвід допомоги підліткам та молоді. У даному разі підкреслюється значення повноцінної сім'ї, батьківської відповідальності як для попередження кризових ситуацій, так і для їх вирішення.

Література

1. Aidan Nichols O.P. Byzantine Gospel. Maximus the Confessor in Modern Scholarship. Edinburgh: T&T Clark, 1993. 264 p.
2. Papathanasiou Athanasios N. A Hesychast from the Holy Mountain in the Heart of a City. Limni, 2014. Рос. пер.: Богослов.RU. URL: <http://bit.ly/3kCoVhc> (дата звернення 19.01.2023).
3. Дорофей, авва. Душеполезные поучения. М: «Актис», 1991. 306 с.

4. Иерофей (Влахос), митр. Православная психотерапия. Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2005. 368 с.
5. Кеселопулос А. Духовная жизнь в учении старца Порфирия Кавсокаливита. Азбука веры. URL: <http://bit.ly/3XAKlZV> (дата звернення 16.01.2023).
6. Максим Исповедник, прп. Творения. Т. 1. М.: Мартис, 1993. 354 с.
7. Новый Завет Господа нашего Иисуса Христа. К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2017. 472 с.
8. Порфирий Кавсокаливит, прп. Цветослов советов. Почаев, 2016. 496 с.
9. Релігієзнавство: навчальний посібник / Наук. ред. Д. Брильов. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 328 с.
10. Становище молоді в Україні. Аналітичний звіт, складений Робочою групою ООН у справах молоді. Київ, 2019. 79 с. URL: <https://bit.ly/3J8YNDU> (дата звернення 19.01.2023).
11. Туренко В.Е. Погляд на людську любов у світлі східної святоотецької думки. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2016. 207 с.
12. Черненко Т. Проблеми соціалізації молоді в Україні. Аналітична записка. НІСД (Національний інститут стратегічних досліджень). URL: <http://bit.ly/3Ww0IW5> (дата звернення 19.01.2023).
13. Черниш Н.Й. Соціологія. К.: Знання, 2009. 468 с.

Анотація

Чорноморець Є. М. Християнський підхід до вирішення духовних проблем сучасної молоді (аналіз духовного досвіду прп. Порфирія Кавсокалівіта). – Стаття.

Низка гострих проблем сучасної української молоді, які часто мають духовно-моральні причини, спонукає до аналізу різноманітних шляхів їх вирішення та запобігання. У вітчизняній науці приділяється увага аналізу християнських підвалин морального виховання дітей. У статті проаналізовано християнський досвід допомоги молоді та батькам у кризових ситуаціях відомого грецького подвижника XX ст. прп. Порфирія Кавсокалівіта.

Прп. Порфирій Кавсокалівіт вважав основною причиною виникнення різноманітних проблем підлітків та молоді неналежне та невчасне виховання дітей. Свої поради щодо попередження та вирішення кризових ситуацій він дає насамперед батькам. Його поради щодо виховання дітей ґрунтуються передусім на євангельській заповіді любові до Бога та ближнього, а загалом на вченні східних святих отців та на особистому досвіді богоспілкування. Батьки мають завжди пам'ятати про свою відповідальність за дітей та бути зразком для них у власному способі життя та особистих стосунках. Преподобний у кожному окремому випадку дає конкретні настанови щодо батьківських помилок та способів їх подолання. Він наставляє уникати сімейних чвар, сварок, властолюбства, недоброти, жорстокості, грошлюбства, кар'єризму, нерозумної любові до дітей, оскільки все це негативно позначається на їх душевному стані. Натомість у сім'ї слід підтримувати стосунки любові та взаємного піклування (за заповіддю про любов до ближніх) та допомагати дітям долати егоїзм, оскільки любов є головною чесноту та здоровим

станом душі, а егоїзм – основною причиною пристрастей і моральних вад. Також прп. Порфирій радить батькам за допомогою у вихованні дітей постійно звертатись до Бога в молитві, вірячи в Його мудрість, всемогутність та милосердя (за заповіддю про любов до Бога). Настанови прп. Порфирія спрямовані передусім на внутрішню зміну особистості, він не концентрує увагу на зовнішніх проявах релігійності, таких як піст, поклони, релігійна обрядність, вважаючи це природним проявом та наслідком внутрішньої віри та любові до Бога.

Досвід прп. Порфирія дає підстави дбати про підтримку сімейних цінностей, виховання у дітей відповідальності за сім'ю та за майбутніх нащадків, культивування у стосунках чесноти любові у її різноманітних проявах.

Ключові слова: християнська етика, сімейні цінності, проблеми молоді, принципи виховання, євангельські заповіді, егоїзм, християнська любов, молитва.

Summary

Chornomorets Ye. M. Christian approach to solving spiritual problems of modern youth (analysis of spiritual experience of St. Porphyrios of Kafsokalyvia). – Article.

A number of acute problems of modern Ukrainian youth, which often have spiritual and moral reasons, prompts the analysis of various ways of solving and preventing them. National scholars pay attention to the analysis the Christian foundations of moral education of children. The article analyzes the Christian experience of a famous Greek ascetic of the 20th century St. Porphyrios (Bairaktaris) of Kafsokalyvia in assisting juveniles and parents in crises.

St. Porphyrios of Kafsokalyvia saw an improper and untimely upbringing of children as a principal source of diverse problems experienced by adolescent and young people. His advice on preventing and solving critical

situations is first and foremost meant for parents. This advice is based above all on the Gospel commandment of love of God and of neighbor and, in general, on the teaching of Eastern Fathers of Church and his personal experience of communion with God. Parents should always be aware of their responsibility for children and serve as a role model in their own way of life and personal relationships. In every case St. Porphyrios gives specific instructions on mistakes made by parents and ways for overcoming them. He teaches to avoid family scandals, quarrels, dominance, unkindness, cruelty, avarice, careerism and unreasonable love to children because all of that has negative impact on their state of mind. Instead, relationship of love and mutual care ought to be maintained in a family (following the commandment of love of neighbors) and children must be helped to overcome selfishness and egoism since love is a primary merit and a healthy state of mind while egoism is a root of passions and moral flaws. St. Porphyrios also advises parents to constantly turn to God in prayers for help in upbringing children with faith in His wisdom, omnipotence and mercy (following the commandment of love of God). Instructions of St. Porphyrios are aiming above all at inner changes of a personality, he is not focusing his attention on seeming and apparent manifestations of religiosity such as fasting, bows and religious rituals as he considers these a natural display of inner faith and love of God.

The experience of St. Porphyrios gives grounds to the care for supporting family values, instilling in children a feeling of responsibility for a family and their own future offspring, and also for cultivating in relationships the merit of love in all its diverse manifestations.

Key words: Christian ethics, family values, problems of youth, principles of upbringing, Gospel commandments, selfishness, egoism, Christian love, prayer.

УДК 140.8(091):60

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.16>

О. Ю. Чурсінова

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8197-8638>

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри філософії

Національного університету «Львівська політехніка»

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ФІЛОСОФІЇ ТЕХНІКИ М. БЕРДЯЄВА І Ж. БОДРІЙЯРА

Питання про техніку
стало питанням про долю людини
і долю культури.

М. Бердяєв

Високотехнічна машина –
це відкрита структура, і, взяті як ціле,
такі відкриті машини передбачають
наявність людини, свого живого
організатора і інтерпретатора
Ж. Бодрійяр

Постановка проблеми. Техніка відіграє все більшу роль у розвитку культури, поступі людства. Спостерігається безпрецедентне втручання машин у життя людини і суспільства, що має чимало негативних наслідків. Дослідження різноманітних аспектів технізації відбувається в межах гуманітарних наук, в тому числі філософії. Серед мислителів, глибоко стурбованих неоднозначністю результатів техніко-технологічної діяльності людей, безперечно, є вітчизняний філософ М. Бердяєв і один з найбільш відомих сучасних західних мислителів, гуру постмодернізму Ж. Бодрійяр. Порівняння їх ідей в ділянці філософії техніки постає актуальним, оскільки дозволяє виявляти нові сторони окресленої проблематики.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження філософських ідей М. Бердяєва щодо техніки було предметом аналізу в працях українських авторів, а саме, О. Білянської, М. Чурсіна, І. Сілютиної, Г. Коротича, В. Калюжного, І. Подоляка, Г. Щигельської, В. Галини та ін. [3, 15, 11, 10, 14, 9], які визнавали глибину і прогностичність його ідей. Значною є рефлексія щодо робіт Ж. Бодрійяра, присвячених техніці [8, 12, 13, 16].

Метою даної статті є осмислення проблем взаємозв'язку раціонального та ірраціонального, живого і штучного, свободи і залежності (рабства), мети і засобів діяльності, духовного і матеріального, культури і цивілізації тощо, які набули гострої актуальності через тотальну технізацію життя людини і суспільства, в контексті порівняльного аналізу концепцій М. Бердяєва і Ж. Бодрійяра.

Виклад основного матеріалу. Вважаючими є досягнення сучасного техніко-технологічного

поступу, машини проникають у повсякденне життя людей все щільніше і масштабніше. Не дивно, що видатний київський філософ М. Бердяєв і яскравий представник французького постмодернізму обидва приділяють значну увагу проблемі техніки, її ролі в житті людини і суспільства. М. Бердяєв міркував над цими питаннями у ряді робіт [1, 2], серед яких особливо виділяється стаття «Людина і машина» [2]. Великою є кількість праць Ж. Бодрійяра, присвячених техніці [4, 5, 6, 7]. Його вважають одним з найбільш глибоких і оригінальних спеціалістів у цій галузі гуманітарних досліджень. Здійснюючи порівняння думок цих філософів, можна краще осмислити феномен технізації та сприяти послабленню породжуваних ним небезпек.

М. Бердяєв визнає величезну роль техніки у розвитку культури, у прогресі людства і навіть вважає, що ставлення сучасної людини до техніки нагадує релігію, яка нині насправді поширена в сучасних спільнотах. «Єдиною сильною вірою сучасної цивілізованої людини, – зазначає М. Бердяєв, – лишається віра в техніку, в її міць і її безконечний розвиток. Техніка є останньою любов'ю людини» [1]. Філософ не відчував страху перед майбутнім, яке бачить щільно пов'язаним з технічною складовою, його роздумам властиві загалом оптимістичні очікування від нових технічних досягнень для прогресивного розвитку світу.

Водночас мислитель відзначає неоднозначність, амбівалентність техніки стосовно подальшого технічного поступу. Він формує основний, на його думку, парадокс стосовно співвідношення техніки як осереддя цивілізаційного (матеріального) розвитку людства і культурою (сутністю якої є духовне). Без техніки неможлива культура, адже виникнення культури щільно пов'язане з технікою. Водночас вступ людства в технічну епоху і остаточна перемога техніки прирікають людину на загибель. Виділяючи в культурі два елементи – природничо-органічний і технічний, філософ підкреслює, що перемога технічного елемента над органічним істотно змінює культуру, вона вже припиняє бути культурою, стає чимось іншим.

Ж. Бодрійяр також зазначає тісний взаємозв'язок, навіть зрощення усіх ділянок життя

людини і суспільства з технікою в контексті сучасної цивілізації. Французький філософ відзначає: «...Структури індивіда і суспільства пов'язані з техніко-функціональними особливостями ледь не універсальним законом» [6, с. 123]. Проте його оцінки цієї ситуації далекі від оптимізму. Цілий ряд термінів, епітетів, якими він наділяє техніку і насичене нею життя людини і суспільства, мають негативні конотації: «ожирілі структури», «матриця структурного ожиріння», «некорисний протез», «безшлюбність машин» та ін.

Розглянемо позиції обох мислителів, окреслимо їх подібність, а також відмінності в їх міркуваннях щодо техніки та її проявів у просторі сучасної цивілізації.

Як М. Бердяєв, так і Ж. Бодрійяр в осмисленні ролі техніки в житті людини і суспільства використовують категорії *раціонального* та *ірраціонального*. Людина, створюючи техніку, як зазначає вітчизняний філософ, заміняє органічне, ірраціональне неорганічним, раціональним. Проте ця заміна парадоксально породжує ірраціональні наслідки. Наводиться приклад промисловості, галузі, завдяки якій передбачалося значне покращення людського життя через впровадження машинного виробництва, однак очевидними виявилися незаплановані (нераціональні) побічні ефекти – знедолення, бідність, безробіття. Усе це, безперечно, ірраціональні наслідки, протилежні позитивним очікуванням від впровадження машин. Також розглядається і такий аспект. Техніку створює людина, суб'єкт, організм, наділений духом. Суб'єкт створює машину, але сам не може бути перетворений на машину. Машина ж прагне перетворити свого творця на машину, оволодіти людським духом. Дух же не може перетворитися на машину, він не піддається повній технізації, в ньому завжди лишається ірраціональне начало. Відбувається боротьба духа і техніки, яка «хоче оволодіти духом і раціоналізувати його, перетворити на автомат, поневолити його» [1]. Дух завжди зберігає ірраціональне підґрунтя.

Ж. Бодрійяр також своєрідно аналізує взаємозв'язок раціонального та ірраціонального стосовно проблеми техніки. Він визначає суперечність у розумінні людиною технічної досконалості і наслідками беззастережного вдосконалення техніки. Підвищення ролі автоматизації як насичення технічного пристрою другорядними функціями поза необхідними елементами відповідає бажанню людини, щоб усе працювало ніби саме собою, а машина виконувала свої функції при мінімальних зусиллях людини. Це бажання формальної досконалості ірраціональне, воно створює «матеріальну перепону на шляху відкритого структурування наших технічних засобів і потреб» [6, с. 123]. Тому корисне, на перший

погляд, для людини прагнення за допомогою техніки звести до мінімуму свої зусилля перетворюється на свою протилежність, стає не тільки некорисним, але неочікуваним (ірраціональним), небажаним, загрозливим для природи і людства.

Діалектика раціонального та ірраціонального прослідковується також в інших міркуваннях Ж. Бодрійяра. Аналізуючи кризовий стан технічного розвитку сучасної західної цивілізації, філософ намагається виділити клітинку, через яку відбуваються руйнівні процеси. Це структурна одиниця, замкнена чарунка, вона має «можливість ділитися, множитися до безконечності, займати практично весь простір тільки собою, монополізувати всю інформацію тільки для себе...» [7, с. 37]. Безконтрольне, ірраціональне розмноження, подібне до раку, цілком стосується технічних пристроїв, створених на раціональних основах. Будучи яскравим виразом і результатом діяльності розуму, цей процес стрімко йде у бік небажаних, ірраціональних наслідків як у ділянці техніки, так і стосовно самої соціальної системи, всієї культури. Чим успішніший техніко-технологічний поступ, тим інтенсивніше відбувається знецінення здобутків цивілізації та її занепад.

Отже, обидва мислителі констатують, що розвиток техніки, виникаючи на засадах розуму, насправді веде до результатів, протилежних до очікуваних, тобто доволі ірраціональних. В межах процесів технічної раціоналізації людину заміняють машиною, органічне (ірраціональне) новим раціональним, сконструйованим самою людиною, однак це породжує небувалі ірраціональні наслідки і в техніці, яка вислизає з-під контролю людини, і в соціальному житті загалом.

За М. Бердяєвим, техніка все більше змінює *взаємозв'язки людини і природи*. Органічна природа через втручання техніки перетворюється на антропоморфну природу, створену за допомогою людини. Вона вже не результат еволюції, органічного саморозвитку, а є наслідком творчої активності та винахідливості людини. Філософ протиставляє поняття «*організм*» і «*організація*». Сучасний світ, в якому панує техніка – це організаційний процес, конструювання. Органічний розвиток веде до органічних процесів, де тілесне і нематеріальне становлять цілісність. Техніка утворює нову дійсність, в якій тіла не органічні, не живі, а сконструйовані, організовані, складені. Техніка означає розрив духовного і плотського, проривання духа у природу, втручання духа у стихійні процеси.

М. Бердяєв констатує, що перестороги щодо техніки, страх перед технікою, очікування загрози від неї для людини і людства спостерігалися неодноразово в історії культури. Він вказує на негативне ставлення представників романтизму до розвитку техніки, що пояснюється спогадами

людства про втрачений рай, прагненням повернутися до нього. Повернення до природи, до органічності, до цілісності мислитель окреслює як вічний мотив у культурній самосвідомості людства.

Ж. Бодрійяр також розглядає проблему живого (органічного) і технічного, яке являє собою штучне втручання в живе. Коли йдеться про техніку, то, як зауважує французький філософ, «усі структури вивернуті назовні, виставлені напоказ, усі діяння стають зримими ... від неймовірного сплетіння телефонних мереж і ліній наземної передачі електроенергії (усі мережі перебувають на поверхні) аж до конкретної демультіплікації всіх тілесних функцій» [7, с. 39]. Сучасна техніка націлена на знищення живого і в такий спосіб веде людство до невтішного фіналу. Перенасичення діяльності людини технічними засобами, переплетення живого і штучного, все більше втручання штучного у живе породжують загрозу омертвіння живого і знищення людства завдяки хибному шляху, який обрали люди у своїй технічній діяльності. Філософ порівнює технічні мережі з раком, з метастатичною формою смерті. Сучасні інформаційні системи, подібно до ракових клітин, здатні безконечно множитися, вони, «антиципують мертвий смисл у сигніфікації живого, таким чином, ... продукують смисл як надлишок, некорисний протез» [7, с. 43]. Уся діяльність сучасного суспільства обплутана технічними виробами, інформаційними мережами. Цю розбухлу структуру Ж. Бодрійяр визначає як матрицю «всіх форм структурного ожиріння» [7, с. 37].

У зв'язку зі стрімким поступом техніки гостро постає проблема *свободи людини*. М. Бердяєв вважає, що техніка, прагнучи опанувати духом і раціоналізувати його, загрожує перетворити людину на автомат, поневолити його. Виникає небезпека втрати свободи, починається нова залежність людини, залежність технічно-машинна.

М. Бердяєв, вважає, що позиція, коли техніка стає метою, а не засобом, веде до зменшення і згасання духовності. Духовні феномени за своєю суттю гомогенні, а техніка гетерогенна. Якщо людина не просто користується технікою, а надає їй вищих смислів, тоді смисли втрачають свою цілісність, вищість, розпорошуються. Духовність розчиняється у матеріальному, людина втрачає своє керівне становище у соціумі. «З цим, – на думку мислителя, – пов'язана рокова роль панування техніки в людському житті» [2].

М. Бердяєв – християнський мислитель. Його міркування про техніку супроводжується асоціаціями зі Святого Письма. Техніка в її сучасному стані порівнюється з біблійною ситуацією непослуду людини Богові, коли творіння повстає проти Творця. Така ситуація повторюється в усій людській історії. Ось і тепер творіння людини – техніка – виривається з-під влади людини, її творця.

«Прометеївський дух людини, – відзначає філософ, – не в змозі оволодіти створеною ним технікою, впоратися із розкутими, небувалими енергіями» [2]. Проте техніка не просто втікає з-під контролю, а прагне відібрати в людини її свободу, контролювати самого свого творця.

Ж. Бодрійяр у питаннях залежності людини від техніки і її свободи застосовує ряд понять: «віртуальний примус», «кінець антропології», «помутніння розуму» тощо. Хід його міркувань можна коротко окреслити в такий спосіб. У сучасному віртуальному просторі все повинно пройти через техніку. Немає вже діяння чи якоїсь події, що не переломлювалася би через екран чи якийсь інший технічний пристрій. Це віртуальний примус до потенційного існування, це вимога фіксації на екранах, всередині програм. Чи лишається людина при цьому свobodною? На це питання Ж. Бодрійяр відповідає негативно. Свободи не існує, адже «немає ані вибору, ані можливості прийняття остаточного рішення» [6, с. 192].

Мислитель відзначає, що будь-яке рішення, пов'язане із мережею, інформацією, екраном, іншим технічним пристроєм є серійним, частковим, фрагментарним, не цілісним. Це не що інше, як лише випадкове поєднання точок. Гіпноз і зачарування цими зображеннями чи голосами відбувається від помутніння розуму чорного ящика. Ми вже не можемо впевнено сказати, чи ми є людиною, чи машиною. І ось тут настає кінець нашої свободі, а також і кінець антропології. Нашу людськість таємно забрали машини і найновіші технології. Колишні, традиційні машини не створювали людині такої невпевненої ситуації, такої подвійності. Працівник завжди лишався певною мірою чужим для машини, відстороненим від неї. Це було дуже цінною перевагою для людини – існування дистанції, в якій було місце свободі. Натомість нові машини, технології, зображення, інтерактивні екрани людину не відчужують, вони зрощені, разом складають «цілісне коло» [6, с. 193].

Ж. Бодрійяр виявляє нову структурність складних технічних виробів, зазначає відмінності між старою, традиційною технікою і новітніми пристроями. В устрої старої традиційної техніки структурно відображувався образ людини, її присутність була очевидною. У сучасних складних пристроях втілюється надлишок структурності. На автоматизовані вироби проєктуються вже не жести, енергія, потреби, тобто тілесний образ людини, зазначає Ж. Бодрійяр, але «самостійність її свідомості, її здатність контролю, її індивідуальність, її поняття про себе» [6, с. 123]. Сучасна автоматика постає як те, що перевершує людську особистість. Автоматикою людина маскує власні структурні слабкості, тобто брак здатності до самозахисту і до впливу зовнішніх обставин.

М. Бердяєв і Ж. Бодрійяр розглядають питання про *співвідношення мети і засобів* стосовно техніки. Український філософ переконаний, що техніка завжди постає знаряддям, засобом, а не метою. Не існує технічних цілей життя, технічними можуть бути лише засоби. Цілі життя перебувають в іншій сфері, в духовній. Насправді засоби доволі часто підміняють цілі життя аж до того, що цілі зовсім зникають зі свідомості людей. А в технічну епоху, вважає філософ, це відбувається у величезних масштабах. У ситуаціях, коли йдеться про діяльність ученого, інженера, техніка може постати метою життя, і тоді вона набуває духовного змісту. Але, на думку М. Бердяєва, «підміна цілей життя технічними засобами може означати зменшення і згасання духа» [2].

Ж. Бодрійяр також міркує в руслі проблематики мети і засобів стосовно техніки. Він розглядає різниці між машиною і людиною. Машини, підкреслює філософ, не мають того надлишку життя, який в людей є джерелом насолоди чи страждання, завдяки якому люди здатні вийти з окреслених меж і наблизитися до мети. Натомість машина ніколи не перевищить власну операцію [6, с. 189].

Інший аспект відмінностей між людьми і машинами стосується особливостей інтелекту і способу життя. Машини є самотніми і безшлюбними. І це впливає на спосіб життя людей. Безшлюбність машин породжує безшлюбність людини. Людина, перебуваючи перед екраном, спостерігає картини насолод, що є віртуальними. Чи йдеться про інтелект, чи про насолоду, ці зображення завжди закачуються через інтерфейс у машину. При цьому метою людини є не інша людина, не живий співбесідник, а світ машини, світ за екраном, Зазеркалля. Сам екран (технічний пристрій), засіб спілкування постає самоціллю [6, с. 190]. В цій комунікації людина все більше переміщується на місце засобу.

Які ж *позитивні можливості* визначають обидва мислителі, щоб запобігти негативним наслідкам тотальної технізації життя індивіда і суспільства?

М. Бердяєв, будучи православним християнським мислителем пов'язує майбутнє людини із духовною ситуацією. Мислитель вказує на відмінність між культурою і технікою як осереддям цивілізації в аспекті зв'язку між різними явищами буття. Так, культура завжди була символічною, насиченою знаками іншого світу, відображенням духовного світу, світу небесного у земних формах. Натомість техніка не символічна, вона є втіленням матеріальних засад світу. Її реальність цілком реалістична, її буття актуальне, вона відриває цей світ від усіх інших світів, зокрема, від світу Божого.

М. Бердяєв зазначає, що коли говорять, що

техніка калічить людину, що машина в усьому винна, це принижує саме людину, її гідність. Не техніка винна у страшній владі машин. Не машина позбавляє людину душі, це зробила сама людина. Величезна гострота питання, що виникає через колосальну владу техніки стрімке падіння у темряву дехристиянізації і дегуманізації. Водночас, на думку філософа, техніка розкриває новий рівень дійсності, ця дійсність є творінням людини, результатом прориву духа в природу, втручання розуму в стихійні процеси. Техніка руйнує старі тіла, створює нові, не органічні, а організовані тіла. Міркуючи про владу техніки над індивідом і суспільством, М. Бердяєв проводить розрізнення між поняттями «душа» і «дух». Дегуманізація значною мірою означає втрату душі. Відповідальність за цю втрату через техніку лежить не на машині. Вихід з цієї ситуації слід шукати не зовні, а всередині. Обмеження влади техніки над людським життям не під силу душі, але є справою духа. Машина може бути могутнім знаряддям людини в її перемозі над владою стихійної природи, але за умови, що людина повинна бути істотою духовною, духовно свobodною. На думку М. Бердяєва, для людини «шлях остаточного звільнення і остаточного здійснення її призначення є шляхом до царства Божого, яке є не лише царство небесне, але і царство перетвореної землі, перетвореного космосу» [2]. Неможливо допустити автономію техніки, надати їй повну свободу дій, вона повинна бути підпорядкована духу і духовним цінностям.

У Ж. Бодрійяра знаходимо міркування про те, завдяки чому можлива дійсна і корисна для людини еволюція техніки. Мислитель не пов'язує вирішення проблеми взаємозв'язку між людиною і машиною з духовністю, з вірою в Бога. Досконалість машин, яка підвищує їх технічність, на його думку, обумовлена не більшим автоматизмом, а певною долею невизначеності, через яку машина стає чутливою до нової інформації. Таку плідну невизначеність створює саме людина. Філософ застосовує поняття відкритої структури, в якій завжди буде місце людині – головному її елементу. Це створює динамізм техніки і подальший розвиток людини як креативного агента і запобіжника омертвінню цивілізації, власному самознищенню. «Робот подібний до раба, – відзначає Ж. Бодрійяр, – він дуже добрий і дуже підступний; він дуже добрий, поки його сила в ланцюгах, і дуже злий, будучи спроможний їх порвати. А тому людина на достатніх підставах непокоється щодо відродження тієї сили, яку вона заковала, вмістила в свій образ» [2, с. 191].

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Проведений компаративний аналіз філософських ідей М. Бердяєва і Ж. Бодрійяра засвідчує,

що обидва мислителі відзначають: виникаючи як результат досягнень розумової активності, техніка породжує ірраціональні наслідки, втрату контролю суспільства над стрімким процесом технізації. Як вважають філософи, машини, втручаючись у живі структури, породжують омертвіння живого і загрожують знищенням людства. Істотною, на думку мислителів, є небезпека формування технічно-машинної залежності людини, втрати духовної свободи. Техніка все більше стає не засобом, а метою людської діяльності. В контексті порівняльного дослідження ідей М. Бердяєва і Ж. Бодрійєра автори спираються на понятійний апарат їх робіт, зокрема категорії раціонального та ірраціонального, живого і штучного, організму і організації, свободи і залежності, мети і засобів, духа і душі тощо. В плані вирішення окреслених проблем і запобігання небезпек Ж. Бодрійєр вказує на необхідність створення відкритих технічних структур, центральним агентом яких лишатиметься людина, а М. Бердяєв вважає, що проблему тотальної технізації можна вирішити завдяки наданню пріоритету духовним цінностям, які повинні бути метою розвитку суспільства.

Проблема негативних наслідків технізації житті людини і суспільства набуватиме все більшої актуальності, отже її дослідження різними методами, в тому числі шляхом порівняння концепцій видатних мислителів минулого і сучасності дозволить виробити ефективні стратегії розвитку техніки і контролю над нею з боку людства.

Література

1. Бердяєв М.А. Дух і машина. URL: http://www.krotov.info/library/02_b/berdyayev/1918_15_30.html
2. Бердяєв Н.А. Человек и машина. (Проблема социологии и метафизики техники). Путь. 1933. № 38. С. 3-38.
URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/bogoslov/Berd/_ChelMash.php
3. Білянська О. «Машино -. людство» як форма урбанізації у концепції М. Бердяєва. Докса. 2019. 2 (32). С. 81-88.
4. Бодрійєр, Ж. Паролі. Від фрагмента до фрагменту / пер. з фр. М. Суслєва. СПб.: У-Факторія, 2006. 200 с
5. Бодрійєр, Ж. Прозорість зла. М.: Добросвіт, 2009. 387 с.
6. Бодрійєр, Ж. Система речей / пер. з фр. С. Зенкіна. М.: Рудомино, 2001. 212 с.
7. Бодрійєр, Ж. Фатальні стратегії / пер. з фр. А. Качалова. М.: РИПОЛ, 2017. 288 с.
8. Вегеш І. Місце та роль людини у структурі «суспільства споживання» Жана Бодрійєра. № 17. С. 19-25.
9. Галина В.Д. Н. Бердяєв: від технократизму культури до пневмоцентризму. Культура народів Причорномор'я. 2007. № 106. С. 133-135.
10. Калюжний В. Світи Миколая Бердяєва. Харків: Фолио, 2003. 620 с.
11. Коротіч Г. Проблема духовності в творчості М.О. Бердяєва. Вісник Дон.НУЕТ. 2013. № 2 (58). С. 85-95
12. Коханевич О. Симулятивна природа телевізійного простору. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філософська антропологія та філософія культури. № 16. 2014. С. 8-32.
13. Мельник В.П., Рижак Л.В. Технонаука: постлюдина та відповідальність за майбутнє. Наукові праці. Філософія. Т. 300 № 288. 2017. С. 84-90.
14. Подоляк І., Г. Щигельська Г. Людиновимірність феномену техніки у філософії М. Бердяєва. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/18510/2/Mig_nauk_conf_2016_Podoliak_I-Human_measurements_of_technology_34-35.pdf (дата звернення 01.01.2016)
15. Чурсін М.; Сілютіна І. Про роль культури у використанні інформаційної техніки й технологій у вищій школі. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. № 3. 2018. С. 116-119
16. Chursinova O., Povtoreva S., Zhorniak N. The Use of Structural Methodology in Postmodern Concepts of Technology. *Filosofija. Sociologia*. 2021. 32 (3). P. 203-211.

Анотація

Чурсінова О. Ю. Компаративний аналіз філософії техніки М. Бердяєва і Ж. Бодрійєра. – Стаття.

Внаслідок компаративного аналізу філософських ідей М. Бердяєва і Ж. Бодрійєра стосовно техніки автори статті зазначають, що обидва мислителі погоджуються в тому, що, виникаючи на засадах розуму, розвиток техніки породжує ірраціональні наслідки, втрату контролю суспільства над стрімким процесом технізації. Техніка, як вважають М. Бердяєв і Ж. Бодрійєр, втручаючись у живі структури, породжує омертвіння живого і загрожує знищенням людства. Істотною, на думку філософів, є небезпека формування технічно-машинної залежності людини, втрати духовної свободи. Техніка все більше стає не засобом, а метою людської діяльності. В контексті порівняльного дослідження ідей зазначених мислителів автори спираються на понятійний апарат їх робіт, зокрема категорії раціонального та ірраціонального, живого і штучного, організму і організації, свободи і залежності, мети і засобів, духа і душі тощо. В плані вирішення окреслених проблем Ж. Бодрійєр вказує на необхідність створення відкритих технічних структур, центральним агентом яких лишатиметься людина, а М. Бердяєв вважає, що проблему тотальної технізації можна вирішити завдяки наданню пріоритету духовним цінностям, які повинні бути метою розвитку суспільства.

Автори проводять порівняльний аналіз позицій М. Бердяєва і Ж. Бодрійєра стосовно техніки і її ролі у житті людини і суспільства. Зазначається, що хоч ці мислителі створюють власні варіанти філософії техніки, їх позиції значною мірою співпадають. Порівняння здійснюється із застосуванням філософських категорій «раціональне та ірраціональне», «живе і штучне», «організм і «організація», «свобода і залежність (рабство)», «мета і засіб», «дух і душа». Підкреслюється, що обидва мислителі погоджуються в тому,

що розвиток техніки, виникаючи на засадах розуму, породжує небувалі ірраціональні наслідки; людина все менше здатна контролювати технізацію суспільства. Подібними є позиції М. Бердяєва і Ж. Бодрійєра стосовно живого і штучного в контексті стрімкої технізації світу. Техніка, на думку М. Бердяєва, утворює нову дійсність, в якій тіла не органічні, не живі, а сконструйовані, організовані. Ж. Бодрійєр підкреслюючи, що технічне втручання штучного у живе породжує загрозу омертвіння живого і знищення людства, образно називає сучасні технічні засоби ожирілими структурами. Доводиться, що в працях обох філософів проводиться ідея небезпеки поневолення людини технікою, втрати духовної свободи, формування технічно-машинної залежності людини. В контексті діалектики мети і засобів відзначається співзвучність ідей мислителів: техніка все більше стає не засобом, а метою людської діяльності. Однак підміна життєвих цілей засобами техніки призводить до згасання духа, втрати свободи, все більшого занурення людини у в'язницю залежності. Для подальшого розвитку людства, збереження досягнень культури обидва мислителі приходять до висновку, що людина не повинна усуватися від відповідальності і перекладати її на техніку, не має допустити автономію техніки і тим самим надати їй повну свободу дій. Ж. Бодрійєр наголошує на створенні відкритих технічних структур, центральним агентом яких лишатиметься людина, а М. Бердяєв наголошує, що проблему тотальної технізації можна вирішити завдяки духу і духовним цінностям, які повинні лишатися метою і головною інстанцією у поступі людства.

Ключові слова: дух, душа, живе, залежність, засоби, машина, мета, ірраціональне, організм, організація, раціональне, свобода, техніка, штучне.

Summary

Chursinova O. Yu. Comparative analysis of M. Berdyaev and J. Baudrillard technology philosophy. – Article.

As a result of a comparative analysis of the philosophical ideas of M. Berdyaev and J. Baudrillard regarding technology, the authors of the article note that both thinkers agree that, arising on the basis of reason, the development of technology generates irrational consequences, the loss of control of society over the rapid process of mechanization. According to M. Berdyaev and J. Baudrillard technology by interfering with living structures causes death to the living and threatens the destruction of humanity. According to the philosophers, the danger of formation the technical-machine dependence of a human, loss of spiritual freedom, is significant. Technology is increasingly becoming not a means but the goal of human activity. In the context of a comparative study of the philosophers' ideas, the authors rely on the conceptual apparatus of their works, in particular on the

categories of rational and irrational, living and artificial, organism and organization, freedom and dependence, goals and means, spirit and soul, etc. In terms of solving the outlined problems, J. Baudrillard points to the need to create open technical structures, where a human remains its central agent, and M. Berdyaev believes that the problem of total mechanization can be solved by giving priority to spiritual values, which should be the goal of the society development.

The authors conduct a comparative analysis of the positions of M. Berdyaev and J. Baudrillard regarding technology and its role in human life and society. It is noted that although these thinkers create their own versions of the philosophy of technology, their positions largely coincide. The comparison is made using the philosophical categories «rational and irrational», «living and artificial», «organism» and «organization», «freedom and dependence» (slavery), «goal and means», «spirit and soul». It is emphasized that both thinkers agree that the development of technology, arising on the basis of reason, generates unprecedented irrational consequences; man is less and less able to control the mechanization of society. Similar are the positions of M. Berdyaev and J. Baudrillard regarding the living and the artificial in the context of rapid mechanization of the world. Technology, according to M. Berdyaev, creates a new reality in which bodies are not organic, not alive, but constructed and organized. J. Baudrillard, emphasizing that technical intervention of the artificial in the living creates the threat of death of the living and the destruction of humanity, figuratively calls modern technical means obese structures. It is proved that in the writings of both philosophers, the idea of danger of enslaving a person by technology, loss of spiritual freedom, formation of technical-machine dependence of a person is carried out. In the context of the dialectics of goals and means, the consonance of the ideas of thinkers is noted: technology increasingly becomes not a means, but the goal of human activity. However, the replacement of life goals by means of technology leads to the fading of the spirit, the loss of freedom, and the deeper immersion of a person in the prison of addiction. For the further development of humanity and the preservation of cultural achievements, both thinkers come to the conclusion that a human should not be released from responsibility and should not transfer it to technology, allow the autonomy of technology and give it complete freedom of action. J. Baudrillard emphasizes the creation of open technical structures with a human as its central agent, and M. Berdyaev emphasizes that the problem of total mechanization can be solved due to the spirit and spiritual values, which should remain the goal and the main institution in the progress of humanity.

Key words: spirit, soul, living, dependence, means, machine, goal, irrational, organism, organization, rational, freedom, technique, artificial.

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.17>**Н. Є. Шолуха**ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8339-5615>

кандидат культурології, доцент,

доцент кафедри культурології

Харківської державної академії культури

ХУДОЖНІЙ ОБРАЗ ІВАНА МАЗЕПИ В НЕКЛАСИЧНІЙ ПАРАДИГМІ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

Постановка проблеми. Після 24 лютого 2022 р. міжнародна спільнота загострила увагу на Україні та її культурному надбанні. Активна фаза бойових дій спонукала і до ревізії настанов в академічному просторі України. У свою чергу сприйняття національних особливостей і фактів історії крізь призму образності, тиражованої в медійному просторі, є невід'ємним елементом культурної політики XXI ст. Тому філософська рецепція художніх образів, які асоціюються з культурним надбанням України в світі, обертається на елемент гібридної війни. Апеляція до попереднього досвіду демонструє художній образ Івана Мазепи, який набув популярності в європейському художньому та інтелектуальному контексті XIX ст. Невідповідність образу гетьмана, створеному мистецтвом Російської імперії, спонукає до співставлення художнього образу Івана Мазепи з моделями філософії історії, що залучають художній образ до своїх інтерпретаційних полів. Відтак, актуальності набуває потреба філософської артикуляції питання функціонування художнього образу Івана Мазепи в історичному дискурсі та культурній політиці України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження історичного образу І. Мазепи, сформованого Вольтером як такого, що інтегрує політичну суб'єктність України, політичні та особисті якості гетьмана здійснювали, зокрема, І. Борщак та Р. Мартель, монографія яких також вміщує переклади поем Дж. Байрона та В. Гюго, що стали основою художньої рецепції І. Мазепи в Європі [6] і М. Небелюк [9]. Трансформації образу Мазепи в художньому вимірі з оцінкою ідеологічного впливу на історичну свідомість українців присвячені розвідки В. Агеевої [1], Д. Берегової [3], С. Білоконя [5] і Д. Донцова [7]. Особисте становлення І. Мазепи в інтерпретації Дж. Байрона розкрито в розвідці Г. Князя [8]. Особливості функціонування художнього образу І. Мазепи в інтелектуальному просторі наявні в англomовному літературознавчому дослідженні Л. Тарнавськи, яка показала механіку історичного фактажу в художніх світах літератури Німеччини [13]. Отже, проблематика художнього образу І. Мазепи артикульована в сучасному інтелектуальному просторі, проте її культуротворчий потенціал

для сучасної історичної свідомості українців іще потребує філософської рефлексії, а також прописування механіки цього образу за допомогою пояснювальних схем у межах філософії історії, чому і буде присвячена дана розвідка.

Мета статті. Метою статті є філософська рецепція європейського художнього образу Івана Мазепи у її екстраполяції на інтерпретаційні механізми некласичної філософії історії. Для досягнення мети необхідно надати відповіді на питання про те, у чому полягають особливості європейського художнього образу Івана Мазепи, як цей образ співвідноситься з проблематикою некласичних моделей філософії історії на прикладі концепцій Ф. Анкерсміта і Х. Уайта, а також те, якою є механіка роботи художнього образу Івана Мазепи в просторі культури України.

Виклад основного матеріалу. Протистояння України у війні з РФ реалізується не тільки на фізичному фронті, але є комплексним явищем культури, котре вміщує в себе політичний, економічний, ідеологічний, мистецький, освітній та медійний виміри. Тому оновлення уваги з боку провідних країн світу співпадає з потребою академічної спільноти України щодо ревізії пріоритетних дослідницьких напрямків. Так, медійний простір сучасної України не менш важливий за її художню спадщину, а галерея представників політичної культури України так само значна, як публічність сучасних українських політиків. Спільним місцем цих вимірів є художній образ, який можна розглядати як самодостатнє явище художньої культури, так і в контексті його ідеологічного впливу та в спроможності інтегруватися до історичної свідомості. Художній образ українського гетьмана Івана Мазепи (1639-1709) є прикладом формування різних алгоритмів сприйняття історичної постаті, зумовленої саме традицією портретного зображення, а не історичними джерелами. Адже стереотипно, під впливом Російської імперії, українська художня культура показувала гетьмана як людину середнього або похилого віку, з атрибутами влади в руках. Натомість європейська художня практика XIX ст. демонструвала Івана Мазепу як молодого чоловіка, який викликав захоплення, співчуття та повагу до його особистої трагедії,

а потенціал політика не був первинним компонентом.

У свою чергу неklasичні моделі філософії історії Ф. Анкерсмита і Х. Уайта демонструють залучення літературних практик і художніх образів до інтерпретаційних схем історії, чим уможливають філософську рецепцію художнього образу Івана Мазепи як компоненту історичної свідомості українців і культурної політики України на міжнародній арені.

Спершу варто зазначити, що в дослідженні спиратимемося на тлумачення художнього образу, наведене дослідником із психології художнього сприйняття Д. Синеньким, згідно з яким художній образ – це «специфічна, властива мистецтву форма відображення дійсності, що виявляє загальне через конкретне, індивідуальне, що виникає у творчому процесі митця і втілюється в матеріальній формі. У художньому образі узагальнюються різноманітні сторони явищ діяльності за принципом «загальне в єдиному». Однак, на відміну від наукових образів та понять, котрі узагальнюють явища навколишнього світу в абстрактних знаках та символах (цифри, формули, закони), у художньому образі загальні властивості та якості окремих явищ виражаються через особисте, неповторне, суб'єктивне сприймання та переживання митця» [11]. Отже, звернімо увагу на таку особливість психологічного підходу в інтерпретації художнього образу як типізація, яка не заперечує індивідуалізованих рис та унікальності.

В історичній основі літературної і зображувальної європейської традиції образу Івана Мазепи лежить текст представника французького Просвітництва Вольтера «Історія Карла XII, короля Швеції» (1703), зміст якої надихнув представників літератури англійського та французького романтизму Дж. Байрона та В. Гюго на створення однойменних поем «Мазепа». У цілому, як зазначив Ф. Проданюк, «лише європейські митці присвятили І. Мазепі 19 літературних творів, 186 гравюр, 42 картини, 22 музичні твори, 6 скульптур. У цілому, особистість гетьмана І. Мазепи привернула пильну увагу письменників та поетів: Дж. Байрона, В. Гюго, Ю. Словацького, О. Пушкіна, Ф. Булгаріна, Г. Асакі, К. Рилеєва, Р. Готшала, Г. Штебіна, А. Мая, Т. Лейса, К. Костіна, К. Штарка, А. Мютцельбурга, А. Зондермана, Ф. Равіти-Гавронського, Б. Курхана, В. фон Гайденштама, І. Фріча» [10, с. 26].

Однак, з твору Вольтера Байрон і Гюго надихалися епізодом, достеменність якого досі не знайшла свого підтвердження – оповідь про те, як Іван Мазепа, іще в статусі паж польського короля Яна-Казимира, був коханцем дружини шляхтича, який, дізнавшись про зраду, наказав «прив'язати його цілком голого на дикого коня й у такому стані

його прогнати. Кінь, що походив з України, повернувся туди назад й заніс туди Мазепу, напівмертвого з утоми й голоду. Кілька селян прийшло йому з допомогою; він довгий час перебував між ними й відзначився в численних набігах проти татар. Вищість його освіти приспорила йому велику повагу серед козаків; його слава, що росла з дня на день, спонукала царя зробити його володарем (принцом) України» [9, с. 77]. З фрагменту перекладу, зробленого дослідником образу І. Мазепи у творчості Вольтера М. Небелюком, впливає побутова замальовка, яка заслуговує на увагу тільки тим, що паж, задіяний в сюжеті, є майбутнім гетьманом України. Окрім того, Вольтер наводить про Мазепу недостовірні дані як про польського шляхтича та людину з низьким рівнем освіти як для європейського контексту.

Проте початок фрагменту тексту Вольтера, де приділено увагу Мазепі, містить ключові для моделі історичної свідомості України слова: «Україна завжди прагнула бути вільною; але оточена Московією, державами Падишаха й Польщею, мусіла шукати собі протектора й тим самим пана (зверхника) в одній із цих держав... Спочатку українці користувалися привілеєм обирати самим собі володаря (принца) під назвою генерала; але дуже скоро позбавлено їх цього права й їхнього генерала наставляв (найменовував) московський двір» [9, с. 77]. Тобто історичний образ Мазепи формувався Вольтером з урахуванням контексту політичної суб'єктності України, геополітичні реалії якої зумовлювали її крихке становище та спонукали державців до рішучих, але не завжди результативних кроків. Отже, структура історичного образу Мазепи, створеного Вольтером, містить політичний та особистісний компоненти. Політичний компонент прописаний як такий, що реалізується за невизначених умов і керований потребою забезпечення незалежності України. Також простежується чітке визнання легального статусу влади, яку мав Мазепа. Тоді як особистісний компонент хоч і є історично безпідставним, проте додає образу емоційного забарвлення та індивідуальних рис.

Тепер звернімося до творчої інтерпретації історичного образу І. Мазепи Дж. Байроном та В. Гюго, поеми котрих є першоджерелом художнього образу українського гетьмана в європейській художній практиці XIX ст. Спільним місцем двох поетичних творів є гіперболізація особистісного компоненту історичного образу Мазепи, сформованого Вольтером, як такого, що став передумовою його подальшої політичної кар'єри в Україні.

Так, Дж. Байрон показав становлення майбутнього гетьмана як тривалу в часі оповідь його служби пажем і подальше гетьманство в світлі не політичних амбіцій, а кохання: «Я всю віддав би Україну, / Щоб пережить таку хвилину / І знову

тільки пажем быть» [6, с. 115]. Тоді як В. Гюго приділив увагу саме внутрішньому світу героя під час поїздки на коні, без передісторії, але ідея майбутнього гетьманства перетворилася вже на лейтмотив передчуття влади: «Цей труп живий, що повзаючи гине / Колись іще буде народом України / Звеличений як князь...» [6, с. 133]. Відтак, оптика кохання в обох поемах уможливила художній образ гетьмана як чуттєвий і «справжній», в межах якого присутні не тільки героїчні вчинки, звичаї та політичні кроки, а почуття, помилки та мрії. Такий висновок стає співзвучним аналізу поеми Г. Князем, котрий розглянув поему Дж. Байрона крізь призму міфологеми ініціації та, зокрема, зазначив: «Фізичні та душевні страждання... призвели до неочікуваного результату: звичайний молодик у кінці свого шляху став справжнім героєм, носієм надзвичайних чеснот, що дали йому змогу досягти величі» [8, с. 315]. Тобто невідомою історія в житті Мазепи в художньому трактуванні Байрона та Гюго стала запорукою його політичної кар'єри, а не сумнівним компонентом образу, як це зобразив Вольтер.

У свою чергу постає питання доречності артикуляції європейського художнього образу Івана Мазепи в межах історичної наукової рефлексії. Адже від «Історії» Геродота історіописання вибудовувало стратегію концептуального відмежування від літературної традиції, разом із залученням виражальних засобів і риторичних прийомів, властивих літературі. Натомість неklasичні моделі філософії історії другої пол. XX ст., реалізовані в межах структуралізму, демонструють увагу до проблеми інтеграції художнього образу в інтерпретаційні схеми історичного процесу. Зокрема, показовою є дискусія 1960-х рр. між представниками описової та структуралістської історії, на зміст якої вказав П. Берк як на простір спільної згоди істориків використовувати прийоми літератури, які спроможні збагатити історичний дискурс і заохотити широкий загал до читання наукових текстів. Проте, як зазначив дослідник, водорозділ між історією та літературою полягає в тому, що історики «позбулися права вигадувати своїх героїв чи їхні слова і думки» [4, с. 336]. Тобто межі історичного знання не нівелюються, проте на вістрі нашого інтересу знаходиться інший аспект – внутрішня механіка неklasичних моделей філософії історії в плані використання ними художнього образу.

Тож, звернімося до неklasичних моделей філософії історії Ф. Анкерсмита і Х. Уайта, спільним місцем котрих є згода на залучення літературного інструментарію до конструювання історичного нарративу, закріплення сенсу за самим нарративом з інтерпретацією та літературними прийомами, відтак, сприйняття історичного процесу як конструкту, зміст якого залежить від позиції істо-

рика. Варто звернути увагу, що таке тлумачення історичного знання тяжіє до нівелювання меж між історією та літературою. Однак, обидва автори відстоювали автономність історичного знання, тоді як апелювання до художнього методу зумовило розширення можливостей історичного тексту з позицій естетики, варіативності позицій та інтерпретаційної сміливості.

Так, у Ф. Анкерсмита думка про умовність та образність зв'язку між історичною реальністю та науковим текстом про неї не суперечить використанню істориком достеменних фактів, проте залучення літературної образності постає структурним елементом авторської концепції: «Чим сильнішим є метафоричний вимір відносно буквального, тим кращим є оповідання як оповідання» [2, с. 11]. Відтак, концепція «нарративної логіки» Ф. Анкерсмита працює з історичним текстом не на рівні аргументації з апелюванням до розуму та джерельної бази, які є унормованими для історичної науки, а на рівні естетичного сприйняття тексту читачем.

У свою чергу Х. Уайт зробив глобальне філософське узагальнення в межах концепції «метаісторії» та показав закономірність між літературним жанром і змістом історичного тексту, що уможливило такий висновок: «Якщо історичне пояснення та інтерпретація є конструкцією, концептуальною або уявною, то таким є і об'єкт, до якого долучаються ці пояснювальні техніки. Коли справа доходить до історичних явищ, тут – від початку до кінця – конструкція» [12, с. 13]. Отже, дослідницький наголос Уайта переміщено з уваги читача на рівень конструювання внутрішньої логіки історичної моделі, яка первинно формується із залученням художнього образу.

Тобто концепції Ф. Анкерсмита і Х. Уайта є складовими семантичного спектру моделей історії, котрі зберігають автономність історичного знання, проте визнають художній образ не тільки як експресивний інструмент впливу на читача, але і як чинник зведення споруди авторської позиції при інтерпретації історичних фактів і тлумаченні історичного процесу. Відповідно художній образ є елементом сенсу в пояснювальних схемах історії. Відповідно до такого висновку уможливується екстраполяція художнього образу Мазепи на історичний дискурс України, а також філософська рефлексія того, як цей образ впливатиме на український контекст в цілому.

Отже, остання позиція розвідки – розглянути, якою є механіка роботи художнього образу в просторі української культури. Як зазначили В. Агеєва, Д. Берегова та В. Проданюк [1; 3, с. 20; 10, с. 22], в українському культурному контексті можна виокремити три типи образу І. Мазепи – російський, український та європейський. Звернімо увагу на той факт, що зумов-

лений політичними цілями російський варіант образу вплинув на український зображувальний ряд Івана Мазепи, де мотив його непідтвердженого кохання до польської пані, а відтак і стадія молодості, слабко інтегрований до художньої культури України і сучасного медійного простору. Аналітика образу Івана Мазепи, навмисно трансформованого О. Пушкіним, розкрита в розвідках Д. Берегової та В. Агеєвої [1]. Зокрема, В. Агеєва інтерпретувала сон Карла XII у версії Дж. Байрона як «метафору байдужості... й апатії західного світу» [1] до потреб України, яка вже у XVIII ст. була «брамою Європи». У даній розвідці увага зосереджена на евристичному потенціалі європейського художнього образу українського політика. Адже варіації європейського художнього образу І. Мазепи містять домінування позитивно інтерпретованих особистісних якостей гетьмана як художнього персонажа з історичним підґрунтям. Така позиція забезпечує дослідженню співзвучність із тезою Л. Тарнавськи про можливість використання художнього образу Мазепи для акцентування уваги читача та як прийом внутрішнього погляду на історичні події [13].

Однак, варто нагадати, що образ, створений Вольтером, набув привабливості через особистісний компонент, який не має документальних підтверджень. Водночас художні образи авторства Байрона та Гюго є суперечливим, як на перший погляд, синтезом типізації та індивідуалізованих рис. Проте звернімо увагу на те, як Гюго здійснив проекцію особистих якостей Мазепи на людство, чим емоційно посилив позитивне ставлення до персонажа: «Так само і ти линеши на уяві крилах, / Звичайний смертнику, коли на тебе сплила... // За кожним твоїм кроком ближче до могили, / Падеш... ось край... ще раз зібрав ти свої сили, / Встаєш, ти – володар!» [6, с. 134]. Такий прийом, як зазначив Д. Синенький, є образом-символом, котрий визначається як «особлива форма естетичного узагальнення. Це образ, що означає широке поняття чи навіть ідею. Мир, Війна, Смерть, Любов, Весна, Сила тощо... Художник у процесі творчості намагається перевести на конкретну мову образів абстрактні ідеї» [11]. Відповідно творча інтерпретація Мазепи Байроном і Гюго зумовила появу художнього образу, котрий апелював до емоційного сприйняття, а також був підставою для узагальнення та ототожнення всіх українців із Мазепою, та ширше – людства в цілому. Однак, логічний наголос припадає саме на українців, адже романтизму властиве відстоювання нації як колективного суб'єкту історичного поступу.

Зокрема, підтвердження нашого висновку простежується у думках Д. Донцова. Так, при аналізі особливостей образу І. Мазепи у творчості Вольтера, він навів слова Е.-М. де Воґюе, який

досліджував постать гетьмана Мазепи в руслі російської традиції як зрадника на політичному поприщі, але з позитивними особистими якостями: «Ще 50 років тому не було у Франції жодного школяра, котрий не знав би Мазепу, який втілював для нього весь величезний край, Україну, весь історичний народ, козацький народ. Щоразу, коли автор починав говорити з кимось про Україну, йому неодмінно відповідали: «О! Так, Україна, земля Мазепи!» [7].

У словах іншого дослідника образу І. Мазепи, С. Білокона, думка Е.-М. де Воґюе поглибилася в описі епізоду про те, як редактор збірки «Життєпис Мазепи» погодився прийняти його рукопис до друку, але додав характеристики і факти, які не мали під собою історичного підґрунтя. Проте видання отримало схвальні відгуки і користувалося попитом серед читачів: «В моєму архіві є 60 рецензій лише паризьких газет і журналів (майже всі прихильні), в архіві видавництва – їх до 150 (більшість походить з провінції). Як і казав мій цензор, жодний француз не зауважив його «змін». Тому, – додамо ми, – що нема у Франції нікого, хто знайомився б з Мазепою за першорядними джерелами» [5]. Тобто поетизована версія біографії Мазепи мала успіх через те, що її читачі й критики були зацікавлені в темі, але не обізнані щодо історичної достеменності фактів біографії українського гетьмана.

Знову звернімося до Д. Донцова, але тепер варто навести його власний висновок: «А хто знає, з якою впертістю тримається народна психіка засвоєних одного разу історичних уявлень (наприклад, уявлення на Заході про Росію як країну «горілки, козаків і нігілістів»), той згодиться зі мною, що ідеї про Мазепу (і Україну), які зустрічаються в західноєвропейській літературі, можливо, дуже близькі до історичної правди» [7].

Відтак, оптика неklasичних історичних моделей історії на функціонування художнього образу І. Мазепи в європейському просторі інтелектуальної культури XIX ст. демонструють його залучення до формування не тільки історичного образу українського гетьмана, але і тогочасної України. Позитивне стереотипне ставлення як до далекої екзотичної героїзованої та поетизованої країни є фундаментом для формування сучасного візуального ряду в медійному просторі. Гібридний характер протистояння зумовлює потребу України бути максимально репрезентованою, окрім політичної та інформаційної, ще й на мистецькій, літературній, спортивній, науковій міжнародних аренах. Канали комунікації Україні зі світом обов'язковим компонентом містять художній образ, оновлений та адаптований до потреб медійного ринку за допомогою іміджевих стратегій, сучасного мистецтва і мемів. Проте образ України як країни сміливих людей з героїчним очільником вже має під

собою історичну основу, створену з європейського художнього образу І. Мазепи ХІХ ст. та вже адаптовану під європейські реалії.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. У структурі історичного образу Мазепи, створеного Вольтером, особистий компонент, на відміну від політичного, не має документального підтвердження, проте є фундуєм в художньому образі Байрона та В. Гюго. Структура художнього образу І. Мазепи Дж. Байрона та В. Гюго складається з гіперболізованого почуття кохання (як чинник індивідуалізації та виправдання персонажа) та отождолення його особистих якостей з Україною та українцями. Некласичні моделі історії Ф. Анкерсмита і Х. Уайта уможливили погляд на інтерпретаційні схеми історичного процесу, де художній образ є структурним елементом не тільки сюжету, але й сенсу. Оптика цих моделей відносно функціонування художнього образу Мазепи в європейському інтелектуальному кліматі ХІХ ст. уможливила висновок про його наявність в структурі стереотипного сприйняття українського гетьмана, українців та політичної суб'єктності України. Відтак, художній образ Івана Мазепи є концептуальною зв'язкою з процесом розбудови сучасного медійного образу України як героїчного народу та його героїчного очільника.

Перспективою для подальших розвідок є філософська рецепція документально підтверджених компонентів художнього образу Івана Мазепи в перспективі неklasичних моделей філософії історії відповідно до потреб гібридної війни.

Література

1. Агеева В. Мазепа – герой чи зрадник: образ гетьмана у Байрона і Пушкіна. *BBC News Україна* : веб-сайт. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-47636816> (дата звернення: 10.01.2023).
2. Анкерсмит Ф. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков / пер. с англ. О. Гавришиной, А. Олейникова; под науч. ред. Л. Б. Макеевой. Москва : Идея-Пресс, 2003. 360 с.
3. Берегова Д. А. Образ гетьмана Мазепи в українській та світовій літературі: типологічні паралелі. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Філологічні науки*. 2015. № 2. С. 20–23.
4. Берк П. Історія подій і відродження нарративу. *Нові підходи до історіописання* / за ред. П. Берка; пер. з англ. 2-ге вид., випр. Київ : Ніка-Центр, 2010. С. 327–345.
5. Білокінь С. Іван мазепа в об'єктивному і суб'єктивному світлі. *Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана Іван Мазепа : життя й пориви великого гетьмана* / Ілько Борщак, Рене Мартель. Київ : Рад. письменник: Журн. «Київ», 1991. URL: <https://textbook.com.ua/istoriya/1475209904> (дата звернення: 10.01.2023).
6. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана Іван Мазепа : життя й пориви великого гетьмана / пер. з франц. М. Рудницького. Київ : Вид-во СП «Свенас», 1991. 136 с.
7. Донцов Д. Гетьман Мазепа в західноєвропейській літературі. *Мислене древо* : веб-сайт. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/Dontsov/GetmanMazepa.html> (дата звернення: 10.01.2023).
8. Князь Г. О. Міфологічна подорож героя як ініціація в поемі «Мазепа» Дж. Г. Байрона. *Закарпатські філологічні студії. Науковий журнал Ужгородського національного університету*. 2021. Вип. 16. С. 311–316.
9. Небелюк М. Мазепа в оцінці Вольтера. *Український історик*. 1987. № 24 Ч. 1. С. 72–82.
10. Проданюк Ф. М. Еволюція образу гетьмана Івана Мазепи в творчості Вольтера. *Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи* : матеріали ХІІІ міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції, м. Переяслав-Хмельницький, 29 вересня 2017 р. Вип. 13. Переяслав-Хмельницький : ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2017. С. 22–27.
11. Синенький Д. В. Психологічні особливості сприймання художніх образів. *Наука і освіта*. 2010. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2010/10_2010/21.pdf (дата звернення: 10.01.2023).
12. Уайт Х. Метаісторія: Историческое воображение в Европе ХІХ века. Екатеринбург : Издательство Уральского университета. 2002. 528 с.
13. Tarnavsky L. Ch. Historicity Versus Literary Imagination: Hetman Ivan Mazepa as Protagonist in German Literature. Michigan, 1985. 191 p.

Анотація

Шолуха Н. Є. Художній образ Івана Мазепи в неklasичній парадигмі філософії історії – Стаття.

У статті здійснено філософську рецепцію європейського художнього образу Івана Мазепи у проекції на пояснювальні механізми неklasичної філософії історії. Розглянуто історичну основу художнього образу українського гетьмана у творі Вольтера «Історія Карла ХІІ, короля Швеції» як таку, що визнала політичну самостійність України, але в постаті Мазепи політичні здібності посилено непідтвердженим фактом особистого життя, що надало образу емоційного забарвлення та індивідуальних рис. Показано, що образ Мазепи в європейській художній культурі ХІХ ст. створений Байроном і Гюго під впливом Вольтера, але непідтверджена історія кохання до заміжньої жінки та жорстокого покарання за це інтерпретована як особиста трагедія І. Мазепи та як передумова його подальшої політичної кар'єри. Наголошено на тому, що художній образ Дж. Байрона і В. Гюго в руслі романтизму є позитивною трансформацією сумнівного історичного образу шляхом приписування широкого спектру особистих якостей і морального виправдання помилок.

Здійснено філософську рецепцію художнього образу Мазепи як елементу історичної свідомості у межах неklasичних моделей філософії історії. Зазначено, що філософські моделі історії Ф. Анкерсмита і Х. Уайта визнають автономність історичного знання,

але розглядають використання літературних прийомів і художніх образів на рівні форми та на рівні сенсу. Залучення історичних фактів до пояснення історичних процесів супроводжується художнім методом, який зумовлює внутрішню логіку пояснювальних схем.

Виявлено, що художній образ Мазепи в європейській художній культурі XIX ст. є основою європейського історичного нарративу про Україну модерної доби через опору на емоційне сприйняття образу та ототожнення всіх українців із Мазепою за допомогою узагальненого образу-символу. Визначено, що модель історії, де задіяний художній образ гетьмана, відповідає сучасним запитам медійної складової гібридної війни і спроможний репрезентувати Україну та українців через історичні постаті на міжнародній арені.

Ключові слова: Іван Мазепа, історична свідомість, культура України, неklasичні моделі історії, філософія історії, художній образ, художня культура.

Summary

Sholukho N. Ye. Artistic image of Ivan Mazepa in the nonclassical paradigm of history philosophy. – Article.

In the article the philosophical reception of the European artistic image of Ivan Mazepa in a projection on explanatory mechanisms of the nonclassical history philosophy is carried out. The historical basis of the artistic image of the Ukrainian Hetman in Voltaire's work «The History of Charles XII, the King of Sweden» as the one, recognizing the political independence of Ukraine, but in the figure of Mazepa political abilities are strengthened by the unconfirmed fact of personal life, that gave the image an emotional color and individual features. It is shown that the image of Mazepa in the European art culture of the XIX century created by

Byron and Hugo under the influence of Voltaire, but the unconfirmed story of love for a married woman and cruel punishment for that is interpreted as a personal tragedy of I. Mazepa and as a prerequisite for his subsequent political career. It is noted that the artistic image of J. Byron and W. Hugo in the direction of romanticism are positive transformation of a dubious historical image by attributing a wide range of personal qualities and moral justification for mistakes.

A philosophical reception of Mazepa's artistic image as an element of historical consciousness within the framework of nonclassical models of the history philosophy has been carried out. It is noted that philosophical models of the history of F. Ankersmith and H. White recognize the autonomy of historical knowledge, but consider the use of literary techniques and artistic images at the level of form and at the level of meaning. The involvement of historical facts in the explanation of historical processes is accompanied by the artistic method which determines the internal logic of explanatory schemes.

It is found that the artistic image of Mazepa in the European art culture of the XIX century is the basis of the European historical narrative about Ukraine of the modern era through resistance to the emotional perception of the image and identification of all Ukrainians with Mazepa with the help of a generalized image-symbol. It is noted that the model of history, where the artistic image of the Hetman is involved, meets the modern demands of the media component of hybrid war and is able to represent Ukraine and Ukrainians through historical figures in the international scene.

Key words: Ivan Mazepa, historical consciousness, Ukrainian cultural, nonclassical models of the history, history of philosophy, artistic image, art culture.

УДК 342.1(=161.2):316.752
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.18>

О. О. Штепа

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0500-3000>

кандидат філософських наук,

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ: ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ДИСКУРС

Постановка проблеми. Характер суспільно-історичного розвитку українського етносу зумовив ряд трансформацій вітчизняної політико-правової ментальності, які мають здебільшого деструктивний вплив на процес розбудови національної держави. Межове становище ареалу його проживання, тривалий період бездержавності, різноманітні прояви кріпосного права, масштабні голодомори та репресії радянської доби, численні військові та громадянські конфлікти, а також система інших чинників сприяли формуванню у вітчизняній суспільній свідомості таких контрпродуктивних стереотипів як анархізм, правовий нігілізм, непотизм, лояльність до корупції, низький авторитет державної та комунальної власності, громадянську пасивність тощо.

Ключовим моментом трансформації української суспільної свідомості стали події 2014 року на Майдані Незалежності в Києві, що розпочали процес інтеграції нашої держави до Європейського Співтовариства. Вхідження України до європейського соціокультурного та цивілізаційного простору не можливе без інституалізації у вітчизняному соціумі європейських культурних та політико-правових цінностей. Саме цей соціально-філософський феномен може виступити рушійною силою для трансформації національної ментальності, зокрема і правової, подолання її деструктивного впливу на сучасні державотворчі процеси українців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми цінностей в різних її ракурсах присвячена низка публікацій вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед них варто відзначити статті, присвячені різним аспектам проблеми інституалізації толерантності у вітчизняному соціумі, зокрема дослідження Г. Бакальчук [1], О. Помянцевой [8], Л. Шелюк [9], а також роботи, що стосуються саореалізації [4] та самоактуалізації [7]. Окремо слід виокремити фундаментальну монографію О. Донченко [2], де здійснено глибокий аналіз соціально-психологічних механізмів становлення цінностей та ідеалів в українському суспільстві. При цьому констатуємо відсутність ґрунтовної праці, присвяченої вивченню впливу нематеріальних європейських цінностей на про-

цес становлення вітчизняної політико-правової ментальності.

Мета статті – здійснити аналіз європейських цінностей як чинника трансформації національної правової ментальності в державотворчому дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Реальне утвердження окремих європейських цінностей здатне об'єднати вітчизняний соціум, що є надзвичайно актуальним на даному етапі його буття. Зокрема, матриці солідарності в Україні, згідно з дослідженнями соціального психолога О. Донченко, формуються навколо таких критеріїв, як розумне поєднання колективізму та еґоїзму, наявність морального духу та віри в свої сили, працелюбність та господарність, толерантність, справедливість у сфері розподілу валового прибутку, обов'язковий мінімальний рівень державного захисту громадян, професійність та моральність управлінців, наявність умов для реального коректування недоліків соціального життєстрою (насамперед таких, як відсутність правового захисту громадян, руйнування українськими багатіями природних зон, зникнення можливості ефективного медичного обслуговування та освіти та ін.) [2, с. 304-305].

У даному дослідженні під європейськими цінностями ми будемо розуміти соціально значимі в європейському цивілізаційному та соціокультурному просторі уявлення про нематеріальні суспільні блага, основною метою інституалізації яких є становлення громадянського суспільства та правової держави. Критерієм відбору таких цінностей вважаємо їх потенційний конструктивний вплив на трансформацію національної політико-правової ментальності та вітчизняні державотворчі процеси. Виходячи з цього, вважаємо, що значимими в державотворчому контексті етносу постматеріалістичними європейськими цінностями є демократія, верховенство права, права людини, повага до себе та інших (гідність і толерантність), плюралізм, можливість самореалізації, цінності миру тощо.

При цьому, ми виходимо з того, що правова ментальність – це сукупність стійких структур глибокого рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, які формують устрем-

ління, нахили, орієнтири, поведінкові автоматизми людей у сфері праворозуміння та юридично значимої діяльності, загально визнані етико-моральні та правові цінності конкретного етносу, суспільну юридичну психологію в її повсякденному діяльнісному прояві. Процес творення політико-правової ментальності українського етносу під впливом подій, явищ, процесів його суспільно-історичного розвитку, а також факторів географічного розташування та особливостей навколишнього природного середовища, що надзвичайно болісно сприймаються соціальною спільнотою і, як наслідок, зумовлюють трансформації в змісті її настанов, визначимо як ментальний стресогенез.

Деструктивні поведінкові настанови, зумовлені стресогенезом, потребують коригування з допомогою впровадження суспільної правової ідеології та ефективної системи політико-правового виховання молоді. Ефективним «наповненням» такої ідеології стануть і вже згадані нами європейські цінності. Тож розглянемо їх детальніше.

Наприклад, демократизм віддавна був притаманним для пращурів українців. У вітчизняній історії відомі такі інститути «народної демократії», як віче, козацьке коло чи чорна рада, майдан тощо. Необхідно наголосити, що демократичну форму політичного режиму української держави закріплено і в статті 1 її Конституції [3].

Однак, варто взяти до уваги і ту обставину, що тривале перебування українських земель у складі Російської імперії та СРСР значною мірою деформувало природний демократизм українців. Такі чинники стресогенезу, як масові репресії, голодомори та побудова «диктатури пролетаріату» радянської доби поглибили громадянську пасивність та абсентеїзм наших громадян, а також в поєднанні з комуністичною ідеологією прищепили деяким індивідам та соціальним групам, особливо представникам старшого покоління та мешканцям Сходу країни, уявлення про демократію як явище надзвичайно шкідливе для державотворчого процесу. З іншого боку, на специфіку процесу демократизації українського соціуму надзвичайно потужно впливає ментально-правовий стереотип анархізму. Оскільки анархічна ідеологія відкидає існування будь-якої влади, зокрема і влади народу (демократії), то прояви цього поведінкового автоматизму відіграють досить контрпродуктивну роль у процесі розбудови демократичних інституцій.

Крім того, розкриваючи суть демократії як соціально-філософського феномена, вітчизняний філософ Ю. Мелков приходить до слушного висновку, що здійснення філософської рефлексії стосовно феномена демократії дає можливість зобразити її як ідеальний образ буття суспільства, що ґрунтується на модерновій концепції раціональності, яка виходить із проекту Просвітни-

цтва: кожна людина у справі керування власним суспільством має спиратися лише на свій розум, не схилившись до забобон і не відчужуючи це своє право на користь іншої людини [5, с. 72]. Таке цілком справедливе трактування демократії примушує нас звернути увагу на ще одну перепону для її утвердження у вітчизняному соціумі. Цією перепорою є ірраціональність та кордоцентризм українського етносу, що певною мірою позбавляє процес утвердження даного ідеалу на вітчизняних теренах «інтелектуального підґрунтя».

Попри це, інституціалізація в Україні демократії як європейської політико-правової цінності має надзвичайно вагоме значення в контексті державотворчої діяльності нації. Демократична ідея здатна виступити каталізатором процесу подолання таких контрпродуктивних поведінкових шаблонів українців як громадянська пасивність, абсентеїзм, анархізм, етатизм, «втечу від свободи» тощо.

Повага до інших проявляється в такому феномені, як толерантність. Якщо гідність являє собою усвідомлення індивідом власної цінності, то толерантність – це ставлення до іншого як до рівноцінного члена соціуму. У науковій літературі існує низка визначень даної категорії. Наприклад, на думку філософа Л. Шелюк, аналіз поняття «толєрантність» дозволяє розуміти його, як: терпимість до чужих думок і вірувань; терпимість до чужих думок, переконань поведінки; здатність індивіда сприймати без агресії думки, що відрізняються від власних, а також особливості поведінки та стилю життя [9, с. 299]. Дослідниця феномена толєрантності О. Помянцева вважає, що його доцільно розглядати як різновид взаємодії та взаємовідносин різних сторін – індивідів, соціальних груп, держав, політичних партій, за якого сторони приймають відмінності у поглядах і діях одна одної [8, с. 11]. На думку В. Бакальчук, толєрантність як загальносуспільну цінність можна визначити за наявності у суспільстві міжкультурного діалогу – відкритої взаємодії представників різних етнокультурних груп, їхньої здатності увійти в комунікативне поле діалогу, залучатися до взаємодії [1, с. 156]. Ми визначимо толєрантність як бажання та можливість індивідів у соціумі розуміти протилежні ідеї та цінності, а також знаходити розумний компроміс шляхом конструктивного діалогу.

О. Помянцева услід за В. Лекторським наводить чотири розуміння (рівні) толєрантності:

1) Толєрантність як байдужість. На думку авторки, має ліберальну політичну основу, із погляду якої проблеми всього суспільства важливіші, ніж наявність розбіжностей між людьми [8, с. 13]. Таке трактування толєрантності нівелює значення особистості на користь інтересів соціальних спільнот, що суперечить принципу верхо-

венства права і є важко здійснюваним для етносу з надзвичайно потужно розвиненим почуттям індивідуалізму.

2) Толерантність як неможливість взаємопорозуміння. Якщо ми не можемо зрозуміти іншу культуру або поведінку, ми не повинні бути ворожими до неї [8, с. 13]. Дане розуміння феномена не лише не забезпечує розвитку етносу за рахунок рецепції культурних досягнень іншої спільності, але й «програмує» потенційний світоглядний конфлікт у майбутньому.

3) Толерантність як поблажливість до слабкостей інших. У цьому разі має так само відтінок презирства до інших [8, с. 13]. Очевидно, що далеко не усі людські «слабкості» можуть бути виправдані. Для чіткого розмежування допустимої та не допустимої у соціумі поведінки необхідно формувати свідому, аргументовану, з точки зору ключових ідей національного державотворення толерантність.

4) Толерантність як розширення власного досвіду і критичний діалог. О. Помянцева зазначає, що при такій моделі кожна культура, ціннісна і пізнавальна система не тільки не вступає в боротьбу з іншою системою, але так чи інакше намагається врахувати досвід іншої системи, розширюючи тим самим горизонт своєї власної системи [8, с. 13]. Саме така модель толерантної поведінки у вітчизняному соціумі є найбільш оптимальною. Вона повністю відповідає відомій формулі українського поета Т. Шевченка: «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь». Лише «толерантний діалог» як форма комунікації з «іншими» зможе зміцнити та розвинути вітчизняний соціум, зробити його більш стійким як перед зовнішніми загрозами, так і внутрішніми конфліктами.

Толерантність, як принцип буття українського соціуму, є також пріоритетним для формування внутрішньої настанови всіх українців на сумісну конструктивну діяльність і не лише індивідуальну, а й колективну відповідальність, на розвиток власної суспільної свідомості у руслі терпимості та плюралізму. Не можна не погодитись з В. Бакальчук, яка переконана, що, утверджуючи толерантність як суспільну цінність в українському суспільстві, необхідно звернути увагу не на становлення мультикультурного суспільства, а на збереження та повагу до багатоманітності українського народу [1, с. 157]. Це означає і ретельне вивчення так званої «регіональної», «класової» та «конфесійної» ментальності, що притаманна мешканцям окремих областей нашої держави, соціальним прошаркам чи релігійним конфесіям, а також врахування її настанов під час проведення структурних реформ чи здійснення інших державотворчих заходів. Адже лише консолідація усіх соціальних та етноконфесійних груп України навколо ключових ідей національного державо-

творення забезпечить побудову високоефективної правової соціальної держави.

Інституціоналізація та укорінення в суспільній свідомості ідеї толерантності забезпечить внутрішню єдність вітчизняного соціуму та його стійкість перед зовнішніми загрозами. Недарма стаття 24 чинної української Конституції проголошує рівність усіх громадян перед законом та не допустимість будь-якої дискримінації [3]. Оскільки толерантність є рисою національної правової ментальності, даний процес не повинен стати занадто тривалим та болісним. Проте варто підкреслити, що українська соціальна терпимість має виключення щодо певних груп суспільства. Насамперед, це стосується представників ЛГБТ-спільноти, що зумовлено глибоким пітетом етносу перед родиною та родинними цінностями. А тому утвердження толерантності в її європейському сенсі матиме і вплив на процес подальшої інтеграції України до європейського цивілізаційного простору.

Одним з практичних проявів толерантності в суспільстві є плюралізм, що являє собою безперешкодне існування в соціумі різноманітних (часто протилежних) думок, ідей, поглядів тощо. Стаття 34 Основного Закону України гарантує кожному громадянину право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань [3]. Стаття 15 Конституції держави проголошує, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності [3]. Уже з її змісту випливає, що плюралізм, зокрема, може бути економічним, політичним, ідеологічним, культурним, мовним тощо. У світлі останніх подій на вітчизняних теренах можемо стверджувати, що реальна, а не декларативна інституціоналізація плюралізму стане запорукою громадянського спокою та національної єдності в державі. Ідеологічним підґрунтям для такого процесу повинен стати перехід української владної еліти від реалізації принципу «людина для держави» до реалізації принципу «держави для людини». Лише за такої умови можуть бути подолані анархізм та етатизм вітчизняного етносу.

Важлива для побудови демократичної правової держави і така європейська цінність, як самореалізація індивіда, що означає розкриття членом соціуму свого внутрішнього потенціалу без втрати усвідомлення самої себе. Погоджуємося з думкою філософа Н. Петренко, що самореалізація – це процес становлення себе як особистості у суспільстві, процес становлення авторитету, виконання своїх бажань, певною мірою це завоювання найбільш придатної для особистості життєвої території, місця під сонцем. Самореалізація, на переконання автора, стосується конкретних завдань саморозвитку особистості в її близькому (оперативному) часово-просторовому вимірі, реалі-

лізації мають піддаватися ті потреби та нахили особистості, які вже чітко виявлені, тобто відбуватися у вимірі тих рис, у яких особистість себе вже «знайшла» [7, с. 56]. Самореалізація як цінність тісно пов'язана з цінностями гідності (адже лише повага до себе може стати мотивом для самореалізації) та толерантністю (реалізована людина визнає і право інших на самореалізацію).

Український філософ Ю. Мельник наголошує, що самореалізація особистості може виступати формою творіння об'єктів матеріальної та духовної культури або продовження себе у формі особистісних вкладів в інших людях. За його спостереженнями, метою самореалізації може виступати прагнення особистості до трансцендентної трансляції себе для абстрактних інших або суспільства в цілому [4, с. 353]. Таким чином, самореалізація є ще і формою суспільної комунікації, що вкрай важливо для українців-інтровертів.

Юридичний механізм утілення індивідом своєї здатності до самореалізації закріплений в Конституції України. Так, стаття 23 Закону визначає, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості [3]. Проте сучасні реалії часто ставлять на перешкоді здійснення цього права людиною її матеріальне становище та неефективність державно-правових інституцій, що покликані його гарантувати. Однак утвердження в українському соціумі самореалізації як європейської цінності сприятиме підвищенню рівня підприємливості етносу, його громадянській та політичній активності, виступить каталізатором побудови в Україні ефективного громадянського суспільства та правової держави.

Насамкінець необхідно згадати і таку надзвичайно важливу для вітчизняного соціуму європейську цінність, як мир. Мир можна визначити як певний період у бутті соціуму, що характеризується відсутністю війни, станом відносного спокою і гармонії. Також миром є процес протидії та запобігання війні. Ідея миру мала суттєвий вплив на історичний розвиток людської цивілізації, її піднесення та занепад. Варто згадати лише ту обставину, що з давніх-давен у багатьох культурах люди при зустрічі бажали один одному «миру та злагоди».

Особливо велике значення ідеал миру має для українського етносу, що зумовлено його межовим становищем та багаточисельними військовими конфліктами, що розгортались на його землях (різноманітні вторгнення, національно-визвольні та громадянські війни тощо). Окремо варто згадати про перебіг на вітчизняних теренах двох глобальних конфліктів – Першої та Другої світових

воєн. В останні роки Україна також стала жертвою так званої «гібридної війни» з боку однієї із сусідніх держав.

Оскільки військові конфлікти на українських землях виступали чинниками стресогенезу вітчизняної політико-правової ментальності, то їх припинення, тобто досягнення стану стійкого і тривалого миру, стане фактором конструктивних трансформацій багатьох контрпродуктивних у державотворчому дискурсі правових автоматизмів: правового нігілізму («життя за законами військового часу», «війна все спіше»), етатизму («під час війни необхідна сильна державна влада і тотальний контроль»), деструктивного індивідуалізму («моя хата скраю»), громадянської пасивності та абсентеїзму (втеча від реальності, заглиблення у власний внутрішній світ) тощо.

Висновки. Важливим етапом трансформації українського суспільства та держави стала зміна ними цивілізаційного та зовнішньополітичного вектору розвитку. В цілому європейська за своїм характером вітчизняна політико-правова ментальність має певні специфічні риси пов'язані з її лімітрофним характером (інтровертивний, ірраціональний, кордоцентричний індивідуалізм, примат Правди та Істини над Законом, відсутність уявлення про працю як джерело збагачення, негативне ставлення до державної власності, розвинений патерналізм, виражений в ідеї «отамана з материнськими рисами» тощо).

Рецепція європейських політико-правових цінностей може стати інструментом конструктивного впливу на вітчизняні поведінкові стереотипи у сфері праворозуміння. Особливо це актуально на сучасному етапі еволюції українського соціуму, під час так званого «перехідного періоду» між пострадянською та європейською епохою його буття. Саме зараз у надрах спільноти відбувається формування та утвердження нових суспільних цінностей та ідеалів, а також запозичення європейських.

Інституалізація цих цінностей у вітчизняному соціумі у поєднанні з суспільною правовою ідеологією в довгостроковій перспективі виступить фактором подолання деструктивних правових настанов українського етносу: правового нігілізму, поєданого з правовим ідеалізмом, анархізму, поєданого з етатизмом, непотизму, абсентеїзму, громадянської пасивності, корупційних традицій тощо.

Література

1. Бакальчук В. Толерантність як ціннісна складова української культурної ідентичності. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 2. С. 153-158.
2. Донченко Е.А. Фрактальная психология: До глубинные основания индивидуальной и социетальной жизни. Київ: Знання, 2005. 324 с.

3. Конституція України від 27.06.1996. URL: <http://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii> (дата звернення 20.02.2023 р.).

4. Мельник Ю.М. Самореалізація як феномен. *Гілея*. 2017. № 11. С. 349-353.

5. Мелков Ю.О. Філософія демократії: ідеальний вимір і динаміка розвитку. *Наукові праці МАУП*. 2017. № 52. С. 64-74.

6. Нельга О.В. Теорія етносу. Курс лекцій: Навчальний посібник. Київ: Тандем, 1997. 368 с.

7. Петренко Н.В. Самоактуалізація та самореалізація особистості у філософсько-освітньому дискурсі / Н.В. Петренко. *Грані*. 2016. № 7. С. 52-57.

8. Помянцева О.П. Толерантність як умова стабільності політичної системи. *Віче*. 2007. № 18. С. 11-13.

9. Шелюк Л.А. Толерантность и авторитет как ценностные ориентации современной молодежи. *Гілея*. 2015. № 5. С. 298-303.

Анотація

Штепа О. О. Європейські цінності як чинник трансформації правової ментальності українського етносу: державотворчий дискурс. – Стаття.

Ключовим моментом трансформації української суспільної свідомості стали події 2014 року на Майдані Незалежності в Києві, що розпочали процес інтеграції нашої держави до Європейського Співтовариства. Вхід України до європейського соціокультурного та цивілізаційного простору не можливе без інституалізації у вітчизняному соціумі європейських культурних та політико-правових цінностей. Реальне утвердження окремих європейських цінностей здатне об'єднати вітчизняний соціум, що є надзвичайно актуальним на даному етапі його буття. Значимими в державотворчому контексті етносу постматеріалістичними європейськими цінностями є демократія, верховенство права, права людини, повага до себе та інших (гідність і толерантність), плюралізм, можливість самореалізації, цінності миру тощо. Рецепція європейських політико-правових цінностей може стати інструментом конструктивного впливу на вітчизняні поведінкові стереотипи у сфері праворозуміння. Особливо це актуально на сучасному етапі еволюції українського соціуму, під час так званого «перехідного періоду» між пострадянською та європейською епохою його буття. Саме зараз у надрах спільноти відбувається формування та утвердження нових суспільних цінностей та ідеалів, а також запозичення європейських. європейська за своїм характером вітчизняна політико-правово-ментальність має певні специфічні риси пов'язані з її лімітрофним характером (інтровертивний, ірраціональний, кордоцентричний індивідуалізм, примат Правди та Істини над Законом, відсутність увлечення про працю як джерело збагачення, негативне ставлення до державної власності, розвинений патерналізм, виражений в ідеї «отамана з материнськими рисами» тощо). Інституалізація цих цінностей у вітчизняному соціумі

у поєднанні з суспільною правовою ідеологією в довгостроковій перспективі виступить фактором подолання деструктивних правових настанов українського етносу: правового нігілізму, поєданого з правовим ідеалізмом, анархізму, поєданого з етатизмом, непотизму, абсентеїзму, громадянської пасивності, корупційних традицій тощо.

Ключові слова: правова ментальність, український етнос, європейські цінності, нематеріальні цінності, державотворення, стереотипи, ідеали, інституалізація.

Summary

Stepa O. O. European values as a factor in the transformation of the legal mentality of the Ukrainian ethnic group: state-building discourse. – Article.

The events of 2014 on Independence Square in Kyiv, which started the process of integrating our country into the European Community, became a key moment in the transformation of Ukrainian public consciousness. Ukraine's entry into the European socio-cultural and civilizational space is not possible without the institutionalization of European cultural and political-legal values in the national society. The real affirmation of certain European values is able to unite the domestic society, which is extremely relevant at this stage of its existence. Democracy, the rule of law, human rights, respect for oneself and others (dignity and tolerance), pluralism, the possibility of self-realization, values of peace, etc., are significant in the state-building context of ethnos, post-materialist European values. The reception of European political and legal values can become a tool of constructive influence on domestic behavioral stereotypes in the field of legal understanding. This is especially relevant at the current stage of the evolution of Ukrainian society, during the so-called "transitional period" between the post-Soviet and European eras of its existence. Right now, in the bowels of the community, new social values and ideals, as well as the borrowing of European ones, are being formed and approved. the domestic political and legal mentality, which is European in nature, has certain specific features associated with its limitrophic nature (introverted, irrational, cordocentric individualism, the primacy of Truth and Truth over the Law, lack of an idea of work as a source of enrichment, negative attitude towards state property, developed paternalism expressed in the idea of "chieftain with maternal traits", etc.). The institutionalization of these values in the national society in combination with public legal ideology will in the long run be a factor in overcoming the destructive legal guidelines of the Ukrainian ethnos: legal nihilism combined with legal idealism, anarchism combined with statism, nepotism, absenteeism, civic passivity, corrupt traditions, etc.

Key words: legal mentality, Ukrainian ethnos, European values, intangible values, state formation, stereotypes, ideals, institutionalization.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.4:004.77

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.19>**Р. Р. Мишок**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2150-0920>

аспірантка,

асистент кафедри соціології та соціальної роботи
Національного університету «Львівська політехніка»**ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО ПІРАТСТВА У РОЗРІЗІ
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІНТЕРНЕТ-ПОВЕДІНКИ**

Постановка проблеми. Піратство визнається однією зі складних та неоднозначних проблем сучасного інформаційного суспільства. Ця проблема є у всіх розвинених країнах світу і сильно загострилася у зв'язку з розвитком сучасних інформаційно-комунікативних технологій. В Україні масштаби поширення і використання піратської продукції набагато більші, ніж в інших країнах. Інтернет-піратство – явище багатоаспектне, оскільки наслідки від його існування з'являються у сферах економіки, культури, права, державного управління, політики. Соціальна природа цього явища також є очевидною, оскільки тут варто розглядати, по-перше, роль у становленні та поширенні піратства і зовнішніх чинників (наприклад, технічний прогрес), і вплив соціокультурних факторів на розповсюдженість цієї онлайн-поведінки, а, по-друге, треба зважати й на те, який цей феномен має зворотний вплив на соціально-політичну сферу та зміни у ній.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливої уваги проблемі піратства в Україні, зокрема й інтернет(онлайн)-піратству надають представники наук у галузі права, досліджуючи сферу порушення інтелектуального права, законодавчого регламентування та санкціонування цього явища. Взагалі праця з цієї теми в українському науковому дискурсі є достатньою, але найактуальнішими є наукові розвідки українських правознавців І. Новосельської, К. Добкіної, Д. Пилученко, Ф. Бевзо, А. Штефан, Д. Маріца, В. Харченка тощо. Серед науковців-економістів, які розглядають проблему піратства та її негативних наслідків на економіку країни, можна назвати Л. Шикову, М. Маркову, Л. Істоміна та інших. В рамках соціологічної науки проблему піратства розглядають не так активно, але уваги заслуговують наукові роботи В. Шелухіна, Н. Шуста, які намагаються конституювати та пояснити причини появи та існування практик піратства в інтернеті серед українців.

Мета статті – розглянути сутність явища інтернет-піратства, причини та чинники його поширення, а також розкрити його роль у соціально-політичних процесах українського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж перейти до аналізу піратства в інтернеті, коротко зупинимось на категорії «піратство». У статті 53 Закону України «Про авторське право і суміжні права» зазначено, що «піратство у сфері авторського права і суміжних прав – відтворення, ввезення на митну територію України, вивезення з митної території України та розповсюдження піратських примірників творів (у тому числі комп'ютерних програм і баз даних), фонограм, відеограм, незаконне використання програм організації мовлення, камкординг, а також Інтернет-піратство, тобто незаконне використання об'єктів авторського права та/або об'єктів суміжних прав із застосуванням мережі Інтернет» [9]. Тобто зрозуміло, що піратство – це незаконна діяльність людини (або групи людей) відносно інтелектуальної праці іншої людини (групи, фірми, корпорації) яка може реалізуватися у різних формах. До форм піратства можна відносять:

– бутлегерство – нелегальне поширення оригінальної продукції без дозволу її власників (інколи відбувається підпільне використання організаційних ресурсів). Це явище у формі виготовлення та контрабанди нелегального алкоголю зародилось у 20-х роках ХХ століття в США як реакція на введення в дію «Сухого закону» [5, с. 192].

– камкординг – це технологія несанкціонованого запису оригінального аудіовізуального продукту під час його публічної демонстрації, в результаті якої з'являється контрафакт – нелегальний дублікат. Іншим способом незаконного отримання контенту є кардшейрінг, коли за допомогою певного програмного забезпечення здійснюється обхід технічних засобів захисту авторського права (паролі, коди), та отримується

доступ до контенту особі, яка не є абонентом тої чи іншої платформи.

– безпосередньо піратство – випуск в обіг, розповсюдження, імпорту та експорту контрафакту [12, с. 15].

Взагалі явище піратства існувало задовго до створення інтернету. Історію цього поняття прослідковують ще з початку XVII століття, а в значенні незаконного використання творів та їх фрагментів його було вжито у 1879 році. В Україні це явище набуло поширення за часи радянського союзу, де в умовах залізної завіси такий спосіб був чи не єдиним можливим, щоб побачити фільм чи послухати музику [7, с. 202].

Сьогодні найбільш розповсюдженим, найпростішим та найшвидшим способом порушення права власності є інтернет-піратство, яке, залежно від формату контенту, поділяється на: аудіопіратство (нелегальне завантаження та розповсюдження музики), відеопіратство (незаконне завантаження та розповсюдження, а також онлайн-перегляд фільмів і передач), піратство книг (незаконне завантаження, розповсюдження в інтернеті текстових, ілюстративних творів), ігрове піратство (нелегальне завантаження та розповсюдження комп'ютерних ігор), піратство програмного забезпечення (нелегальне копіювання та розповсюдження в інтернеті програмних продуктів) [6, с. 23].

Зауважимо, що деякі науковці піратство прирівнюють до хакерства. Однак в нашому розумінні це два різні поняття. Різницею між ними є те, що піратство – це процес поширення і відтворення нелегально здобутої продукції, а от хакерство – це спосіб і процес здобуття продукції. Піратство може здійснюватися з допомогою різноманітних технологій хакерства (злом). Піратство – це не обов'язково і не завжди злом програмного забезпечення. Наприклад, людину, яка пішла в кіно-театр та заплатила за кіносеанс, але здійснила недозволений відеозапис переглянутого фільму (камкординг), після чого завантажила контрафактний продукт в інтернет, не можна називати хакером. Хакер має володіти глибокими знаннями комп'ютерного програмування. «Пірат» в інтернеті не завжди буде компетентний у сфері програмування, але не виключено, що хакер також може займатися інтернет-піратством.

Якщо розглянути суб'єктно-об'єктну структуру інтернет-піратства, то можна виокремити один об'єкт такої форми діяльності – будь-який контент чи товар, продукт інтелектуальної праці, на який націлений «пірат», та два суб'єкти, яких умовно можна розділити на суб'єкта-поширювача та суб'єкта-споживача. Тобто суб'єктами є ті, хто здійснюють практики піратства. Суб'єкт-поширювач (посередник) – це організатор піратської продукції, той, хто здобуває нелегальний контент

і поширює його. Суб'єкт-споживач – це учасник піратської діяльності, який користується доступним нелегальним контентом з певною метою.

Варто пояснити чому інтернет-піратство існує як явище і що мотивує суб'єктів такої діяльності проявляють ці незаконні практики. Закордоном інтернет-піратство є більш дослідженим ніж в Україні, особливо на емпіричному рівні. Нижче розглянемо деякі наукові праці закордонних дослідників, в яких було доведено залежність інтернет-піратства від ряду факторів.

Турецько-польський дует вчених-психологів Ф. Байрактара та Л. Томчика при дослідженні причин інтернет-піратства у студентській молоді, зазначають, що молоде покоління, народжене в цифрову епоху, на високому рівні володіє цифровою компетентністю. Дослідники гіпотетично визначають вміння добре користуватися сучасними технологіями як вирішальний фактор у вимірюванні ризику цифрового піратства. Іншим важливим предиктором інтернет-піратства, який дослідники називають контекстуальним фактором ризику, є життя в країні, де немає законодавчих норм (або вони є погано прописані) проти піратства. Також Ф. Байрактар та Л. Томчик досліджують питання впливу цінностей на прояв студентською молоддю практик інтернет-піратства. Вчені з'ясували (і підтвердили цим самим такі ж висновки багатьох інших досліджень), що значну роль відіграє матеріалістична цінність. Гроші стають великою цінністю, через що людина не готова плати за товар чи послугу і легально їх споживати. Дослідники розглядали цифрове піратство як таке, яке може бути пов'язане з конкретною часовою перспективою: минуле позитивне (тобто сприйняття минулого з ностальгійним ставленням), минуле негативне (тобто сприйняття минулого з негативної точки зору), теперішнє фаталістичне (тобто відчуття безпорадності та безнадії щодо життя), теперішнє гедоністичне (тобто ризик з невеликими витратами або відсутність занепокоєння про майбутнє) і орієнтоване на майбутнє (тобто здатність відкласти задоволення, зосередившись на майбутніх цілях і винагородах). Дослідники виявили значний зв'язок між теперішньою фаталістичною часовою перспективою та цифровим піратством. Наявність такої кореляції пояснюється життям в умовах пандемії COVID-19, коли студенти університету могли почуватися безпорадними та безнадійними через приріст захворюваності й через карантин, і це могло змусити їх збільшити рівень актів цифрового піратства, щоб позбутися від негативних емоцій [13]. Для українців, які живуть в умовах війни, питання часової перспективи теж є актуальним.

В рамках дослідження групи малайзійських науковців інтернет-піратство аналізується з точки зору поведінки, яка частково визначається тим,

що люди зазвичай роблять (звичка), що вони відчують до певної поведінки (афект), що вони хотіли б зробити (намір), а також очікуваними наслідками їхньої поведінки. Дослідження показує, що поведінка інтернет-пірата в минулому передбачає таку ж поведінку і в майбутньому. Подібним чином звичка також впливає на реальну поведінку через посередницькі ефекти «афекту» та «наміру». Результат цього дослідження також показав, що респонденти погоджуються з тим, що завантаження інформації з Інтернету має бути безплатний і приносити задоволення та радість (як у часовій перспективі теперішнє гедоністичне – Р.М.). Також вченими припускається, що практики інтернет-піратства можна пояснити легкістю отримання необхідної інформації й почуттям анонімності [15, с. 212].

У роботі американського науковця Дж. Гігінса інтернет-піратство аналізується в ракурсі теорії самоконтролю та теорії раціонального вибору і розглядається як злочинна поведінка. Низький самоконтроль людини – це стійка в часі особливість людини, яка регулює її поведінку. Наявність низького самоконтролю зумовлена тим, що батьки з раннього віку не санкціонували прояви девіантної поведінки у своїх дітей. Таким чином, ці уже дорослі особи частіше віддають перевагу простим і легким завданням; віддають перевагу фізичній, а не розумовій діяльності; віддають перевагу ризикованій поведінці; вважають за краще зосереджуватися на собі й не хочуть контролювати свій характер. Злочини привабливі для тих, у кого низький самоконтроль, тому що злочинність має багато спільних рис із низьким самоконтролем. Наприклад, злочини, зокрема й інтернет-піратство, є ризикованим, негайно винагородженим, легким та простим у виконанні [16, с. 35].

Існує окреме дослідження щодо агентів соціалізації та їхнього впливу на явище інтернет-піратства. Американськими дослідниками з Техасу Чж. Янгом та Дж. Вангом було здійснено аналіз ефектів впливу основних агентів соціалізації: батьків, однолітків, традиційних засобів масової інформації, інтернету та музичної індустрії, на ставлення та поведінку молоді щодо інтернет-піратства, зокрема музичного. Було виявлено, що усі агенти соціалізації, за винятком традиційних медіа, мають значний вплив на ставлення до піратства та/або поведінку. Зокрема, однолітки та інтернет безпосередньо впливають і на ставлення, і на поведінку. Проте батьки та музична індустрія лише опосередковано впливають на піратську поведінку молодих людей, формуючи їх ставлення. Варто зауважити, що інтенсивність впливу різних агентів соціалізації різнився зважаючи на деякі соціально-демографічні показники, що дозволило науковцям сегментувати інтернет-піратів на групи [14].

Повертаючись до Дж. Гігінса і його аналізу інтернет-піратства з позиції теорії раціонального вибору, то практики такої девіантної поведінки пояснюються тим, що люди будуть скоювати злочинні дії, якщо вони віритимуть, що ці дії принесуть їм користь [16, с. 36].

Український соціолог В. Шелухін на прикладі книжкового піратства також розглядає отримання та поширення нелегального контенту як раціональний вибір людини. Беручи за основу модель пояснення злочинності Г. Беккера та концепцію мікро-макро переходів Дж. Колмана, дослідник називає метою інтернет-піратства максимізацію корисності та мінімізацію витрат. В. Шелухін припускає, що пірат в інтернеті, який послуговується контрафактною продукцією не в комерційних цілях, не відрізняється мотивацією від споживача, який зробив це легальним шляхом. Злочинець (інтернет-пірат) відрізняється від законослухняного громадянина не мотивами, які є результатом моральних і ціннісних чинників, а розумінням ризиків, вигоди і витрат. Корисливі споживачі будуть здійснювати практики інтернет-піратства коли будуть бачити низьку ймовірність покарання за таку поведінку та можливість заощадити власні ресурси. Розглядаючи окремих кейс книжкового піратства, В. Шелухін обчислює великі збитки (в основному економічні) від не дуже численної групи людей, яка займалась протиправними діями (дослідник розглядав нелегальне поширення літературних творів у Telegram-каналі, де налічувалось 2035 учасників). З позиції мікро-макро переходів в поширенні інтернет-піратства, український соціолог буде такий причинно-наслідковий зв'язок: наявність слабкої нормативно-правової бази та захисту прав інтелектуальної власності уможливорює індивідуальний вибір на користь інтернет-піратства, далі відбувається утворення та зростання мережі піратів, що призводить до негативних екстерналій на макрорівні (відсутність прибутків у авторів та видавців, недоотримання податків державою). Відповідно до цього В. Шелухін стверджує, що потрібно змінювати умови нормативного регулювання та санкціонування учасників інтернет-піратства. Зокрема, окрім великої суми компенсації за вчинене правопорушення, до відповідальності мають притягуватися не лише виробники-посередники контрафактної продукції, але і її споживачі [11, с. 56-57].

Тезу про Інтернет-піратство як раціональний вибір людини може підтвердити глобальне дослідження цього явища, в рамках якого з'ясуувалась мотивація користувачів до різного роду піратства (аудіо-, відео-, музичного, книжкового та ігрового). Так панівною серед причин інтернет-піратства у всіх його різновидах є ціна (безплатний доступ до продукції). Хоча матеріальна

вигода є причиною, що домінує, однак вона є не єдиною. Серед інших причин інтернет-піратства аналізували й швидкість, надійність, доступність контенту, простота його використання, недоступність контенту легальним шляхом, а також якість звуку і зображення [18, с. 63–67].

Крім того, у деяких дослідженнях аналізувалися й чинники, які сприяють зменшенню випадків цифрового піратства. Дж. Гігінс з'ясував, що такими факторами є моральні переконання та сором, а також посилені зовнішні санкції, які не даватимуть ставитися до інтернету як до майданчика з безплатним контентом (інтернет як цінність) [16, с. 47].

Коллективом німецьких дослідників було виявлено вплив політичної ідеології на практики інтернет-піратства. На прикладі американських користувачів та притаманної їм політичної ідеології дослідники зробили висновок, що більш консервативні особи сприймали неоднозначне положення інтернет-піратства у суспільстві (з точки зору різного ставлення до явища) як загрозу і реагували віддаленням від таких ситуацій. Їхня когнітивна ригідність у мисленні заважає їм дійти до диференційованої оцінки піратства, натомість змушує їх вдаватися до дихотомічного «чорно-білого» мислення і, отже, взагалі уникати таких практик [17, с. 57–59].

В українських наукових розвідках розглядають найбільш поширені причини інтернет-піратства в Україні. Зазначається дихотомія інтернет-піратства – користувачі або мотивуються матеріальною вигодою, або вони можуть не переслідувати матеріальних цілей (про них мова піде нижче). Серед причин фігурує відсутність фінансової можливості придбати легальний товар, який на думку його споживача коштує для нього забагато. Це питання гостро стоїть особливо в країнах, де населення має низьку платоспроможність, хоча, як було уже проаналізовано, цінність грошей у кожної людини своя, тому і в благополучних державах інтернет-піратство буде існувати. Відсутність офіційних каналів збуту (в Україні немає офіційні представництва деяких відомих і популярних іноземних виробників) теж є причиною поширення і споживання нелегальної продукції в країні. Ще однією дуже важливою причиною є толерування поведінки інтернет-пірата і впевненість в тому, що така поведінка не має протиправного характеру. У суспільстві з низьким рівнем правової та політичної культури, коли громадяни не знають своїх прав і обов'язків, явище інтернет-піратства буде процвітати. До цього ще додається відсутність чіткого правового регулювання та санкціонування порушників [2, с. 229; 7, с. 203].

Отже, очевидним є факт, що більшість наукової літератури з вивчення інтернет-піратства виявляє негативний чистий вплив незаконного

споживання продукції на її легальний продаж. Однак розгляд інтернет-піратства як раціонального вибору і в ракурсі негативних конотацій не дозволяє цілком розкрити сутність цього багатаспектного явища. Інтернет-піратство може бути корисним інструментом для розвитку тої чи іншої індустрії.

В закордонній науковій літературі також розглядаються можливі позитивні наслідки від існування явища піратства. Наприклад, в глобальному дослідженні інтернет-піратства серед плюсів піратства зазначається те, що воно знайомить споживачів з музикою, фільмами, книгами та іграми (а також з художниками, авторами та жанрами) і таким чином створює новий попит на них. Коли споживач починає дізнаватися про того чи іншого творця контенту, може підвищитися популярність автора і його продукції, що може зумовити бажання легального придбання, а також підвищить попит на концерти та супутні товари (додатковий попит) [18, с. 11].

Про таку функцію інтернет-піратства зазначає й український дослідник В. Харченко. Науковець стверджує, що інтернет-піратство, володіючи ефектом «сарафанного радіо», може виступати безплатною рекламою. Для невідомої компанії або фірми, чиї товари лише з'являються на ринку, інтернет-піратство є способом поширення інформації серед мас. За словами дослідника, значний відсоток людей, які уже отримали змогу безплатно познайомитися з продукцією, будуть готові платити уже за легальний контент. Навіть більше, інтернет-піратство може бути інструментом для реклами в руках самих правласників [10, с. 135].

Ще про один позитивно спрямований аспект піратства в інтернеті зазначають інші українські науковці Д. Пилюченко та Ф. Бевзо. У своїй науковій роботі, яка стосується питань порушень авторських прав в ігровій індустрії, дослідники за аналогією з білими (етичними) хакерами, виокремлюють і так зване біле піратство. Так само як і етичні хакери, які корисні тим, що знаходять слабкі місця в програмному забезпеченні й тим самим детермінують покращення системи та укріплення безпеки певної продукції, є білі пірати, які, за словами дослідників, можуть також покращувати ігри, усуваючи їх несправності, хиби (баги). Дослідники виправдовують дії таких піратів в тих випадках, коли давно створені ігри є уже не доступними для легального придбання, але які ще залишаються бажаними у певному колі споживачів. Але тут теж варто розуміти межу між корисністю і шкодою таких білих піратів, оскільки мотивація конкретної особистості, яка займається такими речами, може мати більше негативні конотації. Наприклад, якщо ця людина, свідомо порушуючи авторські права

розробників, починає продавати виправлений або покращений продукт і наживатися на чужій праці. Тому тут необхідним є регулювання з боку відповідних інституцій, а отже проблема набуває соціально-політичного характеру. Д. Пілюченко та Ф. Бевзо визначають, що білий пірат відрізняється від простого інтернет-пірата саме відсутністю економічного мотиву під час завантаження та зміни того чи іншого продукту. Білий пірат думає лише про покращення якості товару та взаємодії з ним, тому й розробники повинні з такими споживачами їхньої продукції входити в конструктивний діалог, а не висувати претензій чи вимагати компенсації за порушення авторських прав. Українські дослідники пропонують на законодавчому рівні прописати час (наприклад, після 10 років відсутності обслуговування гри), коли продукція може ставати доступною та легально піддаватися модифікаціям з боку усіх охочих [1, с. 107].

Тобто явище інтернет-піратства характеризується амбівалентністю і залежністю від чинників, які можна розглядати на індивідуальному та контекстуальному рівнях. Інтенсивність впливу цих чинників для окремої країни буде специфічною, у зв'язку з нерівномірним розвитком сфери правового регулювання цієї проблеми й розвитком цифрової індустрії в тій чи іншій державі.

З іншого боку, виникнення та існування явища інтернет-піратства і його сучасних форм потягли за собою зміни на різних рівнях: на рівні особистості (мотиви, цінності, взаємодії), на рівні соціальних інституцій (проблеми піратства в межах індустрії розваг, ІТ), на рівні суспільства – регулювання проблеми інтернет-піратства з боку громадянського суспільства, держави, глобального суспільства. Тому цей феномен не може бути обмеженим лише правовими чи економічними рамками, це соціально-політичне явище, яке, з одного боку, може заважати ефективному функціонуванню суспільства, а з іншого – спричиняти його поступ.

У зв'язку з цим ми пропонуємо розглядати практики інтернет-піратства як соціально-політичну інтернет-поведінку. Це поведінка-онлайн, яка, залежно від її форми, володіє певним рівнем впливу на регулювання соціально-політичних питань в суспільстві.

Розглянемо інтернет-піратство в ракурсі розробленої нами тривимірної моделі соціально-політичної інтернет-поведінки [8, с. 156], в основі якої є три базові параметри: спрямованість (орієнтованість поведінки на соціальну проблему), продуктивність (наявність продуктів поведінки) та інтенсивність (частота та систематичність поведінки). Інтернет-піратство можна відносити до певного виду соціально-політичної інтернет-поведінки за умови включення в контекст конкретної соці-

альної проблеми. Інтернет-піратство може мати і безпосередній вплив на актуальну соціальну проблему, і опосередковано відігравати роль у розвитку соціальної проблеми, сприяючи формуванню в користувачів цінностей, догм, ідеалів, притаманних злочинній поведінці.

За умови розгляду проблеми поширеності злочинної інтернет-поведінки, інтернет-піратство варто розглядати в спектрі активної соціально-політичної інтернет-поведінки з деструктивною спрямованістю. Поширеність явища говорить про те, що громадяни проявляють практики інтернет-піратства з високою інтенсивністю, що й дозволяє віднести цю поведінку до активної форми. Активна соціально-політичною інтернет-поведінкою може бути цілеспрямованою і нецілеспрямованою. Власне, інтенсивне продуктування контрафакту з боку суб'єкта-посередника, який керується в першу чергу мотивом заробітку, можна вважати скоріше нецілеспрямованою активною діяльністю. Деструктивною і цілеспрямованою вона стане тоді, коли пірат-посередник почне активно цим займатися задля, наприклад, руйнування ринку легальної продукції. Інтенсивну поведінку інтернет-пірата, який є споживачем контрафакту, можна також назвати активною нецілеспрямованою соціально-політичною поведінкою, оскільки, його дії будуть не направлені на конкретну соціальну проблему, а спрямовані на досягнення особистих цілей, переважно задля розваги. Але це все-одно матиме деструктивний характер, хоча й сам користувач може цього навіть і не розуміти. Очевидний негативний наслідок – наявність попиту на нелегалізовану продукцію стимулює виробництво таких товарів та послуг.

Коли інтенсивність поведінки й відповідно її продуктивність почне падати, інтернет-піратство може перекочувати в склактивну (серединну) зону соціально-політичної інтернет-поведінки – хоча практики й існуватимуть, але їхні наслідки не будуть загострювати проблему. І при активній боротьбі з явищем інтернет-піратства з боку держави та громадянського суспільства можна перекинути негативні аспекти такої онлайн-практики в зону пасивності, де мінімальна кількість актів вже не матиме значення. З іншого боку необхідна підтримка та регламентування і білого піратства, оскільки така активність з боку інтернет-піратів буде допомагати розвиватися індустрії, а безпосередньо самих інтернет-піратів буде мотивувати до дій і приносити більше користі суспільству.

В Україні поки не існує ґрунтовного емпіричного соціологічного дослідження проблеми інтернет-піратства, але відомо, що це явище є досі дуже поширеним і має більше негативний характер. Держава через закони та діяльність відповідних правоохоронних органів (кіберполіція) намага-

ється боротися з цим явищем, однак лише державного регулювання тут є замало. Тому в Україні існують різні громадські об'єднання, які допомагають долати інтернет-піратство, сприяють мінімізації шкоди інтернет-піратства в різних галузях. Зокрема, це Українська Антипіратська Асоціація (УАПА) та ініціатива «Чисте Небо». Ці організації намагаються інформувати суспільство про наявні проблеми інтернет-піратства, пропагують серед населення практики легального користування. Скооперувавшись з відомими правовласниками ці організації проводять дослідження і моніторинг інтернет-ресурсів, які займаються піратством у різних його проявах. В результаті такої співпраці була створена платформа, де щомісяця оновлюється список сайтів, до яких ці правовласники мають претензії (blacklists.org.ua).

Попри те, що інтернет-піратство в Україні є поширеним явищем, деякі позитивні тенденції успішного регулювання проблеми все ж спостерігаються. Підтвердженням того є дослідження проведене у 2019 році Gemius на замовлення ініціативи «Чисте Небо», результати якого показали, що частка українців, які готові платити за контент, підвищується [3]. Це можна пояснити тим, що в Україні збільшується кількість платформ, які дозволяють легально споживати контент. За даними дослідження агентства «Newage» влітку 2022 року кількість покупок українцями у кінотеатрах та онлайн-кінотеатрах в порівнянні з літом 2021 зросло на 77-169%. Однак все ж 5 з 10 найпопулярніших відеосайтів – це «піратські» платформи [4].

Висновки. Онлайн-піратство у його позитивному і негативному значеннях можна вважати соціально-політичною інтернет-поведінкою, оскільки дії користувачів, спричинені різними факторами, і наслідки цих дій відіграють певну (меншу чи більшу, безпосередню чи опосередковану) роль у виникненні, розвитку та регулюванні проблем в суспільстві. Говорити про позитивні аспекти інтернет-піратства можна лише за умови, коли суспільство має ресурси на те, щоб споживати легальний контент, а зважаючи на те, що в Україні війна, яка є виснажливою для усіх сфер в країні і яка впливає на кожного громадянина окремо, великого прогресу в цьому напрямку найближчим часом чекати не варто. Однак в майбутньому, зважаючи на поступовий напрямок країни в бік інтеграції з Європейським союзом, разом із загальним розвитком країни є перспективи позитивних зрушень у регулюванні проблеми інтернет-піратства.

Література

1. Пилюченко Д.В., Бевзо Ф.О. Біле піратство, або бери, що дають. *Інновації молоді в машинобудуванні*. 2021. № 3. С. 103-108.

2. Григор'янц Г. І. Причини виникнення сучасного типу піратства в авторському праві і суміжних правах та його наслідки. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип.18. С. 229-233.

3. За рік удвічі зросла частка користувачів, які готові платити за контент (дослідження). Детектор медіа. URL: <https://detector.media/rinok/article/170809/2019-09-17-za-rik-udvichi-zrosla-chastka-korystuvachiv-yaki-gotovi-platyty-za-kontent-doslidzhennya/> (дата звернення: 25.01.2023).

4. Дослідження newage. 2022: digital-ринок України. Newage. URL: <http://surl.li/eoflp> (дата звернення: 25.01.2023).

5. Краліч В. Р. Сутність процесу легалізації (відмивання) «брудних» коштів та його вплив на економічну безпеку вітчизняних банківських установ. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2012. № 6. С. 191-195.

6. Добкіна К. Р., Новосельська І. В. Актуальні питання піратства у сфері авторського права в мережі інтернет. *DICTUM FACTUM*. 2020. № 1(6). С. 19-30.

7. Маріц Д.О., Савченко М.О., Ковалик К.І. Проблема піратства у сферах кіно та відеоігор. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 202-205. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/49> (дата звернення: 20.01.2023).

8. Мишок Р. Р. Соціально-політична інтернет-поведінка в структурі сучасних українських інтернет-практик. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 37. С. 153-157. DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v037.2022.25>

9. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 25.01.2023).

10. Харченко В. Б. Монетизація інтелектуального піратства як напрям протидії таким порушенням. Інтелектуальна власність як складова системи забезпечення національної безпеки: збірн. матер. III Міжн. наук.-практ. конф. «Інтернет-міст КИЇВ-ДНІПРО», Управління проектами Ефективне використання результатів наукових досліджень та об'єктів інтелектуальної власності, 18 березн. 2021 р. Київ; Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності НАПрН України. К.: Інтерсервіс, 2021. С. 131-137.

11. Шелухін В. А. Інтернет-піратство як раціональний вибір. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць*. 2018. № 3 (39). С. 50-58.

12. Штефан А. С. Камкординг, кардшейрінг, піратство: законодавчі новели щодо видів порушень авторського права і суміжних прав. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 3. С. 12-17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Triv_2017_3_3 (дата звернення: 25.01.2023).

13. Bayraktar, F.; Tomczyk, Ł. Digital Piracy among Young Adults: The Role of Values and Time Perspectives. *Sustainability*. 2021, 13, 9140. URL: <https://doi.org/10.3390/su13169140> (дата звернення: 20.01.2023).

14. Yang Zh., Wang J. Differential Effects of Social Influence Sources on Self-Reported Music Piracy. *Decision Support Systems*. 2015. 69. pp. 70-81.

15. Ramayah T., Noor Hazlina Ahmad, Guek Chin Lau, May-Chiun, Lo. Testing a Causal model of Internet Piracy

behavior among University students. *European Journal of Scientific research*. 2009. Vol. 29. No. 2. pp. 206-214.

16. Higgins G. Digital Piracy, Self-Control Theory, and Rational Choice: An Examination of the Role of Value. *International Journal of Cyber Criminology*. 2007. Vol 1. Issue 1. pp. 33-55 (1).

17. Graf-Vlachy L., Goyal T., Ouardi Y., König A. The politics of piracy: political ideology and the usage of pirated online media. *Information Technology and Management*. 2022. Vol. 23. pp. 51-63. DOI: 10.1007/s10799-021-00341-9

18. Poort J., Quintais J.P., van der Ende M.A., Yagafarova A., Hageraats M. Global Online Piracy Study. *Amsterdam Law School Research Paper*. 2018. No. 2018-21, Institute for Information Law Research Paper No. 2018-03. 82 p.

Анотація

Мишок Р. Р. Феномен українського піратства у розрізі соціально-політичної інтернет-поведінки. – Стаття.

Стаття присвячена аналізу інтернет-піратства з точки зору соціально-політичної інтернет-поведінки. Було розглянуто специфіку загального поняття піратства у значенні споживання та поширення нелегальної продукції. Зазначено, що піратство може проявлятися у різних формах – бутлегерство, камкординг, кардшеринг. Виокремлено інтернет-піратство як найбільш легкий та поширений сучасний спосіб несанкціонованого споживання контрафакту. Залежно від формату нелегальної продукції інтернет-піратство поділяється на аудіопіратство, відеопіратство, книжкове, ігрове піратство та піратство програмного забезпечення. Через брак уваги в українській науковій літературі до інтернет-піратства у соціально-політичному вимірі, було розглянуто низку закордонних робіт, які пояснювали причини виникнення та поширення цього явища. Було проаналізовано інтернет-піратство з точки зору теорії самоконтролю та теорії раціонального вибору, де піратство визначається як злочинна поведінка, яка детермінується низьким самоконтролем, бажанням людини мінімізувати витрати та отримати максимальну вигоду. Окрім цього серед причин інтернет-піратства також визначалися високий рівень цифрової компетентності сучасної молоді, низький рівень законодавчого регулювання проблеми та санкціонування порушників, низький рівень платоспроможності населення, залежність поведінки від часової перспективи. Також піратство пояснювалося як звична поведінка, яка може толеруватися в суспільстві. Було проаналізовано роль основних агентів соціалізації у формуванні ставлення до інтернет-піратства і у проявах практик такої онлайн-поведінки. Виявлено і чинники, які сприяють скороченню випадків цифрового піратства. В рамках статті інтернет-піратство розглядалось і як суспільно-корисна поведінка, яка дозволяє покращувати якість продукції й сприяє розвитку індустрії. Як соціально-політична інтернет-поведінка онлайн-піратство розуміється як поведінка, яка, залежно від інтенсивності її проявів, може відігравати певну роль у регулюванні чи загострюванні соціальних проблем. Зазначено, що в Україні інтернет-піратство залиша-

ється дуже поширеним явищем, але деякі позитивні зрушення спостерігаються, що дозволяє припустити майбутнє ефективне регулювання проблеми в українському суспільстві.

Ключові слова: інтернет-піратство, контрафакт, злочинна поведінка, «біле» піратство, соціально-політична інтернет-поведінка, соціальна проблема.

Summary

Myshok R. R. Phenomenon of Ukrainian piracy in terms of socio-political Internet behavior. – Article.

The article is devoted to the analysis of Internet piracy from the socio-political Internet behavior point of view. The definition of the general piracy concept in the means of consumption and distribution of illegal products, was considered. It is noted that piracy can manifest itself in various forms – bootlegging, camcording, cardsharing. Internet piracy was singled out as the easiest and most common modern way of consuming illegal content. Depending on the format of illegal products, Internet piracy is divided into audio piracy, video piracy, book piracy, game piracy and software piracy. Due to the insufficient analysis of Internet piracy in the socio-political dimension in the Ukrainian scientific literature, a number of foreign works were considered, which explained the reasons for the emerging and spreading of this phenomenon. Internet piracy was analyzed from the perspective of self-control theory and rational choice theory. In the perspective of these concepts, Internet piracy is defined as a criminal behavior that is determined by low self-control, a person's desire to minimize costs and obtain maximum benefit. Internet piracy was analyzed from the perspective of self-control theory and rational choice theory, in which piracy is defined as a criminal behavior determined by low self-control, a person's desire to minimize costs and maximize benefits. In addition, high level of digital competence of modern youth, low level of legislative regulation of the problem and sanctioning of offenders, low level of the population's solvency, and dependence of behavior on the time perspective were also identified among the reasons for Internet piracy. Also, piracy was explained as a habitual behavior that can be tolerated in society. The role of the main socialization agents in formation of the attitudes towards Internet piracy and in the manifestations of the practices of such online behavior was analyzed. Factors contributing to the reduction of digital piracy cases were also identified. In the article, Internet piracy also was considered as a socially useful behavior that allows improving the quality of products and promotes the industry development. As a socio-political Internet behavior, online piracy is understood as behavior that, depending on the intensity of its manifestations, can play a certain role in regulating or exacerbating social problems. It is noted that Internet piracy remains a very common phenomenon in Ukraine, but some positive developments are observed, which suggest the future effective regulation of the problem in Ukrainian society.

Key words: Internet piracy, counterfeiting, criminal behavior, ethical piracy, socio-political Internet behavior, social problem.

УДК 316.77:32.019.5

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.20>**І. В. Пиголенко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3612-3243>кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціологіїНаціонального технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**О. П. Северинчик**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4980-6956>

старший викладач кафедри соціології

Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**А. В. Щапова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6001-7187>

студентка факультету соціології і права

Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ВПЛИВ ЗМІ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Постановка проблеми. За Ж. Бодріаром, «з приходом ЗМІ, світ стає симулякром, породженим діяльністю ЗМІ» [2]. Засоби масової інформації (ЗМІ) – це особливий вид засобів масової комунікації, якому характерна наявність постійного спеціального апарату планування, відбору, підготовки для поширення інформації та її виробництва. Процес розвитку ЗМІ швидкий, лише протягом останніх трьох десятиліть вони стали такими, якими ми зараз їх бачимо, а не залишились на стадії «недільної газети». Сучасні політичні медіа є формами комунікації, які сприяють виробництву, поширенню та обміну політичним контентом на платформах і в мережах, які забезпечують взаємодію та співпрацю.

Медіа мають широкий вплив на демократичне управління та політичну практику. Вони радикально змінили способи роботи державних інституцій та комунікації політичних лідерів. Вони трансформували політичну систему ЗМІ та перевизначили роль журналістів, а також перевизначили спосіб проведення виборів і те, як громадяни беруть участь у політиці. Технологія «праймінгу» – фокусування мас-медіа на конкретних проблемах впливає на критерії, за якими виборці оцінюють роботу уряду.

Із розвитком інформаційного суспільства стає легше вирішувати практичні завдання та проблеми, які трапляються у повсякденному житті. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології значно посилюють залежність кожного індивіда від достовірності отриманої інформації.

Зазначені технології останнім часом активно застосовуються не лише як ресурс адаптації

людини до суспільно-політичного життя, а й як засіб маніпулювання свідомістю [5, с. 17].

Поява ЗМІ зробила політичну систему більш складною. Застарілі засоби масової інформації, що складаються з усталених медіа-інституцій, що передували Інтернету, таких як газети, радіо-шоу та телевізійні інформаційні програми, співіснують з новими медіа, які є результатом технологічних інновацій.

Теоретичні напрямки досліджень розглядають засоби масової інформації як такі, які призводять до штучної цензури, обмежень в соціальних контактах, нереальних уявлень про світ і т.п. Таким чином, можна вважати, що вплив ЗМІ на аудиторію безпосередній та направлений і пов'язаний із формуванням вже визначених уявлень про політичний процес [15]. У свою чергу, цензура – система нагляду за тим, як розповсюджується інформація і яким є її зміст.

Маніпулювання – приховане управління свідомістю й поведінкою людей, з метою примусити їх діяти (або навпаки – втриматися від будь-яких дій) всупереч власним інтересам, створюючи при цьому ілюзію вільного вибору. Це переважаюча парадигма медіа-ефектів у комунікаційній літературі.

Актуальність досліджуваної тематики, полягає у наступному. В наш час проблема розповсюдження інформації у ЗМІ є досить масштабною та іноді це не є корисним, особливо, якщо питання стосується інформаційних війн. Нові медіа мають потенціал для виконання хрестоматійних функцій. Вони надають безпрецедентний доступ до інформації і можуть охопити навіть незаці-

кавлених членів аудиторії через персоналізовані канали (наприклад, Facebook). Нові медіа можуть сприяти створенню громад, які виходять за межі фізичних кордонів, завдяки своїм широким мережевим можливостям. Наразі, висвітлення політичних подій у традиційних ЗМІ корелює зі зростанням політичної активності серед широких верств населення, однак нові медіа прямо прагнуть безпосередньо залучати громадськість до політичної діяльності, наприклад, до голосування, контактів з державними службовцями, волонтерства у своїх громадах та участі у протестних рухах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика, яка береться до уваги у статті, комплексно висвітлена у працях вітчизняних науковців: Герасимчук С., Городок М., Микитюк Ю., Жаровська І., Калініченко Б., Ортинська Н., Остроухов В., Почепцов Г., Хлівнюк Т., Чеховська М., Шпилик С. та ін. Серед зарубіжних дослідників розглянуті підходи Бріхачек А., Ковачев М., Оуен Д., Штротберг Д та ін.

Метою статті є розгляд ролі засобів масової інформації у політиці, способів управління свідомістю за допомогою мас-медіа та аналіз впливу ЗМІ на формування політичної думки в умовах інформаційної війни.

Викладення основного матеріалу. Інформаційна революція відображає прогрес комп'ютеризації інформаційно-комунікаційних технологій та пов'язаних з ними інновацій в організації та теорії управління. Основні зміни відбуваються в тому, як саме інформація збирається, зберігається, обробляється, передається та представляється перед суспільством. Інформація стає все більш стратегічним ресурсом, який може виявитися цінним і впливовим в інформаційному суспільстві.

Розвиток та прогрес технологічної сфери стали невід'ємною частиною сучасного суспільства, оскільки більша частина діяльності виконується за допомогою різноманітних новітніх засобів. Вони подвоюють ефективність різних процесів і призводять до розповсюдження, так званого, цифрового середовища. Сьогодні навряд чи знайдеться людина, яка ніколи не користувалася тим чи іншим цифровим пристроєм або не досліджувала опосередковані засоби комунікації.

Інформаційна війна, у її найбільшому розумінні, це пряме використання інформації для досягнення певної цілі. Як і дипломатія, економічна конкуренція або використання військової сили, інформація сама по собі є ключовим аспектом національної могутності і, що більш важливо, стає безпосереднім національним ресурсом, який підтримує дипломатію, економічну конкуренцію та ефективно використання збройних сил.

Інформаційну війну в цьому сенсі можна розглядати як конфлікт на суспільному рівні

або між націями, який частково ведеться через Інтернет та взаємопов'язані засоби інформації та комунікації.

Конфлікти є визначними подіями для політичних процесів та їх учасників, тому їх аналіз та висвітлення перетворюються у важливий інструмент впливу ЗМІ. Зі зміною політичної ситуації у країні, змінилися й інформаційні уподобання та потреби. В політичних протистояннях увагу аудиторії привертають ті ЗМІ, які асоціюються з основними суб'єктами політичного конфлікту чи кризи.

За умов становлення інформаційного суспільства, інформаційна війна стає дедалі ефективнішим засобом ведення політичного протистояння, оскільки цей вид війни не потребує людських жертв, надзвичайних матеріальних затрат, як цього вимагає звичайна війна, та є в деякому сенсі більш швидким та прихованим засобом досягнення політичної мети. Перш за все, вирішальним параметром на користь інформаційної війни є відсутність будь-яких санкцій, спроб притягнення до відповідальності та міжнародного тиску. Якщо за ведення агресивної війни на державу можна накласти ряд торговельних, фінансових, економічних і навіть політичних обмежень, а конкретних осіб притягнути до міжнародної кримінальної відповідальності, то за організацію інформаційного протистояння покарати просто неможливо. Це вже питання трансформації міжнародного права щодо відповідної галузі [5, с. 28].

Розвиток глобального інформаційного простору зробив інформацію дієвим владним інструментом та одним із головних чинників управління. Використовуючи методи інформаційної війни, можна змінити того, хто утримує владу, впливати на державний механізм управління країною, спровокувати початок громадянської війни, визначати політику інших країн і т. ін. [5, с. 60].

Отже, в наш час суспільство стикається з великою кількістю інформації, яка впливає на різноманітність думки, бачення ситуацій у світі, цінності, поведінку або навіть спосіб життя.

ЗМІ мають великий вплив і відіграють важливу роль у політичному процесі політичних партій і завдяки своєму великому впливу на людей і завдяки тому, що вони стають невід'ємною частиною життя кожного. Вони як формують, так і деформують погляди громадськості: публіка вірить у те, що їм показують. Все, що говорять ЗМІ, сильно впливає на те, що люди думають про партії, оскільки ЗМІ є найбільшим інструментом для передачі інформації.

Під час процесу політичних комунікацій ЗМІ реалізують такі етапи: перший – комунікатор відбирає і перероблює інформацію; другий – реципієнт отримує та усвідомлює подані данні. Як

відомо, усвідомлення змісту інформації безпосередньо залежить від способу її подання та інтерпретації, яку у неї заклав комунікатор. Іноді через те, що ЗМІ стають упередженими, вони повідомляють дезінформацію, що може спричинити величезну проблему та зашкодити тим чи іншим сторонам.

Способи маніпулювання громадською думкою, як реальна частина зовнішньої і внутрішньої політики держави, повністю спираються на засоби масової інформації, що дозволяють коригувати, регламентувати і проектувати у масовій свідомості громадян певне ставлення до тих чи інших подій, державних намірів і дій.

Крім ідеологічної упередженості, журналісти різних ЗМІ також зберігають такі ж самі погляди, переробляючи складні кампанії та проблеми у спрощені «сценарії». Кампанії висвітлюються так само, як спортивні події, з акцентом на те, хто виграє, хто програє, хто вгорі, хто внизу, як вони рухаються вперед чи залишаються останніми за результатами проведених опитувань.

Мова, якою політики спілкуються з виборцями, має свої особливості. Вона є складовою політичної культури суспільства. У певному сенсі мову політики можна розглядати як природний код політичної культури, причому код, який відкриває доступ чи не до всіх її сфер і пластів. Крім того, мова – це засіб комунікації між лідером та його виборцями. Мова діє певною мірою як сполучна ланка політичного суспільства, як інструмент підтримки необхідного інформаційного рівня суспільства. Тим більше, що мова, як і будь-який інший засіб комунікації, є найпотужнішим знаряддям маніпуляції свідомістю виборців.

У суспільстві співіснують різні політичні мови. При цьому, чим більш диференційоване суспільство в соціальному та політичному відношенні, чим гостріші соціально-політичні протиріччя, тим більше в ньому політичних мов і тим помітніша різниця між останніми. І навпаки, в тоталітарному суспільстві держава прагне нав'язати своїм громадянам якусь єдину, надзвичайно ідеологізовану мову [10, с. 11].

Також, в науковій літературі існують неоднозначні точки зору щодо визначення рівня впливу ЗМІ на формування суспільної думки. Комунікація й інформування можуть носити безпосередній і опосередкований характер. Значного впливу ЗМІ здобувають завдяки своєму місцю в системі соціальної комунікації, відповідно в науковій літературі це питання знайшло відображення в моделях комунікаційного процесу [9, с. 8].

Засоби масової комунікації – це невід'ємна складова частина політики. ЗМІ є видом суспільної діяльності, якому необхідне повне забезпечення специфічними засобами інформаційного

обміну, становленні та підтримки інформаційних зв'язків між її суб'єктами.

Першим варіантом інформаційної війни можна визнати пропаганду. Вся холодна війна базувалася на механізмах пропаганди, бо механізми гарячої війни не застосовувалися. До речі, потреба пропаганди в холодній війні надала суттєвий поштовх розробці теорії комунікації, бо виникла велика кількість суто прикладних завдань у галузі комунікації [12].

Пропаганда (лат. *propaganda* дослівно – «яка підлягає поширенню (віра)», від лат. *propago* – «поширюю») – форма комунікації, спрямована на поширення фактів, аргументів, чуток та інших відомостей для впливу на суспільну думку на користь певної спільної справи чи громадської позиції. Пропаганда зазвичай повторюється та розповсюджується через різні засоби масової інформації, щоб сформувавши обраний результат суспільної думки [8].

Завдяки розсиланням маси інформації, влада чи керуюча процесом особа, формує у суспільстві чи групі людей потрібну точку зору, громадську думку, хід взаємодоповнюючих логічних думок, вичерпну систему поглядів щодо окремих питань на користь організатора інформаційної пропаганди. Як наслідок, відбувається усвідомлення окремих фактів чи подій у потрібному для маніпулятора світлі, формування потрібного світогляду чи життєвої позиції стосовно питань, у яких раніше були протиріччя чи нерозуміння. У випадку відсутності протиріч і наявної сталої системи поглядів, завданням інформаційної війни є породження сумнівів, насівання протиріч та домислів в існуючі переконання. Розвиток людини влаштований так, що людина завжди шукає відповіді про питання, що її турбують, спірні питання, що є невід'ємною рисою безперервних процесів пізнання [12].

Пропаганда використовує ті самі методи (техніки), як і реклама та відносини з громадськістю, кожен з яких можна вважати пропагандою, яка просуває комерційний продукт або впливає на сприйняття організацій, осіб чи брендів. У післявоєнному використанні слово «пропаганда» типове стосується політичного чи націоналістичного використання цих методів або просування сукупності ідей, оскільки термін набув негативного забарвлення. Феномен відкинення спостерігався у політиці через заміни «політичного маркетингу» та інших позначень на «політичну пропаганду» [11, с. 180].

Маніпуляція в політиці має глибокі гносеологічні коріння, оскільки політика – це складна сфера, часто прихована від очей простих людей, вкрай непослідовна і здатна бути фальшивою, аморальною, нечесною тощо. Тому, пересічній людині досить важко зрозуміти політичні події, їх

причини та наслідки. Не випадково багато людей, будучи об'єктом маніпуляцій, не прагнуть звільнитися з цього полону, а задовольняються приблизним судженням про політику одним словом: «приємно» або «не подобається».

Сучасний політичний простір представляє собою досить опосередковані знання про реальність ЗМІ, з яких громадяни беруть свої уявлення про їх діяльність, тому важко відрізнити інформацію від справжнього явища. Це є передумовою політичної маніпуляції як способу прихованого управління політичною свідомістю та поведінкою людей, з метою формування у них необхідних політичних уявлень, готовності до певного типу політичних дій.

Органи політичної влади недемократичних режимів завжди прагнуть тримати народну, соціальну загальність людей в об'єктному стані, використовуючи ЗМІ для «насадження» стереотипів, сприятливих для влади, установок, цілей, ідеалів тощо.

Інформаційна безпека – це різноманітні заходи захисту інформації від сторонніх осіб. Сьогодні кібербезпека все частіше обговорюється на рівні міжнародної політики і, як стимул, так і наслідок, інтегрується в динаміку конкуренції та співпраці великих держав.

Інформаційну безпеку можна розглядати як атрибут інформаційного суспільства, який спрямований на забезпечення певного рівня безпеки в інформаційному суспільстві. Багатогранність інформаційної безпеки та її вплив на різні сфери суспільного життя зумовлює існування чисельних класифікацій видів інформаційної безпеки за різними ознаками. Зокрема, на основі класифікації об'єктів національної безпеки (людина, суспільство, держава) можна виділити відповідні види інформаційної безпеки (інформаційна безпека особи, суспільства та держави).

Існують такі події в кіберконфлікті, які вказують на те, як цифрові технології використовуються в політичних контекстах і як здійснюється зв'язок з державними «акторами»:

- увага переміщується від теоретичних сценаріїв кібератак «судного дня» до реальності стійких (низького рівня) кібероперацій в різних типах конфліктів;
- увага частково перемістилася на цілеспрямовані кібератаки;
- внаслідок зростаючого занепокоєння з приводу дестабілізуючої ролі кібероперації, державні та недержавні суб'єкти активніше шукають шляхи контролю за ризиком ескалації та конфлікту різними засобами і, у той же час, вони подвоюють свої зусилля, щоб визначити свої відповідні ролі та відповідальність на внутрішньому та бюрократичному рівні.

В сучасному світі ЗМІ мають тенденцію до збільшення можливостей впливу на суспільство, активно використовуючи ЗМІ як механізм формування електоральної поведінки та громадської думки. ЗМІ є не тільки каналом поширення інформації, а й посередником в інтерпретації інформації. Суспільство вважає ЗМІ основним каналом комунікації та вірить, що інформаційний простір може бути правдивим.

Якщо ЗМІ будуть переходити від одного каналу інформації до одного джерела інформації, буде виникати монополія на канали інформації, які є значущими для суспільства. Такий процес призводить до залежності влади від засобів масової інформації. Залежно від типу політичної системи, змінюється функціонал роботи ЗМІ. У сучасному світі ЗМІ втратили роль засобу та інструменту влади, перетворившись на системний елемент політики, в якому набули нового інституційного статусу. ЗМІ завжди виступають у ролі «інформатора» для суспільства та передавача вимог до політичної системи [9, с. 14].

Висновки. Для підвищення довіри, основним завданням влади у взаємовідносинах зі ЗМІ має виступати захист інтересів каналів передачі інформації, недопущення їх монополізації, зменшення цензури, підпорядкування засобів масової інформації владі та бізнесу. Люди довіряють прозорості влади і відкритості її діяльності.

Також ЗМІ відіграють величезну роль у політичних конфліктах. Вони є не лише посередниками, а й виконують функції групи підтримки, змінюють розвиток конфліктів на користь тієї чи іншої сторони. У свою чергу, засоби масової інформації не переходять законодавчі рамки.

По-перше, контроль над ЗМІ підвищує політичну звітність, що, як виявляється, покращує політику, із застереженням щодо багатозадачності та стратегічної взаємодоповнюваності. Збільшення активності ЗМІ асоціюється з кращими результатами політики. Наразі існують певні докази того, що медіа-ефекти виникають тому, що ЗМІ передають інформацію виборцям, яка покращує мотивацію та вибір політиків [16, с. 196].

Поведінкові ефекти, що вивчаються в комунікаційній літературі – формування порядку денного, праймінг навряд чи змінять цей загальний висновок. Причина полягає в тому, що висвітлення в ЗМІ в цих моделях викликає спогади про минуле, тим самим збільшуючи загальний доступ до спогадів, таким чином збільшуючи загальний доступ до інформації.

По-друге, одним з негативних ефектів, є багатозадачність: ЗМІ змушують політиків займатися питаннями, які не є найбільш важливими. Потенційні ефекти формування порядку денного та праймінгу, ймовірно, загострюють ці проблеми [16, с. 201].

Ці типи політичних упереджень систематично завдають шкоди виборцям, які не мають доступу до засобів масової інформації, та виборцям, чії проблеми менше висвітлюються, зокрема, меншинам та групам, які переймаються менш важливими з точки зору журналістики питаннями, а також ті, для кого донесення новин є дорогим задоволенням. Цілком ймовірно, що ці упередження будуть негативно впливати на виборців, які не є цінними для рекламодавців.

По-третє, медіа-ефекти, ймовірно, будуть особливо сильними в ситуаціях стратегічної взаємодоповнюваності. Сильний негативний медіа-ефект може виникнути, зокрема, коли є конфлікт інтересів між різними групами суспільства [16, с. 202].

Медіа-політика має врахувати вищезазначені пункти. Для того, щоб збільшити загальне висвітлення політики в ЗМІ, важливо, щоб політика у сфері медіа-конкуренції враховувала відповідність між медіа-ринками та політичними юрисдикціями, які висвітлюють ЗМІ. Важливо усвідомлювати упередженість щодо розподілу аудиторії, яку створюють ЗМІ. Також, не менш важливим, є не допустити, щоб уряди використовували стратегічні зовнішні ефекти для досягнення політичних ефектів, що знижують добробут населення.

На нашу думку, сьогодні, в умовах російсько-української війни інформаційна війна завдає не менших збитків не тільки для нашої держави, але й для всього світового співтовариства. З іншої ж сторони, правильна державна інформаційна кампанія дає можливість посилити позиції країни на міжнародній арені, повернувши увагу до найважливіших питань та зосередивши увагу на обмежені дії насильства та посилення мирних шляхів вирішення конфліктів.

Література

1. Абетка політична. Засоби масової інформації і політика: навчальний посібник / М.Д. Городок та ін. ; за наук. ред. О.В. Радченка. Київ : Вид-во «Березовська», 2016. 48 с.
2. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / Пер. з фр. В. Ховхун. Київ : Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2004. 230 с.
3. Жаровська І., Ортинська Н. Інформаційна війна як сучасне глобалізаційне явище. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2020. Т. 7. № 2. С. 56–61 URL: <https://doi.org/10.23939/law2020.26.056>
4. Інформаційна безпека : підручник / В. В. Остроухов та ін. ; під ред. В. В. Остроухова. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. 412 с.
5. Калініченко Б. М. Роль засобів масової інформації в інформаційній війні: політичні детермінанти

впливу та протидії : дис. ... докт. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2021. 421 с.

6. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ : Києво-Могилянська академія, 2016. 504 с.

7. Промивання мізків. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BC%D1%96%D0%B7%D0%BA%D1%96%D0%B2#%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96_%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8 (дата звернення: 08.01.2023).

8. Пропаганда. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Пропаганда> (дата звернення: 13.01.2023).

9. Хлівнюк Т. П. Вплив засобів масової інформації на політичний простір сучасної України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2008. 16 с.

10. Чеховська М. Реалізація російською федерацією гібридних методів війни проти України та напрями протидії. *Міжнародна науково-практична конференція «Асиметрична війна Росії проти України»*, м. Київ, 26 листопада 2014 р. Київ, 2014. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/realizaciya-rf-gibridnix-metodiv-vijni/>

11. Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та пр: такі схожі й такі різні. *Галицький економічний вісник*. 2014. Том 47. № 4. С. 178-188. URL: <https://galicianvisnyk.tntu.edu.ua/pdf/47/168.pdf> (дата звернення: 08.01.2023).

12. Яковчук В., Малець Б., Борзов Ю. Інформаційні війни в сучасному світі. URL: <https://sci.ldubgd.edu.ua/bitstream/123456789/7424/1/%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%20%D0%B2%20%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83%20%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%96.pdf> (дата звернення: 08.01.2023).

13. Brichacek, A. Six ways the media influence elections. University of Oregon. School of Journalism and Communication. URL: <https://journalism.uoregon.edu/news/six-ways-media-influences-elections> (дата звернення: 08.01.2023).

14. Kovačević, M. Noam Chomsky – «10 strategies of manipulation» by the media. University of Arts, Belgrade, Faculty of Dramatic Arts. URL: <https://parisis.files.wordpress.com/2011/01/noam-chomsky.pdf> (дата звернення: 08.01.2023).

15. Owen, D. The Past Decade and Future of Political Media: The Ascendance of Social Media. Georgetown University, Washington DC, USA. URL: <https://www.bbvaopenmind.com/en/articles/the-past-decade-and-future-of-political-media-the-ascendance-of-social-media/> (дата звернення: 08.01.2023).

16. Strömberg, D. Media and Politics. *The Annual Review of Economics*. 2015. P. 173–205. URL: <https://kq.freepressunlimited.org/wp-content/uploads/2020/11/Media-and-Politics-Stro%CC%88mberg.pdf> (дата звернення: 08.01.2023).

Анотація

Пиголенко І. В., Северинчик О. П., Шапова А. В.
Вплив ЗМІ на формування політичної свідомості. –
Стаття.

У статті розглядаються політичні медіа як форми комунікації, що сприяють створенню, поширенню та обміну політичним контентом на медійних платформах, в соціальних мережах та забезпечують релевантну взаємодію між різними соціальними групами та суспільством загалом. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології значно посилюють залежність кожного індивіда від достовірності отриманої інформації.

Визначається, що висвітлення політичних подій у традиційних ЗМІ корелює зі зростанням політичної активності серед широких верств населення, однак нові медіа прагнуть безпосередньо залучати громадськість до політичної діяльності, наприклад, до голосування, контактів з державними службовцями, волонтерства у своїх громадах та участі у протестних рухах.

Розглянуто роль ЗМІ в політичних процесах та їх вплив на формування політичної свідомості в умовах інформаційної війни, способи маніпуляції свідомістю за допомогою мас-медіа. Інформаційна війна, у її найбільшому розумінні, це пряме використання інформації для досягнення певної мети. Розглядається важливість інформації в реаліях сучасності, що постає ключовим аспектом національної могутності й, що більш важливо, набуває ваги національного ресурсу, який підтримує дипломатію, економічну конкуренцію та ефективне використання збройних сил.

Робиться висновок, що за умов становлення інформаційного суспільства, інформаційна війна стає дедалі ефективнішим засобом ведення політичного протистояння, оскільки цей вид війни не потребує людських жертв, надзвичайних матеріальних затрат, як цього вимагає звичайна війна, та є в деякому сенсі, більш швидким та дієвим засобом досягнення політичної мети.

Ключові слова: засоби масової інформації, політичні процеси, політична свідомість, інформаційна війна, маніпуляція свідомістю, пропаганда.

Summary

Pygolenko I. V., Severynchuk O. P., Shchapova A. V.
The influence of mass media on the formation of political
consciousness. – Article.

The article examines political media as forms of communication that contribute to the production, distribution and exchange of political content on media platforms, social networks and provide relevant interaction between different social groups and society in general. Modern information and communication technologies significantly increase the dependence of each individual on the reliability of received information.

It is noted that the coverage of political events in traditional media correlates with the growth of political activity among broad segments of the population, but new media directly seek to directly involve the public in political activities, for example, in voting, contacts with public officials, volunteering in their communities and participation in protest movements.

The role of mass media in political processes and their influence on the formation of political consciousness in the conditions of information war, methods of manipulation of consciousness with the help of mass media are considered. Information warfare, in its broadest sense, is the direct use of information to achieve a specific goal. The importance of information in modern realities is considered, which appears as a key aspect of national power and, more importantly, acquires the weight of a national resource that supports diplomacy, economic competition and the effective use of armed forces.

It is concluded that under the conditions of the formation of the information society, information war is becoming an increasingly effective means of conducting political confrontation, since this type of war does not require human sacrifices, extraordinary material costs, as conventional war requires, and is, in some sense, a faster and more effective means achievement of a political goal.

Key words: mass media, political processes, political consciousness, information war, manipulation of consciousness, propaganda.

УДК 316.61:323.15:130.2-053.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.21>

Д. С. Цуканова

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6077-7856>

аспірант факультету соціально-політичних наук

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

РОЛЬ ІНКУЛЬТУРАЦІЇ ТА АКУЛЬТУРАЦІЇ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Становлення людини як особистості, її розвиток в цілому вкрай важко уявити без соціалізації, яка відбувається впродовж всього життя. Даний процес є надзвичайно складним та багатограним, особливо якщо це стосується національних меншин в силу їх соціальної незахищеності. Перебуваючи в чужому для них соціокультурному просторі, меншини потребують уваги та допомоги в адаптації. А діти меншин перебувають в надзвичайно складному становищі, адже процес їх соціалізації співпадає з акультурацією в новому суспільстві. Отже, необхідно розкрити місце акультурації та інкультурації в процесі соціалізації меншин в призмі освітнього простору.

Очевидно, що соціалізація активно вивчається українськими та зарубіжними науковцями. Серед наших вчених вивченню механізмів соціалізації, зокрема й соціалізації нацменшин, присвятили свої роботи Мигович, І. І., Роговський М. О., Миронова І. С., Бражевський, В. М., Калитюк Л. М. Рюль В. О., Москаленко В. В., Рудкевич Н. І. та інші. Політичній та правовій соціалізації молоді присвятили свої роботи Купіна Л. І., Сайфудінова О. В., Бедь В. В. Правовий захист меншин освітила в своїх роботах Ткаченко Є. В. Діалог з національними меншинами в освітньому процесі розкрили в своїх працях такі вчені: Щудло С. А., Медіна Т. В., та Заболотна О. О. Проте, дана тема не є до кінця вивченою, особливо в призмі акультурації та інкультурації. Тому, **метою даної статті** є розкриття ролі акультурації та інкультурації в процесі соціалізації національних меншин.

Виклад основного матеріалу. Саме не успадкування, а отримання знань про правила життя в тому чи іншому суспільстві відповідає поняттю «соціалізація». Це процес, впродовж якого індивід вчиться жити в суспільстві, в якому народився, як зазначає відомий соціолог Ентоні Гіденс. Культурні норми, отримані нами в процесі соціалізації, глибоко засіли в нашій свідомості та загалом в національній. А тому, звичні для індивіда ритуали та дії беруть свій початок саме від культури, адже вона є їх основою.

Культура безпосередньо впливає на нашу поведінку та навіть на рухи тіла й жести. В якості прикладу Гіденс описує як прийнято посміхатися

в тому чи іншому суспільстві і підкреслює, що стримана посмішка або її відсутність при спілкуванні, як це прийнято у ескімосів Гренландії зовсім не є доказом їх замкнутості та не бажання спілкуватися. Це просто норма їх поведінки в публічному місці. Так, культури не тільки відрізняються між собою за традиціями, а й поведінкою її носіїв, зазначає дослідник.

Так, те що прийнято в одному суспільстві може бути абсолютно не прийнятним в іншому. Тим паче, що й досі існують країни, які намагаються зберегти свою монокультурність в той час, як світ охоплює глобалізація і культурна однорідність втрачає свою актуальність та є все більш недосяжною. Навпаки, більшість держав все частіше звертаються до доктрини мультикультуралізму зважаючи на власну культурну неоднорідність.

Проте, процес соціалізації не можна відносити до так званого культурного програмування, де дитина постає лише як суб'єкт, який тільки поглинає нав'язані йому збоку суспільства (в обличчі родини) цінності та норми. Вона не є лише пасивним отримувачем, так як має власні потреби, про які відкрито й активно заявляє, тим самим, впливаючи на середовище, що навколо неї. Тому, процес соціалізації не є одностороннім.

Не варто й забувати про агентів соціалізації, до яких відносяться групи або соціальне середовище, в якому саме й протікає даний процес. Первинна соціалізація відбувається в сімейному колі з моменту народження дитини. Саме тут індивід вивчає морально-культурні норми суспільства. Вторинна соціалізація відбувається вже в більш старшому віці, коли виховні функції бере на себе не лише сім'я, а й інші соціальні інституції, такі як школа, однолітки, певні організації, де індивід буде задіяний в подальшому (вищий навчальний заклад, місце роботи, засоби масової інформації і таке інше) [4, с. 35–38].

Таким чином, з впевненістю можна сказати, що процес соціалізації індивіда вимагає наявності маси інституцій. Він нероздільний з культурою, що супроводжує людину, починаючи з першого дня її життя. Соціалізація містить культурний код народу і є, в певній мірі, шляхом до уникнення асиміляції. Якщо меншини втратять можливість соціалізуватися відповідно до норм власної куль-

тури, то вони втрачуть ідентифікацію. Це може трапитись, якщо агенти соціалізації не матимуть впливу під гнітом домінуючої культури або якщо інституції соціалізації не будуть виконувати свої функції в силу своєї відсутності.

Якщо ж ми говоримо про передачу культурних цінностей народу людині, то цей процес носить назву – інкультурація. Науковці зазвичай відокремлюють ці два поняття – соціалізація та інкультурація. Соціалізація розглядається, в першу чергу, як інтеграція індивіда у суспільство, що включає розподілення соціальних ролей та отримання соціального досвіду, а інкультурація – як процес навчання людини саме специфічним культурним звичаям та нормам. Інкультурація, яку проходить дитина, закладає поведінку і формує світосприйняття, які є подібними серед членів тієї чи іншої культурної спільноти.

Для першого етапу інкультурації характерним є те, (як і в процесі соціалізації), що він протікає в ранньому дитинстві і включає вивчення рідної мови, що в майбутньому формує світогляд людини, а також, відбувається засвоєння моральних орієнтирів, культурних цінностей та норм. Другий етап відбувається в період зрілості, коли індивід вже свідомо сприймає ті чи інші елементи культури та може обирати саме те, що відповідає вже сформованим уявленням, які утворилися під впливом культурних норм при ранній інкультурації.

Зрозуміло, що для успішної соціалізації, яка не може відбутися без втручання культури, необхідні відповідні соціальні умови, якщо мова йде про представників національних меншин. Культура, яка творить особистість, повинна відтворюватися відповідними культурними практиками, які й включають передачу культурних цінностей в середині спільноти в процесі діяльності індивідів в тому числі.

Саме культура бере участь у всебічному розвитку дитини, цей розвиток зумовлений вивченням материнської мови, традицій та формуванням поведінки в майбутньому. Культурні норми відображаються в діяльності кожного члена меншини, а будь-яка діяльність направлена на задоволення її потреб. Таким чином, культуру можна розглядати як зразок норм поведінки для індивіда, моральну складову соціалізації, що обумовлює його дії. Вона є всезагальною, всеохоплюючою. Культура також передає соціально-історичний досвід спільноти та відрізняє одну етнічну групу від іншої. Вона є основою ідентифікації, при якій індивід чітко відзначає свою національну приналежність [5, с. 172–175, 194].

Проте, замкнутість національної меншини, навіть для її збереження, не є допустимою. Адже, закритість передбачає відсутність розвитку та подальшу маргіналізацію її членів. Так, як же

повинна відбуватися соціалізація дітей меншин при тісній взаємодії двох або більше культур. Проаналізувавши літературу ми виявили, що для соціалізації необхідні наступні елементи: агенти соціалізації (соціальна група, середовище, соціальні інституції) та інкультурація, що включає засвоєння культурних норм та цінностей.

Тож, якщо меншина все ж не є замкнутою та намагається інтегруватися в суспільство, діти меншин при цьому, перебуватимуть в двох соціокультурних середовищах: в рідному, де знаходяться їх сім'ї та побратими і в приймаючому, де переважає чужа культура. Тому, особливу увагу в процесі соціалізації дітей меншин варто приділити адаптаційним заходам.

Відомо, що на разі в Україні проводиться соціальна робота з національними меншинами як з незахищеною верствою населення, яка потребує допомоги в адаптації. Для більш м'якої інтеграції в приймаюче суспільство, необхідно провести їх реабілітацію та акультурацію. В той же час, робота з корінним населенням повинна проводитися саме в призмі їх толерантного відношення до відмінностей та сприйняття. Зазвичай, це здійснюють робітники центрів соціальних служб, інші державні та громадські організації, територіальні діаспорні утворення, тощо.

Отже, вважається, що для успішної адаптації меншини, необхідно провести її культурну інтеграцію, а саме акультурацію. Членів етнічної групи також необхідно налаштувати на толерантне відношення до нового для них соціокультурного середовища та забезпечити їм можливість задовольняти свої культурні потреби. Тобто, робота проводиться і з духовними установками, і зі світосприйняттям носіїв іншої культури. Також, соціальний працівник повинен зробити все задля того, щоб підвищити культурну комунікабельність членів меншини. Держава також бере на себе забезпечення можливості вивчення державної мови для ліпшої адаптації [1, с. 92].

Щодо акультурації, то він, як процес означає взаємний вплив культур, їх змішання, де одна культура, як донор, поширює свої культурні елементи в іншій, яка займає позицію культури – реципієнта. Деякі науковці пов'язують акультурацію зі змінами в культурі, зумовленими, в більшій мірі, не внутрішніми процесами, що можуть відбуватися в рамках еволюції, а як наслідок впливу масової західної культури або через постійну взаємодію з культурами мігрантів. Процес акультурації, загалом, торкається цілих національно-етнічних груп (на відміну від інкультурації, що стосується окремого індивіда) і може стати причиною повної асиміляції культури, яка виступає як реципієнт. Проте, на разі даний термін використовують в основному, коли мова йде про адаптацію мігрантів [6].

В результаті акультурації індивід може: повністю сприйняти іншу культуру, її ціннісно-моральні орієнтири та норми поведінки; адаптуватися до іншої культури, при цьому зберігаючи власну, поєднуючи їх елементи; цілком відторгнути культуру-донора. Так як ми говоримо про соціалізацію дітей меншин та місце в цьому процесі акультурації, то варто також розглянути термін психологічної акультурації, який визначається як процес, під час якого можна відзначити зміни рольової поведінки індивіда в силу змін його ціннісно-моральних орієнтирів та норм, які відбуваються в процесі акультурації етнічної групи, членом якої він є [2, с. 111–113].

Отже, при тому, що індивід в процесі соціалізації, проходить також процес інкультурації, що означає вивчення ним рідної культури, норм поведінки та традицій, як член етнічної групи, він зазнає й впливу акультурації, яка або збагатить його культуру, або поглине її. На нашу думку, діти меншин, які зазнають акультурації при ранній соціалізації в більшій мірі перебувають в стресовому стані через ще не завершену інкультурацію. Причиною цього може бути перебування в новому й не звичному соціокультурному середовищі, що вимагає сприйняття та толерантного ставлення до приймаючої культури. До того ж, існує необхідність збереження власної культури як тієї риси, що є доказом приналежності дитини до тієї чи іншої етнічної спільноти.

Забезпечити більш м'яку адаптацію меншин можливо в шкільному середовищі, де педагогічний склад буде сприяти своєю діяльністю гармонійній соціалізації дітей. Таким чином, полікультурна соціалізація стає однією з головних цілей освітньої системи. Представник національної меншини повинен відчувати свою цінність у суспільстві, а учням, як і вчителям, необхідно оволодіти основами крос-культурної компетентності. Для цього необхідне вивчення культурних особливостей етносів-сусідів та відзначення власної етнічної унікальності носіїв культури-донора. Важливим є стимулювання зацікавленості учнів в міжкультурному спілкуванні та отримання знань про інші народи.

Дітей з приймаючого суспільства повинні навчати толерантності, прищеплювати прагнення до співробітництва, дружби та взаємної поваги до дітей національних меншин. Вчителям необхідно направити свою діяльність на соціальну рівність в межах школи. Деякі науковці, розглядаючи напрями соціалізації учнів-представників національних меншин США, виділяють міжособистісний, соціально-груповий та політико-правовий підходи соціалізації дітей меншин в освітньому середовищі.

Міжособистісний напрям, направлений на меншини, характеризується отриманням інди-

відом навичок спілкування з носієм іншої культури, включає також співпереживання до представника іншого етносу, вивчення мови дитиною нацменшин, розуміння культурних відмінностей та прагнення до порозуміння, сприйняття картини світу носія іншої культури й таке інше. Цей етап і є початком соціалізації дітей меншин та включає отримання навичок міжособистісного спілкування.

Соціально-груповий напрям соціалізації меншин передбачає отримання навичок спілкування з приймаючим суспільством. Тут представник меншини отримує всі необхідні знання та навички для побудови різного роду зв'язків і відносин (включаючи міжетнічні зв'язки, побутові, сімейні, територіальні відносини і таке інше) та успішної імплементації у нові для нього соціальні групи.

Політико-правовий напрям соціалізації визначає етнічну групу як національну меншину, адже меншина визначається не лише як група індивідів, що має спільну культуру, мову, звичаї та традиції, а також має політичну позицію, може задовольняти свої юридичні потреби та формувати власні політичні партії. Щодо соціалізації в політико-правовому полі, для її здійснення учні-меншини повинні отримати відповідні знання щодо політичного устрою держави, в якій вони наразі проживають для успішної орієнтації в адміністративних, юридичних та правових сферах суспільного життя.

В рамках міжособистісної соціалізації в освітньому просторі загалом використовується більш гнучка система, яка дозволяє корегувати методичку навчання відповідно до потреб учнів. Тобто, частіше за все навчання меншин відбувається на їх рідній мові, враховуючи їх етично-моральні норми та культурні цінності. При цьому відбувається активна підготовка до життя в приймаючому соціумі. Так, акультурація відбуватиметься, проте, в більш м'якій формі і не заважатиме процесу інкультурації. Це, на наше переконання, може стати запобіжним заходом для уникнення асиміляції.

Також, м'яка міжособистісна соціалізація допомагає налагодити стосунки представника меншини з більшістю в класі, створити їх на основі взаємної поваги. Тут важливим є допомогти носію іншої культури уникнути відчуття меншовартості та побудувати адекватну самооцінку. Для цього педагоги наголошують на рівності серед учнів, увага також приділяється національним героям та святам меншин, їх поетам, літераторам, художникам. Такі особливості соціалізації меншин покликані навчити дітей толерантного ставлення до представників інших етносів.

Корисним є вивчення особливостей етнічних спільнот, що проживають поруч та взагалі різ-

номанітних етносів. Це розширить бачення світу учнів та сприятиме визнанню легітимності інших культурних та релігійних поглядів. Пропонується винести вивчення культур етносів навіть як окремі курси для дітей. Такий підхід передбачений полікультурною системою освіти, що виступає за рівноправність всіх без виключення членів суспільства в правах та можливостях.

Всі вищезгадані підходи та принципи є основою полікультурної моделі освіти, яка направлена на встановлення рівності та соціальної справедливості серед учнів всіх рас та національностей. Тут прийнято приділяти особливу увагу культурній неоднорідності суспільства, встановленню успішного міжкультурного діалогу та співробітництва [3, с. 234–236]. Полікультурна освітня модель передбачає використання вже напрацьованих методик щодо роботи з меншинами та відповідне матеріально-технічне забезпечення (наявність навчальних матеріалів на мові меншин, тощо).

Соціалізація меншин в полікультурному освітньому середовищі відбуватиметься успішно та гармонійно, включаючи процеси інкультурації та акультурації. Результатом акультурації в такому разі стане повна адаптація індивіда та прийняття культури більшості, адже вона відбуватиметься поступово та не нав'язливо.

Висновки. Таким чином, діти меншин під час шкільної соціалізації отримують уроки толерантності до культурних відмінностей, які притаманні приймаючому суспільству і відчуття власного значення. Система освіти повинна бути налаштована на те, щоб виходячи із стін школи, індивід був ознайомлений з суспільним устроєм та мав навички спілкування. Важливим є також залучення меншин в громадське життя, адже це зробить їх повноцінними членами суспільства та сприятиме їх розвитку в цілому. А гармонійна соціалізація та адаптація меншин до нового для них соціокультурного середовища стане показником розвинутої держави.

Література

1. Актуальні проблеми сучасної соціології, соціальної роботи та професійної підготовки фахівців: матеріали доповідей та повідомлень Міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. І.В. Козубовської, Ф.Ф. Шандора. Ужгород, 2016. 230 с.
2. Блинова О.Є. Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. Вип. 3. Т. 1. С. 111–117.
3. Гончаренко О.А. Концептуальні підходи до процесу соціалізації молоді з національних меншин у США. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. Вип. 39. С. 234–241.

4. Гидденс Ентони. Социология / при участии К. Бердсолл пер. с англ. А.В. Берков, В.П., Мурат, И.В. Ольшевский, И.Д. Ульянова, А.Д. Хлопин, В. Д. Мазо. Москва. 2005. 632с.

5. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія / К.:Фенікс, 2013. 540с.

6. Пархоменко Т. С. Акультурація. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Акультурація> (дата звернення: 16.01.2023)

Анотація

Цуканова Д. С. Роль інкультурації та акультурації в процесі соціалізації дітей національних меншин: соціологічний аспект. – Стаття.

У статті розкрито сутність та механізми процесу соціалізації та інкультурації індивіда, описані інституції соціалізації та роль культури в даному процесі в призмі розвитку особистості представника національної меншини. Також, в статті встановлено роль освітнього середовища в процесі акультурації та адаптації національних меншин. В статті згадані міжособистісний, соціально-груповий та політико-правовий підходи соціалізації дітей меншин в освітньому середовищі, які засновані на досвіді освітньої моделі США. Увага акцентується й на підготовці приймаючого суспільства, а саме на формуванні толерантного ставлення учнів до носіїв інших культур.

В статті зазначено, що культура в процесі соціалізації має величезне значення, так як вона протікає в ранньому дитинстві та в подальшому формує індивіда відповідно до норм та цінностей, прийнятих в тій чи іншій спільноті. При тому, що діти меншин підпадають під вплив приймаючої культури, тобто зазнають акультурації, яка відбувається при взаємодії культури донора та культури реципієнта, важливим є збереження інкультурації, яка є основою ідентифікації людини та віднесення себе до тієї чи іншої етнічної групи. Також, в даній роботі згадується, що при акультурації можлива як гармонійна адаптація до нового соціокультурного середовища, так і повна асиміляція, яка є цілком не бажаним ефектом. В статті зазначено, що ізоляція національних меншин (навіть задля уникнення асиміляції) є шляхом до їх маргіналізації, тому необхідним є забезпечення їм м'якої акультурації для успішної імплементації в приймаюче суспільство.

Також, зазначається, що для створення відповідних умов для м'якої акультурації національних меншин, необхідно, в першу чергу, звернути увагу на побудову освітнього процесу та на освітнє середовище загалом. Так, саме полікультурна освітня модель, розроблена в США, відповідно до даної статті, надасть можливість носіям різних культур гармонійно соціалізуватися та адаптуватися. А процес акультурації не заважатиме процесу інкультурації, адже рідна культура все ж являє собою зв'язок людини з власною родиною та рідним краєм.

Ключові слова: національні меншини, соціалізація, акультурація, інкультурація, адаптація, соціокультурний простір, освітнє середовище, толерантність, етнос, культура.

Summary

***Tsukanova D. S. The role of inculturation and acculturation in the process of socialization of children of national minorities: sociological aspect.* – Article.**

The article reveals the essence and mechanisms of the process of socialization and inculturation of an individual, describes the institutions of socialization and the role of culture in this process in the prism of the personality development of a representative of a national minority. Also, the article establishes the role of the educational environment in the process of acculturation and adaptation of national minorities. The article mentions interpersonal, social-group and political-legal approaches to the socialization of minority children in the educational environment, which are based on the experience of the US educational model. Attention is also focused on the preparation of the host society, namely on the formation of a tolerant attitude of students towards members of other cultures.

The article states that culture is of great importance in the process of socialization, as it occurs in early childhood and subsequently forms an individual in accordance with the norms and values accepted in a particular community. Despite the fact that children of minorities are influenced by the host culture, that is, they undergo acculturation, which occurs when the culture of the donor and the culture of the recipient interact, it is important to

preserve the inculturation, which is the basis of a person's identification and belonging to one or another ethnic group.

This work also notes that acculturation is possible both in the form of harmonious adaptation to a new sociocultural environment and complete assimilation, which is a completely undesirable effect. The article states that the isolation of national minorities (even to avoid assimilation) is a way to their marginalization, therefore it is necessary to provide them with soft acculturation for successful implementation in the host society.

It is also noted that in order to create appropriate conditions for the soft acculturation of national minorities, it is necessary, first of all, to pay attention to the construction of the educational process and the educational environment in general. Thus, it is the multicultural educational model developed in the USA, according to this article, that will provide an opportunity for speakers of different cultures to harmoniously socialize and adapt. And the process of acculturation will not interfere with the process of enculturation, because the native culture still represents a person's connection with his own family and native land.

Key words: national minorities, socialization, acculturation, inculturation, adaptation, sociocultural space, educational environment, tolerance, ethnos, culture.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 330.1 : 32

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.22>

А. С. Гарбадин

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2784-8031>

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії політичної науки

Львівського національного університету імені Івана Франка

АРХІТЕКТУРА ВИБОРУ ТА МЕХАНІЗМИ ПІДШТОВХУВАННЯ У ПУБЛІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ:
ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Ключове запитання, з якого нам варто розпочати, полягає у наступному: а коли варто застосовувати підштовхування? Відповідь на це запитання Р. Талер називає золотим правилом лібертаріанського патерналізму. Воно звучить так: “використовуйте підштовхування, коли воно швидше допоможе, ніж зашкодить. Більш розгорнута відповідь: людей потрібно підштовхувати до прийняття складних і рідкісних рішень, коли немає швидкого зворотного зв'язку і коли їм важко інтерпретувати ситуацію через нестандартні умови” [1].

Наступне що нам потрібно вирішити, так це сценарій підштовхування – сукупність факторів, які нам необхідно врахувати у тому випадку, коли ми постаємо архітекторами вибору.

По-перше, “користь зараз – витрати потім”. Складно обґрунтувати прийняття рішень, які б вимагали витрати від людини тут-та-зараз, тобто самоконтролю. Іноді це і не передбачається ситуацією та проблемою.

Такий сценарій можливий, коли вибір та його наслідки розведені у часі. Це викликає проблеми із самоконтролем. Це крайність. Зазвичай тут маються на увазі “інвестиції в майбутнє”, такі як заняття спортом, догляд за зубами і дієта. Витрати сил і часу необхідні вже зараз, а вигода прийде пізніше. Більшість людей схильні робити занадто мало того, що принесе користь в майбутньому” [1]. Так може бути практично із будь-якою реформою чи інновацією – аргументація про терпіння довго не витримає. Лише за рахунок залученості всіх суб'єктів до процесу може гарантувати хоча б те, що реформу будуть приймати та сприймати, а не саботувати на всіх рівнях.

Іншу крайність тут репрезентують “майбутні втрати”. “У цю категорію входять куріння, алкоголь і величезні шоколадні пончики. Задоволення отримуєш відразу, а проблеми виникають потім. І знову ж таки, як багато людей обіцяють в новому році побільше курити, частіше випивати або

побити рекорд по шоколадним пончикам? У випадках із “інвестиціями”, і з “втратами” ми потребуємо підштовхування. Більшості не потрібен спеціальний стимул, щоб з'їсти ще одне шоколадне тістечко, але можна допомогти їм частіше займатися спортом” [1]. Це дуже важливо. З одного боку зрозуміло, що ефективними рішеннями не будуть ті, що загрожують втратами. Часто таку політику складно приймати, навіть якщо вона є необхідною – політика бюджетної економії це прекрасно ілюструє.

По-друге, це ступінь складності. “Майже будь-яка людина старше шести років може зав'язувати шнурки, точно грає в хрестики-нулики і знає всі букви в слові “кіт”. Але лише одиниці вміють як слід зав'язати краватку-метелика, успішні у шахах і без запинки скажуть ім'я психолога Міхая Чіксентміхайі” [1]. Ступінь складності для кожного своя. У кожного є своя планка складності, крім того вона часто визначається контекстом – ситуацією, швидкістю необхідності прийняти рішення, ознайомленням із суттю проблем, тощо. Тобто ступінь складності необхідно врахувати при обдумуванні архітектури вибору та структури підштовхування.

По-третє, це частота. “Навіть складні проблеми довга практика допомагає вирішувати легше. Ми навчилися грати в теніс і навіть потрапляємо в квадрат із завидною регулярністю (а Санстейн – ще й швидко), але на це потрібен час. Коли люди вперше виконують цей рух добре, якщо м'яч взагалі перелетить через сітку. Без навчання немає вміння (або навіть найпростіших навичок)” [1]. Досвід має значення, знання також. Тільки через їх набуття ми здатні ставати краще та приймати обґрунтовані рішення. Відповідно за умови їх відсутності важливість грамотно продуманого підштовхування лише посилюється. За умови їх наявності це теж потрібно врахувати – як у доборі контексту, так і формулювання. Запропоноване підштовхування має по всіх параметрах

відповідати інтересам людини, тільки тоді архітектура вибору буде зручною.

По-четверте, це зворотній зв'язок. "Повторення не допоможе, якщо можливостей вчитися недостатньо. Для здобуття знань та навичок необхідний швидкий і ясний зворотній зв'язок після кожної спроби" [1]. Наприклад ви хочете навчитися кататися на велосипеді і ви не знаєте як він працює, ніколи не бачили його у дії. У такій ситуації ви можете хоч десять разів на день сідати на нього і пробувати ним керувати, обмірковувати цілу ніч як крутити педалі. Але ви не знаєте як це все працює. У випадку ефективного зворотнього зв'язку ви, як архітектор вибору, здатні пояснити людині в чому тут логіка і як покращити свої навики, зрештою ви здатні передати необхідний базис знань стосовно управління. І в таких умовах людина здатна навчитися керувати велосипедом.

Проблема тут полягає у тому, що часто життєві ситуації не передбачають зворотнього зв'язку. "Наприклад, як правило, реакцію ми отримуємо відносно обраних, а не відкинутих можливостей. Якщо не сходити зі звичного шляху і не експериментувати, можна ніколи не дізнатися, що є альтернативи звичним варіантам" [1]. Тобто багато що залежить і від людини – лише за умови живого інтересу здійснити підштовхування є можливим. Все це перетинається із тим, що ми зазначала вище і далі відзначатимемо – ефективність архітектури вибору зумовлюється відсутністю яскраво вираженого спротиву з боку людей. Інакше їм це стане нецікаво та викличе, нехай і необґрунтований, але спротив.

По-п'яте, знання вподобань. "Більшості добре відомо, подобається їм шоколадне морозиво чи ванільне, Френк Сінатра чи Боб Ділан, детективи чи наукова фантастика. Це означає, що у вас був час пошукати альтернативи і визначитися з уподобаннями. Але уявімо ситуацію, коли потрібно передбачити, що нам сподобається з невідомого. Наприклад, які страви вибрати на першій вечері в країні з екзотичною кухнею?" [1]. Звідси можна зробити три висновки. По-перше, ми, як архітектори вибору, повинні витратити весь можливий час для вивчення нашої потенційної фокус-групи. Тільки розуміючи людей ми здатні зрозуміти що їм треба. По-друге, коли вми знаємо людей, ми повинні виходити із їх вподобань. По-третє, якщо люди самі не мають переконання, яким чином їх уподобання пересікаються із запропонованим вибором, ми повинні це зрозуміти, врахувати та пояснити.

Тепер розглянемо психологічний аспект у послідовності кроків при організації архітектури вибору. Розпочнемо згадавши мух у пісуарах амстердамського аеропорту Схіпхол. Результат у 80% – феноменальний орієнтир успіху для підштовхування. Насправді ці пісуари запровадили

тренд – зараз багато де можна зустріти пісуари, до прикладу, із футбольними воротами – цікава розвага, що робить життя краще, а туалети чистіше. Пісуарна муха чи футбольні ворота – чудова забавка для гуманна, для звичайної людини. Вона спрощує вибір і приносить легку розвагу, не маніпулюючи із свідомістю, не загрожуючи свободі волі чи вибору. "Далі ми розвинемо цю ідею. Якщо ви побічно впливаєте на рішення інших, то ви архітектор вибору. В основному вам доводиться мати справу з гумананами. Тому, при створенні умов вибору, потрібно враховувати особливості людської поведінки. Зокрема, необхідно переконатися, що автоматична система не зіб'є людей з пантелику" [1]. Тепер детальніше про ці кроки.

По-перше, це шлях найменшого спротиву. Сила волі, самоконтроль, достатньо поетичні поняття, у реальному їх сенсі не здатні мотивувати людей до дії тут-та-зараз. "Багато хто робить вибір, що вимагає найменших зусиль. Згадайте про інерцію, відхилення в бік статус-кво і евристику "без різниці!". Тому при наявності опції за замовчуванням, що не передбачає будь-яких змін, більшість людей зупиняться на ній. Навіть якщо це невігідно" [1]. Формально гуман мотивує таку поведінку економією часу, хоча це далеко не так і далеко не завжди. "Такі стандартні рішення повсюдні і дуже впливають на наше життя. Більш того, вони неминучі. Адже будь-якому вузлу в системі архітектури вибору повинно бути присвоєно правило, що визначає, що станеться, якщо людина вирішить нічого не робити. Зазвичай в такому випадку нічого не змінюється, тобто відбувається саме по собі. Але не завжди" [1]. Звісно архітектура вибору може передбачати обов'язковий вибір. І формально це краща гарантія проти потенційних маніпуляцій (хоча далеко не завжди). Але потрібно враховувати два моменти. "По-перше, гумани часто сприймають необхідність вибору як прикру перешкоду і вважали б за краще зручну стандартну опцію" [1].

По-друге, це очікувана помилка. Людям властиво помилятися. Продуманий дизайн архітектури вибору повинен враховувати можливі помилки та мінімізувати їх потенційні наслідки. "Але деякі інновації, що мінімізують помилки, на подив повільно впроваджуються. Візьмемо кришку бензобака. На будь-якій нормальній машині вона прикріплена шматком пластмаси, щоб після заправки ви не поїхали без неї.

Забути кришку бензобаку – це так звана помилка завершення. Виконавши основне завдання, кроки, що їй передували, ми забуваємо. Аналогічно часто залишаються карти в банкоматах після отримання готівки та оригінали документів в ксероксі" [1]. Зрештою нам часто не вистачає сил, мотивації до завершення справ.

Часто трапляється, що вдало виконуючи завдання на його завершення нам здається що у нас не мало б залишитися сил – таким чином ми самі себе переконуємо у тому, що маємо право допустити помилку, чим пришвидшуємо її. Всі ці нюанси треба враховувати у архітектурі вибору.

По-третє, це забезпечення зворотнього зв'язку. Зворотній зв'язок повинен забезпечити нам полегшення у житті. Зворотній зв'язок має нам підказувати коли ми все робимо правильно і коли ми допускаємо помилку.

Комерційні структури давно зрозуміли важливість цього нюансу у роботі із клієнтами – повідомлення на мобільні телефони, на пошту, про розпродажі не дивина. Так само як і про акції – від власне мобільного оператора до аптеки, всі намагаються використати цей нюанс. Державні структури як правило використовують трохи інші механізми впливу.

Тут мова йде про попередження. “Нам повідомляють: щось пішло не так, або щось неприємне ось-ось станеться. На екрані ноутбука з'являється інформація про низький рівень заряду батареї і нагадування підключити його до джерела живлення або вимкнути. Але таких повідомлень не повинно бути надто багато, щоб їх не ігнорували” [1]. Власне такими механізмами користується державний апарат. Показова тут ілюзія зворотнього зв'язку – не дуже якісні та чіткі квитанції про оплату комунальних послуг. Звісно, іноді державні структури намагаються “загравати” із гуманамі, наприклад через вітальні листівки до свят. І пояснювати не варто чому це гроші на вітер.

По-четверте, картування відносин вибору до благополуччя. В житті перед нами постають різні завдання. Бувають прості, бувають складніші. Простіше вибрати, які чіпси купити під футбол, складніше визначитися із планом лікування. “Але вибір між різними схемами лікування захворювання – складність іншого порядку. Припустимо, лікар повідомив вам про рак передміхурової залози. Потрібно вибрати, як починати лікуватися: операція, променева терапія або динамічне спостереження, що припускає бездіяльність протягом деякого часу. Кожен варіант має повний набір характеристик за частиною побічних ефектів, якості, тривалості життя і іншого. При порівнянні трьох можливостей виявляться певні плюси і мінуси” [1]. Суть тут у тому, що хороша архітектура вибору допоможе людині обрати кращий варіант саме для себе. У цьому її завдання.

У ситуації із вибором вище ключове значення має фактор архітектору вибору – залежно від ступеня кваліфікації, усвідомленості та інтересі у людині, цей архітектор може спростити вибір і допомогти людині залишитися живою, або ж підштовхнути до неправильного сценарію, або,

що не краще, дати свободу волі, що фактично буде радше нагадувати лотерею.

По-п'яте, складно структурований вибір. Зрозуміло, що люди користуються різними стратегіями при прийнятті рішень, залежно від складності самого рішення та можливих опцій. Відповідно, “Якщо застосовувати спрощуючі стратегії, то альтернативи, які не відповідають основним вимогам, можуть бути виключені навіть за умови, що вони прекрасні по іншим параметрам” [1]. Тобто якщо ви розглядаєте чотири варіанти освіти, три з яких платні, а ви не маєте змоги платити за освіту, вони не будуть вами розглядатися, навіть якщо це куди краще варіанти, що вас особисто більше б задовільнили.

Сучасні технології дають можливість суттєво спрощувати характер вибору. За таким принципом працюють сайти комерційних структур – скажімо коли ви хочете придбати мобільний телефон, то на сайті більшості компаній-продавців ви можете звузити вибір до кількох варіантів із сотні можливих вказавши орієнтовну ціну, розмір, марку, технічні можливості. Навіть соціальні мережі так працюють. Так само реклама подаватиметься у відповідності до наших зацікавлень, вивчених “розумною” системою. Р. Талер ілюструє цей тезис на прикладі успіху Netflix: “багато компаній, таких як Netflix, яка надає послуги відеопрокату, досягли успіху завдяки надзвичайно зручній архітектурі вибору. Користувачам легко налаштувати пошук по акторові, режисерові, жанру та інших параметрах. Якщо вони оцінювали переглянуті фільми, то отримають рекомендації, засновані на виборі інших глядачів зі схожими вподобаннями. Такий метод називається спільним фільтруванням. Оцінки інших людей з подібними уподобаннями використовуються для відбору серед величезної кількості доступних для замовлення книг або фільмів, тих, які, швидше за все, вам сподобаються. Спільне фільтрування – спроба вирішити проблему архітектури вибору. Якщо відомо, що подобається людям, з якими у нас щось спільне, то можна спиратися на їхні смаки при виборі незнайомих продуктів. Багатьом спільне фільтрування полегшує життя” [1].

Більшість із нас, коли вподобає певний фільм, під натхненням від його перегляду, відкриває imdb та проглядає умових 12 фільмів, що нам можуть також сподобатися. Чи ще одна хороша ілюстрація – сайт Rotten Tomatoes. Спільне фільтрування тут доведене у архітектурі вибору майже до досконалості. Оскільки сприйняття фільму чи серіалу часто суб'єктивне, оскільки часто позиція, навіть шанованого нами кінокритика, може відрізнитися від нашої (всі ми гумани, врешті-решт), алгоритм роботи сайту намагається вирішити цю проблему за рахунок визначення опції по замовчуванню. Сайт збирає всі рецензії

на фільм чи серіал із авторитетних джерел, і математичним чином визначає відсоток позитивних та негативних рецензій. Відповідно у підсумку ми отримуємо оцінку фільму у формі “гнилого” помідору (коли фільм не сподобався більшості критиків) чи “свіжого” помідору (навпаки – коли загалом фільм подобається критикам). І все це супроводжується відсотками. У підсумку коли ми вагаємося чи переглядати фільм, який міг нас зацікавити набором акторів, трейлером, описом, але бачимо, що на Rotten Tomatoes він “гнилий” на 13% то ми вже підготовані – цей фільм явно не шедевр кіномистецтва. Але і така підказка буде корисною! Певна ніша кіноглядачів любить такий легкий, трохи “трешовий” матеріал. Звісно у довготерміновій перспективі неможливо обійтися без помилок – скажімо визнані шедеври кіно часто мають нижчий відсоток “свіжості” аніж новинки, але це не настільки суттєво. Сайт фільтрує оціночний вимір кіно для нас, а не для дослідників кіно як такого.

По-шосте, стимули. Власне традиційні економічні моделі з цього би і починали. В чому стимул робити вибір? Піддаватися підштовхуванню? Як його зрозуміти та використати? Потрібно постійно пам’ятати про стимули. Як зазначає Р. Талер: “потрібно створювати правильні стимули, націлені на певних людей” [1].

Також варто відповісти на чотири запитання при розробці архітектури вибору.

Перше. Хто використовує? Тобто які наші стимули? Що ми хочемо досягти? Які у нас для цього можливості? Для початку треба чітко визначити свою мотивацію та можливості як архітектора вибору. Чи це покращення життя конкретної групи людей, чи спроба продати товар – від телефону до кандидату на виборах.

Друге. Хто вибирає? Тобто – хто наша цільова аудиторія? Потрібно прагнути зібрати якомога більше знань про них. Вивчення потенційної аудиторії – основа основ соціальної роботи, від публічного виступу до роботи у будь-якій соціальній сфері. Про політичну і говорити немає чого.

Третє. Хто платить? Тобто хто є замовником даної архітектури вибору? Які у нас фінансові можливості? Який кінцевий результат ми ставимо перед собою? Усереднений вибір – відділи поведінкової економіки, що працювали у різних країнах, зазвичай були орієнтовані на те, аби у процесі покращення життя людей у підсумку фінансово виправдовували своє існування прибутком, який би перевершував витрати на своє функціонування принаймні у 10 разів.

Четверте. Хто отримує вигоду? Зрозуміло, що ідеальний тут орієнтир – конкретні люди, яких ми підштовхуємо. В ідеалі вони б мали кинути палити, зайнятися собою чи щось таке. Хороший архітектор вибору – той, хто не буде мізантропічно

само любитися, скажімо, перемогою на виборах безвідносно до фігури переможця, просто фактом перемоги. Тоді це вже маніпулятор чи політтехнолог, а це вже трохи інша сфера роботи.

І останнє, про що треба пам’ятати – це конфлікт стимулів. Поришена проблема. До прикладу ви застудити і приходите до лікаря з метою отримати рекомендацію стосовно того, який препарат вам допоможе. Ви готові повністю покласти на лікаря, оскільки він кваліфікований експерт у сфері добору лікування, а ви “по замовчуванню” з ним погодитися. З іншого боку є лікар як архітектор вибору. І часто трапляється у таких архітекторів конфлікт стимулів. З одного боку це прагненнявилікувати пацієнта, а з іншого у рецепті виписати із альтернатив лікування ті препарати, які просуваються на ринку дружніми медичними представниками. Наш архітектор вибору може отримувати фінансову винагороду із кожного такого рецепту, позаяк формальна домовленість є. і часто у такому конфлікті архітектори вибору керуються власним інтересом, прописуючи те, що вигідно їм – і байдуже що споживач послуги, пацієнт заплатить трохи більше, трохи не за те, що треба, за трохи мало апробований препарат, з трохи довшим переліком можливих побічних ефектів. Це приклад конфлікту інтересів, який допускати свідомий архітектор вибору не має права.

Література

1. Thaler, Richard H.; Sunstein, Cass R. *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness*. 2008. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
2. Thaler, Richard H. *Misbehaving: The Making of Behavioral Economics*. 2015. New York: W. W. Norton & Company.

Анотація

Гарбадин А. С. Архітектура вибору та механізми підштовхування у публічній політиці: організаційні та психологічні аспекти. – Стаття.

У статті досліджено механізми підштовхування та архітектури вибору, а також визначено їх організаційні та психологічні аспекти. Вказано на можливість використання даних механізмів у публічній політиці.

Визначено сукупність факторів, які необхідно врахувати у тому випадку, коли ми постаємо архітекторами вибору. Зокрема це співвідношення користі та витрат, ступінь складності у прийнятті рішень, частота у прийнятті рішень. зворотній зв’язок як наслідок прийнятих рішень. знання вподобань потенційної цільової аудиторії.

Також у статті розглянуто психологічний аспект у послідовності кроків при організації архітектури вибору Зокрема досліджено такі феномени як шлях найменшого спротиву, а також очікувана помилка та її наслідки. Також розглянуто забезпечення зворотного зв’язку та його наслідків, картування відносин вибору

до благополуччя. Окремо розглянуто складно структурований вибір, його специфіку та наслідки. З'ясовано специфіку використання стимулів, а також їх обумовленість мотивацією цільової аудиторії.

Доведено, що для організації архітектури вибору потрібно дати відповідь на чотири запитання. Перше: хто використовує? Тобто які наші стимули, що ми хочемо досягти, які у нас для цього можливості? Для початку треба чітко визначити свою мотивацію та можливості як архітектора вибору. Друге: хто вибирає? Вивчення потенційної аудиторії – основа основ соціальної роботи. Третє: хто платить? Тобто хто є замовником даної архітектури вибору, які у нас фінансові можливості, який кінцевий результат ми ставимо перед собою. Четверте: хто отримує вигоду? Зрозуміло, що ідеальний тут орієнтир – конкретні люди, яких ми підштовхуємо. В ідеалі вони б мали кинути палити, зайнятися собою чи щось таке. І останнє, про що треба пам'ятати – це конфлікт стимулів, які здатні порушити архітектуру вибору.

У статті доведено можливість використання даного інструментарію, його ефективність у публічній політиці.

Ключові слова: поведінкова економіка, публічна політика, архітектура вибору, підштовхування, мотивація.

Summary

Garbadyn A. Choice architecture and nudge in public policy: organizational and psychological aspects. – Article.

The article examines the mechanisms of nudging and choice architecture, and also defines their organizational and psychological aspects. The possibility of using these mechanisms in public policy is indicated.

A set of factors that must be taken into account when we become the architects of choice is defined. In particular, this is the ratio of benefits and costs, the degree of complexity in decision-making, the frequency of decision-making, feedback as a consequence of the decisions made, knowledge of the preferences of the potential target audience.

Also, the article considers the psychological aspect in the sequence of steps in the organization of the choice architecture. In particular, such phenomena as the path of least resistance, as well as the expected error and its consequences, are investigated. Also considered is the provision of feedback and its consequences, mapping the relationship of choice to well-being. A complex structured choice, its specificity and consequences are considered separately. The specifics of the use of incentives, as well as their conditioning by the motivation of the target audience, have been clarified.

It is proven that four questions must be answered to organize the choice architecture. First: who uses? That is, what are our incentives, what do we want to achieve, what are our opportunities for this? To begin with, you need to clearly define your motivation and capabilities as an architect of choice. Second: who chooses? Studying the potential audience is the basis of social work. Third: who pays? That is, who is the customer of this architecture of choice, what are our financial capabilities, what is the final result we set before ourselves. Fourth: Who benefits? It is clear that the ideal reference point here is specific people whom we encourage. Ideally, they should quit smoking, take care of themselves or something. And the last thing to remember is the conflict of incentives that can disrupt the choice architecture. The article proves the possibility of using this toolkit, its effectiveness in public policy.

Key words: behavioral economics, public policy, choice architecture, nudging, motivation.

УДК 323.23:[070+004.738.5

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.23>**М. С. Іванов**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2742-7288>

доктор політичних наук,

професор кафедри соціології та політології

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

В. Г. АлейникORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5319-7212>

аспірант кафедри соціології та політології

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ В 2022-2023 РОКАХ: ОСОБЛИВОСТІ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Постановка проблеми. Як показав російський напад на Україну, однією з головних складових сучасної війни є інформаційна агресія, яка здійснюється за допомогою засобів масової інформації та комунікації.

В ході російської агресії, спостерігаються масовані інформації атаки, головним завданням яких є поширення пропагандистських матеріалів, які спрямовані на дискредитацію української держави та її вищого військово-політичного керівництва. У зв'язку з цим, сьогодні важливо дослідити набір методів та прийомів, які використовуються російською пропагандою та їх можливий вплив на свідомість як українського, так і російського суспільств.

Слід зазначити, що паралельно зі злочинним веденням воєнних дій на території України, керівники пропагандистської машини держави-агресора ведуть масштабну кампанію по дезінформації широких кіл населення з метою введення їх в оману і їх залучення до підтримки загарбницьких дій російської армії.

Має місце значна кількість фейкових новин та елементів інформаційної війни. Російські ЗМІ поширюють безліч фейкових новин та інформаційної пропаганди, спрямованої на дискредитацію України, її вищого військово-політичного керівництва, уряду, армії та представників громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Російська влада, в ході збройної агресії, активно використовує інформаційні канали для пропаганди своїх ідей, дестабілізації українського суспільства та створення негативного іміджу України в міжнародному співтоваристві.

Українське суспільство має бути готовим до відповіді на ці виклики та забезпечити якісну, об'єктивну та швидку інформаційну відповідь в умовах воєнного конфлікту.

Вже сьогодні, вітчизняні науковці звертають увагу на те, що воєнні дії на території Укра-

їни позначаються на інформаційному просторі країни. Так, І. Мудра та І. Сінькова у статті «Інструменти інформаційної війни проти України в інтернет-ЗМІ» розглядають вплив мас-медіа на психологічну стійкість населення в умовах інформаційної війни.

В цій статті зазначається, що мас-медіа можуть впливати на формування певної іміджевої стійкості до зовнішніх негативних впливів. Також, згадані науковці звертають увагу на важливу роль, в цій «інформаційній війні», соціальних мереж, які стають все більш впливовими у сфері масової комунікації [6].

Також, слід відзначити публікацію Богущ Л. А. «Роль засобів масової інформації у висвітленні збройних конфліктів у світі: теоретичний підхід», в якій охарактеризовані функціональні завдання засобів масової інформації при висвітленні збройних конфліктів у сучасному світі. У статті розглядається теоретичний підхід до аналізу ролі ЗМІ в цьому процесі та наводяться приклади зі світової історії, які ілюструють вплив ЗМІ на сприйняття суспільством збройних конфліктів. Стаття може бути корисною для тих, хто цікавиться міжнародними відносинами, журналістикою та впливом ЗМІ на глобальну політику [7].

Однак, не дивлячись на відзначену наявну увагу вітчизняної наукової громади до вивчення ролі ЗМІ в умовах військового протистояння, все ще зберігається необхідність подальшого, більш детального висвітлення специфіки масової комунікації та особливостей діяльності засобів масової інформації саме в умовах російської агресії проти України в період 2022-2023 років. Це пов'язано, як з особливо високим ступенем актуальності цих аспектів сьогодні, так і з недостатньою увагою до особливостей масової комунікації в умовах російської агресії проти України в зазначений період.

Мета статті. Метою цієї статті є розгляд особливостей масової комунікації в умовах російської агресії проти України в 2022-2023 роках, дослі-

дження різноманітних технологій пропагандистського впливу на українське суспільство засобами масової інформації та його мінімізації.

Виклад основного матеріалу. Насамперед важливо зупинитися на тому, що на початку повномасштабного агресивного воєнного вторгнення 24 лютого 2022 року українські інтернет-користувачі зіткнулися з численними інформаційними атаками та спамом (зокрема в соцмережах та групах у популярних месенджерах) з російської сторони, які потенційно здатні розхитувати єдність і налаштованість населення на протидію окупаційній політиці держави-агресора.

Вже в 2014 році у період початку конфлікту на сході України, російська пропаганда активно використовувала засоби масової інформації для впливу на суспільство та формування світогляду українських громадян. Інформаційна війна, розгорнута державою-агресором, завжди мала на меті формування «потрібних» уявлень про події в Україні серед світової громадськості. Також, важливим інформаційним завданням була дестабілізація внутрішньополітичної ситуації в Україні.

Одним із прикладів, подібних прагнень, може бути використання російською пропагандою соціальних мереж для здійснення інформаційних атак та поширення фейкових новин. Українські та іноземні дослідники багато разів звертали увагу громадськості на той факт, що Росія використовує соціальні мережі, такі як Facebook, Twitter та інші, для розповсюдження фейкових новин, створення хештегів, які навмисно заохочують до конфлікту та агресії.

Не можна не відзначити важливу роль міжнародних ЗМІ у відстеженні подій в Україні та поширенні інформації про воєнний конфлікт. Російська влада намагається використовувати власні ресурси для дискредитації України та вживає заходів з метою обмеження доступу власного населення до міжнародних засобів інформації. При цьому, складовою частиною інформаційної агресії з боку органів російської пропаганди проти українського суспільства є використання ботів для створення штучного трафіку та поширення пропаганди в соціальних мережах.

Так, значна частина акаунтів різних соціальних мереж, через які поширюють пропаганду Росії, належить ботам. Вони покликані створювати враження, що інформацію поширюють реальні люди, тоді як насправді для цього використовуються спеціальні комп'ютерні програми або наймані особи задля введення в оману широкого кола інтернет-користувачів шляхом поширення фейкової та, зазвичай, провокативної інформації.

Як зазначає старший науковий співробітник і старший радник Центру аналізу європейської політики (СЕРА) Едвард Лукас, Кремль може

створити власну політичну реальність, в якій воєнна спецоперація не є війною, а напад на іншу країну вважається «захистом Батьківщини», цитуючи новорічне послання Путіна. Але це не може змінити картину на полі бою. Зрештою, військова логіка диктує політичні результати [4].

Як ми бачимо, протягом року ведення повномасштабної агресії, інформаційні атаки та тиск держави-агресора на Україну й керівництво країн-партнерів не припиняється. Так, заступник начальника ГУР МО України Вадим Скібіцький зазначив, що нині Росія проводить потужну інформаційну кампанію проти нашої держави, щоб розтягувати наші сили, лякати наше населення. «Як багато саме російських аналітиків, які зараз працюють за кордоном, кажуть про 220-тисячне угруповання на території Білорусі, а нещодавно говорили, що там розгорнуто 150 тисяч. Насправді їх немає там. Угруповання, яке зараз є, неможливо порівняти з тим, що було в лютому минулого року», – сказав представник розвідки [3].

Необхідність протидіяти такій інформаційній війні, значною мірою, визначила особливості масової комунікації в зазначений період. До основних джерел і засобів масової комунікації, які дають можливість визначити саме особливості масової комунікації в умовах російської агресії проти України в 2022-2023 роках, необхідно віднести:

– Офіційні звернення (зокрема відео-звернення офіційних осіб і представників військово-політичного керівництва);

– Інфографіку від Генерального штабу стосовно втрат окупаційних військ у особовому складі та техніці;

– Інтерв'ю державних діячів і представників громадянського суспільства українським та іноземним ЗМІ стосовно вторгнення російських військ в Україну і мужній відсічі сил оборони, волонтерів і всього українського народу;

– Діяльність ЗМІ загальнодержавного й регіонального рівня, які умовно можна поділити на ті, які перевіряли інформацію перед її трансляванням і видання, які увімкнулись у гонитву за переглядами та популярністю, поширюючи чималу кількість фейкових новин;

– Трансляції в YouTube та пости в соціальних мережах блогерів і лідерів думок (поділ аналогічний із попереднім пунктом);

– Приватне листування в месенджерах і колективні чати за інтересами чи географічною ознакою – це окремий комунікативний сегмент, який виник на початку повномасштабного вторгнення. Значна частина учасників цього сегменту, не перевіряючи отриману інформацію, пересилали повідомлення одне одному, що створювало ефект суттєвої засміченості інформаційного простору для кожної окремої людини;

– Діяльність телемарафону «Єдині новини», що допомогло в перші тижні тримати цілісним єдиний «інформаційно-психологічний фронт». Проте, з часом, можна було помітити певні замовчування критично важливих проблем та тенденцій у суспільно-політичному житті.

Як зазначається в документі «Довгострокова стратегія допомоги Україні виграти війну проти Росії – і забезпечити мир», США, ЄС та міжнародні фінансові організації повинні ретельно стежити за станом медіа в Україні. З початку війни всі головні телевізійні станції були об'єднані в одну, яку контролює уряд, доходи від реклами скоротилися, що ускладнило для незалежних ЗМІ завдання втриматися на плаву, а Рада ТВ (український еквівалент C-SPAN) нещодавно був знятий з ефіру. Метою зусиль США, ЄС і міжнародних фінансових установ має бути забезпечення українцям доступу до вільних ЗМІ та плюралізму голосів [8].

Новини та репортажі закордонних ЗМІ та ЗМК, а також меседжі від західних лідерів думок, допомагали громадянам і урядовцям країн світового співтовариства отримувати правдиву інформацію стосовно вторгнення окупаційних військ в Україну й численних злочинах проти людяності.

Так, наприклад, Тімоті Снайдер – професор історії Єльського університету, на Київському безпековому форумі 8 травня 2022 року зазначив, що «перемога України – це єдиний шлях до завершення цієї війни. Перемога Росії призведе до подальшої російської агресії. Капітуляція України призведе до продовження політики звірства на українській землі» [9].

На думку історика, єдиний спосіб, у який ця війна може фактично закінчитися, це українська перемога, тобто достатній успіх України на полі бою, щоб Росія вважала, що в її інтересах вести переговори.

Крім того, він зазначає, що «якби Росія виграла цю війну, це була б величезна перемога для всіх сил, які виступають проти демократії, для всіх людей, які планують використовувати насильство, в тій чи іншій формі, для повалення демократії. Якщо Україна перемаже, це буде перемога для тих, хто вірить у закон, хто хоче проводити вибори, хто хоче, щоб їхні лідери були підзвітні, і особливо для тих, хто готовий ризикувати заради всіх цих важливих речей» [9].

Таким чином, враховуючи багатоманітність і специфіку кожного окремого із зазначених вище комунікативних каналів і інформаційних джерел, до особливостей масової комунікації в умовах російської агресії проти України в 2022-2023 роках на думку авторів можна віднести такі:

- Спрямованість на зміну парадигми самоідентифікації українського суспільства, що подекуди мало як світоглядний вплив, так і мотиваційний. Вона ознаменувала зміну парадигми від

слабкості й хиткої дипломатії на основі системи Мінських угод до збройної відповіді на повномасштабну збройну агресію.

З цього приводу, політолог Олег Саакян зазначив, що «у перші ж дні агресії Україна «вистрибула» з воронки образу «жертви» та наростила власний наратив боротьби та спротиву агресії. Україна показала, що здатна дати відсіч другій армії світу, і це не лише справа ЗСУ та влади – це загальнонаціональна справа народу, громад, волонтерів. Поява такого наративу забезпечує стійкість інформаційних тилів і допомагає у роботі із зовнішніми аудиторіями в умовах сучасної війни» [1].

Саме спрямованість посилу від значної частини українських засобів масової інформації та комунікації на зміну парадигми з жертви агресії на повноцінну суб'єктність із опорою на власні сили оборони і могутність громадянського спротиву дозволила запобігти окупації значної частини українських територій у перші місяці повномасштабної війни.

- Швидка адаптація громадянського суспільства до нової інформаційної та комунікаційної реальності, де фільтрація інформаційних потоків і протидія поширенню найбільш значущої, з точки зору державної безпеки інформації, мали вирішальну роль у протидії збройній агресії.

Як, з цього приводу, справедливо зазначає політолог Олег Саакян – «Україна продемонструвала високу відкритість та щільність інформаційного потоку, адже вакуум або відсутність інформації бувають подекуди гіршими, ніж інформація, яка може не задовольняти суспільство. Така комунікація лише посприяла довірі – а значить, і стійкості. За цих обставин, сталося здавалося би неможливе, суспільство увімкнуло механізми самоцензури у питаннях, що стосуються пересування військ, чутливої та секретної інформації» [1].

- «Консолідаційний ефект» для всього українського суспільства та найбільш активної прозахідно налаштованої його частини, яка спромоглася, на цей час, перемістити на задній план політичні інтереси окремих гравців всередині країни та зосередити спільні зусилля на відсічі агресору.

- Посилення довіри до вищого військово-політичного керівництва країни. Так, якщо в грудні 2021 року Президенту Володимиру Зеленському довіряли 38% людей (а не довіряли – 61%), то в червні 2022 року довіра до нього становила 85%. Якщо в січні 2021 року 53,1% українців не вірили, що Президент Зеленський зможе впоратися з роллю Верховного Головнокомандувача Збройних сил у разі війни з Росією, то в квітні 2022 року його ефективністю в цій ролі були задоволені 78% респондентів [2].

• Певною особливістю процесу масової комунікації в умовах російської агресії проти України з негативним забарвленням стала «засміченість» інформаційного простору вигадками та достатньо слабкою спроможністю окремих прошарків населення, у перші тижні повномасштабного вторгнення, критично сприймати фейкову інформацію, що сприяло нагнітання ситуації;

• Також, слід звернути увагу на недостатність якісної комунікації органів управління з населенням з приводу тих чи інших прийнятих рішень. Наприклад, недостатньо висвітлювалися питання, які були пов'язані зі змінами у грошовому забезпеченні військовослужбовців. Це викликало доволі напружену дискусію в різних відомствах та установах.

Висновки. Комунікативна стратегія України в умовах інформаційної війни Росії проти України та її союзників, має посідати ключову роль у забезпеченні консолідації українського суспільства та забезпеченні підтримки України міжнародною спільнотою в боротьбі зі збройною агресією та подальшому залученні зовнішніх інвестицій для відбудови країни.

Вже сьогодні Кабінет Міністрів України за підтримки громадянського суспільства має забезпечити чітке проектування післявоєнного розвитку України, яке передбачає використання вагомих аргументів необхідності масштабних міжнародних інвестицій.

«Комунікативна стратегія України», яка охоплює діяльність, як представників владного апарату, так і широкого загалу громадянського суспільства має:

– сприяти забезпеченню достатньої інтенсивності, як на державному, так і громадському рівні, комунікації з урядами та представниками громадянського суспільства колективного Заходу та інших країн-партнерів з метою забезпечення масштабної військової, гуманітарної, фінансово-економічної допомоги та реалізації прийнятих програм післявоєнного розвитку України;

– дозволить сформувати інтелектуальну та емоційну основу долучення до інвестиційних програм широкого кола вітчизняних та міжнародних компаній як представників прогресивного глобального бізнесу;

– забезпечити можливості залучення всіх необхідних ресурсів для зміцнення демократичних засад розвитку українського суспільства та відродження потужної, багатогалузевої вітчизняної економіки як найбільш твердих гарантів подальшого, безпечного розвитку Української держави;

– сфокусувати увагу світової спільноти на необхідності підтримки боротьби українського народу за свій державний суверенітет не тільки як умови власного виживання, але як основи розбудови

нового світового порядку підтримки Європейської та глобальної світової безпеки.

Саме з цього приводу, Андреас Умланд – аналітик Стокгольмського центру східноєвропейських досліджень (SCEEUS) при Шведському інституті міжнародних відносин, зазначає, що «у публічній комунікації як українського, так і західних урядів щодо війни з Росією слід ще раз підкреслити цілі та важливість допомоги, яка надається Києву.

«Ідеалістичні» аргументи про важливість європейської та/або загальнолюдської солідарності, емпатії і таких цінностей, як самовизначення, свобода і демократія, які домінують зараз, залишатимуться актуальними і вартими уваги, але їх необхідно доповнити більш «реалістичними» аргументами про різні неукраїнські індивідуальні, національні та транснаціональні інтереси, які захищаються завдяки подальшій підтримці з боку Заходу.

Серед них – позитивні наслідки допомоги Україні для світової довіри до міжнародного права і міжнародних організацій, але є й інші важливі аргументи національної безпеки, які не дозволяють Росії зруйнувати світовий політичний і економічний порядок, бенефіціарами якого є багато людей в усьому світі [5].

Таким чином, сьогодні особливо актуально, в комунікативній практиці з партнерами та союзниками, постійно наголошувати на необхідності потужної підтримки країнами Заходу нашої держави з метою недопущення перетворення російської агресії на довготривалий конфлікт.

Безумовно, в такому випадку війна буде постійним джерелом нестабільності, економічних криз і потоків мігрантів. Вже сьогодні зрозуміло, що чим довше триватиме агресія російських загарбників проти України, тим більших політичних та економічних збитків будуть мати більшість країн світу.

Ефективна допомога західних партнерів України та багатьох інших країн світу достатньою кількістю сучасного озброєння та боеприпасів – це запорука швидкого завершення війни та повернення до мирного розвитку та безпеки у всьому світі.

Література

1. Саакян О. Україна – полігон стійкості для західних демократій. *Nv.ua*. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-rosiji-proti-ukrajini-yak-ukrajincyam-vdayetsya-chiniti-sprotiv-rosiyskiy-agresiji-novini-ukrajini-50270195.html> (дата звернення: 22.02.2023).
2. Miklos I. Why compromise with Putin is not the solution in Ukraine. *GIS Reports*. URL: <https://www.gisreportsonline.com/r/ukrainian-war-solution/> (date of access: 22.02.2023).
3. В. Скібіцький: Про повний перелом у війні говорити ще рано, але цей рік – нашої Перемоги. *Укрінформ* – актуальні новини України та світу.

URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3657544-skibickij-pro-povnij-perelom-u-vijni-govoriti-se-ranale-cej-rik-nasoi-peremogi.html> (дата звернення: 22.02.2023).

4. Edward Lucas. A Year of Victory. СЕРА. URL: <https://sera.org/article/a-year-of-victory/> (date of access: 22.02.2023).

5. Andreas Umland. How the West Can Help Ukraine: Three Strategies for Achieving a Ukrainian Victory and Rebirth – SCEEUS. Sceeus. URL: <https://sceeus.se/en/publications/how-the-west-can-help-ukraine-three-strategies-for-achieving-a-ukrainian-victory-and-rebirth/> (date of access: 22.02.2023).

6. Мудра І. Інструменти інформаційної війни проти України в інтернет-ЗМІ. 2017.

7. Богущ Л. А. Роль засобів масової інформації у висвітленні збройних конфліктів у світі: теоретичний підхід. Прикладні соціально-комунікаційні технології. 2021. С. 291–295.

8. Stephen J. Hadley; Ambassador William B. Taylor; John E. Herbst; Matthew Kroenig; Melinda Haring; Jeffrey Cimmino. Preparing for Victory in Ukraine. A long-haul strategy to help Ukraine win the war against Russia – and secure the peace. URL: <https://www.usip.org/publications/2022/11/preparing-victory-ukraine> (date of access: 22.02.2023).

9. Dr. Timothy Snyder: Why the Ukrainian Victory is Important for the World? URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viynamestorychnyy-kontekst/dr-timothy-snyder-why-the-ukrainian-victory-is-important-for-the-world> (date of access: 22.02.2023).

Анотація

Іванов М. С., Алєйник В. Г. Російська агресія проти України в 2022–2023 роках: особливості масової комунікації. – Стаття.

Сьогодення чітко демонструє, що інформаційне та комунікаційне протиборство є важливим елементом світоглядної, політичної та геополітичної боротьби. При цьому, використовуються різноманітні практики та підходи донесення до індивідів, соціальних груп і народів визначених світоглядних орієнтирів, соціально-політичних установок і наративів.

Безумовно, традиційна збройна агресія й воєнні конфлікти, в їх природному розумінні, перестають бути єдиним інструментом завоювання, підкорення й розширення політичного впливу. Все більшу роль, у зазначених процесах, відіграють засоби інформаційної війни й масової комунікації, впровадження яких, може як допомагати, так і ускладнювати досягнення вищезначених цілей збройних конфліктів. Дана стаття присвячена характеристиці засобів саме такої якості.

Сучасний світ характеризується великою кількістю різноманітних засобів масової комунікації, таких як телебачення, радіо, газети, журнали, соціальні мережі та інтернет-платформи, які є потужними інструментами для впливу на масову аудиторію. У зв'язку з цим, інформаційна війна та масова комунікація стають все більш важливими елементами геополітичних та політичних конфліктів.

Найпоширенішими методами здійснення інформаційної війни є маніпулювання інформацією, дезін-

формація, пропаганда та психологічна війна. Маніпулювання інформацією включає в себе використання різних прийомів, таких як зміна фокусу уваги, підсилення емоційного впливу та інші методи, що мають на меті змінити свідомість аудиторії.

Дезінформація, зі свого боку, полягає в поширенні неправдивої інформації з метою збурення аудиторії та дискредитації противника. Часто дезінформація супроводжується використанням фейкових новин та зображень, що можуть викликати певні емоції та довіру до джерела інформації.

Пропаганда полягає в активному використанні різних засобів масової комунікації з метою вплинути на думку і поведінку масової аудиторії. Пропаганда може бути спрямована на зміну уявлень про певну ідеологію, політику, культуру, та інші аспекти соціального життя.

Наразі, сьогодні можна спостерігати певне зростання впливу, на політичну свідомість громадян, засобів масової комунікації.

Актуальність зазначеної проблематики в умовах російської агресії проти України в 2022-2023 роках складно переоцінити.

Ключові слова: масова комунікація, пропаганда, інформаційна війна, фейкові новини.

Summary

Ivanov M. S., Alieinyk V. H. Russian aggression against Ukraine in 2022–2023: specifics of mass communication. – Article.

The present clearly demonstrates that information and communication confrontation is an important element of ideological, political and geopolitical struggle. At the same time, various practices and approaches are used to convey certain worldview orientations, socio-political attitudes and narratives to individuals, social groups and nations.

Undoubtedly, traditional armed aggression and military conflicts, in their natural sense, are no longer the only tool for conquest, subjugation and expansion of political influence. An increasingly important role in these processes is played by the means of information warfare and mass communication, the use of which can both help and complicate the achievement of the above-mentioned goals of armed conflicts. This article is devoted to the characterization of such means.

The modern world is characterized by a large number of different mass communication media, such as television, radio, newspapers, magazines, social networks and Internet platforms, which are powerful tools for influencing the mass audience. In this regard, information warfare and mass communication are becoming increasingly important elements of geopolitical and political conflicts.

The most common methods of information warfare are information manipulation, disinformation, propaganda, and psychological warfare. Information manipulation involves the use of various techniques, such as changing the focus of attention, enhancing emotional impact, and other methods aimed at changing the consciousness of the audience.

Disinformation, on the other hand, is the dissemination of false information to disturb the audience and discredit

the enemy. Often, disinformation is accompanied by the use of fake news and images that can evoke certain emotions and trust in the source of information.

Propaganda is the active use of various media to influence the opinion and behavior of the mass audience. Propaganda can be aimed at changing perceptions of a certain ideology, politics, culture, and other aspects of social life.

Today, we can observe a certain increase in the influence of mass media on the political consciousness of citizens.

The relevance of this issue in the context of Russian aggression against Ukraine in 2022-2023 cannot be overestimated.

Key words: mass communication, propaganda, informational warfare, fake news.

УДК 327.83 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.24>**О. А. Коппель**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6297-5610>*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка***О. С. Пархомчук**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6261-3580>*доктор політичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ГЛОБАЛЬНА ПОЛІТИКА: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ І ПРОГНОСТИЧНИЙ ДИСКУРС

Вступ. Феномен виникнення явища глобальної політики найчастіше пов'язують з Другою світовою війною. Її завершення призвело до кардинальної трансформації змісту світової системи міжнародних відносин. Була ліквідована багатополярна організація структури міжнародних відносин, що існувала ще з часів Вестфальського миру 1648 р. та зберігалася з певними модифікаціями у межах Вестфальської, Віденської та Версальсько-Вашингтонської міжнародних систем на протязі майже трьох століть до Другої світової війни. Ялтинсько-Потсдамська міжнародна система (1945–1991) стала першою глобальною міжнародною системою.

Постановка проблеми. З середини ХХ століття починається процес формування глобальної політики як нового наукового напрямку, визначення його предметного поля, виокремлення глобальної політики в особливу галузь знання, відмінну від інших напрямів. В той же час констатуємо відсутність загально визнаного розуміння, що таке глобальна політика як реальність (онтологічне розуміння) і в чому полягає предмет її дослідження (гносеологічне розуміння). Відсутнє чітке предметне розмежування глобальної і світової політики.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Дослідження глобальних політичних процесів, проблем, тенденцій та акторів посідає важливе місце в сучасній міжнародно-політичній науці, складовою частиною якого є як дослідження їх концептуальних і прикладних аспектів у ретроспективному і проспективному форматі, так і визначення та аналіз того, як ці проблеми трактуються в експертно-академічному середовищі. В їх концептуалізації виокремимо два основних підходи. Перший представлений роботами філософів, соціологів, політологів, психологів, в яких акцентується увага на якісних трансформаціях світополітичної системи загалом. Другий підхід,

представлений фахівцями в галузі міжнародних відносин, головну увагу зосереджує на фактологічному, прикладному аналізі глобальних акторів та глобальних трендів [1, с. 9–14].

В предметному полі глобальної політики знаходяться дві головні групи питань: глобальні актори (США, КНР, Індія, ЄС, Німеччина, РФ, ООН, НАТО, МВФ та Світовий Банк, недержавні та регіональні організації) [2] та транснаціональні виклики (екологічні загрози, міграційні процеси, держави, що не відбулися, релігійний фундаменталізм, права людини, транснаціональний тероризм, ЗМЗ) [3].

Ці питання розглядаються в роботах представників всіх головних наукових шкіл дослідження міжнародних відносин: політичного реалізму (К. Уолтц, Д. Мершхеймер), лібералізму (Р. Кеохейн, Дж. Най, Ф. Фукуяма), конструктивізму (А. Вендт, Б. Бузан). [2, с. 61–70]. Представники реалістичного напрямку головну увагу приділяють глобальним акторам, в першу чергу глобальним державам, відповідно представники лібералізму – транснаціональним акторам та загрозам [4].

В міжнародно-політичній науці поступово прийшло усвідомлення того, що розв'язання транснаціональних проблем вимагає підвищення рівня керованості світовим розвитком. В той же час дослідження вказаної проблематики характеризується недостатньою концептуальною, в тому числі категоріальною визначеністю, що пояснюється міждисциплінарним характером досліджень.

Виклад основного матеріалу. Глобальна політика як наукова категорія використовується для аналізу акторів, інститутів та процесів глобального рівня, є поняттям, яке охоплює протяжність політичних відносин у просторі і часі, поширення політичної влади і політичної діяльності через кордони сучасних держав, оскільки політичні

рішення і дії в одній частині світу можуть швидко мати наслідки для всього світу. Як новий напрям наукового дослідження глобальна політика розглядає світові політичні процеси, проблеми та тенденції, політичні аспекти глобалізації та шляхи рішення глобальних проблем, що мають політичний характер, на відміну від світової політики, як сфери неподільної взаємодії між суб'єктами міжнародних відносин як у зв'язку з їх діями відносно одна одної і рішення глобальних проблем, так і політики кожного з них по відношенню до власних внутрішніх проблем та ситуацій. Світова політика зосереджує увагу на взаємопов'язаності міжнародних та внутрішньополітичних відносин.

Якщо феномен виникнення явища глобальної політики найчастіше пов'язують з Другою світовою війною, виникнення феномену світової політики – з 70-ми роками ХХ століття. Світова політика – теж відносно новий в міжнародних дослідженнях напрям, пов'язаний із змінами в міжнародному співтоваристві. Дослідження цих змін на Заході розпочалося з 70-х років ХХ століття в умовах посилення взаємозалежності, хоча поняття «міжнародні відносини» та «світова політика» фактично не були розведені. В 2000-х роках починається процес формування світової політики як нового наукового напрямку, визначення його предметного поля, виокремлення світової політики в особливу галузь знання, відмінну від інших напрямів.

Узагальнимо підходи до визначення співвідношення між світовою та глобальною політикою. Перший підхід, презентований частиною західного наукового співтовариства, фактично ототожнює два явища. Другий підхід виходить з того, що «глобальна політика» є складовою частиною «світової політики», акцентує увагу на окремих аспектах світової політики – глобальних процесах і глобальних проблемах. Наступна група дослідників вважає, що поняття «глобальна політика» ширше поняття «світової політики», оскільки світова політика асоціюється тільки з соціальною сферою, а глобальна політика торкається і природного середовища. Глобальна політика акцентує увагу на складних взаємозв'язках, які виходять за межі держав і суспільств у глобальному порядку.

Природу та головні тенденції світового політичного процесу характеризують глобальні тренди (соціальні, політичні, економічні, наукові, культурні) як основні напрями руху глобального суспільства, які визначають основні напрями еволюції сучасного світу і майбутнє людства. Ці тренди мають глобальний характер, тобто охоплюють весь світ, впливаючи на життя світового співтовариства. В той же час вони розрізняються за масштабами поширення, тобто діють у різних частинах світу з різною ступенню та інтенсивністю. Відрізняються вони і за тривалістю існування,

тобто строки їх дії обмежені і рано чи пізно їм на зміну приходять альтернативні тренди. Тісно взаємодіючи один з одним і доповнюючи один одного, вони здійснюють кумулятивний вплив на стан світу. Це крупномасштабні довгострокові процеси глобального розвитку, котрі визначають якісний зміст сучасного етапу еволюції світосистеми.

Спроби виявлення закономірностей кожного з етапів розвитку людства здійснювалися неодноразово. Основними парадигмами таких досліджень, тобто метатеоретичними утвореннями, що містили набір вихідних ідей та методологічних установок, на які спиралося наукове пізнання, сукупність принципів, які на конкретному історичному етапі розвитку науки задавали певний спосіб теоретичної діяльності, визначаючи вибір засобів цієї діяльності, виступали формаційна, цивілізаційна, державоцентристська та світсистемна парадигми.

Один з підходів постулює, що історія не розвивається лінійно, на відміну від окремих культурно-історичних спільнот (цивілізацій), тому визначення її глобальних тенденцій виявляється неможливим. Другий підхід базувався на визнанні хвильового характеру політичних процесів і засновувався на концепції відцентрових та доцентрових тенденцій в розвитку соціальних спільнот. В межах третього підходу мегатренди – це діади процесів-антагоністів, які змінюють один одного в певному циклічному ритмі: глобалізація – деглобалізація (ізоляціонізм); інтеграція – дезинтеграція (націоналізм); демократизація – дедемократизація (посилення авторитарних режимів) [1, с. 5–12].

Особливого значення набуває виокремлення питань філософського характеру, методологічних аспектів дослідження глобальних трендів як стійких та довгострокових тенденцій розвитку, з'ясування, які саме тренди є глобальними та визначення специфіки їх прояву в міжнародно-політичній сфері. Значний вплив мають такі глобальні тренди, як кібернетична революція, перехід до інформаційного суспільства на основі вироблення і споживання інформації, зростання ролі мережевих структур, збільшення темпів споживання, гіперспоживання як комплексне системне явище. З кожним роком зростає антропогенний вплив: в результаті збільшення населення збільшується дефіцит відновлюваних ресурсів, зростають проблеми, пов'язані з екологією. Екологічний дефіцит стве причиною таких явищ, як міграція, економічний спад і ослаблення держави, веде до конфліктів.

Що до прогностичного дискурсу глобальної політики, значний внесок було зроблено діяльністю Римського клубу, зокрема в доповідях, підготовлених на його замовлення або членами клубу, які одразу ставали предметом жвавих наукових дискусій [5].

Ще у 1999 р. Національна розвідувальна рада США у співробітництві з Державним департаментом і ЦРУ розпочала роботу над проектом “Глобальні тенденції 2015”, внаслідок якого прийшла до висновків, що держави залишаться основними гравцями на міжнародній арені, хоча роль недержавних акторів буде мати тенденцію до зростання. Буде зростати і кількість важливих гравців, що ставитиме під загрозу лідерство США. Це такі країни, як Китай, Росія, Індія, Мексика і Бразилія; регіональні організації, як ЄС; велика кількість ТНК і некомерційних організацій, що набирають вагу на міжнародній арені. Автори доповіді запропонували чотири вірогідні сценарії розвитку людства до 2015 р.: “всеохопна глобалізація” при підвищенні ефективності глобального та регіонального колективного управління; “згубна глобалізація” та посилення нерівномірності розвитку окремих країн та регіонів, яка супроводжується послабленням як національних, так і міжнародних органів управління і політичних інститутів; “регіональна конкуренція” та посилення опору глобальній перевазі США при передачі повноважень глобальних організацій регіональним інститутам; “постполярний світ” із посилення політичної напруги у відносинах США з ЄС, кризою національного управління в країнах Латинської Америки та суперництві між азійськими державами. [6].

Чотири ключові сценарії глобальної політики до 2020 року: (“Давоський світ”; “Рах Амерікана”, “Новий Халіфат” та “Коло жаху”) було окреслено в “Проекті-2020” “Контури світового майбутнього”. На особливу увагу заслуговав висновок, що піднесення РФ, КНР та Ірану як можливих глобальних гравців буде мати негативні наслідки, порівняні з піднесенням Німеччини наприкінці XIX століття [7].

У листопаді 2008 р. Національна розвідувальна рада США підготувала доповідь “Глобальні тенденції 2025: світ, що змінився” як чергову спробу виявити основні фактори та тенденції, які визначатимуть розвиток глобальної політики. Констатувалась криза системи глобального лідерства, з підйомом Китаю, Індії та інших держав формується глобальна багатополярна система, могутність і домінування США поступово ослабне. Автори доповіді запропонували чотири сценарії світового розвитку до 2025 року: “Світ без Заходу”; “Жовтневий сюрприз” (неочікуваний природний катаклізм); “Скандал у БРІКС” та сценарій “Політика не завжди локальна (формування глобального світу)”. Останній сценарій передбачав втрату державами провідної ролі у формуванні глобальної політики, що має прискорити розвиток субрегіональних та транснаціональних утворень [8].

В доповіді “Розриви та відволікаючи фактори – переосмислення безпеки на 2040 рік”, яку було підготовлено за результатами семінару, організо-

ванного РЕНД Корпорейшн в 2018 році, передбачувані події (відомі в літературі як “білі лебеді”) підпадали під категорію неперервності (нерозривності), події, які вважалися неможливими та непередбачуваними (“чорні лебеді”) – під категорію розривів. Головною метою цього звіту визначалось передбачення вирішальних проблем у сфері безпеки в глобальному світі до 2040 року, враховуючи наслідки політичних, технологічних, соціальних та демографічних тенденцій. Дослідники RAND проаналізували три 25-річні періоди історії (1910–1935 рр., 1950–1975 рр., та 1990–2015 рр.) та визначили широкий спектр можливих сценаріїв на 2015–2040 роки. Для періоду 1910-1935 рр. (період «ядра, з якого може вирости сила») це непередбачувані обставини, пов’язані з Першою світовою війною, російською революцією та Великою депресією. Другий період – 1950-1975 рр. (період, коли “жоден куточок землі не може бути ізольованим”) до непередбачуваних подій відносили випробування СРСР атомної бомби в 1947 р., запуск супутника у 1957 році, швидку деколонізацію, війни в Кореї та В’єтнамі та нафтове ембарго 1973 року. В період з 1990 по 2015 рр., коли “для здивування не вистачає часу”, розпадається Радянський Союз, відбувається розширення НАТО, теракти 11 вересня 2001 р., посилення участі США в Афганістані та Близькому Сході, винахід Інтернету, підйом Китаю. В 2015 – 2040 рр. (період “винаходження майбутнього”) до прогнозованих змін віднесено кліматичні, які йдуть на користь деяким країнам, але шкодять іншим, змінюючи баланс сил [9].

В доповіді “Глобальні тренди 2035” дослідницької служби Європарламенту, опублікованій в 2017 році, сформульовано вісім головних економічних, соціальних і політичних трендів до 2035 року: старіння населення, крихка глобалізація, технологічна революція, кліматичні зміни, поява нових сфер міждержавного суперництва, інформаційна політика та екологічні загрози [10]. Майбутнє ЄС як глобального актора визначалось на основі використання ймовірних сценаріїв, які базувалися на двох факторах: стабільність чи нестабільність в Європі і стабільність чи нестабільність в світі. Перший сценарій – нестабільна Європа в стабільному світі; другий – стабільна Європа в стабільному світі; третій – нестабільна Європа в нестабільному світі. Четвертий сценарій під назвою “ЄС як глобальна держава” прогнозує стабільну Європу в нестабільному світі. Загальний висновок вказаної доповіді полягав в тому, що світ стає менш безпечним, але більш політизованим.

На думку авторів доповіді “The 2021 Strategic Foresight Report”, світ стає багатополярним завдяки підйому Індії та Китаю [11].

Як стратегічний тренд глобальної політики розглядається зменшення ступеня захищеності

людства внаслідок пандемії Covid-19. Г. Кіссінджер в статті “Пандемія коронавірусу назавжди змінить світовий порядок” висловив припущення, що зміни, які відбуваються, призвели до розбалансування управління як всередині країн, так і на міжнародній арені [12].

Робити прогнози в сучасних умовах набагато складніше в порівнянні з більш зрозумілим біполярним світом, справедливо зауважують Ф. Клейн М. Бансал та Дж. Волерс, автори дослідження “Поza галасом. Мегатренди світу майбутнього”. Автори зробили спробу визначення 35 рушійних сил (drivers) змін майбутнього і прийшли до висновку щодо їх кумулятивного впливу на мегатренди глобальної політики [13].

Отже, у всіх глобальних прогнозах, незважаючи на наявні розбіжності в підходах та оцінках, світ майбутнього мав певні спільні характеристики, найголовніша з яких полягала в його глобалізованості, альтернатива глобалізації не розглядається або розглядається як катастрофа. Водночас у багатьох із них констатується, що Захід втрачає монополію на процеси глобалізації. Дослідниками не ставиться під сумнів і той факт, що світом потрібно управляти, оскільки хаотичність міжнародних відносин та неконтрольованість міжнародних процесів являють собою виклик усій міжнародній системі і її головним елементам – державам.

Висновки. Глобальна політика як наукова категорія використовується для ретроспективного і прогностичного аналізу акторів, інститутів та процесів глобального рівня, є поняттям, яке охоплює протяжність політичних відносин у просторі і часі, поширення політичної влади і політичної діяльності через кордони сучасних держав. Як новий напрям наукового дослідження глобальна політика розглядає світові політичні процеси, проблеми та тенденції, політичні аспекти глобалізації та шляхи рішення глобальних проблем.

З’ясовано, що в предметному полі глобальної політики знаходяться дві головні групи питань: глобальні актори (США, КНР, Індія, ЄС, Німеччина, РФ, ООН, НАТО, МВФ та Світовий Банк, недержавні та регіональні організації) та транснаціональні виклики (екологічні загрози; міграційні процеси; проблеми голоду; держави, що не відбулися; релігійний фундаменталізм; права людини; транснаціональний тероризм; ЗМЗ).

Автори констатують, що міждисциплінарний характер глобальних досліджень пояснює недостатній рівень концептуальної, в тому числі категоріальної визначеності, що викликає потребу в подальших наукових розвідках.

Література

1. Глобальні тренди міжнародних відносин: реалії і прогнозування. Київ: Вадекс, 2020. 442 с.

2. Understanding Global Politics. Actors and Themes in International Affairs. Edited by Klaus Larres and Ruth Wittlinger. Routledge, NY. – 2020. 436 p.

3. Global Politics: a New Introduction. Edited by Jenny Edkins and Maja Zehfuss. Routledge, NY. – 2009. – 524 p.

4. Grieco J., Ikenberry G., Mastanduno M. Introduction to International Relations: enduring questions and contemporary perspectives. PALGRAVE. London. – 2015. 503 p.

5. Офіційний сайт Римського клубу URL: <http://www.clubofrome.org.ua/en/main/> (дата звернення 26.01.2023)

6. Global Trends Final Report. URL: https://www.dni.gov/files/ODNI/documents/assessments/GlobalTrends_2040.pdf (дата звернення 23.01.2023)

7. Global Trends 2020: the world in 2020. URL: <https://www.unhcr.org/pl/wp-content/uploads/sites/22/2021/06/2020-global-trends.pdf> (дата звернення 24.01.2023)

8. Global Trends 2030: alternative worlds. URL: https://www.dni.gov/files/documents/GlobalTrends_2030.pdf (дата звернення 25.01.2023)

9. Discontinuities and Distractions—Rethinking Security for the Year 2040 /Findings from a RAND Corporation Workshop/ Andrew R. Hoehn, Andrew Parasiliti, Sonni Efron, Steven Strongin. – Santa Monica, California, 2018. – 19 p.

10. Global Trends 2035. URL: <https://www.oxan.com/media/1969/global-trends-to-2035-geopolitics-and-power.pdf> (дата звернення 24.01.2023)

11. "The 2021 Strategic Foresight Report" (published in September 2021.). URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/strategic-planning/strategic-foresight/2021-strategic-foresight-report_en. (дата звернення 22.01.2023)

12. Kissinger H. The Coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order. URL: <https://www.wsj.com/articles/the-coronavirus-pandemic-will-forever-alter-the-world-order-11585953005> (дата звернення 22.01.2023)

13. Beyond the noise. The megatrends of tomorrow's world. URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/nl/Documents/public-sector/deloitte-nl-ps-megatrends-2ndedition.pdf> (дата звернення 23.01.2023)

Анотація

Коппель О. А., Пархомчук О. С. Глобальна політика: ретроспективний і прогностичний дискурс. – Стаття.

У статті розглядається формування глобальної політики як особливої галузі знань, відмінної від інших наукових напрямів, його предметне поле, основні наукові школи. Визначено, що являє собою глобальна політика як реальність (онтологічне розуміння) і в чому полягає предмет її дослідження (гносеологічне розуміння). Надається предметне розмежування глобальної політики з іншими науковими напрямками дослідження міжнародних відносин.

З’ясовано, що глобальна політика як наукова категорія використовується для ретроспективного і прогностичного аналізу акторів, інститутів та процесів глобального рівня, є поняттям, яке охоплює протяж-

ність політичних відносин у просторі і часі, поширення політичної влади і політичної діяльності через кордони сучасних держав. Як новий напрям наукового дослідження глобальна політика розглядає світові політичні процеси, проблеми та тенденції, політичні аспекти глобалізації та шляхи рішення глобальних проблем.

З'ясовано, що в предметному полі глобальної політики знаходяться дві головні групи питань: глобальні актори (США, КНР, Індія, ЄС, Німеччина, РФ, ООН, НАТО, МВФ та Світовий Банк, недержавні та регіональні організації, транснаціональні актори) та транснаціональні виклики (екологічні загрози, міграційні процеси, проблеми голоду, держави, що не відбулися, релігійний фундаменталізм, права людини, транснаціональний тероризм, ЗМЗ).

Автори констатують, що міждисциплінарний характер глобальних досліджень пояснює недостатній рівень концептуальної, в тому числі категоріальної визначеності, що викликає потребу в подальших наукових розвідках.

Ключові слова: глобальна політика, світова політика, міжнародні відносини, міжнародна система, глобальні актори, транснаціональні загрози, глобальні тренди.

Summary

Koppel O. A., Parkhomchuk O. S. Global policy: retrospective and prognostic discourse. – Article.

The study researches formulation of global politics as a separate area of knowledge, that differs from

other sciences, its subject field, and main scientific schools. The study determines what is global politics as a reality (ontological understanding) and what is its subject (epistemological understanding). A substantive distinction between global politics and other scientific areas of international relations research is provided.

It was found that global politics as a scientific category is used for retrospective and prognostic analysis of actors, institutions and processes at the global level, and as a concept, it embraces political relations in space and time, and the spread of political power and political activity beyond the borders of modern states. As a new direction of scientific research, global politics examines world's political processes, problems and trends, political aspects of globalization and ways to solve global problems.

It was discovered that there are two main groups of issues in the subject field of global politics: global actors (the USA, China, India, the EU, Germany, the Russian Federation, the United Nations, NATO, the IMF and the World Bank, non-state and regional organizations) and transnational challenges (environmental) threats, migration processes, problems of hunger, failed states, religious fundamentalism, human rights, transnational terrorism, WMD).

The authors state that the interdisciplinary nature of global research explains the insufficient level of conceptual certainty, including categorical definiteness, which requires further scientific research.

Key words: global politics, world policy, international relations, international system, global actors, transnational threats, global trends.

УДК 327

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.25>**П. Л. Лисянський**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3997-9335>

аспірант кафедри політичних теорій

Національного університету «Одеська юридична академія»

РЕГІОНАЛЬНИЙ СЕПАРАТИЗМ МОЛДОВИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВПЛИВУ РФ НА ДЕСТАБІЛІЗАЦІЮ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ

Актуальність дослідження впливу процесів регіонального сепаратизму в автономному територіальному утворенні Гагаузія, котра входить до складу Молдови, як автономне територіальне утворення на дестабілізацію ситуації в Україні, зумовлене повторною спробою РФ використати складну етнополітичну ситуацію Молдови та межуючих з нею окремих регіонів України в створенні загроз державному суверенітету України та Молдови. Дослідження цього питання вкрай важливе для посилення комплексної регіональної безпеки України особливо у транскордонному просторі з країнами сусідами. Етнічні конфлікти у колишньому СРСР мають потенційну можливість активізації, що буде мати негативні наслідки для регіональної безпеки України в період повномасштабної агресії РФ проти України. Однією з таких країн можна вважати Молдову, яка має спільний кордон з Україною, а також незважаючи на відносно невелику територію, починаючи з 1990 років мала кілька територіальних спорів всередині країни, один з яких, привів до військового конфлікту. У 1989 році, частину території Молдови, яка входила до радянського союзу на правах однієї з 15 республік охопили сепаратистські настрої. Зокрема 19 серпня 1990 року відбувся перший з'їзд депутатів усіх рівнів з п'яти районів півдня Молдови, на якому була проголошена Гагаузька Автономна Радянська Соціалістична Республіка. 25 жовтня 1990 року відбулися перші вибори Верховної Ради Республіки Гагаузія, а 1 грудня 1990 року відбулися вибори президента невизнаної Республіки Гагаузія. Радянське керівництво Молдови не влаштував такий розвиток подій. Тому з метою придушення сепаратистських настроїв південної частини Молдови, а також відокремлення Гагаузії від Молдови партійне керівництво вирішує здійснити спробу силового вирішення цього питання. 26 жовтня в Комрат спрямовуються радянські війська Болградської дивізії, а 30 грудня і радянські спецназівці. Але задля мирного врегулювання конфлікту уряд Молдови вимушений був поступитися та відвести війська з території невизнаної республіки Гагаузія. В період з 1990 по 1994 роки тривали перемовини між Молдовою та невизнаною республікою Гагаузією щодо врегу-

лювання територіального спору мирним шляхом. А 23 грудня 1994 року парламент Молдови прийняв закон про особливий статус Гагаузії, який наділив мешканців та території, котрі входили до складу невизнаної республіки Гагаузія правами автономії у складі Молдови. Історичні проблеми Гагаузії вважаються, як багаторічний етнічний конфлікт [1, с. 46], який був вирішений мирним шляхом. Одночасно з політичними процесами направленними на відокремлення Гагаузії від Молдови, практично дзеркальні процеси відбуваються в іншій частині Молдови Придністров'ї. 2 вересня 1990 року в місті Тирасполь відбувся II надзвичайний з'їзд депутатів усіх рівнів Придністров'я, на якому була проголошена Придністровська Молдавська Радянська Соціалістична Республіка, як радянська республіка в складі СРСР. Таку політичний процес можна вважати результатом конфлікту інтересів політичної еліти центру Молдови та місцевими політичними елітами, який виник через перебудову СРСР та МРСР. Після розпаду СРСР, 5 листопада 1991 року ПМРСР була перейменована в Придністровську Молдавську Республіку. У 1992 році конфлікт між ПМР та Молдовою перейшов у військове протистояння між збройними силами Молдови з одного боку, та російськими військовими і сепаратистами ПМР з іншого. Датою завершення активної фази військового конфлікту в Придністров'ї, слід вважати 21 липня 1992 року, коли між Молдовою та Росією було підписано Угоду про принципи врегулювання конфлікту в Придністров'ї. На даний час ПМР вважається невизнаною державою. Слід зазначити, що ПМР та Гагаузія мають спільний кордон з Україною. Молдова є яскравим підтвердженням того, що сепаратистські тенденції є дестабілізуючим фактором в країнах, де вони відбуваються, заважаючи їм повною мірою розвивати задовільні відносини з європейськими країнами. Негативні наслідки сепаратистських процесів у Молдові, а також їх вплив на Україну досліджували Українські науковці Н. Нічаєва-Юрійчук, Б. Левик, Ю. Мателешко, Н. Антонюк, І. Зінько та ін. Аспекти сепаратизму у Молдові у різних ракурсах розглядали західні експерти та науковці, такі як В. Кроутер, К. Калущ, Ч. Кинг, І. Вольфшвенгер, П. Клейв та ін. Водночас, слід

зазначити, що питання впливу сепаратистських процесів у транскордонному просторі України на внутрішні політичні процеси не достатньо досліджені науковим середовищем, та потребують додаткового вивчення.

У 2015 році спецслужби РФ здійснили спробу по дестабілізації ситуацію в південних регіонах України, через реалізацію проєктів «Народна рада Миколаєва», «Одеська народна республіка» та «Бесарабська народна республіка», останню Уряд України визнав терористичною організацією [2, с. 196]. 28-29 жовтня 2015 року у місті Білгород-Дністровський Одеської області відбувся з'їзд «Народної Ради Бесарабії» на якому учасники заходу проголосували за декларацію в якій, йдеться про возз'єднання української Бесарабії з молдавською Гагаузією і відтворення республіки Буджак [3]. Одночасно з подіями у Білгород-Дністровському, на території Молдови поблизу м. Комрат, яке входить до автономного територіального утворення Гагаузія, 29 жовтня 2015 року відбувся молодіжний мітинг у підтримку створення «Бесарабської республіки Буджак». Причетність РФ до реалізації вищезгаданих проєктів підтверджується тим, що за координацію та організацію заходів сепаратистського спрямування відповідали громадяни РФ. Згідно з заявою Василя Грицака, який був головою СБУ у 2015-2019 рр., проєктом «Бесарабія» керував Інал Ардзінба заступник радника президента РФ Путіна Владислава Суркова і син бойовика Бату Ардзінба, що воював в Абхазії проти Грузії, а одним із координаторів вищезгаданих антиукраїнських проєктів був громадянин РФ Дмитро Соїн, який очолює громадську організацію «Союз придністровців України», мешкає на території РФ, а також вважається науковим та політичним діячем ПМР [4, с. 17-18], що дає вагомі підстави для висновку про причетність спецслужб РФ до організації антиукраїнських проєктів в південних регіонах України. У червні 2015 року, Служба безпеки України повідомила про повну ліквідацію та затримання членів незаконних організацій «Народна рада Миколаєва» та «Бесарабська народна республіка». Враховуючи те, що у 2015 році в Луганській та Донецькій областях на стадії посиленої активізації продовжувався військовий конфлікт між ЗСУ та НЗФ «ЛНР» і «ДНР» та за безпосередньої участі підрозділів ЗС РФ, реалізація сепаратистських проєктів у Миколаївській та Одеській області призвело б до політичної дестабілізації ситуації у південно-східних регіонах України, з ризиками можливого спалаху нового військового конфлікту. Але слід зазначити, що агенти впливу з РФ планували дестабілізувати політичну ситуацію через підвищення сепаратистських настроїв етнічного населення в південних регіонах України та Молдови. Науковці та аналітики відмічають, що пів-

денні та південно-західні райони Одеської області відносяться до сільського етнотериторіального субрегіону, в якому компактно розселені національні меншини становлять більшість населення [5, с. 266-275], наприклад в Болградському, Ренійському, Тарутинському та Ізмаїльському районах болгари, молдовани і гагаузи складають від 53,73% до 81,06% населення, а з урахуванням росіян кількість районів, у яких українці є меншістю, зростає до семи – за рахунок Арцизького, Саратського та Кілійського районів, які розташовані поблизу міжнародного кордону між Молдовою та Україною. Така етно-територіальна відмінність південно-західних регіонів Одеської області створює ризики розповсюдження сепаратистських настроїв із залученням зовнішнього фактору, що може призвести до створення квазі-державних утворень, таких, як ПМР у Тирасполі, та «ЛНР» і «ДНР» у Луганську та Донецьку. Для того щоб зрозуміти вірогідність активізації сепаратистських настроїв у певному регіоні, потрібно проаналізувати фактори виникнення такого явища, як сепаратизм. Регіональний сепаратизм може виникати з різних факторів. Наприклад А.В. Баранов виокремлює наступні чинники виникнення сепаратизму: • Економіко-географічні чинники. Намагання відокремитися більш розвинених регіонів від відсталих. Наприклад, Ліга Півночі в Італії, радикальні партії Каталонії. Відуючі регіони найчастіше теж охоплені сепаратизмом. Їх спільноти мають надію, що в окремій державі їм буде жити краще (наприклад, Косово в Югославії). • Расові чинники. Наприклад, сепаратизм білої меншості в Південній Африці. • Етнічні чинники – найбільш поширена група причин сепаратизму. Суть їх полягає у бажанні отримати автономію або розширити її, домогтися статусу незалежної держави. Наприклад: Країна Басків в Іспанії, Абхазія і Південна Осетія в Грузії. • Релігійні чинники. Наприклад, у Лівані домінуюче арабське населення розколоте на велику кількість територіально замкнених громад. • Релігійно-етнічні чинники. Так, ірландці-католики в Ольстері бажать возз'єднатися з Ірландською Республікою, а мусульмани Кашміру – з Пакистаном. • Внутрішньополітичні чинники: прагнення регіональних еліт до влади, партійний, ідеологічний розкол країни (КНР і Тайвань, Північна і Південна Корея). • Зовнішньополітичні чинники. Підтримка сепаратистів з боку «наддержав» і більш сильних сусідніх країн. Дана підтримка має різні мотиви: послаблення конкурента, опанування геополітично важливими районами і економікою окремих регіонів. Підтримка ззовні сприяла розпаду Югославії, Чехословаччини, СРСР. • Ідеологічний чинник. Важливі аргументи сепаратистам дала доктрина самовизначення народів, що стала нормою міжнародного права у 1919 р.

згідно з Версальською дипломатичною системою. Проблема сепаратизму є однією з найскладніших, оскільки безпосередньо пов'язана з існуванням держав, зміною їх кордонів та утворенням нових держав [6, с. 65-70]. За твердженнями Косилової О. (2017): «сепаратизм як ідеологічний, суспільно-політичний, етнічний рух є однією з найгостріших загроз національно-політичній безпеці країни, що набуває особливої актуальності у ХХІ столітті через геополітичні зміни у світі та перерозподілу сфер впливу між новими гіпердержавами». Етнічний сепаратизм має певні індикатори, наприклад, якщо в певному регіоні країни проживає 50 і більше відсотків представників національної меншини, які висувають вимоги центральним органам влади щодо розширення повноважень місцевого самоврядування на території, де вони проживають. В Україні за весь час незалежності таких випадків етнічного сепаратизму не зафіксовано, але Україна втратила контроль над певною територією, саме через сепаратизм інспірований ззовні, тобто Україна зіштовхнулася з новим видом сепаратизму – зовнішнім. Враховуючи етнічний фактор у південно-західних районах Одеської області, а також знаходження цих районів у транскордонному просторі з Молдовою, де посилені сепаратистські настрої призвели до політичних процесів, які дестабілізували ситуацію в окремих регіонах Молдови та призвели до військового конфлікту, можна вважати, що ризики розповсюдження сепаратистських настроїв серед етнічного населення окремих районів Одеської області є виправданими, з урахуванням зовнішнього та штучного факторів. Мета зовнішнього сепаратизму полягає в приховуванні цілей країни – агресора, яка намагається дестабілізувати політичну ситуацію в певній країні або посягає на зміну територіальної цілості певної країни [7, с. 52].

У 2022 році, після початку повномасштабної агресії РФ проти України, окупаційні війська та спецслужби РФ не змогли реалізувати поставлене завдання президента РФ В. Путіна, яке полягало у швидкому захопленні влади за допомогою військової сили на всій території України, через спротив Збройних сил України та Українського народу. 23 червня 2022 під час саміту ЄС у Брюсселі, було схвалено резолюцію Європарламенту щодо надання статусу кандидатів в члени ЄС Україні та Молдови. Після набуття Республікою Молдова статусу кандидата в члени ЄС, перший заступник голови комітету Держдуми з міжнародних справ, голова правління фонду «Російський світ» В'ячеслав Ніконов заявив: «Дії Кишинєва можуть призвести до загрози територіальній цілості Молдови». У той самий час, на території Молдови, зокрема у м. Комрат пройшов установчий з'їзд громадсько-політичного руху

«Народний Союз Гагаузія». Потрібно зазначити, що політичні діячі автономного територіального утворення Гагаузія, яке входить до складу Молдови, завжди мали стійкий діалог з РФ, наприклад 25 січня 2022 року під час установчого засідання депутатів Народної ради Гагаузії було ухвалено рішення про формування делегації для переговорів щодо надання допомоги населенню АТУ Гагаузія у зв'язку з кризовою ситуацією в енергосекторі Молдови. До складу делегації увійшли депутати Народних Зборів Гагаузії Віктор Петров (керівник Делегації), Леонід Кіося та Олена Юрченко. Під час установчого з'їзду громадсько-політичного руху «Народний Союз Гагаузія» 23 червня 2022 року було проголошено резолюцію у фінальній частині якої було зазначено: «Приймаємо рішення об'єднати сили гагаузького народу, який проживає в автономії, в інших регіонах Республіки Молдова так і за межами країни і оголошуємо про створення в республіці суспільно-політичного руху «Gagauz Halk Birlisi / Народний Союз Гагаузія». Суспільно-політичний рух очолив Віктор Петров, який є депутатом Народних зборів Гагаузії та був очільником вищезгаданої делегації депутатів АТО Гагаузія до Москви. Ключовим фактором, який викликає занепокоєння можна вважати вислів у фінальній частині резолюції: «об'єднати сили гагаузького народу, який проживає в автономії, в інших регіонах Республіки Молдова так і за межами країни». Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року [8], на території Одеської області проживають 27,6 тисяч гагаузів, які компактно розміщені у Болградському, Ренійському, Тарутинському, Кілійському, Арцизьському районах. Таким чином, можна зробити висновок, що 23 червня 2022 року у м. Комрат під час проведення установчих зборів громадсько-політичного руху «Народний Союз Гагаузія», який виступає за дружбу і співробітництво з РФ, був проголошений заклик, який зафіксований в резолюції даного з'їзду: «В об'єднання зусиль народу Гагаузії який проживає в автономії, та в інших регіонах Республіки Молдова та за межами країни, з метою захисту прав і свобод Гагаузії та її мешканців, забезпечення високого рівня життя громадян та соціальної справедливості, збереження духовно-моральних засад народу автономії, зміцнення молдавської державності, суверенітету та цілості, а також розвитку добрих відносин із історичними друзями гагаузького народу – Росією та іншими країнами Євразійського економічного союзу». Враховуючи етно-територіальні відмінності населених пунктів, які розташовані в західно-південних регіонах Одеської області, та знаходяться у транскордонному просторі України та Молдови і межують з населеними пунктами автономно територіального утворення Гагаузія, є ризик того, що заклики гро-

мадсько-політичних рухів Гагаузії на підтримку стосунків з РФ до своїх співгромадян, які мешкають на території Одеської області можуть спричинити утворення негативних політичних процесів в Україні. Під негативними політичними процесами слід розуміти – підвищення рівня сепаратистських настроїв серед місцевого населення етнічної частини Одеської області, а також посилення процесів інспірованого сепаратизму. Потрібно зазначити, що підвищення або посилення сепаратистських настроїв серед населення країн може бути або інспіровано зовнішніми чинниками, або набуто через бажання етнічної групи громадян певного регіону країни до реалізації права на самовизначення народів. Досліджуючи, політичні процеси в Україні, пов'язані з регіональним сепаратизмом, можна прийти до висновку, що їх головне джерело, яке призвело до втрати контролю Україною над територіями Луганської та Донецької областей та АР Крим у 2014 році знаходиться поза межами країни. Відповідно до цього можна стверджувати, що сепаратизм в Україні є інспірованим зовнішніми політичними силами, а його джерело слід шукати у центрах прийняття рішень зацікавлених країн. Як свідчить світовий досвід, зовнішній сепаратизм виникає внаслідок слабкої дієвості норм міжнародного права, яке гарантує народам право на визначення, а країнам – територіальну цілісність, в результаті чого процеси зовнішнього сепаратизму перетворюють ці гарантії на протиріччя. У випадку з посиленням процесів регіонального сепаратизму у АТУ Гагаузії треба враховувати наявність етнічної складової цих процесів, що впливає на значне посилення в розповсюдженні сепаратизму не тільки на території Молдови, а ще й в Україні, зокрема в Одеської області.

Під час військової агресії РФ проти України, ворог застосовує проти України не тільки військову силу, а ще й гібридні загрози, мета яких полягає в дестабілізації політичної ситуації в окремих регіонах України, що може призвести до внутрішньополітичних конфліктів, які негативно вплинуть на загальнонаціональну ситуацію в країні. Приклад з політичними процесами регіонального сепаратизму у Молдові, наявний приклад того, як політичні процеси країни сусіда, інспіровані з зовні можуть негативно вплинути на політичну ситуацію в межуючому регіоні України, де в 2015 році вже була спроба дестабілізації політичної ситуації. Для того, щоб унеможливити реалізацію політичних конфліктів інспірованих з зовні країною агресором, потрібно більш активно вивчати політичну ситуацію в межуючих областях України з іншими країнами, впровадити стратегію протидії регіональному сепаратизму у регіонах, які є найбільш вразливими для цієї проблеми.

Література

1. Гагаузія и Приднестровье: проблема Молдавской Конфедерации: Політична сфера. Журнал політичних досліджень. Мінськ: 2003, с. 46.
2. Хойнацька Л.М. Тероризм як соціально-політичне явище. Матеріали III підсумкової науково-практичної конференції (16 травня 2019 року). Київ: 2019, с. 196.
3. Вікіпедія: Вільна Енциклопедія (Wikipedia: The Free Encyclopedia): «Бесарабська народна республіка» URL: <https://uk.wikipedia.org> (13.01.2023 року).
4. Шандра А., Сілі Р. Внутрішня кухня гібридної війни РФ проти України. Аналітичний звіт: Київ. 2019. С. 17-18.
5. Павлов О. Структуризація сільських територій за етнічною ознакою. Наукові записки. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України. Київ: 2006, (№ 26), с. 266-275.
6. Батиргареева В. С., Нетеса Н. В. Щодо проблеми визначення кримінально караних форм сепаратизму. Право і Безпека. 2014. № 1. С. 65-70.
7. Мамантова Е.В., Лисянський П.Л. Інспірований сепаратизм в Україні як політичне явище та наукова категорія. Актуальні проблеми політики. 2022. № 70. С. 52.
8. Вікіпедія: Вільна Енциклопедія (Wikipedia: The Free Encyclopedia): «Гагаузи в Україні» URL: <https://uk.wikipedia.org> (13.01.2023 року).

Анотація

Лисянський П. Л. Регіональний сепаратизм Молдови, як інструмент впливу РФ на дестабілізацію ситуації в Україні. – Стаття.

У статті розглядаються та аналізуються процеси виникнення зовнішніх джерел сепаратизму у транскордонному просторі України на прикладі Одеської області, під час повномасштабної агресії РФ проти України. Доведено необхідність вивчення політичних процесів у районах країн, які межують з Україною. У статті проаналізовано випадки дестабілізації політичної ситуації у південних регіонах України, через реалізацію спецслужбами РФ таких проектів, як «Бесарабська народна республіка», «Одеська народна республіка», котрі мали на меті створення квазідержавних утворень на території України та Молдови, через розповсюдження інспіровано-зовнішнього сепаратизму у спільному транскордонному просторі України та Молдови. У липні 2022 року керівництво ЄС прийняло рішення про надання статусу кандидатів у члени ЄС Україні та Молдови, у відповідь спецслужби РФ активізували політичні протести сепаратистського спрямування у Автономному територіальному утворенні Гагаузія, яка входить до складу Молдови з метою протидії політиці європейської інтеграції Молдови, а також спробу підняття протестів з проросійськими закликами серед етнічного населення Гагаузії, а також діаспор Гагаузів, які мешкають в південно-західних районах Одеської області. На основі дослідження зроблено висновок у необхідності проведення постійного моніторингу та вивчення політичних процесів у транскордонному просторі України та країн-сусідів, у зв'язку з тим, що під час повномасштабної військової агресії РФ проти України, спецслужби РФ нама-

гаються вести гібридну війну та намагаються активізувати протестні рухи в країнах у транскордонному просторі України, які б призвели до внутрішньо-політичної кризи в середині країни. На мою думку, ця стаття є актуальною для сьогодення, у зв'язку з тим, що в ній аналізуються спроби спецслужбами РФ створення квазідержавних утворень у південних регіонах України та Молдови, через політичну технологію зовнішньо-інспірованого сепаратизму, спрямовану на створення загроз національній безпеці України та Молдови з подальшою частковою або повною втратою територіальної цілісності.

Ключові слова: етнічний сепаратизм, національна безпека, дестабілізація, інспірований сепаратизм, транскордонний простір, квазідержавні утворення.

Summary

Lysiansky P. L. Regional separatism of Moldova as a tool of influence of the RF on the destabilization of the situation in Ukraine. – Article.

The article examines and analyzes the processes of the emergence of external sources of separatism in the cross-border lands of Ukraine using the example of Odesa Oblast during the full-scale aggression of the RF against Ukraine. The need to study political processes in the regions of the countries bordering Ukraine has been proven. The article analyzes cases of destabilization of the political situation in the southern Oblasts of Ukraine by means of the implementation by the special services of the RF of such projects as the “Bessarabian People’s Republic” and “Odesa People’s Republic”, which aimed at the creation of quasi-state entities on the territory

of Ukraine and Moldova by means of spreading foreign-inspired separatism in the common cross-border lands of Ukraine and Moldova. In July 2022, the leaders of the EU made a decision to grant Ukraine and Moldova the status of candidates for EU membership. In response, the special services of the RF intensified political protests of the separatist direction in the Autonomous Territorial Organization of Gagauzia, which is a part of Moldova, with the aim of opposing the European integration policy of Moldova, as well as the special services of the RF did attempts to raise protests with pro-Russian appeals among the ethnic population of Gagauzia, as well as the Gagauz diaspora living in the southwestern Raions of Odesa Oblast. On the basis of the study, a conclusion was drawn on the need for constant monitoring and study of political processes in the cross-border lands of Ukraine and neighboring countries due to the fact that during the full-scale military aggression of the RF against Ukraine, the special services of the RF are trying to wage a hybrid war and are trying to activate protest movements in the countries, particularly, in the cross-border lands of Ukraine, which would lead to an internal political crisis in the middle of the country. In my opinion, this article is especially relevant today because it analyzes the attempts of the special services of the RF to create quasi-state entities in the southern regions of Ukraine and Moldova through the political technology of foreign-inspired separatism aimed at creating threats to the national security of Ukraine and Moldova with subsequent partial or complete loss of territorial integrity.

Key words: ethnic separatism, national security, destabilization, inspired separatism, cross-border lands, quasi-state formations.

УДК 323.39:321.7

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.26>

Т. М. Ляшенко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5807-1130>

доктор політичних наук,

провідний науковий співробітник відділу теоретичних та прикладних проблем політології

Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса

Національної академії наук України

ВІДБІР ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ: ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПРОЦЕС ЧИ ФАКТОР НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Постановка проблеми. Сьогодні все більше політологів, соціологів, політтехнологів та істориків приділяють велику увагу вивченню політичного класу, правлячих еліт та способу їх рекрутування, оскільки сучасний політичний розвиток відбувається під знаком поширення популізму. Аристотель вважав, що одні люди придатні для правління, тоді як інші придатні для того, щоб ними керували. «Політичний клас» та «політична еліта» – ці два поняття допомагають ідентифікувати та аналізувати діяльність тих, хто відіграє центральну роль у процесі формування політики країни. Для України, де після останніх виборів депутатський склад оновився майже на 70%, нагальним практичним завданням є аналіз формування, професійної придатності та перспектив розвитку її політичного класу.

Аналіз дослідження проблеми. Дослідженням особливостей відбору та рекрутування політичної еліти в Україні присвячено багато наукових доробків, серед них Р. В. Войтович, Л. О. Кочубей, В. Ю. Маркітантов, М. І. Пірен та інші, наукова цінність яких не викликає сумніву. Проте кардинальні зміни, яких зазнала наша держава і суспільство в останні роки – зростання популізму та повномасштабне вторгнення РФ – потребують ширшого та ґрунтовнішого дослідження процесів політичного ліфту та пов'язаних з ним проблем.

Приналежність до політичного класу насамперед визначається місцем, яке його члени займають в політичній системі та функціями, які вони виконують. До цих функцій належать прийняття стратегічних рішень, розподіл суспільних ресурсів, представництво соціальних інтересів, підтримання громадського порядку, забезпечення стабільності розвитку суспільства [8]. Говорячи про політичний клас, варто розглядати три його складових, що в сукупності створюють єдиний наратив – політичну еліту, професіоналізм в політиці та політичний кар'єризм. Наприклад, Г. Моска описує правлячий або політичний клас, який «виконує всі політичні функції, монополізує владу та користується перевагами, які приносить влада» [5].

Узагальнюючи, визначимо, що до політичного класу входить соціальний прошарок, наділений атрибутами впливу, який має реальну політичну,

економічну або ідеологічну владу або прагне до неї. Це члени парламенту, вища ланка державних управлінців, судової влади, дипломатична та військова еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, провідні політологи та політтехнологи, а також впливові співробітники засобів масової інформації.

Метою статті є дослідження сучасного стану відбору політичної еліти в Україні, визначення основних характеристик процесу її створення, аналіз ризиків, що виникли в політичному полі нашої держави.

Виклад основного матеріалу. Багато дослідників вважають термін «політична еліта» тотожним визначенню «політичний клас»: «Термін «політична еліта» має різні конотації, наприклад: «владна еліта», «правляча еліта», «правлячий клас», «політичний клас», «керівний клас», «лідерство», «контролююча група», «істеблішмент», тощо» [11]. Політична еліта відрізняється від більш широкого розуміння політичного класу тим, що вона знаходиться нагорі та може діяти колективно як група. При цьому терміну «еліта» надають різні характеристики. Загальне значення поняття еліти, включаючи політичну еліту, таке: група лідерів, обраних із суспільства, хоча і не обов'язково формально, яка є зразком для наслідування для решти суспільства, впливає на його життя та визначає напрямки його розвитку; вона може бути розташована в різних сегментах соціальної структури і не обов'язково оформлена офіційно; особливу роль зазвичай має політична та інтелектуальна еліта.

Політична еліта має особливі, притаманні лише їй риси: статус у політичній структурі суспільства, публічна демонстрація можливостей прийняття рішень, «певну дистанцію еліт до маси і навпаки, типовий вид «ритуальної» поведінки, що складається з почуття групової відмінності та використання власної політичної мови та символіки» [12]. Отже, політична еліта – це група людей, які впливають та безпосередньо беруть участь у процесі прийняття рішень у державі, а також, у ширшому контексті, всі особи які займають важливі посади в системі влади та виконують важливі ролі та функції.

Говорячи про політичний клас, мається на увазі насамперед виконання певних політичних, державних функцій – професійних обов'язків. Поняття еліта асоціюється з набором чеснот, моральних якостей, авторитетом, неформальним лідерством. Тобто провідна, бажано найкраща, частина політичного класу є політичною елітою. На жаль, в сучасному політикумі ці два терміни – «політичний клас» та «політична еліта» збігаються не часто, Україна не є виключенням.

Рекрутування та відбір політичних еліт – надзвичайно важливий процес, від успіху якого залежить увесь подальший розвиток держави. Як зазначає Д. Коротков, «Характер, склад та орієнтації правлячої еліти – найважливіший елемент політичної системи, що визначає її якість. У цілому якість еліти залежить від способів її рекрутування. Питання відбору еліт є, по суті, одним з ключових у процесі трансформації політичної системи. Від цього залежить здібність країни до реформ» [2, с. 28].

Багато теоретиків присвятили свої дослідження процесам рекрутування та відбору політичної еліти, наприклад: Вільфредо Парето, Гаetano Моска чи Карл Мангейм. Їхні ідеї мають важливий вплив на аналіз аспектів вербування та відбору політичних еліт. В. Парето зосереджувався переважно на правилі циркуляції еліт, досліджуючи процеси вербування та відбору політичної еліти [7]. Згідно з теорією В. Парето, циркуляція еліт відбувається у двох основних формах: як заміна однієї еліти на іншу і як просування нееліти в еліту. Будь яка форма циркуляції еліт є демократичним механізмом. Друга форма елітної трансформації зумовлена змінами в балансі владних сил завдяки формуванню нових організацій (що ми могли спостерігати під час виборів 2014 року, коли до Верховної ради прийшли бійці та волонтери та напевно будемо спостерігати на найближчих виборах до українського парламенту). В. Парето також вважав, що кожна політична еліта зазнає постійних трансформацій через виключення слабких індивідів і через їхню заміну новими представниками ззовні, такими, які володіють необхідними для еліти здібностями. Крім того, на думку дослідника, переміщення з нееліти в еліту, а також процес вичерпання політичних еліт призводять до більшої їхньої стабільності та ексклюзивності.

Г. Моска виділяв два напрямки селекції політичної еліти: аристократичний і демократичний. У першому еліта замкнена і рекрутується лише шляхом відтворення, що передається з покоління в покоління. Другий – відкритий, при якому еліта рекрутується із суспільства через прийняття видатних особистостей з особливими рисами та навичками, вигідними для виконання влади [5]. К. Мангейм вказував на чотири про-

цеси, пов'язані з формуванням сучасних політичних еліт: зростання кількості еліт і послідовне зменшення їх влади, порушення ексклюзивності еліт, зміна правил вибору еліт і зміна внутрішнього складу еліт [3].

Теорії політичних еліт також демонструють два типи рекрутування еліти: систему гільдій та систему підприємців (антрепренерська система). Гільдійна система передбачає «закритий» тип еліти (рекрутування на високі посади людей, які вже функціонують в еліті), багато фільтрів у процесі вербування, невелике або обмежене коло відбору та тенденцію до самовідтворення еліти. Підприємницька/антрепренерська система передбачає «відкриту» еліту, невелику кількість фільтрів у процесі відбору, широке коло електорату та конкурентоспроможність в процесі виборів.

За гільдійною моделлю відбувається селекція бюрократичної еліти, а політична еліта рекрутується переважно за антрепренерською моделлю.

«Антрепренерська система взагалі гармоніює з плюралістичною демократією, доповнює її та є її базовою “кадровою технологією”. На політичному ринку претендент в еліту поводить себе як підприємець: він “пропонує” себе як політичний товар в обмін на легітимацію своїх повноважень громадянами» [2, с. 42].

Більшість теорій політичних еліт спирається на два конкурентних правила елітного обміну: відтворення та циркуляції. Перший полягає у відтворенні складу еліти виключно з її власних членів, другий дозволяє залучення нових членів, що і відбулось під час останніх українських виборів.

Процеси рекрутування та відбору політичної еліти в концепції теоретичної моделі зображують вибір політичної еліти на основі приписуваних їм особливостей, властивостей, здібностей або навичок, а також привілеїв виконувати владу. Ця модель зображує людей, які сприймаються суспільством як обрані, іншими словами, як політична еліта.

З точки зору різних дослідників політичного класу та еліт, рекрутування та відбір політичної еліти залежить від існування певних форм соціального просування (соціальних ліфтів), за допомогою яких особи переміщуються вище у соціальній ієрархії, головним чином через відповідне (затребуване на даний момент) походження, освіту, досягнення (особистий успіх або служба в ім'я суспільства чи країни), наукова чи мистецька робота, майно тощо.

Механізм рекрутування політичних еліт залежить від соціальної організації суспільства. Він може базуватись на принципі спадковості, сімейних зв'язках; майновій приналежності; професійній компетентності; партійній приналежності; особистій відданості керівнику. Проте чіткої кореляції між типом політичної системи,

типом суспільства та механізмом рекрутування не існує.

Рекрутування, створення та функціонування політичного класу в кожній країні на певному етапі її розвитку має конкретні, властиві лише їй особливості. Проте існують загальні закономірності процесу входження громадян до правлячої еліти. Спільними для багатьох держав є канали рекрутування еліти. До традиційних каналів формування та рекрутування політичних еліт [1] відносять: державний апарат; органи місцевого самоврядування; політичні партії; армію; релігійні організації; систему освіти.

Практично в усіх країнах світу освіта відіграє суттєву роль у рекрутуванні політичної еліти, а точніше – якість освіти і престиж навчального закладу. Наприклад, «у Великій Британії та Франції, де освіта відіграє вирішальну роль у доступі до політичної еліти, потрапляння до неї обумовлене отриманням дипломів лише деяких університетів. Початкову ланку у відборі становлять елітні, найпрестижніші школи цих країн. Наступною сходинкою є відповідні вищі навчальні заклади» [4, с. 157]. Так, американський соціолог П'єр Бурдьє висунув теорію, згідно з якою освіта є головним механізмом відтворення еліти [14]. Ідея Бурдьє полягала в тому, що еліти є рушійними силами нерівності, а елітні школи сприяють процесу стратифікації.

В законодавчих органах всього світу переважають люди з офіційною вищою освітою. Наприклад, 95% членів Конгресу Сполучених Штатів і 90% британських депутатів мають вищу освіту. Дослідження виявили тісний зв'язок між рівнем освіти людей та їхньою схильністю брати участь у політиці [13]. Насправді наявність вищої освіти надає перевагу практично у всіх видах політичної діяльності, включно з прийомом на роботу в законодавчі органи.

Рівень освіти законодавців є ознакою, яка й досі має велике значення в політиці Західних країн. Більшість дослідників знаходять докази того, що темпи економічного зростання є вищими, якщо лідери мають якісну освіту, а також знаходять позитивний зв'язок між рівнем формальної освіти осіб та політичними рішеннями, які вони приймають [13].

Що стосується українських народних обранців, то наявність диплому престижного навчального закладу ніколи не була вирішальним чинником перемоги на виборах. Більше того, в законодавстві України немає норм щодо обов'язкової наявності вищої освіти для кандидатів у депутати. Тим не менш у Верховній Раді IX скликання більшість депутатів мають вищу освіту, а принаймні дванадцять – ні. Також понад 97% народних депутатів VIII скликання мали повну вищу освіту. Проте 1,9% з них не уточнюють, яку саме освіту і де вони

вчилися. Отже, освіта як канал рекрутування, на сьогоднішній день не є актуальним.

Так само на формування еліти в Україні на сучасному етапі не мають значного впливу релігійні організації. Їхній вплив є опосередкованим і виражається в агітації, що не є законним.

Основним каналом рекрутування до парламенту протягом багатьох скликань залишався державний апарат, наприклад, до Верховній Раді VIII скликання пройшло 34 % колишніх депутатів та 24 % керівників. В IX скликанні парламенту 339 (або 80%) нових депутатів, переважна більшість яких не мають чиновницького або апаратного минулого завдяки партії «Слуга народу». Інші партії, що пройшли в парламент, рекрутували колишніх державних службовців і політиків.

Згідно з політологічною теорією армія, як канал рекрутування, використовується лише у недемократичних країнах. Проте, Україна мала у своєї історії приклад широкого залучення до передвибірчої кампанії військових. Після Революції гідності та війни на Сході України знаковими постатями стали військові, волонтери, громадські активісти. Майже всі політичні сили (окрім проросійських) включали їх у перші десятки-двадцятки своїх виборчих списків. Є всі підстави вважати, що така ситуація повториться.

Рекрутування та вибір політичної еліти в рамках політичних партій відбувається у три етапи. Перший крок – це партійний апарат, в якому люди виконують організаційні завдання, необхідні для нормального функціонування партії. У демократичних країнах робота в партійному апараті зазвичай є першим етапом кар'єри, після чого відбувається перехід до інших політичних завдань, переважно в парламенті та уряді. У недемократичних країнах, заснованих на монополії та владі правлячої партії, члени партійного апарату займають найвищі та найбільш привілейовані позиції у владних елітах.

Другий крок – депутатська діяльність. У демократичних країнах парламентська діяльність є найважливішим елементом політичної кар'єри. У недемократичних країнах парламентська діяльність має другорядне значення, оскільки депутатський мандат отримується в процесі раніше отриманої посади в партійному апараті, державному управлінні чи професійної діяльності.

Третій крок – це зайняття посад в державному управлінні від імені партії. У демократичних країнах цей крок не має сенсу, оскільки існують правила, які виключають державне управління з-під прямого партійного контролю. У недемократичних країнах члени правлячої партії, як правило, швидко спрямовуються до державного управління та роблять свою політичну кар'єру в державному апараті [17]. Просування однопартійців

по кар'єрних – специфіка державного будівництва України.

Також причиною, через яку не можна говорити про те, що партії в Україні є основним каналом рекрутування та циркуляції політичних еліт, є і пропорційна система із закритими списками. «Виборча система із закритими партійними списками не виправдано збільшує роль партійної бюрократії у формуванні депутатського корпусу. Саме лідери партій мають вирішальний вплив на формування списку кандидатів у депутати. У процесі формування виборчих списків українських політичних партій внутрішньопартійна демократія фактично не діє. Кандидатів у депутати та їх місце у виборчому списку визначає вузьке коло керівників та інвесторів кожною політичної сили» [2, с. 123]. Але вибори 2019 року позначились безпрецедентною ірраціональною довірою до партії «Слуга народу». Виборці голосували за абсолютно невідомих кандидатів лише через їхню приналежність до цієї партії.

Такий формат багатопартійності формує ставлення громадян до політичних партій: не довіряють політичним партіям 77 %, а довіряють їм лише 22 % [6]. До того ж відсутність в Україні культури фінансових пожертв на політичні партії та політичну діяльність значно обмежує можливість створення «народних» партій та рекрутування до їх лав середнього класу та незаангажованих представників громадянського суспільства.

Хоча народні депутати знаходяться в центрі політичного класу, до нього також входить велика кількість політичних консультантів, політичних радників міністрів, помічників депутатів, а також співробітників штаб-квартири партії, науково-дослідні центри, що працюють на політичні сили. Цілком слушним видається твердження, висловлене в дослідженні англійських вчених: «політичний клас живе у власному міхурі, повністю відірваному від життя виборців ... надто багато професійних політиків ... не мають досвіду реального світу. Дуже небагато мають досвід роботи в робітничому класі, приватному секторі чи бізнесі. Велика кількість членів парламенту... є нічим іншим, як амбітними кар'єристами, які працювали в політиці, групах тиску, аналітичних центрах, місцевому уряді та державній службі, перш ніж отримати свої місця» [9].

Шляхом виборів в сучасних демократичних суспільствах до влади приходять лише невелика частина осіб. Інша частина політичного класу, яка приймає політичні та державні рішення, або, принаймні впливає на них, призначається тими, хто був обраний. Роблять вони це згідно зі своїми переконаннями та під впливом об'єктивних та суб'єктивних умов. Призначення міністрів або вищих керівників урядових установ залежать від парламенту, прем'єр-міністра або президента.

Обрання судової гілки влади, згідно з законом, взагалі не є результатом ні загальнонародного голосування, ні затвердження тими, кого було обрано шляхом такого голосування. А наділення невластивими політичними функціями державних чиновників взагалі виходить за межі визначення «представницької демократії», яка задекларована в Україні.

На процес прийняття рішення щодо кожного призначення впливають такі фактори: особисті уподобання керівника, інституційні стимули та економічні умови в країні. Таким чином відбувається «порушення обіцянок демократії» [15]. В результаті цього формуються особливі риси функціонування держави:

- Гравцями в політиці стають групи, а не окремі особи.

- У парламенті переважають представники груп інтересів.

- Утверджується стійкість олігархії (конкуренція між елітами).

- Право брати участь у прийнятті рішень обмежується політичною конкуренцією.

- Функціонує «невидима влада», тобто відсутність прозорості у процесі прийняття рішень забезпечується фактичними (законними або незаконними) повноваженнями.

- Переважаюча більшість громадян відчуває апатію до політики [15].

Рекрутування та відбір політичної еліти поєднує діяльність і послідовне просування в політичних організаціях – партіях та інших об'єднаннях, які беруть участь у політичному житті (профспілки, молодіжні організації, організації учасників бойових дій тощо), – які діють як визначені групи формування громадської думки та формують політичну сцену країни [16].

На сучасному етапі в демократичному суспільстві можна виділити наступні види політичної кар'єри:

- партійний активіст – цей тип кар'єри зумовлений умінням і навичками впливу на інших: важливим є формування думок, настроїв і поведінки інших людей, а також вірність ідеалам даної партії та її програмі;

- члени профспілок чи іншої громадської організації. Цей тип кар'єри характеризується емоційною та ідейною залученістю до своєї діяльності, супроводжується амбіціями та зацікавленістю спонсорів;

- посадові особи, які представляють державну чи місцеву владу.

Рекрутування сучасної політичної еліти відбувається через політичні зв'язки з громадськістю, інформаційні кампанії та соціальний маркетинг. Політичні еліти також рекрутуються за допомогою засобів масової інформації, які є об'єктом інтересів різних ешелонів державних органів,

політичних партій, громадських організацій і груп, що беруть участь у політичній діяльності. Кандидати, їхні штаби, експерти та спеціалісти з політичного маркетингу добре усвідомлюють, що правильне використання ЗМІ може безпосередньо привести їх до успіху на виборах [10]. Останніми роками ЗМІ стають все більш важливими у формуванні суспільного сприйняття політиків. Будучи місцем дебатів і політичних змагань, ЗМІ зображують, серед іншого, дії політичних еліт у політичних процесах нерідко за власним/спонсорським бажанням; вони також виконують функцію інструменту, який використовують політичні еліти для формування ставлень і політичних думок.

На підставі власних критеріїв важливості ЗМІ також вирішують питання доступу політичних еліт до публічної сфери, визначають діапазон їх діяльності та впливу, а також формують курс дій на політичній арені, політичні очікування, підтримку та рішення.

У всьому світі на засоби інформаційного впливу витрачаються величезні кошти: політичні кампанії передбачають величезну кількість покровителів, офіційної та неофіційної підтримки, подарунків та навіть підкуп. А підтримка одного з кандидатів рейтинговим каналом телебачення може принести йому перемогу. Вислів, приписуваний Б. Березовському «Дайте мені пульт від телевізора, і через півроку я зроблю президентом табуретку», зараз став як ніколи актуальним. Справа лише в ціні питання, яка прямо пропорційна очікуваному результату.

Виборчий процес 2019 року якнайкраще продемонстрував вплив засобів інформаційного впливу на результати всенародного голосування. Це був унікальний приклад стратегій просування нестандартних передових методів комунікації. Він представляв новий тип популізму без політики, а кандидат виступав в якості бренду.

Популістський або плебсологічний спосіб рекрутування еліти віддає перевагу такому типу людей, які здатні дати найфантастичніші обіцянки (наприклад, зарплату у 4 тис дол, створення 500 тис робочих місць, висадку 1 млн дерев тощо) і використовують найефективніші методи пропаганди в боротьбі за владу, демонструють ненависть до своїх суперників, зневагу до правлячих інституцій та до верховенства права. Вони пробиваються в елітні лави, використовуючи агресивну та маніпулятивну демагогію та уникають традиційних каналів вербування еліти. Особисто їм часто бракує «елітних якостей», таких як культура, насамперед політична, переговорні навички, сприйняття альтернативної точки зору/опозиції, неналаштованість на досягнення компромісу. Більше того, ці очевидні недоліки шляхом епатажу вида-

ються за «нову, нестандартну і прогресивну політику».

Тому популістські лідери виявляються, як правило, невдалими реформаторами. Вони можуть бути ефективними руйнівниками існуючих політичних порядків, але вони рідко виконують свої обіцянки щодо «радикальних змін».

Висновки. Отже популістський спосіб вербування еліт призводить до неякісного відбору на найвищі посади в державному та економічному управлінні. В результаті, захоплення влади популістськими лідерами призводить до політичного виродження цілих владних еліт. Повернення до традиційних способів рекрутування відбувається лише з часом, коли виборці зрозуміють хибність популістського типу правління. Проте втрата часу і темпів дається взнаки на політичному та соціально-економічному розвитку країни.

Література

1. Елітознавство : підручник / за заг. ред. В. А. Гошовської. Київ : НАДУ, 2013. 268 с.
2. Коротков Д.С. К Політична еліта України : становлення та розвиток у виборчому процесі. Харків: Вид-во ХНЕУ, 2012. 42 с.
3. Мангейм Д. Б. Политология. Методы исследования. Москва: Весь мир, 1997. 544 с.
4. Маркітантов В. Ю. Основні чинники формування та рекрутування політичних еліт. *Збірник наукових праць «Політологічні студії»*. 2010. Випуск 1. 157 с.
5. Моска Г. Правящий класс. *Социс*. 1994. № 10. С. 187-197.
6. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень-жовтень 2022р.) URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-dosotsialnykh-instytutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>
7. Паперо В. Компедиум по общей социологии. Москва: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2008. 512 с.
8. Політичний клас в сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку. За заг. ред. Ф. Рудича. Київ : Парламентське вид-во, 2010. 336 с.
9. Allen P., Cairney P. What do we mean when we talk about the 'political class'? URL: <https://qmro.qmul.ac.uk/xmlui/bitstream/handle/123456789/8059/ALLEN%20What%20do%20we%20mean%20when%20we%20talk%20about%20the%20E2%80%98political%20class%E2%80%99%3F%202015.pdf?sequence=2>
10. Dobek-Ostrowska B. Aktorzy polityczni i media masowe w świetle studiów nad komunikowaniem politycznym. Wrocław. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004.
11. Dobek-Ostrowska B. Elity polityczne, Studia z teorii polityki. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1997, p. 133-134.

12. Dutkiewicz G. Processes of Recruitment and Selection of Political Elites as a Theoretical Concept. *Colloquium wydziału nauk humanistycznych i społecznych kwartalnik*. 3/2014. № 3(15). 2014. P.99-110.

13. Erikson J., Josefsson C. Does Higher Education Matter for MPs in their Parliamentary Work? Evidence from the Swedish Parliament. *Journal of Representative Democracy*. Volume 55, 2019. Pages 65-80. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00344893.2019.1581077?needAccess=true>

14. Erikson J., Josefsson C. Does Higher Education Matter for MPs in their Parliamentary Work? Evidence from the Swedish Parliament. *Journal of Representative Democracy*. Volume 55, 2019. Pages 65-80. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00344893.2019.1581077?needAccess=true>

15. Khan S. R. The Education of Elites in the United States. *L'Année sociologique*. 2016/1 (Vol. 66). PP. 171-192.

16. Political Recruitment Theory on Cabinet Appointments. URL: https://www.academia.edu/2595758/Political_Recruitment_Theory_on_Cabinet_Appointments

17. Political Recruitment Theory on Cabinet Appointments. URL: https://www.academia.edu/2595758/Political_Recruitment_Theory_on_Cabinet_Appointments

18. Sztumski J. *Elity i ich miejsce w społeczeństwie*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, 2007.

19. Wiatr J. J. *Przywódczość polityczna. Studium politologiczne*. Łódź. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, 2008.

Анотація

Ляшенко Т. М. Відбір політичних еліт: демократичний процес чи фактор нестабільності. – Стаття.

У статті розглядаються складові політичного класу, особливості його створення в Україні та механізми рекрутування. Автором наголошується на особливому впливі засобів масової інформації на результати всенародного голосування.

В статті зазначається, що до політичного класу входить соціальний прошарок, наділений атрибутами впливу, який має реальну політичну, економічну або ідеологічну владу або прагне до неї. Це члени парламенту, вища ланка державних управлінь, судової влади, дипломатична та військова еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, провідні політологи та політтехнологи, а також впливові співробітники засобів масової інформації. Говорячи про політичний клас, варто розглядати три його складових, що в сукупності створюють єдиний наратив – політичну еліту, професіоналізм в політиці та політичний кар'єризм.

Аналізується процес рекрутування та відбору політичних еліт – надзвичайно важливий чинник, який значною мірою визначає весь подальший розвиток держави. Автор стверджує, що механізм рекрутування політичних еліт залежить від соціальної організації суспільства. Він може базуватись на принципі

спадковості, сімейних зв'язках; майновій приналежності; професійній компетентності; партійній приналежності; особистій відданості керівнику. Проте чіткої кореляції між типом політичної системи, типом суспільства та механізмом рекрутування не існує.

В статті наголошується, що рекрутування сучасної політичної еліти відбувається через політичні зв'язки з громадськістю, інформаційні кампанії та соціальний маркетинг, що призводить до популістського способу вербування еліт. Подібний вид рекрутування спричиняє неякісний відбір, у тому числі, на найвищі посади в державному та економічному управлінні. В результаті, захоплення влади популістськими лідерами може призвести до політичного виродження владних еліт.

Ключові слова: політична еліта, політичний відбір, рекрутування, народні депутати, демократія, засоби масової інформації.

Summary

Lyashenko T. M. Selection of political elites: a democratic process or a factor of instability. – Article

The components of political class, features of its creation in Ukraine and recruitment mechanisms are examined in the article. The author emphasizes a special influence of the mass media on the results of national voting.

It is noted that the political class includes a social stratum endowed with attributes of influence that has real political, economic, or ideological power or aspires to it. These are members of Parliament, the highest level of state managers, the judiciary, diplomatic and military elite, leaders of political parties, public movements, leading political experts and political technologists, as well as influential mass media employees. Speaking about the political class, it is worth considering its three components, which together create a single narrative – the political elite, professionalism in politics and political careerism.

The of recruitment and selection of political elites is analyzed as an extremely important factor. Its successful outcome largely determines the entire further development of the state. The author claims that the mechanism of recruitment of political elites depends on the social organization of society. It can be based on the principle of heredity, family ties; property; professional competence; political party affiliation; personal devotion to a leader. However, there is no clear correlation between the type of political system, the type of society and the recruitment mechanism.

It is underscored that the recruitment of modern political elite is made through political relations with the public, information campaigns and social marketing, which leads to a populist method of recruiting elites. This kind of recruitment causes a low-quality selection, including the highest positions in the state and economic administration. As a result, the seizure of power by populist leaders can lead to political degeneration of ruling elites.

Key words: political elite, political selection, recruitment, people's deputies, democracy, mass media.

УДК 323.35

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.27>

А. О. Хмельников

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9343-8161

кандидат політичних наук,

депутат

Дніпровської міської ради (м. Дніпро)

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ЛОКАЛЬНОГО ПОЛІТИЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ: УКРАЇНЬСЬКА СПЕЦИФІКА ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ОРІЄНТИРИ РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Формування самодостатнього порядку денного політичного менеджменту в сучасній Україні відбувається в рамках реформ децентралізації. Спроможність локальних громад забезпечувати належний рівень політичного представництва та політичного врядування вимірюється в контексті проблеми та перспективи євроінтеграції. В умовах широкомасштабної агресії російської федерації локальний політичний менеджмент в Україні постав перед необхідністю швидкої інституалізації механізмів прийняття рішень, встановлення діалогової форми взаємодії з громадянським суспільством, забезпечення відкритості всіх процесів, фаховості політичного планування тощо. Інституалізація локального політичного менеджменту як провідної ланки локального врядування на сучасному етапі покликана сприяти демократизації у вигляді формування локальної демократії. Також важливим завданням є пошук шляхів розвитку державно-приватного та державно-громадського партнерства в Україні. Особливості моделі українського політичного менеджменту формуються на основі політичної консолідації політичних та бізнесових еліт місцевого рівня. Також відбувається формування політичного лідерства, здатного виводити локальні громади на новий рівень сталого розвитку у період післявоєнної розбудови України.

Аналіз публікацій. Процеси інституалізації демократичних практик та відносин привертають увагу широкого кола вітчизняних і зарубіжних науковців. Т. Астахова проаналізувала конституційно-правовий аспект політичних партій в системі інститутів громадянського суспільства [1], В. Батушан звертається до процесу становлення інституту політичного лідерства в сучасній Україні [2], Є. Попов надає характеристику та вивчає тенденції розвитку неурядових інститутів інтелектуального забезпечення політики в Україні [7], В. Сичова розглядає моделі впливу інституту політичної опозиції на державне управління [8], А. Романюк здійснив порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи [10], Г. Малкіна розробляє інституціональний аспект політичної відповідальності у демократичному

суспільстві [11], Н. Ржевська здійснює політичний аналіз і стратегічне прогнозування в США в інституційному вимірі [12], норвезька вчена Х. Бйорна досліджує репутацію місцевого політичного керівництва [13], А. Ларссон та Е. Скогербо розкривають особливості сприйняття соціальних (та інших) медіа місцевими та регіональними норвезькими політиками [14]. Однак, потребує ретельного дослідження втілення інституалізації локального політичного менеджменту.

Метою статті є виявлення особливостей інституалізації вокального політичного менеджменту сучасній Україні. Завданням статті є розкриття потенціалу інституційної структури локальних громад в контексті підвищення спроможності механізмів публічного врядування.

Основний зміст. Інституалізація локального політичного менеджменту в умовах сучасної демократії відбувається на основі взаємодії громадян і влади. Обидві сторони мають свої інтереси в процесах демократизації. Разом з тим, демократичне середовище відкриває як для влади, так і для громадян нові можливості. І. Поліщук влучно характеризує сучасні політичні процеси, як такі, що «змінюють українське суспільство та його політичне життя, є підтвердженням актуальності та важливості звернення до аналізу політичної ції як суб'єкту політичного процесу та інституту демократії. Крім того, не тільки більшість пересічних громадян, а і політичних діячів не мають чіткого розуміння даного політичного інституту, відповідно не мають змоги будувати адекватні відносини з опозицією, які дійсно сприяли демократизації суспільства» [6, с. 2].

Наявність політичної конкуренції як чинника прискорення динаміки інституалізації локального політичного менеджменту сприяє формуванню локального порядку денного. Місцеві громади мають чим інститут політичної опозиції більш відкрито обговорюють процес прийняття рішень. В цілому це допомагає виробити функції необхідні для більш чіткого забезпечення інституційної спроможності. І. Поліщук окреслює проблему формування політичної опозиції як одну з базових в процесі демократизації політичної системи України. Проте, зазначає політолог, «в полі-

тичній практиці та спільній свідомості громадян ще не існує чіткого розуміння суспільно-політичних функцій, соціального сутності, призначення опозиції, її ролі у формуванні ладу, ваного на засадах поділу та збалансованості влади. Це вимагає звернення до цієї проблематики та ґрунтовної її розробки» [6, с. 6]

В контексті сучасної України інституалізація локального політичного менеджменту відбувається в інституційному середовищі, для якого є характерна «інституційна пам'ять» імітації реформ. Тому кожна нова владна команда ініціює створення структур, які вже за визначенням (або «за замовчуванням») мали бути функціональними ще під час минулої каденції. Зокрема це стосується й політичної опозиції. Згідно з І. Поліщуком, «основними проблемами діяльності політичної опозиції в Україні є невідповідність її владної позиції та бази влади, а також поширеність «ілюзії» присутності її в системі владних відносин України, яка формується через нерегламентоване і довільне надання окремим її представникам посад зі значними владними новаженнями за одночасної відсутності відповідних владних ресурсів у опозиції як інституту» [6, с. 7]. Прикметно, що стаття науковця характеризує реалії понад десятирічної давнини, але патерни інституційних ролей опозиції залишилися незмінними.

Інституалізація вокального політичного менеджменту в Україні відбувається паралельно з інституалізацією локальної політичної системи. Локальний політичний режим та локальне політичне лідерство також утворюють тло для системи локального політичного врядування. Одночасно на макрорівні відбувається формування системи консенсус демократії. На слухну думку Ю. Оборотова, «погоджувальна політична система виступає в двох варіантах, а саме: у вигляді змагальної олігархії і плюралістичної демократії. Розходження між ними міститься в ступені участі в політиці та інституціоналізованій груповій конкуренції» [5, с. 72]

Обрання певної моделі демократичної політичної системи характеризує певний етап розвитку політичної еліти та громадянського середовища. Водночас на локальному рівні пошук елементів, ідентичних центральному або національному рівні в не завжди дає повну картину. Як вважає Ю. Оборотов, «найчастіше сьогодні погоджувальні політичні системи розглядаються як вікно в майбутнє. Одночасно висловлюються сумніви щодо загального прийняття погоджувальних систем, оскільки для більшості країн процес прийняття рішень як і раніше пов'язаний з бюрократичними й авторитарними тенденціями» [5, с. 72].

Одним з важливих чинників інституалізація вокального політичного менеджменту й соціокультурне тло політичних трансформацій на

локальному рівні місцеві традиції норми та зразки поведінки вимагають конкретних рішень дій або утримання від діяльності. В певних ситуаціях відповідна доктринальні або політико-ідеологічний підхід в місцевому управлінні не є відповідним реаліям демократією локальної демократії. Ю. Оборотов робить справедливий висновок, що «трансформація політичних систем складається під впливом несумісності культурних цінностей, суспільно-політичних структур і поведінки людей. У ті від структурних, культурних і поведінкових умов функціонування скинутого уряду і діяльності опозиції відбувається становлення нової політичної системи і дної їй держави» [5, с. 73].

Нормативна правова система визначає можливості прямого застосування управлінських технологій на локальному рівні. Інтеграція локального політичного менеджменту до системи політико-правових відносин виступає одним з передумов його ефективності. Правознавець Р. Калюжний представляє основоположні права людини, на підставі яких легітимуються всі інші елементи правової нормативності в сучасному демократичному суспільстві, «у вигляді відкритої та мобільної системи норм, оскільки з трансформацією культурно-ціннісних мірил життя, а також з розвитком суспільних та державних можливостей в плані задоволення суб'єктивних потреб змінюється тлумачення та розширюється діапазон таких прав і свобод» [4, с. 64].

Баланс інтересів в політичних відносинах локального рівня також є суттєвим чинником інституалізації локального політичного менеджменту. Нерівність у розподілі та управлінні місцевими ресурсами спричиняє появу невинуватної ресурсної забезпеченості окремих політичних груп, у той час як громадські спільноти мають низький рівень ресурсного забезпечення. Інститути локального політичного менеджменту мають сприяти вирівнюванню можливостей політичного впливу. Український науковець О. Воронянський аргументовано називає реальними суб'єктами політики лише тих акторів, які «змогли створити концентрацію ресурсів, достатню для конкуренції за владу та впливу на прийняття політичних рішень. У сучасному постіндустріальному світі змогу сконцентрувати відповідний обсяг ресурсів має лише його незначна (не більше за декілька відсотків) меншість» [3, с. 18].

Усвідомлення значення традиційних та інноваційних управлінських технологій веде до пошуку рішення виправлення ситуації. Середовищем врядування має високі ризики корумпованості та використання службового статусу. Тому в рамках інституалізації локального політичного менеджменту слід передбачати дієві запобіжні механізми. М. Чабанна переконливо стверджує,

що «здійснення державного управління передбачає можливість корупційних дій, у тому числі пов'язану з його бюрократизацією, оскільки норми корупції можуть бути впливовішими, ніж законодавчі норми, відповідно до санкцій за їх порушення та/або витрат на їх дотримання. Наслідками корумпованості виступає неефективна діяльність уряду, вплив на сферу приватизації, зниження легітимності влади, додаткові видатки в економіці, порушення прав та свобод громадян, зменшення ефективності, чесності та легітимності влади, ефективності використання ресурсів, зменшення рівня економічного розвитку, прозорості діяльності як державних, так і неурядових організацій» [9, с. 11].

В українському суспільстві ставлення до влади як до управлінської вертикалі та бюрократичного апарату, що уповільнює формування критичного середовища. Також слід брати до уваги, що на центральному рівні існує тенденція перекладати відповідальність на нижчі ланки управлінської структури. Уникнення цього забезпечується на основі підвищення рівня транспарентності процесів врядування. На думку М. Чабанної, «підвищення рівня прозорості державної влади як спосіб запобігання корупції є дієвим як за умови прийняття антикорупційного законодавства, так і його годження з правовими актами, які регламентують функціонування інформаційної сфери. У цілому, прозорість та відкритість функціонування системи державного управління є чинниками забезпечення ефективності функціонування демократії, взаємодії держави та суспільства, зростання довіри суспільства до владних структур» [9, с. 12]. Це набуває вирішальної актуальності в умовах збройної агресії росії.

Взаємодія інститутів врядування на локальному рівні та локального громадського середовища має здійснюватися з метою як найповнішого інформування суспільства. На цій основі формується високий рівень легітимності локального політичного менеджменту також реалізується програма комплексних реформ. Для М. Чабанної «важливою є достовірність та повнота наведеної публічної інформації; забезпечення рівності доступу та дотримання вимог законодавства, яке регулює порядок упу до публічної інформації; створення можливостей для вторинного використання публічної інформації для комерційних або некомерційних цілей, які відрізняються від початкового призначення цієї інформації» [9, с. 12].

Отже середовище інституалізації вокального політичного менеджменту перетворюються на сукупність викликів та можливостей. З одного боку, нерівномірність розвитку інститутів політичної системи перешкоджає практикам дієвого локального політичного врядування. З іншого

боку, в межах локального політичного менеджменту мають вироблятися власні підходи до політики інституційної взаємодії та цілий демократичної трансформації.

Висновки. Таким чином, інституалізація локального політичного менеджменту в Україні перебуває на етапі демаркації питань локального, центрального і регіонального порядку денного. Також поступово відбувається професіоналізація кадрового складу інститутів локального політичного управління. Місцеве політичне врядування відокремлюється від практик державного публічного врядування через необхідність постійного узгодження позиції та інтересів політичних груп всередині громади. Інституалізація структури політичного менеджменту в середині місцевих рад та виконавчих установ локального рівня відбувається як відповідь на розширення спроможності громадянського середовища. Також дається взнаки специфічні риси розвитку локальних політичних партій і груп інтересів. Вони конкурують з локальним політичним менеджментом та лідерами за прийняття рішення щодо витрат локальних ресурсів. Також вони можуть створювати конкурентне середовище та апелювати до громадської думки локальних громад. Внаслідок цього відбувається активізація політичного тиску, а також зростає конфліктність у локальній громаді. Подолання цих тенденцій можливе на основі консолідації інтересів громади навколо локального порядку денного. Це вимагає інституалізації і професіоналізації не лише інститутів врядування, але й місцевого медіа середовища, системи судочинства та правоохоронних установки. Також на часі формуванням локальної політичної ідентичності з метою більш чіткого визначення прагматичних вимог громадян. Саме на ці питання ми плануємо звернути увагу як на перспективні в рамках розробку подальшої розробки теми даної статті.

Література

1. Астахова Т. В. Політичні партії в системі інститутів громадянського суспільства: конституційно-правовий аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 64. С. 128–137.
2. Батушан В. В. Становлення Інституту політичного лідерства в сучасній Україні: досягнення та перспективи. *Аналітика і влада*. 2011. № 4. С. 53–63.
3. Воронянський О. В. Політичні інститути: механізм формування в конкурентному середовищі. *Сучасне суспільство*. 2014. Вип. 1. С. 15–28.
4. Калюжний Р. А. Легітимація політико-правових інститутів: соціодинамічний підхід до правової реальності. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2012. № 3. С. 161–164.
5. Оборотов Ю. М. Від типів політичних систем та їх трансформації до аналізу держави та її інститутів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 70–74.

6. Поліщук І. О. Інститут політичної опозиції за умов транзитивного державного режиму в Україні. *Державне будівництво*. 2011. № 1. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/debu_2011_1_39.

7. Попов Є. О. Характеристика та тенденції розвитку неурядових інститутів інтелектуального забезпечення політики в Україні. Політологічні записки. 2012. № 5. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_5_38.

8. Сичова В. В. Моделі впливу інституту політичної опозиції на державне управління. *Актуальні проблеми державного управління*. 2011. № 2. С. 76–84.

9. Чабанна М. В. Довіра до політичних інститутів: передумови та наслідки для демократії Магістеріум. *Політичні студії*. 2014. Вип. 58. С. 8–14.

10. Романюк А. Семенович. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи : монографія / А. С. Романюк ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Л. : ВЦ ЛНУ імені І. Франка, 2007. 391 с.

11. Малкіна, Ганна Миколаївна. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект) : монографія / Г. М. Малкіна ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : Київський університет, 2010. 324 с.

12. Ржевська Н. Ф. Політичний аналіз і стратегічне прогнозування в США: інституційний вимір : монографія. Дрогобич : Коло, 2012. 255 с.

13. Björn, H. (). *Reputational assets for local political leadership*. *Heliyon* 7. 2021.e07800 doi: 10.1016/j.heliyon.2021.e07800

14. Larsson A. O., Skogerb, E. (). *Out with the old, in with the new? Perceptions of social (and other) media by local and regional Norwegian politicians*. *New Media Soc.* 2018. 20. 219–236.

Анотація

Хмельников А. О. Інституціоналізація локального політичного менеджменту: українська специфіка та демократичні орієнтири розвитку. – Стаття.

Розглядається спроможність локальних громад забезпечувати належний рівень політичного представництва та політичного врядування, яка вимірюється в контексті проблеми та перспективи євроінтеграції. Вивчається інституціоналізація локального політичного менеджменту як провідної ланки локального врядування, що на сучасному етапі покликана сприяти демократизації у вигляді формування середовища локальної демократії. Розкривається специфіка моделі українського політичного менеджменту, яка формується на основі політичної консолідації політичних та бізнесових еліт місцевого рівня. Встановлюються особливості формування політичного лідерства, здатного виводити локальні громади на новий рівень сталого розвитку у період післявоєнної розбудови України. Обговорюються обставини інституціоналізації локального політичного менеджменту, яка в умовах сучасної демократії відбувається на основі взаємодії громадян і влади. Метою статті є виявлення особливостей інституціоналізації вокального політичного менеджменту сучасній Україні. У статті використані базові методи політичних наук (структурно-функціональний та неонституційний) та поширені загальнологічні методи

(абстрагування). Досліджуються місцеві громади, які мають інститут політичної опозиції та більш відкрито обговорюють процес прийняття рішень. З'ясовується співвідношення локального політичного режиму та локального політичного лідерства, які також утворюють тло для системи локального політичного врядування. Розкрито значення відповідності доктринального або політико-ідеологічного підходу в місцевому управлінні реаліям локальної демократії. Встановлено зміст інтеграції локального політичного менеджменту до системи політико-правових відносин, що виступає одним з передумов його ефективності. Досліджуються умови становлення інститутів локального політичного менеджменту, які мають сприяти вирівнюванню можливостей політичного впливу. З'ясовуються значення середовища локального врядування, яке має високі ризики корумпованості та використання службового статусу посадовців. Доведено, що інституціоналізації і професіоналізації вимагають на лише інститути врядування, але й місцеве медіа середовище, системи судочинства та правоохоронні установи.

Ключові слова: локальний політичний менеджмент, порядок денний, політична інституціоналізація, прийняття рішень, громадянське суспільство, групи інтегресів.

Summary

Khmelnikov A. O. Institutionalization of local political management: Ukrainian specifics and democratic guidelines of development. – Article.

The ability of local communities to ensure the appropriate level of political representation and political governance is considered, which is measured in the context of the problem and prospects of European integration. The institutionalization of local political management as the leading link of local governance, which at the present stage is designed to promote democratization in the form of the formation of an environment of local democracy, is studied. The specifics of the model of Ukrainian political management, which is formed on the basis of political consolidation of political and business elites at the local level, are revealed. The peculiarities of the formation of political leadership capable of bringing local communities to a new level of sustainable development in the period of post-war development of Ukraine are established. The circumstances of the institutionalization of local political management, which in the conditions of modern democracy takes place on the basis of the interaction of citizens and the authorities, are discussed. The purpose of the article is to reveal the peculiarities of the institutionalization of vocal political management in modern Ukraine. The article uses basic methods of political science (structural-functional and neo-institutional) and common general logical methods (abstraction). Local communities that have the institution of political opposition and more openly discuss the decision-making process are studied. The relationship between the local political regime and local political leadership, which also form the background for the system of local political governance, is clarified. The significance of compliance of the doctrinal or political-ideological approach in local administration with the realities of local democracy is revealed. The content of

the integration of local political management into the system of political and legal relations, which is one of the prerequisites for its effectiveness, is established. The conditions for the establishment of institutions of local political management, which should contribute to the equalization of opportunities for political influence, are studied. The significance of the environment of local governance, which has high risks of corruption and the

use of official status of officials, is clarified. It has been proven that institutionalization and professionalization require not only governing institutions, but also the local media environment, judicial systems, and law enforcement agencies.

Key words: local political management, agenda, political institutionalization, decision-making, civil society, interest groups.

УДК 323.1:007

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.28>*Д. В. Яковлев*ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2828-4669

доктор політичних наук, професор,

Національний університет «Одеська юридична академія»

*Л. І. Яковлева*ORCID ID: orcid.org/0000-0002-0942-485X

доктор політичних наук, доцент,

Національний університет «Одеська юридична академія»

ПОЛІТИКА БЕЗ ТОК-ШОУ. ПОТЕНЦІАЛ ЗВЕРНЕНЬ ПУБЛІЧНИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ ЩОДО ЛЕГІТИМАЦІЇ ВЛАДИ

Вступ. У статті продовжуються міркування щодо визначення місця та ролі публічних звернень у політичному дискурсі (див. детал.: [24; 25], а також дослідження звернень публічних інтелектуалів, як технології раціоналізації політичної комунікації (див. детал.: [27]).

Ю. Левенець зазначає, що «Раціоналізм і ірраціоналізм являють собою основні способи освоєння політичної реальності. Аналіз цієї суперечливої єдності дає змогу сформулювати теорії, які пояснюють особливості структури і функціонування політичних систем, а відтак – підказати адекватні засоби розв'язання практичних завдань» [12, с. 6]. Спробуємо поглянути на цю суперечливу єдність у сучасних умовах, маркуючи ірраціоналізм та раціоналізм у процесі легітимації публічної влади двома трендами глобальних соціальних зрушень – медіатизацією політики та інституціоналізацією об'єднань публічних інтелектуалів.

В умовах медіатизації, яка перетворює політику (у двох сенсах: як публічну політику так і боротьбу за голоси виборців під час електоральних змагань) на частину медіа-процесу, посилюються виклики для раціональної політичної комунікації. Легітимність влади скоріше потребує від політиків участі у ток-шоу, аніж спирається на раціональну аргументацію. Доля окремих політиків, політичних інституцій та необхідних суспільству реформ вирішується не під час раціональних політичних дебатів, а на політичних ток-шоу. Медіа-скандали протягом декількох останніх десятиріч переконливо довели здатність створювати передумови для революцій, а журналістські розслідування – делегітимізувати уряди [3]. Враховуючи, що тільки легітимна влада здатна перемогти агресора у війни, слід визначити чинники її легітимації. Особливої актуальності набуває визначення ролі публічних інтелектуалів у процесі забезпечення легітимності публічної влади в умовах широкомасштабного збройного вторгнення.

Мета статті – визначити потенціал звернення публічних інтелектуалів у процесі легітимації влади. При цьому, йдеться про вплив інституціоналізованих групи публічних інтелектуалів, а не лише окремих представників поля інтелектуального виробництва. Для аналізу було обрано звернення двох інституцій публічних інтелектуалів в Україні – «Українського осередку Міжнародного ПЕН-Клубу» («Український ПЕН») [22] та Ініціативної групи «Першого грудня» [10]. І якщо у попередньому дослідженні [27] визначення хронологічних рамок – з лютого по квітень 2022 року – було обумовлено необхідністю фіксації звернень інтелектуалів на початку широкомасштабної збройної агресії, то наразі охоплено усі звернення Українського ПЕН та Ініціативної групи «Першого грудня» з травня 2022 року по вересень 2022 року. Також, додатково було залучено інші звернення, які сприяли легітимації (обґрунтуванню «права на владу») завдяки раціональній аргументації щодо подій актуального порядку денного.

Результати дослідження. Незалежно від того, «хто» і «до кого» звертається у політичній комунікації, реальним адресатом публічного звернення є громадська думка, «публіка». Публічні дебати, як і ток-шоу, або інші форми комунікації між політиками мають на меті вплив на громадську думку. Президенти звертаються до суспільства, парламентів, урядів чи окремих соціальних класів, вступаючи у простір політичної комунікації задля впливу на громадську думку. Під час війни українці вперше у вітчизняній політичній історії мають можливість щовечора чути звернення президента. Також вперше українські політики та державні діячі, завдяки публічним зверненням до міжнародної спільноти, формують глобальну громадську думку. Цей вплив на глобальну громадську думку охоплює широкий спектр тем – від надання сучасної зброї для ведення бойових дій, макрофінансової та дипломатичної підтримки до

боротьби із російською пропагандою й іншими технологіями «м'якого» впливу та гібридної війни. Окрему «нішу» на «ринку» публічних звернень займають публічні інтелектуали.

Відзначаючи, що проблема легітимності влади постійно є на порядку денному в Україні, а пошук «формули легітимності» триває, слід акцентувати увагу на тому, що: «Легітимність влади є центральним поняттям політичної науки та однією з головних характеристик сучасного демократичного суспільства. Найбільш очевидною є відповідь, яку дає електоральна демократія: легітимною є влада, яку громадяни обирають у результаті проведення регулярних конкурентних та більш-менш чесних виборів» [29, с. 93].

До лютого 2022 року український медіа-дискурс не був ані громадянським, ані раціональним. Слід відзначити: «політичний дискурс став простором спрощеного сприйняття реальності, місцем емоційного шантажу громадян із боку журналістів та експертів... За відсутності раціонального дискурсу участь урядовців чи депутатів у політичних ток-шоу та удавана відкритість влади не здатні сприяти формулюванню мети політичного розвитку та визначенню напрямків реалізації політичного курсу з боку уряду. Маємо ірраціональний медіа-дискурс, який спотворює раціональний електоральний вибір та створює навіжену урядову політику» [26, с. 85].

Роль соціальних мереж та месенджерів зростає у демократіях та автократіях, країнах як глобальної «Півночі» так і глобального «Півдня», медіатизація охопила майже усі відносини у сучасних суспільствах, а лідерами думок стають хітмейкери. Слід погодитись із думкою Д. Томпсона: «Більшість споживачів є водночас неофілами – цікавими до всього нового – і глибокими неофобами – боязкими до всього надто нового. Найліпші хітмейкери мають талант створювати змістовні моменти, пошлюбивши нове і старе, тривогу і розуміння. Вони – архітектори «знайомих сюрпризів» [21, с. 18]. «Моя теза проста... – Твоя сила – у твоїй мережі» [21, с. 379]. Хіти – це фрагменти смислу, що передаються від однієї мережі до іншої; їх придумали у кластері творців і донесли до мільйонів невеличких культів» [21, с. 380].

Тим більшою стає цінність раціональної аргументації. Нагадаємо, що раціональність є фундаментальною основою модернізації, ринкової економіки, верховенства права, свободи слова, демократії тощо. Криза раціональності спотворює вибір громадян та спричиняє кризу демократії. Якщо уявити собі політику без ток-шоу, то «...раціональний політичний вибір передбачає формулювання мети суспільного розвитку, пошук найбільш ефективних засобів її досягнення, калькуляцію витрат і вигід від реалізації певної стратегії, врахування поведінки інших акторів

та оцінювання ситуації в цілому... це передбачає вирішення однієї з головних дилем: перетворення дій індивідуальних акторів щодо реалізації приватних інтересів на раціональну колективну дію, спрямовану на служіння суспільному благу» [28, с. 195].

Одним із осередків раціональності у сучасному суспільстві є об'єднання публічних інтелектуалів. М. Рябчук також зазначає, що «Сам феномен «публічних інтелектуалів» передбачає не лише інтелектуальність, а й публічність, тобто великою мірою є явищем мас-медійним... В Україні ця інституція недорозвинена, що пов'язано, на мій погляд, не лише з тоталітарною спадщиною, а й з колоніальною (чи, якщо говорити про сьогоднішню ситуацію, – неокolonіальною)... Публічних інтелектуалів цікавить насамперед істина – незалежно від того, наскільки вона корисна тій чи тій партії, нації чи їм особисто. Тобто в ідеалі вони мають бути максимально об'єктивними, безсторонніми, позапартійними. Це одна з головних відмінностей інтелектуалів від інтелігентів. Усі інтелектуали у певному сенсі інтелігенти. Але не всі інтелігенти мають цю здатність до саморефлексії й самоконтролю, до об'єктивізації свого знання й коригування власної, цілком природної для всіх людей упередженості, заангажованості й партикулярності» [18]. До функцій інтелектуальної еліти Я. Білозерова відносить «...інформування громадськості та пояснення політичних процесів та явищ, формування політичної свідомості та політичної культури, цілепокладання у розвитку суспільства в цілому та політичної системи зокрема, інтеграція суспільства та раціоналізація суспільно-політичного порядку» [1, с. 47].

Дослідниця виокремлює чотири блоки функцій інтелектуальної еліти. Визначає їх наступним чином: «...до першого блоку належать пізнавальна, консультаційна, контролююча функція, а також критична рефлексія життєво важливих сфер суспільної системи... другий блок завдань інтелектуальної еліти представлений аксіологічною функцією та функцією збагачення та розвитку інтелектуальної культури (як ресурсу для політичного розвитку суспільства)... третій функціональний блок складають стратегічна, управлінська та інноваційна функції... четвертий блок представлений комунікативною, інтегративною, стабілізаційною, прогностичною функціями, а також функцією структурування нової ієрархії і нерівності та функцією раціоналізації існуючого порядку» [1, с. 49-50]. Наголосимо на необхідності виокремлення функції легітимації публічної влади та акцентуємо увагу саме на функції раціоналізації існуючого порядку у цьому контексті.

У процесі визначення ролі інтелектуальної еліти у політиці показовим є «Звернення Ініціативної групи «Першого грудня до політичних

еліт України». Символічно, що вони було опубліковано 16 лютого 2022 року, трохи більше ніж за тиждень до широкомасштабного збройного вторгнення. У зверненні зазначається: «...ми спостерігаємо, що все ще великою є інерція знятої міжпартійної боротьби. Знову ж таки, більша відповідальність за це лягає на чинне керівництво держави, яке вважає допустимим боротися зі своїми опонентами навіть в умовах загрози для самого існування України. Однак і опозиція, і політична еліта загалом мають проявити розуміння, що напруга міжпартійної та міжособистісної ворожнечі є значно вищою, ніж це може дозволити собі суспільство в умовах граничних загроз» [6]. Відзначено необхідність запобігти маніпуляціям Кремля та досягти національної згоди. Як бачимо, хоча національної єдності не вдалось досягти після початку вторгнення у 2014 році, але практично цей заклик було реалізовано у 2022 році після початку широкомасштабної агресії. У зверненні також пропонувалось «...створити дієві політичні механізми (а ще краще – коаліційні структури) для досягнення національної згоди... Зокрема, звертаємося до шостого Президента Володимира Зеленського і п'ятого Президента Петра Порошенка припинити своє особисте протистояння, яке в очах світу є цілковито невиправданим. Конкурувати буде час тоді, коли відіб'ємо ворога. Інакше історія нам не простить» [6].

23 лютого представники Ініціативної групи «Першого грудня» виступили зі «Словом прощання з Іваном Дзюбою» [19]. Літературознавець, громадський діяч, дисидент, головний редактор журналу «Сучасність», міністр культури України з 1992 по 1994 роки, учасник Ініціативної групи «Першого грудня» Іван Дзюба був одним із найвідоміших публічних інтелектуалів в Україні. У зверненні зазначається: «Голос Івана Михайловича звучав потужно та авторитетно. Сформульовані ним принципи розбудови української державності загалом і української культури зокрема свідчили, що Україна має потужного мислителя загальнонаціонального рівня. Його бачення розвитку України було цілісним і збалансованим, а тексти його не виявляли навіть найменшого сліду популізму» [19].

Дискусія щодо легітимності публічної влади в Україні відображається у таких зверненнях, як «Не змарнувати потенціал України!» [15], «Надходить велика доба» [13] та «Камо грядеші, Україно?» [11]. У зверненні ідентифіковано основну загрозу: «Сьогодні російський лідер загрожує всьому цивілізованому світу, виставляючи різноманітні ультиматуми і погрожуючи ескалацією та розширенням географії збройного конфлікту в Україні... У світі, схоже, немає реальних планів загнудання агресора: попередження не діють на

того, хто пішов ва-банк. Проте є водночас і добра новина: ключ до трансформації самої Росії – в Україні, у стінах Святої Софії. Саме духовна сила українців й готовність їх до захисту своєї волі та незалежності визначать долю цього затяжного конфлікту» [15].

Зазначаючи, що саме українці мають загнудати агресора, який загрожує усьому цивілізованому світу, автори звернення від 30 грудня 2021 року ставлять питання: «Чи готові українці до цієї місії?» [15]. Автори звернення наголошують: «Без сумніву, наша країна, зокрема й нинішнє її керівництво, має цілу низку позитивних здобутків: відкриття ринку землі, допомога внутрішнім переселенцям, успішні дипломатичні ініціативи, зокрема, створення «Кримської платформи» та інші. Але очікуваних системних змін на краще не сталося» [15].

У зверненнях інтелектуалів слід виокремити те, що заважає суспільному розвитку, а отже – делегітимізує владу.

По-перше, діяльність влади, спрямована на зменшення простору політичної свободи, впровадження цензури у масмедіа, припинення діалогу із громадянським суспільством, використання правоохоронних органів та судів у боротьбі із політичними опонентами. Авторитарні тренди, які були відчутні у діях будь-якої влади, руйнують потенціал демократичної легітимності. Погодимось: «...авторитарний лідер не об'єднає Україну – таких ватажків у нас неминуче буде кілька, які й розшматують її» [13].

По-друге, суспільні деформації. Вони обумовлені історично, але й досі не подолані. Передусім, панування хибно зрозумілого матеріалістичного мислення, а не пріоритет етичних та духовних цінностей, що призвело до криміналізації суспільства. «Взаємне побороювання й жадоба нагромадження стали масовими нормами соціальної поведінки. Все це спричинило серйозні суспільні деформації: моральні чесноти асоціюються з життєвим програшем, правосуддя щораз більше ототожнюється з корупцією та правом сили, зросла криміналізація суспільства, поглибився розрив між бідними та багатими. Це призвело до атомізації суспільства, викривило міжлюдські стосунки, а також породило відчуження між політичною владою та народом і недовіру до держави загалом» [13].

По-третє, відсутність національного консенсусу. У зверненні, яке було опубліковане 30 листопада 2021 року зазначається: «На жаль, український політикум сьогодні розколений, у ньому панує протиборство, а чинне керівництво держави є активним його учасником. Ми усвідомлюємо, що політичний процес був і буде конкурентним. Але водночас ми пропонуємо всім політичним групам замислитись: чи будуть ваші електоральні

розрахунки важливими, якщо Кремль розпочне нову фазу війни?» [13].

6 квітня 2022 року Український ПЕН опублікував звернення правозахисних організацій щодо вимкнення з цифрової мережі каналів «Прямий», «Еспресо», «5-й» у якому правозахисники просять Президента України та керівництво держави утриматися від суттєвих обмежень свободи слова. Адже вона є фундаментальною цінністю, яку Україна відстоює у війні з Росією [8]. Зазначається: «Хоча кілька великих телеканалів («1+1», «ICTV», «Суспільне», «Рада», «Інтер», «Україна 24») після початку війни добровільно вирішили об'єднатися в інформаційний марафон, чергуючи ведення новинних програм між собою, багато загальноукраїнських телеканалів далі продовжували мовлення як в межах загального марафону, так і самостійно. Зокрема «Прямий», «Еспресо» та «5 канал» 12 годин брали участь в загальноукраїнському телемарафоні, а 12 годин здійснювали мовлення за власним графіком або у співпраці з іноземними медіа. Ми стверджували, що, хоча це рішення серйозно обмежує свободу слова на законних підставах, воно є непропорційним, оскільки досвід діяльності українських медіа за 40 днів війни переконливо довів: обмежувати свободу слова немає сенсу. Прагнення до свободи та хист самоорганізації нашого народу настільки потужні, що громадяни готові добровільно обмежити свої права й основоположні свободи без жодного примусу, якщо відчуватимуть у цьому необхідність» [8].

12 травня було опубліковане ще одне звернення Українського ПЕН. Воно безпосередньо стосується проблеми свободи слова, без якої неможлива демократична легітимність. Йдеться про звернення українських журналістів та громадських організацій щодо участі ведучих, які поширювали проросійську пропаганду, в ефірах національних марафонів [9].

Легітимності влади мають сприяти дії відповідно до іншої методології: 1) «...невтомного узгодження своїх дій з політичними партнерами й опонентами, пошуку спільної стратегії національного розвитку на основі спільної ціннісної платформи... стишимо запал міжпартійних і міжособистісних суперечок! Навчимося розрізняти головне від другорядного – ієднаймося у цьому головному!» [15];

2) поява та розвиток дієвого громадянського суспільства. «Велика доба» для українців «...розпочалась 1991-го року зі здобуттям незалежності, утвердилась феєричними Майданами й покликала нас до жертвовності 2014-го року на фронтах війни. Ми вміємо підноситись духом і вже маємо силу зупинити небажані сценарії розвороту до «руського мира». Але ми все ще не маємо національного консенсусу, а тому залишаємося «малими і непри-

готованими» до можливих глобальних викликів» (Надходить велика доба [13].

3) розвиток української демократичної традиції, базованої на громадах: «самоорганізація на основі чітко усвідомлених і засвоєних цінностей... Це – «єдність у багатоманітті», коли ми погоджуємося бути різними за нашими вподобаннями, але залишаємося єдиними й солідарними за нашими цінностями» [13];

4) забезпечення верховенства права. «В усіх успішних країнах еліта створює закони для себе і поширює на інших. У неуспішних країнах еліти створюють закони для інших і виключення для себе». Цей критерій є вироком для української правової системи, оскільки в нашій країні віддавна діє вибіркоче правосуддя, через яке влада часто застосовує закони проти своїх політичних суперників і виводить з-під їхньої дії політичних союзників. В країні й далі діють «телефонне право», що спирається на логіку політичної доцільності, і корупція, в основі якої – корисливий особистий чи клановий інтерес» [11];

5) новий порядок денний українського суспільства, який формується у публічних зверненнях інтелектуалів, передбачає постійну увагу до розвитку освіти та науки в Україні. У зверненні «Не допустити колапсу української науки» [14] зазначається: «...без сучасних якісних університетів і без потужної наукової системи демократична європейська Україна з убезпеченими кордонами і високим рівнем життя громадян неможлива... Викривлене розуміння ролі науки призвело також до кризи університетської науки, яка в усьому світі становить найдинамічнішу ділянку наукових досліджень... майбутнє нашого народу кується сьогодні в кузнях академічної та університетської науки, які мають діяти в умовах творчої свободи, академічної доброчесності, інституційної автономії, соціальної відповідальності та правильно організованого фінансування» [14].

2 вересня 2022 року було опубліковано Резолюцію VI Регіональної зустрічі ПЕН-центрів «Обстоювати правду та справедливість» [16]. У ній, зокрема, зазначалось: «2014 року Російська Федерація порушила міжнародне право, розпочавши війну в Україні. 2022 року Росія розв'язала проти України повномасштабну війну. Ми, учасники VI Регіональної зустрічі ПЕН-центрів в Ужгороді, хочемо висловити солідарність з українською культурною спільнотою, українськими письменниками та українським народом, які захищають свою незалежність, право на мирне життя та свободу висловлювання... Ми не повинні боятися розвінчувати брехню й напівправду, що поширюється по всьому світі мережею російської пропаганди. Не називаймо війну, яку веде Російська Федерація супроти України, «конфліктом», «спеціальною операцією», «кризою», «громадянською

війною» чи навіть «війною в Україні». Це неспровокована й невиправдана агресія Росії проти українського народу, що розпочалася 2014 року з окупації Росією Криму й деяких частин Донецької та Луганської областей. І українці мають право захищатися» [16].

Також Український ПЕН звертався із такими заявами, як «Заява щодо насильницького зникнення Ірини Данілович в окупованому Криму» [5], Заява Виконавчої Ради Українського ПЕН щодо нападу на письменника Салмана Рушді [3], Звернення культурних інституцій щодо «реорганізації» Національного центру Олександра Довженка [7], Заява правозахисних організацій щодо вироку Наріману Джелилу та братам Ахтемовим в окупованому Криму [4].

6 травня 2022 року Ініціативна група «Першого грудня» опублікувала звернення до міжнародної спільноти «Чому потрібен другий фронт проти Росії?» [23]. У ньому відзначається трансформація позиції вільного демократичного світу «від фаталістичної невіри в сили українців стримувати російську агресію, через обережну підтримку українського спротиву – до підтримки рішучої та масштабної, яку відчуваємо сьогодні» [23] та наголошується на необхідності посилювати підтримку за такими напрямками: посилення санкцій, продовження та посилення постачання сучасної зброї, допомогти не лише відновити територіальну цілісність, а й позбутись російських військових баз у Криму, відновити права України на судноплавство в Чорному та Азовському морях, продовжити тотальну ізоляцію [23].

7 травня з'явилося «Термінове звернення Ініціативної групи «Першого грудня» до європейських лідерів» [20], яке повністю присвячене долі оточеного в Маріуполі українського гарнізону. Зазначається: «Битва за Маріуполь – це українські Фермопіли. Але ми живемо у гуманістичному XXI столітті, і наш обов'язок, обов'язок усього цивілізованого світу врятувати 300 спартанців України. Їхні діти, дружини і матері не пробачать нам усім бездіяльність. Історія світових війн знає багато прикладів, коли сторони проявляли добру волю і давали військовим вийти з оточення. На жаль, дипломатичного ресурсу України замало для таких домовленостей. Ми закликаємо вас, високоповажне панство, виступити третьою стороною в процедурі extraction. Історія не забуде ваших зусиль. Українська нація буде дякувати вам довічно» [20]. Долі захисників Маріуполя стоїть звернення до політичних і громадських діячів світу «Припинити безкарність Росії» [17]. Наголос робиться на необхідності творення світового простору порозуміння і взаємодії, формування нової системи безпеки.

Висновки. Публічні звернення представників влади та політичних акторів в інформаційну

епоху дійсно є важливою частиною політичних комунікацій. Знаходячись на перетині політичного PR та політичного ритуалу вони впливають на формування політичного дискурсу. Натомість, звернення представників публічної влади часто ірраціоналізують політичну комунікацію, апелюють до відчуттів та емоцій, аніж до раціональної аргументації. Або, як у новорічних зверненнях, маскують раціональні меседжі за «теплими» словами «щирого» привітання. В умовах медіатизації політики (коли політичні події конструюються відповідно до лекал медіа-шоу) та революційних зрушень у масмедіа, пов'язаних із занепадом традиційних медіа й розвитком соціальних мереж, криза раціональності поглиблюється. Раціональність поступово елімінується з публічного простору.

Водночас, публічна політика має обов'язково залишатись простором раціональної комунікації. Без раціональної аргументації, раціональних дебатів щодо змісту публічної політики та напрямків її впровадження неможливо забезпечити легітимність публічної влади. Подолати дефіцит раціональності у публічній політиці мають звернення інтелектуалів.

Завдяки використанню раціональної аргументації публічні інтелектуали відіграють важливу роль у процесі легітимації публічної влади, обґрунтовуючи «право на владу» як окремих осіб так і політичних інститутів. При цьому, інститут публічних інтелектуалів може бути віднесено до одного з основних інститутів легітимності публічної влади.

Сприяння забезпеченню легітимності влади слід визначити як одну із функцій публічних інтелектуалів у сучасному медіатизованому суспільстві. На основі аналізу звернень публічних інтелектуалів визначено наступні фактори делегітимації влади в українському суспільстві: обмеження політичних свобод з боку влади, суспільні деформації та криміналізація суспільства, відсутність національного консенсусу тощо. Водночас, у зверненнях публічних інтелектуалів аргументовано, що легітимність влади здатні забезпечити політичний діалог, подальший розвиток самоврядування, пріоритет науки та освіти, верховенство права тощо.

Доповнюючи формулу легітимності влади таким важливим чинником, як звернення публічних інтелектуалів, наголосимо на необхідності підвищення ефективності взаємодії інститутів публічної влади із публічними інтелектуалами.

Література

1. Білозерова Я. В. Функції інтелектуальної еліти в політичному житті суспільства. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2022. Випуск 1(53). С. 47-52.

2. Декларація. *Ініціативна група «Першого грудня»* URL: <http://1-12.org.ua/deklaratsiya>
3. Заява Виконавчої Ради Українського ПЕН щодо нападу на письменника Салмана Русдї. *Український ПЕН*. 2022. 13 серпня. URL: <https://pen.org.ua/zayava-vikonavchoi-radi-ukrainskogo-pen-cshodoparadu-na-pismennika-salmana-rushdi>
4. Заява правозахисних організацій щодо вироку Наріману Джелилу та братам Ахтемовим в окупованому Криму. *Український ПЕН*. 2022. 21 вересня. URL: <https://pen.org.ua/zayava-pravozahisnih-organizacij-cshodo-viroku-narimanu-dzhelyalu-ta-bratam-ahtemovim-v-okupovanomu-krimu>
5. Заява щодо насильницького зникнення Ірини Данілович в окупованому Криму. *Український ПЕН*. 2022. 9 травня. URL: <https://pen.org.ua/zayava-cshodo-nasilnickogo-zniknennya-irini-danilovich-v-okupovanomu-krimu>
6. Звернення Ініціативної групи «Першого грудня» до політичних еліт України. *Ініціативна група «Першого грудня»*. 2022. 16 лютого. URL: <http://1-12.org.ua/2022/02/16/4273>
7. Звернення культурних інституцій щодо «реорганізації» Національного центру Олександра Довженка. *Український ПЕН*. 2022. 19 серпня. URL: <https://pen.org.ua/zvernennya-kulturnih-institucij-cshodo-reorganizacii-nacionalnogo-centru-oleksandra-dovzhenka>
8. Звернення правозахисних організацій щодо вимкнення з цифрової мережі каналів «Прямий», «Еспресо» та «5-й». *Український ПЕН*. 2022. 6 квітня. URL: <https://pen.org.ua/zvernennya-pravozahysnyh-organizatsij-shhodo-vymknennya-z-tsyfrovoyi-merezhi-kanaliv-pryamyj-espresso-ta-5-j>
9. Звернення українських журналістів та громадських організацій щодо участі ведучих, які поширювали проросійську пропаганду, в ефірах національних марафонів. *Український ПЕН*. 2022. 12 травня. URL: <https://pen.org.ua/zvernennya-ukrainskih-zhurnalistiv-ta-gromadskih-organizacij-cshodo-uchasti-veduchih-yaki-poshiryuvali-prorosijsku-propagandu-v-efirah-nacionalnih-marafoniv>
10. Ініціативна група «Першого грудня». URL: <http://1-12.org.ua/>
11. Камо грядеши, Україно? Звернення Ініціативної групи «Першого грудня» щодо ситуації з верховенством права. *Ініціативна група «Першого грудня»*. 2021. 9 вересня. URL: <http://1-12.org.ua/2021/09/09/4256>
12. Левенець Ю. Політична наука: параметри раціоналізму. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2006. Вип. 30(1). С. 6-10. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipriend_2006_30\(1\)_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipriend_2006_30(1)_3)
13. Надходить велика доба. Звернення Ініціативної групи «Першого грудня». *Ініціативна група «Першого грудня»*. 2021. 30 листопада. URL: <http://1-12.org.ua/2021/11/30/4263>
14. Не допустити колапсу української науки. Звернення Ініціативної групи «Першого грудня». *Ініціативна група «Першого грудня»*. 2021. 29 березня. URL: <http://1-12.org.ua/2021/03/29/4232>
15. Не змарнувати потенціал України! Звернення Ініціативної групи «Першого грудня». *Ініціативна група «Першого грудня»*. 2021. 30 грудня. URL: <http://1-12.org.ua/2021/12/30/4268>
16. Обстоювати правду та справедливість: Резолюція VI Регіональної зустрічі ПЕН-центрів. *Український ПЕН*. 2022. 2 вересня. URL: <https://pen.org.ua/obstoyuvati-pravdu-ta-spravedlivist-rezolyuciya-vi-regionalnoi-zustrichi-pen-centriv-v-uzhhorodi>
17. Припинити безкарність Росії. Звернення Ініціативної групи «Першого грудня» до політичних і громадських діячів світу. *Ініціативна група «Першого грудня»*. 2022. 14 серпня. URL: <http://1-12.org.ua/2022/08/14/4314>
18. Рябчук М. Про роль публічного інтелектуала в суспільстві. 2010. 30 грудня. *ZAXID.net*. URL: https://zaxid.net/pro_rol_publichnogo_intelektuala_v_suspilstvi_n1119740
19. Слово прощання з Іваном Дзюбою. *Ініціативна група «Першого грудня»*. 2022. 23 лютого. URL: <http://1-12.org.ua/2022/02/23/4278>
20. Термінове звернення Ініціативної групи «Першого грудня» до європейських лідерів. *Ініціативна група «Першого грудня»*. 2022. 7 травня. URL: <http://1-12.org.ua/2022/05/07/4308>
21. Томпсон Д. Хітмейкери. Наука популярності та змагання за увагу / пер. з англійської Д. Антонюка та Н. Палій. Київ: Yakaboo Publishing, 2018. 432 с.
22. Український ПЕН. URL: <https://pen.org.ua/>
23. Чому потрібен другий фронт проти Росії? Звернення Ініціативної групи «Першого грудня» до міжнародної спільноти. *Ініціативна група «Першого грудня»*. 2022. 6 травня. URL: <http://1-12.org.ua/2022/05/06/4302>
24. Яковлев Д. В., Шамша І. В., Яковлева Л. І. Президент говорить! Новорічні звернення президентів України: політичний PR, ритуал, раціональний дискурс (частина 1: від Л. Кравчука до В. Ющенка). *Науковий журнал «Габітус»*. 2020. Вип. 18. Т. 1. С. 43-48.
25. Яковлев Д. В., Шамша І. В., Яковлева Л. І. Президент говорить! Новорічні звернення президентів України: політичний PR, ритуал, раціональний дискурс (частина 2: В. Янукович, П. Порошенко, В. Зеленський). *Науковий журнал «Габітус»*. 2020. Вип. 19. Т. 1. С. 37-41.
26. Яковлев Д. В. Дискурс вітчизняних медіа щодо країн Балтії. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2020. № 26. № 82-87.
27. Яковлев Д. В. Публічні звернення інтелектуалів як технологія раціоналізації політичної комунікації. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. Вип. 38. С. 87-93.
28. Яковлев Д. В. Соціологія політичного вибору. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. № 10. С. 194-197.
29. Яковлева Л. І. Координація публічної влади. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 35. С. 93-97.
30. Яковлева Л. І. Легітимність публічної влади: рецепції та новації : монографія Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 325 с.

Анотація

Яковлев Д. В., Яковлева Л. І. Політика без ток-шоу. Потенціал звернень публічних інтелектуалів щодо легітимації влади. – Стаття.

У статті визначено потенціал звернень публічних інтелектуалів легітимації влади. Публічні інтелектуали у своїх зверненнях намагаються визначити порядок денний українського суспільства, вони використовують раціональну аргументацію та формують громадську думку. Саме тому звернення інституцій публічних інтелектуалів здатні сприяти забезпеченню легітимності публічної влади в Україні. Звичайно, неможливо уявити сучасну політику без ток-шоу, але звернення та відкриті листи публічних інтелектуалів є однією із дієвих технологій раціоналізації політики та легітимації влади. Суперечливу єдність ірраціоналізму та раціоналізму у політиці визначено у сучасних проявах – медіатизації політики та діяльності інституцій публічних інтелектуалів. Пропонується візія звернень двох інституцій публічних інтелектуалів в Україні як альтернативи медіатизації політики. Остання ідентифікується в якості ірраціонального виміру політики, який, завдяки утворенню у сучасному світі потужних медіасистем, сприяє перетворенню як публічної політики так і боротьби за голоси виборців на шоу.

Досліджено звернення «Українського ПЕН-центру» та Ініціативної групи «Першого грудня» у період з травня по вересень 2022 року. Аргументовано, що у цих зверненнях не лише віддзеркалюється порядок денний українського суспільства, а й формується новий порядок денний інституцій публічних інтелектуалів під час широкомасштабної збройної агресії. Додатково було досліджено й інші звернення, які обґрунтовували «право на владу» за допомогою раціональної аргументації щодо подій актуального порядку денного до 24 лютого 2022 року. Визначено звернення публічних інтелектуалів як чинник легітимації влади. Обґрунтовано необхідність визначення легітимації влади, як однієї із політичних функцій публічних інтелектуалів. Визначено фактори делегітимації: обмеження політичних свобод з боку влади, суспільні деформації та криміналізація суспільства, відсутність національного консенсусу тощо. Обґрунтовано, що легітимність влади забезпечує політичний діалог, подальший розвиток самоврядування, пріоритет науки та освіти, верховенство права тощо.

Ключові слова: політична комунікація, легітимність публічної влади, політична раціональність, інтелектуал, політичні технології, політичний PR, іміджмейкінг, інститут масмедіа, медіатизація політики, інтелектуальна еліта.

Summary

Yakovlev D. V., Yakovleva L. I. Politics without talk shows. The potential of appeals of public intellectuals regarding the legitimation of power. – Article.

The article identifies the potential of appeals of public intellectuals regarding the legitimation of power. In their appeals, public intellectuals try to determine the agenda of Ukrainian society; they use rational arguments and shape public opinion. That is why the appeals of institutions of public intellectuals are able to contribute to ensuring the legitimacy of public power in Ukraine. It is impossible to imagine modern politics without talk shows, but appeals and open letters of public intellectuals are one of effective technologies for rationalizing politics and legitimizing power. The contradictory unity of irrationalism and rationalism in politics is defined in modern manifestations – the mediatization of politics and the activities of institutions of public intellectuals. A vision of the appeals of two institutions of public intellectuals in Ukraine is offered as an alternative to the mediatization of politics. The latter is identified as an irrational dimension of politics, which, thanks to the formation of powerful media systems in the modern world, contributes to the transformation of both public policy and the fight for votes on a talk show.

The appeal of the "Ukrainian PEN Center" and the "First of December" Initiative Group in the period from May to September 2022 is studied. It is argued that these appeals not only reflect the agenda of Ukrainian society but also form a new agenda of institutions of public intellectuals during large-scale armed aggression. In addition, other appeals which justify the "right to power" with the help of rational argumentation regarding the events of the current agenda until February 24, 2022, are investigated. The appeal of public intellectuals as a factor in the legitimation of power is determined. The necessity of determining the legitimation of power as one of the political functions of public intellectuals is substantiated. Some delegitimation factors are identified: restrictions on political freedoms by power, social deformations and criminalization of society, lack of national consensus, etc. It is substantiated that the legitimacy of power ensures political dialogue, further development of self-government, the priority of science and education, the rule of law, etc.

Key words: political communication, legitimacy of public power, political rationality, intellectual, political technologies, political PR, image making, mass media institute, mediatization of politics, intellectual elite.

УДК 321.7:355.4 (470:477) «2022/23»
DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.29>

А. В. Кройтор

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4652-7441>

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

В. М. Кольцов

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1261-3667>

доктор політичних наук,
професор кафедри загальнотеоретичних дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету

ВИКЛИКИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ УКРАЇНИ У ПРОЦЕСІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. На сучасному етапі політичного процесу в Україні значною мірою зросли ризики для демократизації та суттєво підвищилась загроза звороту від демократії. Причини цього є досить зрозумілими та природними, враховуючи головний негативний чинник – розпочату росією війну проти України. Під час воєнного стану зазнає суттєвих трансформацій взаємодія між державою та суспільством, між інститутами публічної влади з метою забезпечення мобілізації усіх наявних ресурсів задля перемоги. Відбувається перерозподіл владних повноважень, обумовлений впровадженням особливого правового режиму – воєнного стану. Утворено військові адміністрації, а у політичному полі переглядаються принципи опозиційної діяльності.

Безумовно, це не єдиний чинник можливого згортання демократичного транзиту в Україні. Історія вітчизняного процесу демократизації знає приклади як посилення авторитарних тенденцій у державі так і поновлення демократичного транзиту. У інституційному вимірі подолання авторитарних тенденцій неможливе без подальшої демократизації політичних партій, масмедіа, розвитку парламентаризму тощо. Серед інституційних викликів демократизації на особливу увагу заслуговують подолання олігархізації партій, медіатизації електорального процесу, обмеження свободи слова у медіа просторі. Одним із маркерів збереження загрози авторитаризму є розмитість ідеологічної основи діяльності переважної більшості українських партій, яка підміняється під час виборів технологіями політичного PR та ставкою на лідера [5].

При цьому, враховуємо, що одним із викликів для демократії є персоналізація урядування та електорального процесу. Це повною мірою відноситься до діяльності публічної влади, опозиції

та груп інтересів. Однією із важливих складових демократизації залишається посилення відкритості інститутів публічної влади, розвиток інститутів громадянського суспільства, підвищення ефективності інституційної взаємодії тощо. Слід відзначити, що «У процесі європейської інтеграції актуалізується завдання щодо переведення взаємодії між окремими політиками на рівень інституційної взаємодії. Це передбачає вироблення та закріплення у масовій свідомості правил та норм взаємодії між інститутами... остаточне подолання радянського авторитаризму, коли за демократичним фасадом інститутів насправді ховається авторитарний стиль керівництва... демократизація інститутів – розширення можливостей для громадян щодо участі у політиці та інституційній взаємодії, забезпечення «відкритого доступу» для громадян із максимальною відкритістю суспільної взаємодії...» [4].

Усе це зумовлює необхідність дослідження викликів демократизації у процесі європейської інтеграції України. Країни, яка продовжує демократизацію у процесі європейської та євроатлантичної інтеграції, знаходячись у стані війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Особливостям демократичного транзиту у пострадянських країнах присвячено значну кількість праць теоретиків транзитології, зокрема: З. Бжезинський, М. Вейборк, Л. Даймонд, К. Девіш, Р. Інглгарт, Г. Колодко, О. Мотиль, А. Ослунд, А. Пшевцький, С. Гантінгтон, П. Штомпка, ін. Вони, спираючись на дані емпіричних досліджень, розвинули ідеї класиків транзитології Д. Растоу [7], Г. О'Доннелла та Ф. Шміттєра [6], зробивши узагальнення щодо демократичного транзиту пострадянських країн. Серед вітчизняних дослідників слід виокремити праці таких вчених як: С. Вонсо-

вич, І. Головка, Г. Зеленько, А. Колодій, Ю. Мацієвський, М. Мінаков, В. Полохало, О. Радченко, О. Романюк, І. Пантелейчук, О. Фісун, ін. Також у дослідженнях транзитологів аргументовано відзначається необхідність раціоналізації інституційної взаємодії, як чинника демократизації. Особлива роль у цьому процесі належить публічним інтелектуалам. Зокрема, слід погодитись із вимогою «...раціоналізації політичної комунікації в умовах правового режиму воєнного стану задля консолідації суспільства, формування нового порядку денного, становлення політичної ідентичності тощо... Раціоналізація політичної комунікації покликана пом'якшити негативний вплив медіатизації політики, а інституціоналізація публічних інтелектуалів, як інтелектуальної еліти – протидіяти посиленню медіакратії, як «обслуги олігархів». Публічні інтелектуали в Україні, як складова інтелектуальної еліти суспільства, відмовляючись від ідентифікації з «пострадянською інтелігенцією», пропонують власні раціональні візії демократизації та модернізації українського суспільства. Водночас, шукаючи власне місце у публічному дискурсі – від «іміджмейкерів», «політтехнологів», «креативного класу» та чергової версії «обслуги» «олігархічно-люмпенівського» альянсу до інтелектуальної еліти. У політичній комунікації публічні інтелектуали застосовують технологію відкритих листів, заяв та звернень. Апелюючи до громадськості, публічні інтелектуали виконують важливу функцію раціоналізації політичної комунікації» [3].

Водночас, посиленої уваги потребує дослідження викликів демократизації України у процесі європейської та євроатлантичної інтеграції в умовах війни.

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення викликів демократизації України у процесі європейської інтеграції під час російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. З початком війни Російської Федерації проти України процес демократизації, зі зрозумілих причин, отримав нові виклики. Вони виопуклились від 2014 року, але повною мірою проявились після 24 лютого 2022 року. Це стосується як необхідності трансформації інформаційного простору так і відносин між владою та опозицією. Водночас, як це парадоксально, у суспільстві створено передумови для подальшої демократизації. Адже, в теорії транзитології домінуючою є теза проте, що необхідною умовою успішної трансформації є національна консолідація та консолідація еліти.

Почнемо із визначення трансформацій партійної системи. Взаємодія між парламентською

більшістю та опозицією зазнала значних змін, відбулось переформатування опозиційної діяльності. Натомість так і не вдалось подолати один із головних викликів демократизації. Адже, загрозу демократії в сучасних умовах становить те, що політичні партії (як владні так і опозиційні) у 2000-х роках перетворились на своєрідні комерційні проекти, які завдяки успішній маркетинговій стратегії отримують голоси виборців. Зазвичай такі партії популістичного типу, вони не мають чітко сформованої ідеології, а їх програма є досить розмитою і спрямована на усіх виборців. Головний акцент робиться не на програмових цілях чи стратегіях, а на особі лідера, який/яка фактично і виступає брендом політичної сили. Слід наголосити на тому, що «Парламентські партії балансують між (1) «Українським виборчим стандартом», який сформувався за часів незалежності і передбачає офіційну згадку про підвищення зарплат і пенсій та зниження тарифів, (2) відкритий популізм і маніпуляції з метою отримання підтримки більшості соціально незахищених груп населення та (3) всеохоплюючу ідеологічну ідентифікацію за існуючими ідеологічними матрицями та світовими трендами. Результати нашого дослідження показують, що треті в абсолютній меншості, і небезпека популізму зростатиме пропорційно до занепаду рівень добробуту громадян» [5].

Власне, усі ці ознаки є характерними для політичної партії «Слуга народу», яка сформувала так звану «монобільшість» у Верховній Раді України IX скликання.

Однак і це є не найголовніше, адже більшість політичних партій України є саме такими. Тривалий час великі шанси на демократичний транзит українського суспільства зберігались через те, що жодна партія не могла сформувати більшості у парламенті і мусила шукати компромісів за для формування коаліцій. Розуміючи, що політичні партії в Україні фактично були засобом артикуляції інтересів регіонально-економічних еліт, які так і не спромоглись до консолідації навколо цінностей демократії, саме неспроможність однієї з них сформувати однопартійну коаліцію рятувало суспільство від структурування авторитаризму. Крім того, практично кожна із парламентських політичних партій мала підконтрольний відповідній олігархічній групі телеканал, що зрештою забезпечувало в інформаційному просторі наявність альтернативних джерел інформації, нехай і залежних від різних груп впливу.

Щодо трансформації влади та опозиції, то вона відбувається в умовах консолідації українського суспільства. Відзначимо: «24 лютого 2022 року стає новою віхою у процесі консолідації українського суспільства, відбувається переоцінка цінностей та відрив від російського нарративу історичної пам'яті. В умовах повномасштабної російської

агресії відбулося формування української нації та консолідація політичної еліти. Однак це не є повною запорукою того, що зрештою демократичний транзит для України відбудеться успішно. Адже такі події як війна спричиняють переривання демократичного процесу і створюється ризик що після війни демократичний транзит може не завершитися, у випадку якщо демократичні цінності не закріпились у політичній свідомості громадян. Наявність зовнішнього ворога, у даному випадку Російської федерації, об'єднало українське суспільство навколо чинного президента» [2].

У інформаційному просторі відбулося витіснення альтернативних думок через формування єдиного каналу відображення політичних новин, яким став Телемарафон «Єдині новини». Безумовно, що на початковій стадії такий крок був вимушений і спрямований на забезпечення безпеки інформаційного простору України. Однак після стабілізації ситуації в інформаційному просторі воюючої державі телемарафон став зручним засобом монополізації інформаційної політики в сегменті телебачення. Крім того, варто вказати, що до об'єднаного телемарафону не були включені канали, які тією чи іншою мірою пов'язані з П. Порошенком, зокрема «Еспресо», «5 канал», «Прямий». Натомість, з'явився новий провладний канал. Як зазначається: *«Після повномасштабного вторгнення уже не лишилось олігархів, але прагнення мати свої канали навіть тепер не зникло. Почавши від повного заперечення потреби в журналістах, влада Зеленського таки дійшла до розуміння важливості ЗМІ. Настільки, що в умовах воєнного часу стала ключовим гравцем на медійному полі. Власне, уже сама назва нового владного каналу звучить доволі безпеліційно: «Ми – Україна»... У 20-х числах вересня колишні працівники телеканалу «Україна 24» Юрій Сугак, Людмила Добровольська, Олег Панюта, Віталій Тарасов, Ігор Пупков, Олена Цинтила, Володимир Коваленко стали співзасновниками ТОВ «Ми – Україна», на яку й оформлений однойменний телеканал. Вони навіть не засновували нове товариство, а просто купили вже двічі перейменоване ТОВ «ІТ Інновації», яке початково займалося торгівлею меблів та килимів. Бенефіціаром ТОВки із часткою 76% в реєстрах записаний Ігор Петренко. Інші співвласники – це вищезгадані працівники «Ми – Україна»... У телемарафоні «Єдині новини» беруть участь найбільші телеканали країни: 1+1, Інтер, ICTV, Рада, Суспільне, а віднедавна і «Ми – Україна» [1].*

Крім певного обмеження свободи слова, аналіз телемарафону засвідчує, що останнім часом завдяки технологіям формування інформаційного порядку денного однією із задач ефірного часу є забезпечення іміджевих стратегій В. Зеленського та найближчого його оточення. Таким

чином, можна виявити ознаки формування «культу» політичного лідера через ЗМІ.

Наступною негативною тенденцією є прагнення обмежити самоврядні повноваження органів місцевої влади. Зокрема, конфлікти між Офісом Президента та мером міста Київ набувають ознак системного тиску на міське самоврядування столиці.

Також негативною ознакою у процесі демократизації є значний рівень корупції в Україні на тлі війни, що підриває суспільну довіру до інститутів антикорупційної політики, вищих військових посадовців та інститутів влади в цілому. Обмежений доступ громадянського суспільства до інформації щодо фінансової діяльності органів влади на фоні значних корупційних скандалів здатний посилити вплив проросійських інформаційних ресурсів в соціальних мережах. Крім того, корупція підриває рівень довіри до України з боку наших партнерів з демократичних країн, що негативно може вплинути на подальшу фінансову підтримку їх урядами України. Громадяни країн ЄС та інших союзників нашої держави у війні під впливом пропагандистських російських медіа перестануть підтримувати свої політичні еліти в прагненні надавати допомогу Україні.

Важливим сигналом, що може свідчити про згортання демократизації є тенденція до персоналізації влади як чинника формування культу політичного лідера. Можна виокремити такі причини та передумови, які склалися протягом останнього часу, що є взаємозв'язаними та які сприяють формуванню іміджу авторитарного типу лідера.

По-перше, відсутність консолідації демократичної еліти на початковій стадії демократизації, спричинила делегітимізацію політичної еліти та спровокували суспільний запит на, так званого сильного лідера. Особливо такий запити зростає в умовах глибокої економічної кризи, тим більше на тлі війни. В цих умовах явний зовнішній агресор та його війна проти України закономірно спричинили суспільний запит на «сильного лідера», яким і став В. Зеленський.

По-друге, війна, економічна криза викликана нею та психологічна нестабільність усього суспільства ускладнюють оперативну реакцію на постійні зовнішні ризики, що є особливим викликом у сучасному глобалізованому світі. В умовах війни та в цілому досить успішної військової стратегії у протистоянні РФ, Україна перетворилась із об'єкта геополітики в потужного гравця, як мінімум у Європі, що природно стає причиною гордості і консолідації суспільства навколо власної лідерів держави. Однак на тлі цього процесу відбувається й об'єднання суспільства навколо героїчного образу захисника та військового стратега лідера держави.

По-третє, кризові явища, які охопили українське суспільство у процесі демократизації, зокрема це і кризи ідентичності, легітимізації прийнятих політичних рішень, виконання рішень, економічна, а також значний рівень корупції спричинили кризу відносин між політичними елітами та суспільством, що автоматично призвело до розвитку ще серйознішої кризи – довіри до інститутів демократії.

По-четверте, значну роль у формуванні авторитарного лідерства та його культу зіграв неопатримоніальний тип політичної культури суспільства, який природно посилює запит на наявність лідера.

По-п'яте, за сучасних умов інформаційного впливу технічні засоби маніпуляції, пропаганди та формування інформаційного порядку денного лише посилили вплив політичних технологій на суспільну свідомість, забезпечуючи ефективність формування культу лідера.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Перемога України у війні проти Російської Федерації має обов'язково включати наступні складові: 1) відновлення територіальної цілісності та суверенітету України; 2) відшкодування росією завданих збитків; 3) формування консолідованої демократії в Україні. Це важлива складова перемоги України, оскільки без встановлення режиму консолідованої демократії не можливий буде подальший поступ України до ЄС та НАТО.

Отже, враховуючи певні негативні прояви у суспільно-політичному житті, зокрема обмеження свободи слова, значний ступінь маніпулятивних технологій у конструюванні інформаційного порядку денного в ЗМІ (Телемарафон «Єдині новини»), звинувачення представників публічної влади у корупції, недостатній рівень медіа-грамотності окремих громадян, персоніфікацію партійної діяльності та урядування, формування культу лідера, а також консолідацію суспільства у боротьбі проти агресора навколо В. Зеленського, можливе подальше згорання демократії в Україні в умовах війни.

Водночас, можна припустити, що з перемогою України та при збереженні консолідації нації й об'єднанні політичної еліти навколо цінностей демократії задля забезпечення європейської та євроатлантичної інтеграції України буде відновлено демократичний поступ політичної системи. Однак аналіз процесу демократичного транзиту в Україні з моменту проголошення її незалежності знає приклади зворотів до авторитаризму. І в умовах сучасної війни усі чинники такого можливого звороту простежуються. Крім того, з погляду одного із класиків політичної думки Р. Міхельса, який сформулював «закон олігархізації» політичної системи, саме відсутність вну-

трішньопартійної демократії веде до формування авторитаризму. Також не вирішеною залишається проблема подолання корупції, що може використовуватись в якості аргументу для гальмування процесів європейської та євроатлантичної інтеграції України.

Література

1. Кравець Р., Романюк Р. Я – Україна. Для чого Єрмаку та ОП ще один канал. *Українська правда*. 28 листопада 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/11/28/7378211/>
2. Кройтор А. Демократичний транзит в умовах глобальної кризи демократії та війни РФ проти України. *Соціально-економічний та політичний розвиток країн у сучасних умовах*. : Зб. наук. пр. міжнар. науково-практ. конф., (м. Одеса, 24 трав. 2022 р.) Одеса, 2022. С. 37–40. URL: https://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/imem/imem_world_eco/Conference_UNU_MEV_2022.pdf
3. Яковлев Д. В. Публічні звернення інтелектуалів як технологія раціоналізації політичної комунікації. *Актуальні проблеми філософії та соціології : науково-практичний журнал*. 2022. Вип. 38. С. 87-93.
4. Ярова Л. В., Яковлева Л.І., Кольцов В. М. Компоненти інституційної взаємодії в українському політичному процесі. *Актуальні проблеми філософії та соціології : науковий фаховий журнал*. 2022. Вип. 38. С. 82-86.
5. Kroytor A. V., Yakovlev D. V. Post-election situation in Ukraine: changing faces or ideological transformations? *Contemporary issues of the world community and the role of social sciences in ensuring its development : collective monograph / A. V. Kroytor, D. V. Yakovlev, S. V. Kutsepal, O. M. Yeremenko, etc.* Lviv-Toru : Liha-Pres, 2020. P. 1-29.
6. O'Donnell G., Schmitter P. Transitions from authoritarian rule: tentative conclusions. *Baltimore: Johns Hopkins University Press*. 1986. 45. P. 12-13.
7. Rustow, D. A. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Transitions to democracy*. Columbia University Press, 1999. P. 14-41.

Анотація

Кройтор А. В., Кольцов В. М. Виклики демократизації України у процесі європейської інтеграції під час російсько-української війни. – Стаття.

У статті визначено основні виклики у процесі демократичного транзиту в Україні в умовах війни, які нерозривно пов'язані з європейською та євроатлантичною інтеграцією держави. Розглянуто роль політичних партій, взаємодію публічної влади та опозиції, трансформації інформаційного простору. Також розглянуто чинники згорання демократизації та виклики їй на сучасному етапі політичного процесу, який зумовлений воєнною агресією Російської Федерації проти України. Виокремлено та проаналізовано особливості основних етапів процесу політичної трансформації в Україні та визначено періоди зворотів від демократиза-

ції та їх особливості, які впливали на відмову від європейського та євроатлантичного інтеграційного курсу держави.

Визначено основні ознаки можливого згортання демократизації в Україні та проаналізовано основні авторитарні тенденції у сучасному політичному процесі в Україні, що спричинила війна росії проти України. Таким чином, процес демократизації характеризувався певними здобутками у процесі взаємодії суспільства, масмедіа, публічної влади та опозиції, а також – хвилями відкотів від демократії у бік авторитаризму. Зазначено роль політичних партій України як у процесі демократичного переходу так і під час авторитарних відкотів від нього. До основних чинників прояву авторитарних тенденцій віднесено: обмеження свободи слова та доступу громадян до публічної інформації, контрольованість ЗМІ та вплив технологій формування громадської думки та інформаційного порядку денного у ЗМІ, окрема через діяльність Телемарафону «Єдині новини», фактична відсутність альтернативних телеканалів, обмеження доступу опозиції до інформаційного простору, тиск влади на органи місцевого самоврядування та згортання реформи децентралізації, значний рівень корупції, формування персоналізованого типу лідерства. У статті також визначені причини формування культу лідера в умовах сучасної війни. До них віднесено: 1) відсутність консолідації демократичної еліти на початковій стадії демократизації та формування лійні конфлікту та розколу еліт, що спричинило суспільний запит на «сильного лідера»; 2) в умовах війни та в цілому досить успішної військової стратегії у протистоянні РФ, Україна перетворилась із об'єкта геополітики в потужного гравця, що стало причиною гордості і консолідації суспільства навколо лідера; 3) криза довіри до інститутів демократії та формування консенсусу навколо підтримки окремих лідерів; 4) неопатримоніальний тип політичної культури суспільства, який посилює запит на наявність лідера; 5) технічні засоби маніпуляції, пропаганди та формування інформаційного порядку денного посилити вплив політичних технологій на суспільну свідомість, забезпечуючи формування культу лідера.

Доведено, що війна є головним чинником згортання демократії в Україні на сучасному етапі, водночас вона забезпечила формування важливої передумови успішного завершення демократизації, відсутність якої зумовлювала попередні звороти, а саме – національна консолідація. Що за умови консолідації еліти навколо демократичних цінностей та європейської інтеграції, може забезпечити становлення консолідованої, сталої демократії в Україні. Однак при збереженні консолідації нації, персоналізації влади та формування культу В. Зеленського і відсутності демократичних цінностей у правлячої еліти демократичний транзит може згорнутися, що приведе до зупинки євроінтеграції та інтеграції з НАТО.

Ключові слова: демократія, демократизація, європейська та євроатлантична інтеграція, політичні партії, політичний вибір, персоналізація влади, політичний транзит, згортання демократії, звороти до авторитаризму.

Summary

Kroytor A. V., Koltsov V. M. Challenges of Ukraine's democratization in the process of European integration during the Russian-Ukrainian War. – Article.

The article reveals the main challenges in the process of democratic transit in Ukraine in the conditions of war, which are inextricably linked with the European and Euro-Atlantic integration of the state. The role of political parties, the interaction of public power and the opposition, and the transformation of the information space are considered. The factors of the collapse of democratization and the challenges to it at the current stage of the political process, which is caused by the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, are also considered. The features of the main stages of the process of political transformation in Ukraine are singled out and analyzed, and the periods of reversals from democratization and their features, which influenced the rejection of the European and Euro-Atlantic integration course of the state, are determined.

The main signs of a possible collapse of democratization in Ukraine are identified and the main authoritarian tendencies in the modern political process in Ukraine, which caused Russia's war against Ukraine, are analyzed. Thus, the process of democratization was characterized by certain achievements in the process of interaction between society, mass media, public power, and the opposition, as well as by waves of retreat from democracy towards authoritarianism. The role of the political parties of Ukraine both in the process of democratic transit and during the authoritarian retreat from it has been noted. The main factors in the manifestation of authoritarian tendencies include restrictions on freedom of speech and access of citizens to public information, control of the media, and the influence of technologies for shaping public opinion and the information agenda in the media, particularly through the activities of the TV marathon 'Yedyni Novyni', the actual absence of alternative TV channels, and restrictions on the access of the opposition to the information space, the pressure of the power on local self-government bodies and the collapse of the decentralization reform, a significant level of corruption, the formation of a personified type of leadership. The article also reveals the reasons for the formation of the cult of the leader in the conditions of modern war. They include 1) the lack of consolidation of the democratic elite at the initial stage of democratization and the formation of lines of conflict and division of elites, which caused a public demand for a "strong leader"; 2) in the conditions of the war and, overall, a rather successful military strategy in the confrontation with the Russian Federation, Ukraine has turned from an object of geopolitics into a powerful player, which has become the reason for the pride and consolidation of the society around the leader; 3) a crisis of trust in the institutions of democracy and the formation of a consensus around the support of individual leaders; 4) a neo-patrimonial type of political culture of society, which increases the demand for a leader; 5) technical means of manipulation, propaganda, and formation of the information agenda have strengthened the influence of political technologies

on public consciousness, ensuring the formation of the cult of the leader.

It has been proven that the war is the main factor in the collapse of democracy in Ukraine at the current stage, at the same time it has ensured the formation of an important prerequisite for the successful completion of democratization, the absence of which caused the previous reversals, namely national consolidation. This factor, under the condition of consolidation of the elite around democratic values and European integration, may ensure the formation of a consolidated, stable

democracy in Ukraine. However, if the consolidation of the nation, the personification of power and the formation of the cult of V. Zelensky, and the absence of democratic values in the ruling elite are preserved, the democratic transit may collapse, which will lead to the halt of European integration and integration with NATO.

Key words: democracy, democratization, European and Euro-Atlantic integration, political parties, political choice, personification of power, political transit, collapse of democracy, turn to authoritarianism.

ОГОЛОШЕННЯ

Втрачене свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – «Ірпінський гуманітарний часопис» (свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серії КВ № 23520-13360Р від 24 травня 2018 року), засновником якого є УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ, вважати недійсним.

Голова комісії з припинення

Володимир Якубівський

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

М. В. Бейлін, О. М. Желтобородов Людина в умовах когнітивно-технологічної антропосфери.....	3
Р. М. Вербова Християнський персоналізм митрополита Андрея Шептицького.....	9
Л. М. Газнюк, Ю. А. Семенова Людина і соціальний світ: екзистенційно-емоційні виклики сучасності.....	16
М. В. Галіченко, І. Є. Поліщук Практичні аспекти філософських вчень минулого та сьогодення.....	22
В. О. Крилова (Світла) Світогляд харизматичної людини: прояви та динаміка.....	28
А. О. Кулик Концепт особистості в феноменологічній філософії.....	34
Н. Г. Манойло Соціокультурна гендерна єдність чоловічності й жіночності у професійній діяльності нотаріуса.....	40
Р. М. Поліщук Формалізм як можливий підхід до концептуалізації спорту.....	46
О. О. Пучков, О. В. Уваркіна Сучасна військова освіта: трансгресивний прорив в умовах трансформації.....	51
С. Т. Репетій Духовність в екзистенціальних вимірах людського буття.....	56
М. В. Сінельнікова Сучасне хейтерство як продукт ресентименту.....	61
О. І. Стебельська До питання про симулякризацію соціально-культурного простору.....	66
І. Д. Фицик Філософія свободи (польський та український романтизм першої половини ХІХ ст.: спроба зіставлення).....	75
У. В. Хамар Ідеї національної винятковості в російській філософській освіті.....	83
Є. М. Чорноморець Християнський підхід до вирішення духовних проблем сучасної молоді (аналіз духовного досвіду прп. Порфирія Кавсокалівіта).....	89
О. Ю. Чурсінова Компаративний аналіз філософії техніки М. Бердяєва і Ж. Бодрійєра.....	96
Н. Є. Шолухо Художній образ Івана Мазепи в некласичній парадигмі філософії історії.....	102
О. О. Штепа Європейські цінності як чинник трансформації правової ментальності українського етносу: державотворчий дискурс.....	108

СОЦІОЛОГІЯ

Р. Р. Мишок Феномен українського піратства у розрізі соціально-політичної інтернет-поведінки.....	113
---	-----

І. В. Пиголенко, О. П. Северинчик, А. В. Щапова Вплив ЗМІ на формування політичної свідомості.....	120
Д. С. Цуканова Роль інкультурації та акультурації в процесі соціалізації дітей національних меншин: соціологічний аспект.....	126

ПОЛІТОЛОГІЯ

А. С. Гарбадин Архітектура вибору та механізми підштовхування у публічній політиці: організаційні та психологічні аспекти.....	131
М. С. Іванов, В. Г. Алєйник Російська агресія проти України в 2022-2023 роках: особливості масової комунікації.....	136
О. А. Коппель, О. С. Пархомчук Глобальна політика: ретроспективний і прогностичний дискурс.....	142
П. Л. Лисянський Регіональний сепаратизм Молдови як інструмент впливу РФ на дестабілізацію ситуації в Україні.....	147
Т. М. Ляшенко Відбір політичних еліт: демократичний процес чи фактор нестабільності.....	152
А. О. Хмельников Інституалізація локального політичного менеджменту: українська специфіка та демократичні орієнтири розвитку.....	158
Д. В. Яковлев, Л. І. Яковлева Політика без ток-шоу. Потенціал звернень публічних інтелектуалів щодо легітимації влади.....	163
А. В. Кройтор, В. М. Кольцов Виклики демократизації України у процесі європейської інтеграції під час російсько-української війни.....	170

CONTENTS

PHILOSOPHY

Beilin M. V., Zheltoborodov O. M. Human in conditions of cognitive-and-technological anthroposphere.....	3
Verbova R. M. Christian personalism of Andrey Sheptytskyi.....	9
Gaznyuk L. M., Semenova Yu. A. Man and the social world: existential and emotional challenges of modernity.....	16
Halichenko M., Polishchuk I. Practical aspects of philosophical doctrines of the past and present.....	22
Krylova (Svitla) V. The worldview of a charismatic person: manifestations and dynamics.....	28
Kulyk A. O. The concept of personality in phenomenological philosophy.....	34
Manoilo N. H. Sociocultural gender unity of masculinity and femininity in the professional activity of the notary...	40
Polishchuk R. M. Formalism as a possible approach to the conceptualization of sport.....	46
Puchkov O. O., Uvarkina O. V. Modern military education: transgressive breakthrough in transformation.....	51
Repetii S. T. Spirituality in existential dimensions of human existence.....	56
Sinelnikova M. V. Modern hating as a product of resentment as the basis of human self-identification in the network.....	61
Stebelska O. On the simulacrisation of socio-cultural space.....	66
Fytsyk I. D. Philosophy of freedom (Polish and Ukrainian romanticism of the first half of the 19th century: an attempt at comparison).....	75
Khamar U. V. Ideas of national exceptionalism in Russian philosophical education.....	83
Chornomorets Ye. M. Christian approach to solving spiritual problems of modern youth (analysis of spiritual experience of St. Porphyrios of Kafsokalyvia).....	89
Chursinova O. Yu. Comparative analysis of M. Berdyaev and J. Baudrillard technology philosophy.....	96
Sholukho N. Ye. Artistic image of Ivan Mazepa in the nonclassical paradigm of history philosophy.....	102
Stepa O. O. European values as a factor in the transformation of the legal mentality of the Ukrainian ethnic group: state-building discourse.....	108

SOCIOLOGY

Myshok R. R. Phenomenon of Ukrainian piracy in terms of socio-political Internet behavior.....	113
--	-----

<i>Pygolenko I. V., Severynchuk O. P., Shchapova A. V.</i>	
The influence of mass media on the formation of political consciousness	120
<i>Tsukanova D. S.</i>	
The role of inculturation and acculturation in the process of socialization of children of national minorities: sociological aspect.....	126
POLITOLOGY	
<i>Garbadyn A.</i>	
Choice architecture and nudge in public policy: organizational and psychological aspects	131
<i>Ivanov M. S., Alieinyk V. H.</i>	
Russian aggression against Ukraine in 2022–2023: specifics of mass communication.....	136
<i>Koppel O. A., Parkhomchuk O. S.</i>	
Global policy: retrospective and prognostic discourse.....	142
<i>Lysiansky P. L.</i>	
Regional separatism of Moldova as a tool of influence of the RF on the destabilization of the situation in Ukraine.....	147
<i>Lyashenko T. M.</i>	
Selection of political elites: a democratic process or a factor of instability.....	152
<i>Khmelnikov A. O.</i>	
Institutionalization of local political management: Ukrainian specifics and democratic guidelines of development.....	158
<i>Yakovlev D. V., Yakovleva L. I.</i>	
Politics without talk shows. The potential of appeals of public intellectuals regarding the legitimation of power.....	163
<i>Kroytor A. V., Koltsov V. M.</i>	
Challenges of Ukraine's democratization in the process of European integration during the Russian-Ukrainian War.....	170

НОТАТКИ

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 39

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

**Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – Ю. Семенченко**

**Підписано до друку 29.11.2022. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 20,43. Ум. друк. арк. 21,16.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0323/169.**

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.